Suraiya Faroqhi

Çeviri Ayşe Berktay

Osmanlı İmparatorluğu

ve Etrafındaki Dünya

2. BASKI

Kitap Yayınevi

KİTAP YAYINEVİ – 148
TARİH VE COĞRAFYA DİZİSİ – 51

OSMANLI İMPARATORLUĞU VE ETRAFINDAKİ DÜNYA/SURAIYA FAROQHI

ÖZGÜN ADI
THE OTTOMAN EMPIRE AND THE WORLD AROUND IT,
İNGİLİZCE DİLİNDEKİ İLK BASKISI
I.B.TAURIS&CO.LTD.
TARAFINDAN YAYINLANMIŞ VE TÜRKÇE BASIMI
I.B.TAURIS&CO.LTD., LONDRA
İLE YAPILAN ANLAŞMAYLA GERÇEKLEŞTİRİLMİŞTİR

©2004, SURAIYA FAROQHI
© 2010, KİTAP YAYINEVİ LTD.
TANITIM İÇİN YAPILACAK KISA ALINTILAR DIŞINDA HİÇBİR YÖNTEMLE ÇOĞALTILAMAZ

ÇEVİRİ
AYŞE BERKTAY

YAYINA HAZIRLAYAN
MEHMET BEŞİKÇİ

DÜZELTİ
EYLÜL DURU

KİTAP TASARIMI
YETKİN BAŞARIR, BEK

TASARIM DANIŞMANLIĞI
BEK

KAPAK RESMİ
JEAN BAPTISTE VANMOUR (1671-1737)

GRAFİK UYGULAMA VE BASKI
MAS MATBAACILIK A.Ş.
KÂĞIT HANE BİNASI
HAMİDİYE MAHALLESİ, SOĞUKSU CADDESİ NO. 3
34408 KÂĞITHANE
SERTİFİKA NO. 12055
T: 0212 294 10 00 F: 212 294 90 80
E: INFO@MASMAT.COM.TR

1. BASIM
MAYIS 2007,İSTANBUL
2. BASIM
ŞUBAT 2010,İSTANBUL

ISBN 978-975-6051-62-7
YAYIN YÖNETMENİ
ÇAĞATAY ANADOL

KİTAP YAYINEVİ LTD.
KÂĞITHANE BİNASI
HAMİDİYE MAHALLESİ, SOĞUKSU CADDESİ NO. 3/1-A
34408 KAĞITHANE İSTANBUL
SERTİFİKA NO: 12348
T: 0212 294 65 55 F: 0212 294 65 56
E: kitap@kitapyayinevi.com
W: www.kitapyayinevi.com

Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya

SURAIYA FAROQHI

Çeviri
Ayşe Berktay

Kitap Yayınevi

İçindekiler

Resim Listesi 6
Teşekkür 7
I- Giriş 11
II- Hükümranlık ve Tebaa Üzerine: İmparatorluğu Genişletmek ve Korumak 47
III- İmparatorluğun Kenarlarında: Bağlı ve Bağımlı Ülkeler 112
IV- Osmanlı Savaş Usulünün Güçlü ve Zayıf Yanları 143
V- Esirlere, Kölelere ve Yabancıların Hayırseverliğine Dair 171
VI- Ticaret ve Yabancılar 195
VII- Hacılarla Kurulan İlişki ve Aracılık 228
VIII- Dış Dünya Hakkında Bilgi Kaynakları 251
IX- Sonuç 294
Notlar 305
Kaynakça 328
Dizin 369

Resim Listesi

Resim 1. Habsburg İmparatoru II. Rudolf'un Veziriazam Sinan Paşa'ya verilmek üzere hazırlattığı miğfer ve zırh 64

Resim 2. Semlin'den Belgrad'a doğru manzara, Tuna'nın karşı kıyısında Osmanlı kalesi, 19. yüzyıl başları 102

Resim 3. Bir yeniçeriyle Avrupalı esiri 1669 180

Resim 4. İstanbul, Kasımpaşa'da donanma tersanesi, 1768-1800 arası 183

Resim 5. Kudüs surlarındaki Şam Kapısı 239

Resim 6. Ahmed Resmi'nin 1763'te geçit alayıyla Berlin'e girişi 265

Resim 7. Padişahın mektubunu taşıyan Berlin'deki Osmanlı elçiliği kâtibi (1763 sonrası) 266

Resim 8. Osmanlı sefiri Mehmed Efendi'nin yanında oğlu Hüseyin ile birlikte, 1731'de Polonya Kralı Augustus'un sarayına yaptığı bir ziyaret 303

TEŞEKKÜR

Bu kitabın hazırlanması sürecinde pek çok meslektaşımın ve öğrencimin yardımları oldu ve Türkçede dendiği gibi, "onlara ne kadar teşekkür etsem azdır." Kitabın büyük bir kısmının yazımı, 2001-2'de Wissenschaftskolleg, Berlin'de öğretim üyesi olarak bulunduğum esnada tamamlandı. Orada bulunan ve ufkumu genişletmede bana büyük katkıları olan diğer öğretim üyelerine teşekkür borçluyum; bilhassa, ihtiyacım olan kitapları bana her istediğimde sağlayan ve yabancısı olduğum bibliyografya bilgilerine ulaşmam gerektiğinde daima yardıma hazır olan Gesine Bottomley ve ekibine müteşekkirim. Mitchell Cohen editör olarak katkıda bulundu. Sekreterlikten Barbara Sanders ile bilgisayar bölümünden Wiebke Güse ve Petra Sonnenberg, gerektiğinde elyazmasının bana yollanması ve geri alınması sürecinde ve yazım işleminin son halini almasında yardımcı oldukları gibi, her kitabın tamamlanma sürecinde eksik olmayan feryatlarımı sabırla dinlediler. Münih'te Yavuz Köse bir güç abidesiydi; onun verimliliği olmasaydı sanırım çok fazla şey yazamazdım, zira görünüşe bakılırsa üniversite bürokrasisi tarihsel araştırmalar için halihazırda mevcut olan olanaklarla ters orantılı bir biçimde artıyor. Türkiye'deki Amerikan Araştırmalar Enstitüsü (ARIT/İstanbul) başka yerlerde bulamadığım bazı kitaplara erişmemi sağladı; Anthony Greenwood ve Gülden Güneri'ye teşekkürlerimi sunuyorum. İstanbul'da geçirdiğim haftalar boyunca, Pınar Kesen büyük bir nezaketle editörlük yardımı sundu; ve son ama daha az önemde olmamak üzere, Christoph Knüttel'e indeksin hazırlanmasındaki ve Yvonne Grossmann'a haritaların çizimindeki yardımlarından dolayı teşekkür ediyorum.

Bana materyal ve yerinde tavsiyeler sunan meslektaşlarımın listesi oldukça uzun; dolayısıyla ismini unuttuklarım olursa af diliyorum. Virginia Aksan, savaş ve barış meselelerine Osmanlı perspektifinden bakmama yardım edecek fikirler sundu, özellikle de, henüz yayınlanmamış çalışmasını okumama izin verdi. Stephanos Boulaisikis, Nikolas Pissis ve Anna Vlachopoulos Yunanca seyahat anlatılarıyla tanışmamı sağladılar ve mo-

dern Yunanca bazı metinleri benim için tercüme ettiler. Penelope Stathe, Marie Elisabeth Mitsou ve Albrecht Berger, benim için saklı kalmış bir alan olan bu konu hakkında başka bilgiler sundular. Bunun ve ayrıca çalışmanın geneline gösterdikleri ilgi için onlara çok teşekkür ediyorum. Maria Pia Pedani Fabris'e, Venedik arşivleri hakkındaki derin bilgisini benimle paylaştığından dolayı, bilhassa, yayınevi artık kapandığı için başka türlü ulaşılması mümkün olamayacak olan, editörlüğünü yaptığı *relazioni*'nin bir kopyasını bana verdiği için müteşekkirim. Minna Rozen'in yardımları olmasaydı, bu kitabın sayfalarında gölgeleri beliren Yahudi seyyahlar hakkında hiçbir şey öğrenemezdim. Ina Baghdiantz McCabe ise tercümesi mevcut olan Ermeni seyahat anlatılarına ulaşmama yardımcı oldu. Nicolas Vatin'e, Osmanlı topraklarındaki kanun dışı köleleştirme hakkındaki makalesini, daha basılmadan okumama izin verdiği için teşekkür borçluyum; Enis Batur ise Yapı Kredi Yayınları'ndan çıkan çeşitli yayınları sağladı; en içten teşekkürlerimi sunuyorum. Vera Costantini Kıbrıs savaşı hakkında pek çok bilgi sundu; ama belki daha önemlisi, kahkahaları ve yaşam sevgisiyle de katkı sağladı.

Ayrıca, elyazmasını okuyan ve onu daha iyi bir kitaba dönüştürmek için çok çaba harcayan kişiler var; eğer onların mükemmel tavsiyelerini almasaydım, kendimden başka suçlayacak kimse olmazdı. İsabetli eleştirilerini elimden geldiğince dikkate almaya çalıştığım adı açıklanmayan bir okurun yanı sıra, şu kişilere en içten teşekkürlerimi sunuyorum: Virginia Aksan, Robert Dankoff, Christopher Hann ve Idiko Béller-Hann, Leslie Peirce, Gilles Veinstein ve hepsinden önce, sabrının neredeyse sınırı olmayan Christoph Neumann. I. B. Tauris'de Lester Crook, sunduğu çay ve sempati eşliğinde, davetsiz ziyaretlerimi kabul etme ve düşüncesizce konuşmalarımı dinleme konusunda en anlayışlı editördü. Bütün bu insanlar, yoğun programları içinde bana yardım etmek ve sorularıma yanıt vermek için zamanlarını ayırdılar; ortaya çıkan sonucu en azından bir ölçüde kabul edilebilir bulacaklarını umut ediyorum.

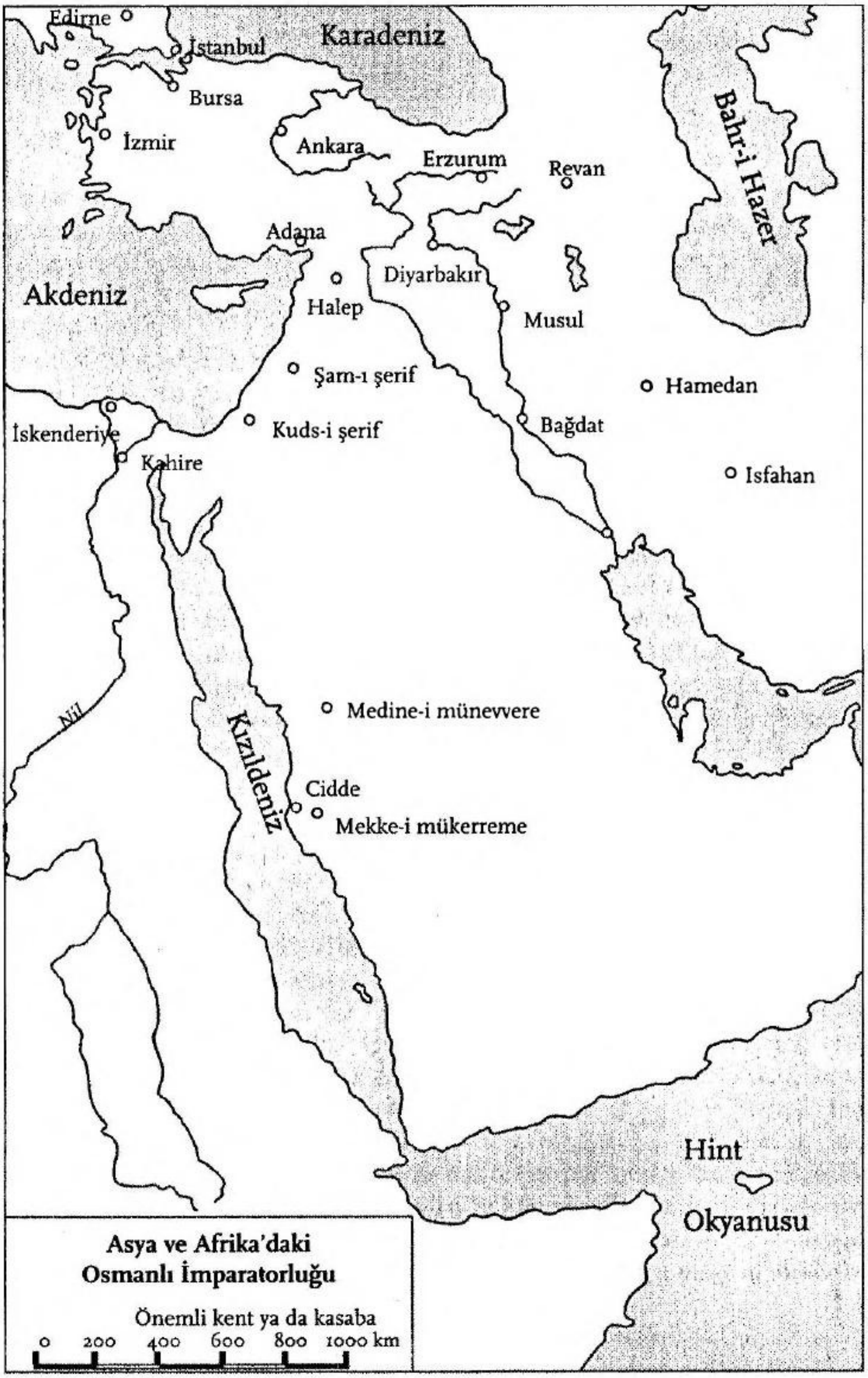
Edirne
İstanbul
Karadeniz
Bursa
İzmir
Ankara
Erzurum
Revan
Bahr-i Hazer
Adana
Diyarbakır
Akdeniz
Halep
Musul
Şam-ı şerif
Hamedan
İskenderiye
Kuds-i şerif
Bağdat
Kahire
Isfahan
Nil
Kızıldeniz
Medine-i münevvere
Cidde
Mekke-i mükerreme
Hint
Okyanusu
Asya ve Afrika'daki
Osmanlı İmparatorluğu
Önemli kent ya da kasaba
0 200 400 600 800 1000 km

Harita 1.

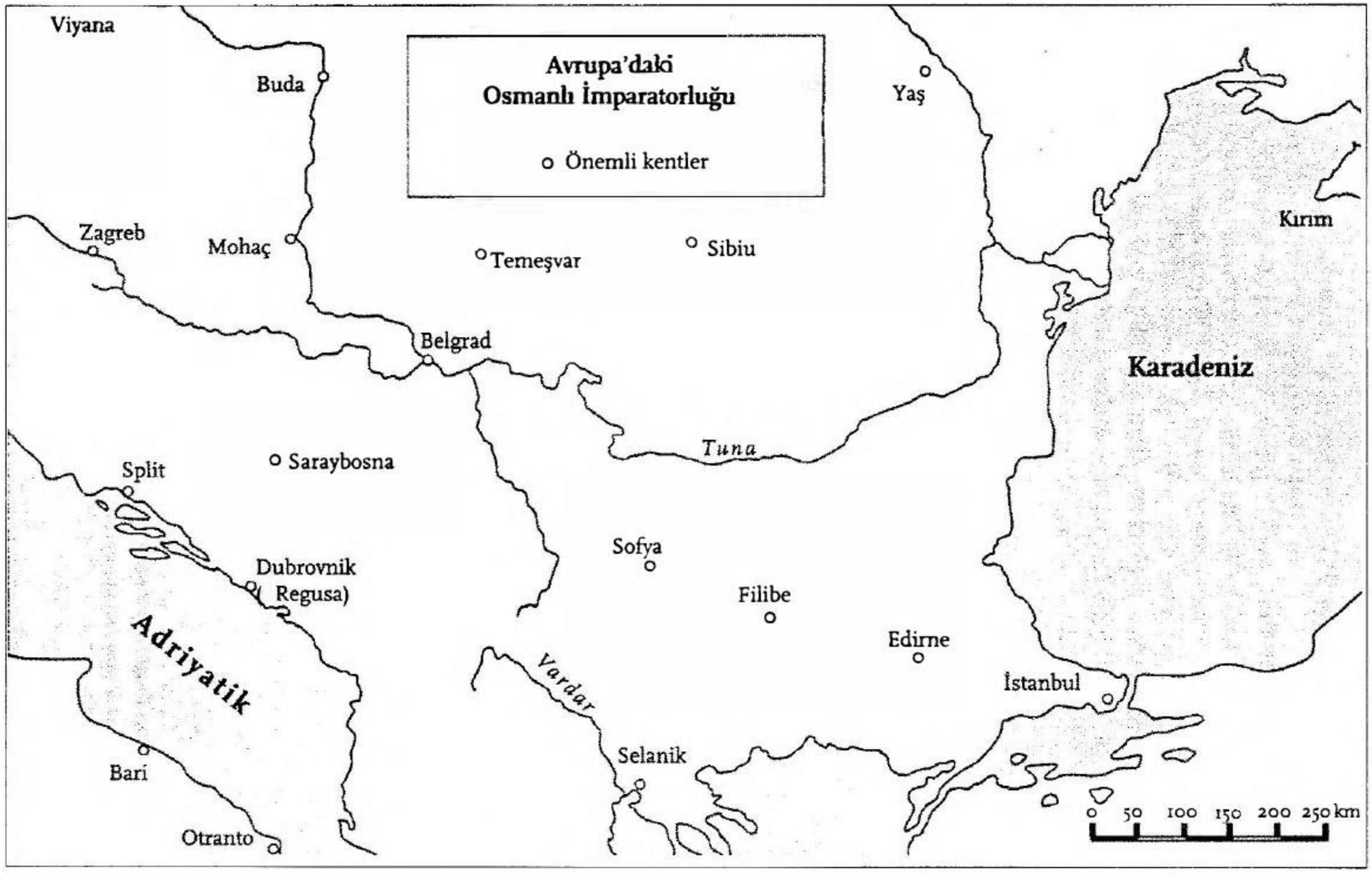
Viyana
Buda
Yaş
Avrupa'daki
Osmanlı İmparatorluğu
Önemli kentler
Kırım
Zagreb
Mohaç
Temeşvar
Sibiu
Belgrad
Karadeniz
Tuna
Split
Saraybosna
Sofya
Dubrovnik
(Regusa)
Filibe
Adriyatik
Edirne
Vardar
İstanbul
Selanik
Bari
Otranto
0 50 100 150 200 250 km

Harita 2.

Birinci Bölüm

GİRİŞ

Bu çalışmada ele alınan, bir bakıma, Osmanlı tarihinin en eski ve en çok incelenmiş konularından biridir. Avrupalı sefirler, tacirler ve diğer gezginler Osmanlı diyarında nasıl karşılandıklarını yazıya dökmeyi 15. ve 16. yüzyıllardan itibaren iş edindiler. Onların bu anlatıları, gerekli özenle tahlil edilmek koşuluyla, konumuzun ilgi alanı içine girer. Öte yandan, 16. ve 17. yüzyıl Osmanlı yazarları, yazdıkları kronikler (vakayınameler) dikkatle incelendiğinde görüleceği gibi, tabii ki esas olarak İstanbul ve padişahlar konusunda yoğunlaşmış, fakat İmparatorluk sınırları dışındaki dünyayı da bütünüyle yok saymamışlardı.[1] Hem zaten böylesi eserlerin malzemesi de seferler, fetihler ve yabancı toprakların İmparatorluğa katılmasından oluşuyordu. Fakat bu yazarlar, zaman zaman, eserlerinde yenilgilere, bazı vilayetlerin kaybedilmesine ve devletler arasındaki çatışmalara geçici olarak veya uzun vadede son veren ateşkeslerle barış antlaşmalarına da yer vermekten kaçınamadılar. Hepsi de savaşla bağlantılı bu karşı karşıya gelişleri, dış dünya ile ilişki kurma yordamları olarak görmek mümkün: "Dışarıda bir yerlerde" henüz fethedilmemiş bir şeyler olmadan, fetih olmaz.[2] Elbette, Avrupa saraylarındaki durum ve –daha küçük ölçüde olmakla birlikte– Avrupa toplumlarına özgü kurumlar, Osmanlı yazılı metinlerinin önemli konuları arasına ancak 18. yüzyılda girdi. Fakat savaş ve fetihlerle yakından ilgilendikleri ortada olan daha eski kronik yazarlarının (vakanüvis), padişahların İmparatorluk sınırlarının dışında neler olup bittiğine hiç ilgi duymamış olduklarını iddia etmek abartılı olur.

Osmanlı görevlilerinin "kâfir" diyarlarındaki sefer-i hümayunlara, yabancı sefirlerin geliş ve gidişlerine, Mekke'ye hacca giden Orta Asyalı derviş şeyhlerine ya da Bursa'ya ham ipek getiren İranlı tacirlere gösterdikleri ilgi ise daha da açıktır. Bu nedenle, padişahların 1500'lerin ortasından (Hicri 930'lar-970'ler) sonra yaptıkları Macaristan veya İran seferlerini izlemenin en iyi yolu, 15. yüzyıl çalışılırken kaçınılmazca yapıldığı gibi, kroniklerde verilmiş parça buçuk bilgileri bir araya getirmek değildir. Tarihçi, bunun yerine, Osmanlı bü-

rokratları tarafından üretilmiş malzemeyi, yani arşiv kaynaklarını inceleyecektir.[3] Maalesef, İstanbul arşivlerinde "kâfir" Hıristiyanlar ile Şii "sapkınlar"ın (rafizi, mülhid, zındık) iç meselelerine ilişkin casus raporlarının sayısı azdır ve bunlardan da bugüne ulaşabilmiş olanları fazla aydınlatıcı sayılmaz. Ama yine de, yabancı tacirlerin ihraç edebileceği ve edemeyeceği mallara ilişkin çok sayıda padişah fermanı, İmparatorluk toprakları dışından gelip Mekke'ye gidecek hacılara verilmiş geçiş izinleri ve bunlara benzer başka belgeler, ileri gelen Osmanlı görevlilerinin İmparatorluk sınırları dışında kalan yerlerde meydana gelen gelişmelerle yakından ilgilenmek zorunda olduğunu göstermektedir.

İslam hukuku (Şeriat) ve sultanî pragmatizm

Şeriatta ve Osmanlı resmi yazılarında, dünyayı, Darülislam (İslam yurdu) ve Darülharb'ten (savaş yurdu) oluşan bir yer olarak tarif etmek âdettendi. Darülislam kategorisine, sadece Osmanlı hükümdarlarının toprakları değil, Özbek hanları ve Hindistan Babürlüleri gibi başka Sünni Müslümanların toprakları da giriyordu. Osmanlı padişahının herkesin biat etmesi gereken en yüce İslam hükümdarı olduğuna Osmanlı seçkinlerinin ne ölçüde inandığı, hâlâ araştırılmaya muhtaç bir konudur; burada bunu sonuca bağlamaya kalkışmayacağız. Safevi İran'daki Şii devletinin statüsü ise daha da belirsizdi. 16. yüzyıl ortasında, ünlü bir Osmanlı hukuk bilgini (fıkıh âlimi), "Kızılbaş"ları –Kızılbaş, Osmanlı söyleminde hem İran hem de Anadolu Şiileri için kullanılan aşağılayıcı sözlerden biridir– Müslüman cemaatinin bir parçası olarak kabul etmeyi reddetmişti. Fakat özellikle militan Şiilik Osmanlı ve Safevi imparatorlukları arasında 16. yüzyıl sonlarındaki gibi büyük bir sorun olmaktan çıktıktan sonra, bu dıştalayıcı bakış açısının egemen bakış açısı olmaya devam etmiş olması pek olası değildir.[4]

Yine şeriata göre, Osmanlı padişahına haraç ödemeyi kabul eden gayrimüslim hükümdarlar İslam dünyasının parçası sayılırdı. Bu tür siyasalardan biri, büyüklüğü ve konumu sayesinde, İmparatorluğun dahil olduğu çatışmaların çoğundan uzak durmayı başarabilmiş bir şehir devleti olan Dubrovnik'ti (Ragusa). Kent ahalisinin daha varlıklı kesimi, kendilerini bütünüyle ve sadece Akdeniz ticaretine vermişlerdi. İmparatorluğun gayrimüslim hükümdarlar tarafından yönetilen ve İmparatorlukla ilişkile-

ri nedeniyle İslam dünyası içinde yer alan diğer bağımlı devletler (dependencies) arasında, bugün Romanya toprakları içinde bulunan Boğdan, Erdel ve Eflak prenslikleri sayılabilir. Tabii şu ya da bu hükümdar Habsburglardan veya Lehistan-Litvanya Birleşik Krallığı'ndan yana tavır aldığı ve dolayısıyla da padişaha karşı savaşa girmiş olduğu zaman, bütün bunların tam tersi geçerli olurdu. Bu nedenle, burada bizim benimsediğimiz "dış dünya" kategorisi, Osmanlı yazarları tarafından kabul edilmiş iki kategoriyi de içine almaktadır. Osmanlılar muhtemelen bir tarafta İstanbul'daki padişahın üstün konumunu tanıyan İslam âleminden, öteki tarafta da "Darülharb"in çeşitli hükümdarlarının hâkimiyet alanlarından söz ederlerdi. "İran sorunu" ise, imparatorluklar arası çatışmaların meydana geldiği noktalar dışında, diplomatik bir şekilde askıda bırakılmış olabilir.

Dolayısıyla, Osmanlı seçkinlerinin İmparatorluk sınırları dışındaki dünyayla ilişkisini ele alırken, kasıtlı olarak ilgili birincil kaynakların kullandığı terminolojiden daha muğlak bir terminolojiyi benimsemiş bulunuyoruz. Bu, ilk bakışta, yordamlamayla atılmış, acemice bir adım gibi görünse de, bence bazı avantajları da vardır. Çünkü aslında Osmanlı seçkinleriyle vergi ödeyen Osmanlı tebaasını İmparatorluk sınırları dışındaki dünyadan ayıran bir "demir perde" yoktur, fakat İslam ve gayrimüslim dünyaları arasındaki net ve kesin hukuken ikiye ayrılmışlık hali bunun tam tersini düşünmemize yol açabilmektedir. Fiili bir savaş hali olmadığı zamanlar, Hindistan, Gürcistan ve çeşitli Hıristiyan Avrupa ülkelerinden gelen yabancı tacirler İmparatorluğa fazla güçlük çıkartılmadan kabul edilirlerdi. Venedik, Fransa, İngiltere veya Hollanda için ise, söz konusu hükümdarların tebaasına izin verilen ve yasaklanan şeyler, Osmanlı padişahları tarafından resmen verilmiş özel ayrıcalıklarla (ahidname veya Avrupa dilinde kapitülasyonlar) belirlenirdi.[5] İstanbul, İzmir ve Halep'te, uzun sürelerden beri buralarda ikamet eden Venediklilere, Fransızlara veya İngilizlere rastlamak mümkündü. Ayrıca, ilgilendiğimiz dönemde Osmanlı padişahıyla İngiltere ve Fransa kralları arasında herhangi bir savaş olmaması, ilişkileri daha da kolaylaştırmıştı.

Bir başka düzeyde, İmparatorlukla komşu devletler arasındaki iletişim, kültürel açıdan değer verilen birtakım eşyayı da içine alıyor, haritalar,

kitaplar ve İslamiyetin resim yasağına karşın, padişah portreleri ya da Amerika kıtasının egzotik hayvanlarının resimleri Osmanlı diyarı ile batılı komşuları arasında gidip geliyordu. Bu kitabın başlıca amaçlarından biri, sınırların aslında ne kadar geçirgen olduğunu göstermektir. Tabii, bu, kesin ve keskin "İslam yurdu" / "savaş yurdu" ayrımının bu incelemenin amaçları açısından pek yararlı olmadığı anlamına gelmektedir, çünkü bu ayrım gerçekte dünyada var olan çok daha karmaşık ilişkileri maskelemektedir.

Ayrıca, Osmanlı İmparatorluğu ile komşuları arasında sık sık savaş olduğunu ve barış zamanlarında bile ilişkilerin çeşitli kasıtlı ya da kasıtsız yanlış anlamalarla bozulduğunu bütünüyle kabul etmekle birlikte, biz burada askeri çatışmaların hiçbir rol oynamadığı çok sayıda ilişki üzerinde de duracağız. Bunların arasında ticaret var, ama ticaretin yanı sıra, hacıların, zevk için veya eğitim amacıyla seyahat eden centilmenlerin ve hatta Hıristiyan misyonerlerin nasıl karşılanıp ağırlandıkları, nerelerde kaldıkları da var. Dolayısıyla, altını çizdiğimiz önemli noktalardan biri, şeriat tarafından tesis edilmiş ikiye bölünmelerin kuşkusuz önemli olduğu, ancak, Osmanlı seçkinlerinin aynı zamanda Sasani, halifelik ve Bizans gelenekleri idari kültürünün hiç değilse dolaylı mirasçısı olan çok geniş bir imparatorluğu yönetmiş olduğudur.[6] Daha da önemlisi, bana göre, Osmanlı yönetici grubu aynı zamanda çıkara dayalı ve verili koşullar altında neyin mümkün olduğunu hesaba katan çok sayıda gerçekçi karar da almıştır.

Pragmatizm, ya da bir başka grup büyük imparatorluk-kurucu arasında geçerli bir ifadeyle "yordamlama" üzerine yapılan bu vurgu bugün kimi okurlara modası geçmiş bir yaklaşım gibi görünebilir. Bugünkü konjonktürde revaçta olan, İmparatorluk ile gayrimüslim dünya arasındaki, dini temellere dayalı zıtlıkları ve Osmanlı dünya görüşünde dinin sahip olduğu belirleyici yeri vurgulamak. İslamiyetin belirleyiciliğini yadsımak kuşkusuz gerçekçi değildir; fakat benim bakış açıma göre, tam da seçkinler bu belirleyiciliğe ilişkin hiçbir kuşku taşımadıkları içindir ki, "kapsama alanları dışındaki insanlar"a çok daha pragmatik bir şekilde tepki verebilmişlerdir. Oysa, seçkinler iktidarlarının temelinin sürekli tehdit altında olduğu, dolayısıyla da her daim korunması gerektiği hissiyatı içinde olsalardı böyle davranmaları mümkün olamazdı. Bunun sonucu olarak, siyaset oyununun

kuralları, çoğunlukla, şeriata her gün gönderme yapma ihtiyacı fazlaca duyulmadan geliştirilir ve uygulamaya sokulurdu. Elinizdeki kitap, bir anlamda, padişahların oyunun kurallarını, kanunlar çıkartarak belirlemek hak ve yetkisinin önemine ilişkin bir itiraz olarak okunabilir. Ayrıca bazı padişahların çok genç oldukları için ya da başka nedenlerle bizzat hükümet edemez oldukları bir dönemi ele aldığımıza göre, bu durum bir bütün olarak Osmanlı seçkinlerinin "dış dünya" ile ilişkilerini dikkate değer bir özgürlük ölçüsü içinde yürütebildiği anlamına gelmekteydi.

Güneydoğu ve Orta Avrupa yerli ahalisinin, padişahların hâkimiyetinin buralara yayılmasını nasıl karşıladığına ilişkin pek çok örnek de, Osmanlı yönetici grubu üyelerinin pragmatik yaklaşımını doğrulamış olsa gerektir. Hem daha küçük aristokratlar hem de vergi ödeyen tebaa genellikle padişahla kendi barışlarını yapmaya dünden razıydı; kimi müstakbel ya da istikrarlı bir hâkimiyet kuramamış hükümdarlar ise, iktidara geçmek ya da iktidarı ellerinde tutmak için Osmanlının desteğini sağlamak umudundaydılar. Habsburglara karşı ayaklanan Bohemya soyluları (1618-20 / 1027-30) Osmanlı yardımını sağlamaya çalışmış, fakat Ak Dağ çarpışması sonrasında hareketin hızla yenilgiye uğraması konuyu İstanbul açısından gündemden çıkartmıştı. Büyük bölünme hattının Avrupa tarafında, haçlı söylemi kuşkusuz 19. yüzyıl içlerine kadar sürdü; fakat daha 1450'lerde (854-64), II. Pius gibi işe dört elle sarılmış bir papa bile bunu gerçekleştirme konusunda oldukça başarısız kalmıştı. Aynı eğilimin daha geç bir örneğinden söz edecek olursak, Lala Mustafa Paşa 1570-3'te (978-81) Kıbrıs'ı aldıktan sonra Venedik Senyörlüğü, hem ticari nedenlerle hem de muhtemelen İspanyol hâkimiyetinin İtalya'da yayılmasını kolaylaştırmamak için, zararlarını asgariye indirmeye ve papa ve İspanya kralıyla ittifaktan ayrılmaya hazırdı. Dolayısıyla, oldukça fazla sayıda Hıristiyan hükümdar aktif olarak uzlaşma ve çözüm aramaktaydı. Batı sınırlarındaki bu durum hakkında Osmanlılar tarafından yapılmış fazla sayıda yorum yok elimizde; kısa vadede, Hıristiyan hükümdarların ezeli bölünmüşlüğü hiç kuşkusuz gelecekteki zaferleri kolaylaştıracak bir unsur olarak görülmekteydi. Fakat uzun vadede, en azından belli Hıristiyan Avrupa devletlerinin seçkinleriyle kurulan yakın ilişkiler, "her iki tarafın da çıkarına yerleşik düzenlemeler"in sürekli

savaş haline yeğlendiği durumlar yaratmış olsa gerektir; pragmatizm bir kez daha gündemdeki yerini almıştır.

Osmanlı "dış politikası"nın parametreleri: bazı genel düşünceler

Bu inceleme içinde sık sık "Osmanlı İmparatorluğu"ndan, "Osmanlı yönetimi"nden, "Osmanlı görevlileri"nden ya da "İstanbul'daki yetkililer"den söz edeceğiz. Bunlar biraz açıklama gerektiren kısaltılmış formülasyonlardır. Siyaset tarihçileri arasında devletlerin uluslararası arenada öncelikle ekonomik ya da "güvenlik" çıkarları saikiyle, yani başka devletlerle aralarındaki güç mücadelelerinden kaynaklanan nedenlerle hareket ettiklerini varsaymak uzun süre âdetten oldu. II. Dünya Savaşı'nın epey sonrasına kadar pek çok tarihçinin büyük değer verdiği "dış politikanın önceliği" işte budur; ilgili seçkinlerin oldukça homojen siyasal görüşlere sahip olduğunu kabul eden bir teoridir bu. Ancak II. Dünya Savaşı'ndan sonra ortaya çıkan ve 1960'lardan itibaren güçlenen bir düşünce okulu, önemli dış politika kararlarının sadece yönetici seçkinler arasındaki iç iktidar mücadeleleri nedeniyle alınmasının da mümkün olduğunu vurgulamaktadır. Ya da en azından 19. ve 20. yüzyıllarda bu seçkinler grubunun üyelerinin, kamuoyu olarak algıladıkları şeye karşılık verecek şekilde hareket etmeleri mümkündür –ve Osmanlı diyarında bununla kıyaslanabilecek, çok gerilere uzanan bir eğilim vardır. Zira burada, yüksek mevkilerdeki görevliler, İstanbul'un rütbesiz yeniçerilerinin ve sıradan zanaatkârlarının istek ve beklentilerini dikkate almadıkları zaman sonuçlarına da kendileri katlanırlardı.[7]

Bu konularda dogmatik olmak ve *bütün* önemli dış politika kararlarının iç nedenlerle alındığını iddia etmek gereksizdir. Fakat kuşkusuz, olay, hem erken modern dönem hem de 20. yüzyıl için ciddiye alınmayı gerektirecek kadar sık rastlanan bir durumdur. Dolayısıyla, Osmanlıların savaş ve barışla ilgili kararlarının sıklıkla çeşitli seçkin hizipleri arasındaki mücadeleler sonrasında verildiğini varsayabiliriz. Bu mücadeleler de, aslında, 16. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak iyice belgelenmiş durumdadır.[8] Belirli bir hizbin, İran ile yapılacak bir savaşın kendi çıkarları açısından Habsburglara karşı yeni bir sefer açmaktan daha uygun olduğunu, ya da tam tersini düşünmesi mümkündü. Ciddi başarısızlıklar olduğu takdir-

de, farklı bir hizip üstünlüğü ele geçirebilir ve bir politika değişikliğine gidebilirdi. Bu, yine, her türlü devlette yaygın olan ve Osmanlı siyasasında da gözlemlenebilen bir durumdur.[9]

İç bölünmeleri vurgulamak, aynı zamanda, "jeopolitik" iddiaları da yerli yerine oturtmaya yarar. Bir örnek verecek olursak, bazen, Osmanlı İmparatorluğu'nun Girit'i almaya mecbur olduğu, çünkü adanın coğrafi konumu nedeniyle, Girit'i elinde tutanın İstanbul ile Mısır arasındaki bağlantıyı engellemek olanağına sahip olacağı ileri sürülmüştür.[10] Haritaya bir göz atılacak olursa, Girit'in gerçekten de stratejik bir konuma sahip olduğu görülür. Fakat eğer adayı elde tutmak Osmanlı devletinin çıkarları açısından bazı jeopolitik [yaklaşım] savunucularının iddia ettiği kadar hayati önem taşıyor idiyse, o zaman Kanuni Sultan Süleyman'ın ya da hemen onun ardından tahta geçenlerin niye Girit'i fethetmek için hiçbir girişimde bulunmadığını anlamak zordur. Dolayısıyla, bence, adanın kuşku götürmez stratejik değeri, bir Osmanlı hükümetinin savaş kararı vermesine ancak çok spesifik bir konjonktürde gerekçe olmuştur. Yine, hiç kuşku yok, akli dengesi bozuk Sultan İbrahim döneminin seçkinler arası hizip mücadeleleri burada rol oynamıştır. Fakat ayrıca, bir başka önemli bir faktör de kuşkusuz Venedik'in zayıflığıydı. Senyörlük adayı yüzyıllarca yönetmişti, fakat 1600'ü (1008-9) izleyen yıllarda Venedik ticareti küçülmüş, Otuz Yıl Savaşları'nın neden olduğu yıkım nedeniyle Orta Avrupa'daki geleneksel hinterlantını kaybetmişti.[11] Dolayısıyla Senyörlüğün sömürge imparatorluğundan bir parçayı daha ilhak etmek için zaman elverişli görünmekteydi. Burada sözü edilen türde anlık çıkarların, uzun vadeli politikaları eğip büktüğü durumlar, bu kitapta hep karşımıza çıkacak ve ihtimallere karşı sistemden kaynaklanan kısıtlamalar konusunu tartışma imkânımız olacak. 1560'larda (967-77) Yemen'in yeniden alınması ve 1570'lerin başında (978-81) Kıbrıs savaşı gibi, başka büyük seferlerde de yöneten seçkinler arasındaki benzer mücadeleler oldukça iyi belgelenmiştir.[12] Bu çalışmada, dinihukuki olduğu kadar, jeopolitik açıdan da her türlü "zorunluluk" arka planda tutulacaktır. Bu da, özellikle de bugün "dış politika" diye adlandırdığımız konulardaki seçkinler arası çatışmalara hak ettikleri ağırlığın verileceği anlamına gelmektedir.

Osmanlı "dış politikası"nın birkaç oyun kuralı

Osmanlıların, komşuları hakkındaki görüşlerine ilişkin bilgilerimizin çoğu batıda ve kuzeyde yaşayanlarla ilgili; fakat bu sınırlı alanda bile ciddi eksiklikler var. 1500'lerde ve 1600'lerin başlarında (Hicri 10. yüzyılda ve 11. yüzyıl başlarında) Venedik'e sayısız ulak/haberci (çavuş) gitmiş, hatta bir-iki tanesi Fransa'da da görülmüş olmakla birlikte, bu görevlere ilişkin yazılı raporların bugüne ulaşmadığı anlaşılıyor.[13] Osmanlı sefirleri yabancı ülkelerdeki deneyimleri hakkında ayrıntılı biçimde yazmaya ancak 18. yüzyıl başlarında başladılar. Ünlü Yirmisekiz Mehmed Efendi, bu yeni sefaret raporları edebi türüne 1720 (1132-3) Paris ziyaretine ilişkin anlatısıyla öncülük etti.[14] Osmanlı vakanüvislerinin, arada İstanbul'da bulunan şu ya da bu yabancı sefirin faaliyetleri hakkında yorumlara yer vermeye başlaması da yine bu sırada oldu; daha önceki dönemlerde bu sefirler resmi yazılarda yer verilecek kadar önemli görülmemişlerdi. Eğer Avrupalı sefirler ile emirlerindeki personel, görevli olarak İstanbul'a gidişleri hakkında bu kadar çok yazmamış olsalar, elimizden, cehaletimizi itiraf edip noktayı koymaktan başka bir şey gelmezdi. Fakat onlar gerçekten epey yazdıkları ve ufukları genellikle oldukça dar olduğu için, burada hedeflenen tarzda bir kitabın, bu dar ufuk dışında kalan kısmı tamamlamaya ve mevcut kaynakları kullanarak Osmanlı bakış açısına dikkat çekmeye çalışması gereklidir.[15]

Birtakım erken modern siyasalarda, kelimenin dar anlamıyla dış ilişkilerin bile, her zaman sadece hükümdar ile en yakın resmi danışmanlarının yetki alanı içine giren bir yer olmaması işleri daha da karmaşık bir hale getirmektedir. Örneğin 17. yüzyıl Fransız monarşisinde durum böyleydi. Alexandre Dumas'nın romanlarını okuyan herkes, yabancı bir kraliçenin, örneğin Fransız hükümdarı XIII. Louis'nin eşi ve Habsburg hanedanı üyesi Anne d'Autriche'in (1601-66 / 1009-77), kendisini doğuran ailesiyle Fransa'ya siyaseten ihanet eden ilişkiler içine girmiş olmasından kolaylıkla şüphelenildiğini bilir. Ayrıca, Fransa Krallığı'nın dış ilişkilerine karışan sadece, her koşulda az çok resmi statü sahibi olan kraliçe değildi; şu veya bu bakan, hatta bizzat kral üzerinde ancak *de facto* [fiili] bir nüfuz sahibi olan aristokrat leydilerin bile sefir olarak atanmak beklentisi içindeki asilleri himayeleri altına aldığı görülüyordu.[16]

Padişah hanehalkından kişilerin Venedik'teki aile bağlarını en azından kelimenin geniş anlamıyla siyasal amaçlar için kullanabildiğini çok iyi bildiğimiz İstanbul'da da benzer bir durum geçerliydi.[17] Hükümdarları bir bütün olarak devlet politikasında aktif geniş hanehalklarının başı olarak görmeye alışmadığımız için bütün bunlar bize garip gelir. Bu hanehalklarının üyelerinin özellikle "hassas" bir alan sayılan dış politikada söz sahibi olabileceğini kabul etmeye daha da hiç razı değiliz. Hanedan ailesinin üyeleri dış politikaya karıştıkları takdirde –ki bu 19. yüzyıl sonu Avrupa saraylarında duyulmamış bir şey– hükümdar ve başbakanı muhtemelen özel danışmanlarının çok fazla "nüfuz" sahibi olmasına göz yummakla suçlanırdı. Bununla birlikte, padişahların, bürokrasileri kendi "miras"larının bir parçasını oluşturan hanehalklarının yönetilmesinde oynadıkları rol, Osmanlı örneğinde epey incelenmiştir ve en azından 17. yüzyılda, Fransa hanedan ailesinin de salt "ailevî" bir kurum olmadığını unutmamak gerekir.

Bu durum Osmanlı İmparatorluğu ve imparatorluk yönetici sınıfının devletlerarası ilişkileri etkileyen kararları alış tarzı üzerinde çalışan tarihçilerin, bu süreçler hakkında, kullandıkları kaynaklara göre değişen, oldukça farklı görüşler geliştirmelerine yol açtı. Kaynaklarımız Avrupa sefaretlerinden oluştuğu zaman türlü çeşitli aracıların ağırlığı artar. Bir sefirin, eninde sonunda, sadece geliş ve gidişlerinde huzura kabul edildiğinde görebildiği padişah genellikle hiç konuşmuyordu; padişaha bir şey söylenmesi imkânı ise daha da azdı. Müzakereciler daha çok veziriazamı görürlerdi, fakat bu toplantılar bile resmi oturumlar şeklindeydi. Sefirler bu oturumlara, varsa eski sefirden, mümkünse dost devletlerin sefirlerinden ve en önemlisi hep kötülenen fakat vazgeçilmez dragomanlar (tercümanlar) gibi Osmanlı tebaasından "yerel bilgi" toplayarak hazırlanırlardı. İstisnai durumlarda yabancı sefirin, çok saygı duyulan bir derviş şeyhinin aracılığına bile başvurduğu olurdu.[18]

Osmanlı ricali, şu veya bu ülkeyle ilişkilerde "söz sahibi olmak" için girişimde bulunabilir, bu amaçla da önemli bulduğu bir sefirle ilişkilerini geliştirebilirdi. Günün sonunda, Osmanlı sarayında sık sık "savaş yanlıları" ile "barış yanlıları" arasında mücadele olduğunu biliyoruz. Özellikle barış yanlılarının, söylediklerini kanıtlamak için yabancı bir sefirden bilgi al-

mak istemeleri mümkündü. Ayrıca, en azından 17. yüzyılda, Ortodoks Kilisesi ekümenik patriğinin de padişahının yapması gereken savaşlar hakkında kendine özgü görüşleri olabilmekteydi. İşte Cyrillos Lucaris (1572–1638 / 979-1048) Osmanlı İmparatorluğu ile Polonya arasında, Polonya'nın parçalanmasına yol açacağını umduğu bir savaşı kışkırtma girişiminde bulunmuştu. Zira o sırada Karşı-Reform cephesinde yer alan Polonya kralının Ukrayna'daki topraklarında Ortodoks Kilisesi'nin varlığı tehdit altındaydı.[19] Avrupa kaynaklarına dayanılarak incelendiğinde, "dış politika"daki karar alma süreci böyle, çok yaygın ve dağınık bir görünüm arz etmekte, padişah ve veziriazamların katkısı gerçekte muhtemelen olduğundan çok daha önemsiz görünmektedir. Ve bu yaygınlık ve dağınıklık bir yanılsama değil gerçek olduğu ölçüde, benzer durumun erken modern Fransa'da da gözlemlendiğini görmekteyiz.

Oysa, temel aldığımız kaynaklar Osmanlı padişahlarının yabancı hükümdarlara yolladığı ve orijinal olarak alıcıların arşivlerinde veya kopya olarak İstanbul'da mevcut olan resmi tebliğlerden oluştuğu zaman, sonuç tam tersine, çok ciddi ve ağır, yeknesak ve "resmi" bir imaj olacaktır. Sefirlerin yazışmalarından sıklıkla edinilen izlenimden oldukça farklı bir şekilde, burada savaş ve barışı belirleyen tüm kararlara tam olarak hâkim bir padişah görürüz. Yabancı hükümdarlara, ilişkiler makul ölçülerde iyi olduğu takdirde, çoğunlukla itaatkâr vasal, değilse de cezalandırılmak üzere olan düşman muamelesi yapılırdı. Ancak, örneğin Venedik arşivlerinde çoğunlukla padişahların resmi tebliğlerinin yanında bulunan veziriazam mektuplarında, ton oldukça farklı olabiliyordu. Dolayısıyla bu mektuplarda, alıcının kendi çıkarlarına veya dünya meseleleri konusundaki gerçekçiliğine seslenildiğini görebiliyoruz, oysa daha resmi yazılarda bunların hiç yeri yok. Bu koşullarda, padişah ile veziriazamın birbirine zıt amaçlarla hareket ettiğini düşünmek anlamsız olacaktır. Doğrusu, resmi tebliğin duruma ilişkin resmi Osmanlı görüşünü ilettiği, veziriazamın mektubunun ise fiili müzakere sürecinde bir hamle olduğudur. Ancak çoğunlukla, elimizde sadece resmi tebliğ var ve bu da Osmanlıların müzakere güzel sanatında müstesna ölçülerde yetersiz görünmesine yol açıyor –ki, Osmanlıların pek çoğunda tabii ki böyle bir yetersizlik yoktu. Padişahların resmi tebliğleri,

hükümdarın dini nedenlerden kaynaklanan üstünlük konumunu hissettirmek maksadını taşıyordu; bu tür bir meşrulaştırma ise, her daim ilânen tebliğ edildiği gibi her an savaşmaya hazır bulunmayı gerektiriyordu.

"Savaşçı devlet" modelinin geçerliliği ve sınırları

Osmanlı bakış açısından, "kâfir"e karşı savaş yoluyla İslam topraklarını genişletme ideolojisi padişahların saltanatının meşrulaştırılmasında önemli bir rol oynamıştır. Sınır vilayetlerinde Osmanlı yöneticileriyle Habsburg veya Venedikli muadilleri arasında anlaşmalar tabii ki hiç ender değildi, ama sözlü ve yazılı kültürde en çok bilinen ve duyurulan, çatışmalar olmuştu. Buna paralel olarak, "Türkler"e karşı savaş Habsburg hükümdarlarının güçlü bir meşruiyet aracıydı ve Venediklilerin, ticari kaygıları "Katolik üslubunca kutsal savaş"ın önüne geçirmesi sık sık ağır eleştirilere konu olmaktaydı. Büyük Avrupa kralları arasında bir tek Fransa kralı I. François (hd. 1514-47 / 919-54) "kâfirlerle" ittifak yaparak aleyhte yaygın propagandaya göğüs germeyi göze almıştı. Yakın zamanlarda yapılan çalışmalar 16. ve 17. yüzyıl Fransız politika yapıcılarının Fransız-Osmanlı ittifakına çeşitli Avrupa ülkelerinde yapılan "propaganda amaçlı" muhalefeti oldukça ciddiye almış olduğunu göstermiştir.[20] Hıristiyan hükümdarlar karşısında mahcup olmamak için Fransız kralları, örneğin, soylu tebaalarının Malta Şövalyelerine katılmasına kolaylıkla izin vermekteydiler. Böylelikle tahtın, Habsburglarla arasındaki rekabet dolayısıyla girmekten kaçındığı "kâfirlere karşı savaş"a Fransız soylularını sokmuş oluyorlardı.

Dolayısıyla hem erken modern dönem Avrupa devletleri hem de Osmanlı İmparatorluğu savaş için örgütlenmişlerdi, başlıca varlık nedenleri buydu. Bu ifadenin bizzat kendisi, yakın zamanda yeniden ileri sürülmüş bir "kadim vukuf" parçasıdır.[21] Hem tek tek seferler hem de erzak ve mühimmat ve askeri personelin idaresi konusunda yapılan çeşitli sabırlı ve aklı başında incelemeler sayesinde, artık padişahların sefer hazırlıklarının nasıl yapıldığı hakkında çok daha fazla şey biliyoruz. Sonuç olarak, Osmanlı askerlerinin hükümdara ve dine karşı özel ve fanatik bağlılıklarına dair efsanelerde önemli indirimlere gidilmiştir.[22] Komutanların askerlerine karşı davranışında kabaca bir adalet kadar, yiyecek ve savaş malzemesinin

düzenli olarak gelmesi de, disiplin ve askeri performans açısından bu orduda da diğer ordularda olduğu kadar önem taşımaktaydı. Başka herhangi bir hükümdara hizmet eden askerler gibi, Osmanlı askerleri de yeterli gıda ve malzeme sağlanmadığı zaman savaş meydanını terk etmek eğilimindeydi. Bütün bunlara bakıldığında, Osmanlıların, savaş için Avrupalı muadilleri için geçerli olmayan bir anlamda örgütlü olduklarını iddia etmek için özel bir neden yoktur.[23]

Hem, elimizde erken modern Avrupa'nın askeri aygıtlarına ilişkin önemli miktarda araştırma da bulunmaktadır ve bunlar sürekli savaşa hazır olma halinin, Osmanlı İmparatorluğu kadar, Habsburg ülkesi veya Fransa'nın da karakteristik bir özelliği olduğunu göstermiştir. Erken modern dönemin çoğu Avrupa devletinde, savaş yapmak için gerekli gelir bir noktada temeldeki ekonomilerin sınırlı üretkenliğinin sağlayabildiği miktarı aşmış ve çoğu ağır, ekonomik krizlere yol açmıştır.[24] Osmanlı dünyası ile Batı ve Orta Avrupa arasında, savaşların finanse edilme biçimleri ve yüksek komuta mevkilerinin dağıtılmasını belirleyen siyasi kıstaslar açısından farklar olabilir. Ancak bütün bu devletlerin hükümdarları ve yüksek mevkilerdeki görevlileri, savaşı ve fetih yoluyla genişlemeyi, eğer yönettikleri devletlerin varoluş nedeni olarak değilse, temel amacı olarak görmekteydiler.[25]

Ancak Osmanlı İmparatorluğu, uzun bir dönem, savaş işinde rakiplerini çok geride bıraktı ve Habsburglar ile Safevilere nihai olarak boyun eğdirilememesine karşın, padişahın toprakları 17. yüzyıl sonlarına kadar genişlemeye devam etti.[26] Osmanlı tarihi boyunca sayısız sefere komuta etmiş olan padişahlar ve vezirler, bu seferlere de bizzat katıldılar. Kanuni Sultan Süleyman'ın (hd. 1520-66 / 926-74) yetmiş iki yaşında Macaristan üzerine son bir sefere çıktığı ve burada öldüğü herkesçe bilinir. 16. yüzyıl sonlarından itibaren bürokrasi, kuşkusuz, imparatorluğu, padişahların büyük askeri ve hatta siyasi inisiyatifler almasına gerek kalmadan yönetebilmesine imkân veren rutinler geliştirdi.[27] Yine de, azımsanmayacak sayıda hükümdar, örneğin III. Mehmed (hd. 1595-1603 / 1003-12), II. Osman (hd. 1618-22 / 1027-32), IV. Murad (hd. 1623-40 / 1032-50) ya da II. Mustafa (hd. 1693-1703 / 1104-15) ancak bizzat savaş alanına çıkarak kazanılabilen siyasal prestiji kazanmak istedi. Öte yandan, III. Murad (hd. 1574-95 / 981-1004) gi-

bi saraydan çıkmayan padişahlar da, fütuhat ordularına komuta etmedikleri için önemli eleştirilerle karşı karşıya kalabilmekteydiler.[28]

Buna ek olarak, genişlemenin kesinlikle sona ermiş olduğu 18. yüzyılda Osmanlıların askeri etkinliği ve padişahların orduda reform yapmak endişesi bütünüyle sona ermedi. Tersine, kimi hükümdar ve vezirler, felaketle sonuçlanan 1683-99 (1094-1111) savaşının ardından kaybedilen toprakları geri almak konusunda başarı göstermeye devam ettiler. Ancak, geri dönülmez bir toprak küçülmesi dönemi olan 18. yüzyıl sonlarında Osmanlı İmparatorluğu, kaçınılmaz gibi görünen yenilgiyi engellemek için uzun süre tüm gücüyle mücadele etmekteydi ve kazandığı başarıları, çok önemli olsa da, sadece Büyük Devletler arası çekişmelere atfetmemek gerekir. Dolayısıyla çok açıktır ki, savaş ve savaş hazırlığı, siyaset sahnesinde kaldığı sürece Osmanlı yönetici zümresinin önemli bir meselesi olmuştur.

Ancak, hükümdarların ve devlet ileri gelenlerinin savaşın icrası içinde aktif rol oynamaları gerektiği konusundaki bu ısrarda, Osmanlılar yine yalnız değillerdi. Fransa kralı IV. Henri (hd. 1589-1610 / 998-1019) öncelikle ve her şeyden çok bir savaş ağasıydı ve torunu XIV. Louis (hd. 1643-1715 / 1052-1127) seferlere, hiç değilse, kendisi bizzat komuta ediyormuş gibi yaptı. Habsburg imparatoru I. Leopold'a gelince (hd. 1655-1705 / 1066-1117), askeri konulardaki yetersizliğiyle tanındığı halde, bu besbelli yetersizlik savaşa katılmaması için bir mazeret olarak kabul edilmemiş, tam tersine, tam 1683 (1094-5) kuşatmasından önce Viyana'yı terk ettiği için şiddetle eleştirilmişti. 17. yüzyıl Fransası'nda erken modern devletin oluşumu konusundaki araştırmalar, bu devletin finansmanını mümkün kılan "savaş yapmak" ve "organize suç" faaliyetlerinin, Bourbon hanedanının marjinal değil belirleyici faaliyetleri olduğunu göstermiştir. Benzer belirlemeler İspanya, Habsburg toprakları ve Rusya'nın erken modern dönem hükümdarları için de yapılabilir.

Açık ve gizli uzlaşmalar ve erken modern dünyada yapısal benzerlikler sorunu[29]

Bunlara ek olarak, hem Osmanlılar hem de yabancılar tarafından yapılmış belirli "ideolojik" açıklamaların aksine, Osmanlı "dış ilişkileri"ni

savaşlara, savaşlar öncesi diplomatik hazırlıklara ve sonrasına sınırlamak, işi çok basitleştirmek olur. Önemli bir örneği ele alırsak: sömürgeci Venedik imparatorluğu peyderpey Osmanlılar tarafından fethedilmiş olmakla birlikte, Venedik soyluları ve yüksek mevkilerdeki Osmanlı ricali arasındaki ilişkiler yakın hatta dostça olabiliyordu.[30] İşte, 1530'larda (936-46), incelediğimiz dönemden hemen önce, bir Venedik dükasının İstanbul doğumlu ve Katolik kaldığı anlaşılan oğlu Osmanlı sarayında çok iyi karşılanmıştı. Sonunda yeni alınan Macar topraklarına gönderilmiş ve burada yerli halk tarafından öldürülene kadar Osmanlı hâkimiyetinin kurulmasına yardım etmişti.[31] Görünen o ki, o yıllarda İmparatorluğun sınır boylarında, Venedik aristokrasisinin en önde gelen aileleriyle bağları olan bir adama yer vardı; ancak Ludovico (Alvise) Gritti öldürüldüğü sırada, muhtemelen, İstanbul'daki siyasal desteğinin büyük bölümünü yitirmiş bulunmaktaydı.[32]

Osmanlı-Avrupa uzlaşmasının daha da iyi bilinen bir örneği, 16. yüzyılda oluşturulan fakat Napoléon'un Mısır'ı almasına (1798 / 1212-13) kadar devam eden padişahlarla Fransız kralları arasındaki *entente cordiale*'dir [dostane uzlaşma]. Bu özel ilişki XIV. Louis'nin uzun Girit savaşı (1645-69 / 1055-80) sırasında Venediklilere verdiği gayri resmi fakat etkili desteğe karşın bile ayakta kalmayı başarmıştır.[33] Ticaret Osmanlıların dış dünya ile barışçıl ortamlarda karşılaşması için yeni yeni fırsatlar yaratıyordu. Çok sayıda Müslüman tacir Venedik'e gidiyor, padişahın Ermeni tebaası Amsterdam'da iş kuruyordu.[34] 17. yüzyıldan itibaren İzmir'de faal olan Fransız "ticaret kolonisi"ne gelince, bazı Fransız tacirlerinin Osmanlı eşraf ve âyânının gözüne girmek için gösterdikleri ısrarlı çaba bir yana, bu ticaret kolonisi üyeleri kısa sürede yerli Rum ve Ermeni aileleri ile iş ve aile ilişkileri kurdular.[35] İran şahının tebaasıyla ilgili olarak da, en azından önemli sayıda Yeni Culfalı Ermeni Halep, Bursa ve İzmir'e geldi, kimi İranlı tacirler daha küçük Anadolu kasabalarına da gittiler.[36] Yani Osmanlılarla Avrupalılar arasındaki "barış içinde birlikte yaşama" hali, resmi ideologların kabul etmek istediklerinden çok daha yaygın bir olaydı.[37]

Bu çalışma içinde, erken modern Avrupa devletleriyle Osmanlı İmparatorluğu arasındaki yapısal benzerlikler üzerinde durma fırsatımız olacak. Padişahların ayrıcalıklı bir soylular zümresinin varlığını hiçbir zaman

tanımadığı tabii ki doğrudur. Oysa soyluluk, 17. ve 18. yüzyıllarda bile Avrupa'nın hemen hemen bütün siyasalarının omurgasını oluşturan bir tabakaydı. Yine de 16. yüzyılda "aynada silik bir görüntü gibi" izleyebildiğimiz ve 17. yüzyıl içinde gücüne güç katan Osmanlı "büyük hanehalkları" (kapı halkları) mensupları, Avrupa soyluluğunun en azından parşömen ya da kâğıt üzerinde sahip olduğu yasal haklara sahip olmadığı halde, bir aristokrasi olarak görülebilir.[38] Bütün bunları söylemekteki amaç Osmanlı devletinin Hıristiyan Avrupa'da görmediğimiz belirli kendine özgü özellikleri olduğunu ve tersini inkâr etmek değildir. Fakat burada ele alınacak dönemde, yani 18. yüzyılın son çeyreğine kadar, bu farklılıklar belki de çoğu zaman gösterilmiş oldukları kadar önemli değillerdi.

Bu kitabın yazarının –kuşkusuz sınırlı– bilgilerine göre, Osmanlı seçkinlerinin 1540 (946-7) dolayları ile 1774 (1187-8) arasındaki faaliyetlerini, daha iyi bir terim bulamadığımız için "erken modern" diye adlandırabileceğimiz bir devletler ve imparatorluklar dünyası içine oturtmak gerekir. Bu bağlamda, teknolojiden ve örgütlenmeden kaynaklanan sınırlamalar oldukça fazla yapısal benzerliğin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Kanımca, yolların ciddi biçimde ayrılmaya ancak 18. yüzyılın ikinci yarısında başladığını ortaya koymak; Maria Theresa ve II. Joseph'in Habsburg ülkesinde yaptığı reformlarla, Büyük Britanya'daki erken sanayi devrimiyle, Fransa'da yeni başlamış olan ticaretin serbestleşmesiyle ve her şeyden önce de, Rus idari ve askeri yapısında gerçekleştirilen kapsamlı reorganizasyon ile başladığını savunmak mümkündür.[39]

"Doğu" ile "Batı" arasında olanaksız bir denge mi?

Bu araştırma, Osmanlıları, hem doğusunda hem de batısında komşuları olan, seçkinler zümresi her iki tarafla da az çok kapsamlı ilişkiler sürdüren bir devlet ve toplum olarak görmek çabası içindedir. Son on beş-yirmi yıl içinde yapılmış çeşitli araştırmalar, 16. yüzyıl Osmanlılarının Hint Okyanusu'nda ve Basra Körfezi'nde güçlü bir mevcudiyeti olduğunu ortaya koymuştur. 16. yüzyıl Hicazı'nda Osmanlılarla Hindistan'ın Babürlü imparatorları arasında bir miktar rekabet vardı.[40] Ve öncelik ülkeye daha yakın toprakların alınmasına verilip, Osmanlı donanması Hint Okyanu-

su'ndan çekildiği zaman bile, Basra çok önemli bir Osmanlı limanı olarak kaldı. 17. yüzyılın sonlarından itibaren, hali vakti yerinde İstanbul ve Kahire ahalisi Hint kumaşlarının tiryaki alıcıları oldular; baharat, ecza ve pamuk ithalatı Kahire'deki ticarî faaliyetin başlıca dayanağını oluşturdu.[41] Daha güneyde, Afrika'nın doğu kıyısında Osmanlı Habeş vilayeti vardı, ancak hinterlant üzerindeki hâkimiyet çoğunlukla belirsiz kalmış olsa gerektir.[42] Bir başka açıdan bakıldığında, İran ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki siyasal çatışma, Osmanlı saray toplumunun kendisine İran örüntülerini örnek almasını engellememekteydi; zarafet ve inceliğin timsali, Timur'un torunu Hüseyn Baykara'nın sarayıydı. Osmanlıların dış dünya ile ilişkilenme yollarını konu alan bir çalışma bu doğu ve güney bağlantılarını dikkate almak zorundadır; bu kitapta da buna çaba gösterilmiştir.

Ancak, konuyla ilgili birincil kaynakları ve ikincil araştırmaları bulmaya çalışınca, "doğu" ya da "güney"in, "batı"dan çok daha az belgelenmiş olduğu hemen anlaşılır. Bu, önemli bir dereceye kadar, Osmanlı seçkinlerinin kendi öncelikleriyle ilgilidir; Balkanlar, eninde sonunda, başkentin, ordunun ve donanmanın iaşe kaynağıydı ve çok sayıda Rumeli göçmeni İstanbul'da yaşamaktaydı.[43] Yönetici seçkinler arasına devşirilen Çerkezler ve Gürcüler vardı, ancak sayısal olarak Osmanlı başkentine Arnavut, Rum ve Makedonyalı akışıyla boy ölçüşebilecek bir Arap ve Kafkasyalı göçü yoktu. Bir başka açıdan bakıldığında, Habsburg ve daha sonra da Rus imparatorluklarına karşı savaşlar merkezdeki yetkililerin karar alma süreçlerinde on yıllar boyunca belirleyici önem taşıdı; bu da dikkatleri Bağdat ve Basra yerine, Boğdan, Eflak ve Erdel üzerinde toplamış olsa gerektir. Bütün bunlara ek olarak, kendileri de Balkan kökenli çok sayıda seçkin, Osmanlı yazarlarının doğu ülkeleri ve doğuyla ilişkilerden çok, bu bölge hakkında yazma eğilimini desteklemiş olsa gerektir. Hindistan ve İran yolculukları hakkında yazan 16. yüzyıl amirali ve amatör diplomatı Seydi (Seyyidi) Ali Reis, ne yazık ki bir gelenek başlatamamıştır; eserinin bugüne ulaşmış çok az sayıda kopyası olması bile, Osmanlı okurlarının kendisinin gözlemlerine büyük bir öncelik vermemiş olduğunu zaten göstermektedir.[44]

Osmanlı topraklarında seyahat eden İranlıların ve Kafkasya sakinlerinin eserlerinin de fazla sayıda olmaması ve olanların da çok yavaş gün

ışığına çıkartılıyor olması zorluklarımızı artırmaktadır. Anlaşılan o ki, İranlı okuryazar kesimin (literati) Hindistan'a, Hintlilerin de İran'a yolculuk etmesi hiç sıradışı değildi, fakat Osmanlı topraklarındaki, varlıkları arşiv belgelerince kanıtlanan İran ve Hindistan altkıtasından tacirlerin, geriye fazla seyahatname bırakmadığı bellidir. Bütün bu nedenlerle Osmanlıların doğudaki komşularıyla ilişkilerini ele almak isteğimizle elimizdeki birincil kaynaklar arasında apaçık bir orantısızlık vardır. Osmanlıların Avrupalı komşularıyla ilişkileri üzerinde yoğunlaşarak bu zorluğun etrafından dolaşmayı ciddi ciddi düşündüm. Fakat böyle bir yaklaşım, hem son on yıllarda yapılmış en değerli araştırmalardan bazılarını dikkate almamak durumunda kalacak, hem de hiç gerçekçi olmayan, doğu komşularıyla anlamlı ilişkileri bulunmayan bir Osmanlı toplumu imajını pekiştirecekti. Mevcut kaynak malzemeyle kaba bir eskiz üretmek ve bunun "inceltilmesini" –umarım– çok uzak olmayan bir geleceğe bırakmak, daha iyi bir seçim gibi geldi.

Kimler, hangi dönemde Osmanlı seçkinleri içinde yer alır?

Tam doğru ifadede seçkinleri, yönetici zümrenin oluşturduğu "çekirdek"ten, yani fiilen kararları alan adamlardan daha geniş bir grup olarak görmek mümkün olmakla birlikte, bu araştırma bağlamında, "Osmanlı seçkinleri" ve "Osmanlı yönetici zümresi" terimleri birbirinin yerine kullanılacaktır. Bu grubun sınırlarını çizmek, ne yazık ki, kolay değildir: vezirler, defterdarlar veya her düzeyde taşra yöneticilerinin seçkinlerin parçası olduğu açıktır; divan-ı hümayun kalemlerinde çalışan, genellikle ileri düzeyde eğitim görmüş kâtipler de bu grup içindeydi. Yeniçeri subaylarını da, özellikle sınır vilayetlerinden söz ederken, buraya katmak gerekir, aynı şey kendilerinden askeri ve/veya idari hizmet beklenen dirlik sahipleri (tımar ve zeamet) için de geçerlidir. Kadıların yerel idarenin belkemiği oldukları açıktır; dolayısıyla da, hiyerarşide üstleri olan kazaskerlerle ve şeyhülislamla birlikte Osmanlı seçkinleri içinde önemli bir yere sahiptirler.[45] Dervişlerin bu itibarlı grubun içinde sayılıp sayılmayacağına karar vermek ise daha güç: sarayda değer verilen bir tarikatın, vezirler ve padişahlar tarafından önemsenmiş olabilecek kentli şeyhinin yönetici grup içinde yer almak iddiasının güç-

lü bir zemini olduğu açıktır. Fakat Anadolu'nun ya da Balkanların derinliklerinde bir yerde, mütevazı vergi muafiyetlerini taşra yöneticilerinin taleplerı karşısında korumakta zorlanan bir derviş tekkesi şeyhi için aynı şey geçerli değildir. Bunlara ek olarak bir de soyları ve yetişme tarzları itibariyle yönetici zümre içinde yer almaya hak kazanmış, fakat yüksek mevkilerde görev almaktan kişisel nedenlerle kaçınmış insanlar sorunu var. Böylelerinin toplam sayısı belki oldukça azdı; fakat tesadüf bu ya, iki önemli kaynak eserin yazarları, yani "dünya gezgini" Evliya Çelebi (1611-yak. 1684 / 1019-yak. 1096) ve geniş ilgi alanlarına sahip bilim adamı Kâtib Çelebi (1609-57 / 1017-68) hayatlarının bir bölümünde bu kategoriye girerler. Bu araştırma içinde her ikisi de Osmanlı seçkinlerinin tam üyesi sayılacaktır.

Ancak bu araştırmanın yüksek mevkilerdeki ulemanın görüşlerini, kuşkusuz hak ettikleri kadar kapsamlı bir şekilde ele almadığını kabul etmek gerekir. Bu kısmen, henüz bu kişiler hakkında elimizde fazlaca monografi bulunmamasından kaynaklanmaktadır. Kanuni Sultan Süleyman'ın şeyhülislamı Ebussuud Efendi'den söz ediliyor olması, kendisinin hukuki görüşlerinin yayınlanmış ve ayrıntılı olarak irdelenmiş olmasından ileri gelmektedir. Aynı şey belirli bazı 17. ve 18. yüzyıl İstanbul şahsiyetleri için de geçerlidir.[46] Bu nitelikteki başka kişilikler hakkında daha pek çok çalışmaya acilen ihtiyaç vardır. Dahası, en azından dış ticaret kısmı için önemli bir birincil kaynak oluşturan Osmanlı arşiv belgeleri, ulemanın kendi içindeki özgül görüşleri vurgulamamakta, bunun yerine kadılara padişahın iradesini itaatkâr bir şekilde yerine getirmesi beklenen devlet memurları muamelesi yapmaktadır. Ulemanın öneminin bu şekilde görece arka plana itilmesinin bu çalışmanın bir kör noktasını oluşturduğu inkâr edilemez. Fakat ne yazık ki, ele aldığımız konunun bütün yönlerini nispeten kısıtlı sayıda sayfa içinde kapsamak zordur; "okurun hoşgörüsüne sığınıyorum."

Bir dünya ekonomisi olarak Osmanlı İmparatorluğu

İncelenmekte olan dönem boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nda işler hâlâ, nüfusun çoğunluğu tarafından ihtiyaç duyulan tüketim mallarını ithal etmeden yürütülebiliyordu. Tahıl ve diğer besin maddeleri, demir, ba-

kır ve gündelik kullanım için gerekli kumaşların hepsi padişahın toprakları içinde yeterli miktarlarda üretilmekteydi. Örneğin İngiliz kalayı bulunabildiği zaman memnuniyetle karşılanmakla birlikte, Osmanlılar *matériel* [savaş malzemesi] bakımından büyük, kendi kendine yeten bir durumdaydılar. Aynı zamanda, siyaset seçkinleri ve hali vakti yerinde kentliler önemli miktarlarda Hint baharat ve boyalarıyla pahalı pamuklular tüketiyordu. 1630'lardan (1039-49) itibaren artık Osmanlı hâkimiyeti altında olmayan bir "doğu ülkesinden" gelen Yemen kahvesinin sözünü bile etmiyoruz. Hindistan ve Yemen'den ithal edilen bütün bu mallar önemli miktarlarda altın ve gümüşün İmparatorluk dışına akmasına yol açıyordu, oysa Osmanlı bölgesinde çok sınırlı miktarda değerli maden çıkarılmaktaydı. 16. yüzyıl ortasına gelindiğinde Macaristan'ın büyük kısmı padişahların eline geçmişti, fakat Macarların ünlü 15. yüzyıl gümüşçü ve kuyumcu ustalarına hammadde sağlayan madenler Osmanlı hâkimiyeti altındaki alanın dışında kalıyordu, ayrıca üretimleri de eskisinden çok daha düşüktü.

Sadece bu nedenle bile, padişahlar ve vezirler açısından, hem İspanya kralının hem de özel müteşebbislerin Meksika ve Peru'dan ithal ettiği gümüşe –dolaylı da olsa– erişme imkânı olan tacirlerin devletleriyle ticari ilişkiler sürdürmek mantıklıydı.[47] Külçe altın ve gümüşe duyulan ihtiyaç, Osmanlı seçkinlerinin Venedik, İngiliz, Fransız ve Hollanda tacirlerinin faaliyetlerine müsamaha göstermesi ve hatta bunlara destek olması anlamına geliyordu. Osmanlı devlet aygıtı padişah sarayının, savaşçı kuvvetlerin ve bütün bunlara ek olarak da başkent ahalisinin ihtiyaçlarının tedarikini karmaşık bir komuta ekonomisi vasıtasıyla güvence altına almaya çalışıyordu. Bu işleyişte sürekli aksaklıklara yol açan yabancılara bu kadar büyük müsamaha gösterilmiş olmasını, büyük ölçüde yukarıda sözü edilen külçe altın ve gümüş ihtiyacıyla açıklamanın mümkün olduğu kanısındayım.

Ayrıca, İngiltere, Venedik ve daha ileri tarihlerde Fransa'dan getirilen kaliteli yünlüler Osmanlı seçkinleri ile seçkin olmayan fakat zengin sayılabilecek kentliler arasında revaçtaydı. Bir de diplomatik armağan teatisi havasına da bürünebildiği oldukça sık görülen "hakiki" lüks eşya ticareti vardı. Bu ticaret Polonya, İtalya ve hatta Hollanda ve İngiltere soyluları ve zengin tacirleri tarafından çok beğenilen Osmanlı halıları gibi malları kap-

sardı. Osmanlı tarafında da, önce Orta sonra da Batı Avrupa'dan getirilen saat ve kol saatlerine ve saray çevrelerinde gümüş yemek takımlarına, ipeklilere ve brokarlara gösterilen ilgi vardı. Osmanlı nüfusunun farklı kesimleri, neyin "lüks"olduğu konusunda muhtemelen farklı görüşlere sahipti, bu durum da "lüks" eşya ticareti ve tüketimi sorununu tabii ki karmaşıklaştırmaktadır. 18. yüzyıl Anadolu köylüsü için bir saat veya kaliteli bir parça Kütahya çinisi lüks ve dolayısıyla da ulaşılmaz olmuş olabilir, oysa Bursalı veya İzmirli zengin bir tacir bunları muhtemelen normal ev eşyaları sayardı. İmparatorluğun hali vakti yerinde sakinleri, zorunlu ihtiyaç maddeleri konusunda dış ticarete bağımlı değillerdi ama, bu ticaretin sağladığı avantajlara kuşkusuz değer veriyorlardı.

Dolayısıyla dünya ölçeğinde düşünüldüğünde, 16. ve 18. yüzyıllar arasında Osmanlıların Hindistan ve Avrupa ülkeleriyle yaptığı ticareti sınıflandırmak kolay değildir. Kendi başına bir "dünya ekonomisi" niteliğindeki bir makro-bölgede, görülebilecek dış ticaretin, genellikle lüks mallardan oluşan sınırlı bir alışverişten ibaret olacağı kabul edilegelmiştir.[48] Bu nedenle, Osmanlılarla Hindistan arasında veya Osmanlılarla Hıristiyan Avrupa "dünya ekonomisi" arasında çok düşük seviyede bir ekonomik entegrasyon geçerli olmuş olsaydı, sadece baharat, değerli kumaşlar, değerli maden alışverişi yapılmış ve daha fazlasının yapılmamış olması gerekirdi. Oysa böyle bir tarif, incelenmekte olan dönemde, Osmanlı dünyası ile "doğu" ya da "batı" arasındaki ticari bağları gereğince aktarmamaktadır. Buna karşın, 16. yüzyıl ortasıyla 18. yüzyıl ortası arasında Hindistan ve çeşitli Batı ve Orta Avrupa ülkeleriyle yapılan ticaretin, Osmanlılar açısından "zorunlu ihtiyaç" maddelerini kapsadığını da iddia edemeyiz.[49] Burada tek bir istisna vardı: Hindistan ve Yemen ticaretlerinin başarılı ve zengin bir şekilde sürmesi için, İstanbul ve Kahire düzenli olarak külçe altın ve gümüş ithal etmek zorundaydı. Bu farklı ekonomileri birbirine bağlayan, altın ve gümüş akışıydı.

Dolayısıyla Fernand Braudel'in padişahların idaresi altındaki toprakları başlı başına bir "dünya ekonomisi" olarak nitelendirmesine katılıyorum. Bu, söz konusu toprakların sadece siyasal bir birim olmakla kalmadığı, kısmen *pax ottomana* nedeniyle, nispeten güvenli kervan yollarıyla böl-

geler arası ticarete elverişli kılınmış bir alan da oluştuğu anlamına gelir.[50] İç gümrük duvarlarına karşın Tunus'tan gelen fesler İstanbul'da satılmakta, Mısır tahılı Mekke'nin hacılarıyla daimi sakinlerini beslemekteydi.[51] Yine de Osmanlı örneği bağlamında, Braudel'in dünya ekonomileri arasında ticaretin genellikle fazla kârlı olmadığı, dolayısıyla da az yapıldığı fikriyle ilgili bazı çekincelerim var.[52] Tabii ki, dünya ekonomisinin işleyişi ile ilgili tahlilleri daha çok Batı Avrupa üzerine odaklanan Braudel, bu iddianın erken modern dönem Avrupalıları için geçerli olmadığını üstü kapalı ve dolaylı olarak kabul etmektedir. Zira, 1730'lara (1142-52) gelindiğinde ticaret ve bankacılık metropolü Londra'nın kontrolü altındaki ekonomik birim, o sırada hâlâ başlı başına bir dünya ekonomisi olan Çin ile yaptığı ticaretten büyük kârlar elde etmekteydi. Aslında, dünya ekonomileri arası ticaret, Venedik, Amsterdam ve son olarak da Londra tacirleri için kârlı olmamış olsaydı, Braudel'in kapitalizm ve maddi yaşam hakkındaki büyük incelemesinin yazılması mümkün olmazdı.[53]

Braudel, Müslüman ülkeleri de içine alan diğer dünya ekonomilerinden tacirlerin, farklı dünya ekonomilerini ayıran engelleri geçen bir ticaret akışını sürdürmeyi bazen başardığını kabul eder.[54] Fakat bizim Braudel'den bir adım daha ileriye gitmemiz ve bir Müslüman dünya ekonomisi tarafından bir diğerine uzatılmış duyargaları o kadar istisnai bir durum saymamamız gerektiğini düşünüyorum. Osmanlı örneğinde de, dünya ekonomileri arasında yapılan bazı ticaret türleri yerli tacirler için hiç de kâr getirmez değildi, tam tersine. Hint dokumaları ve bağımsız Yemen'den gelen kahve gibi yarı-lüks mallar bir yandan Kahire'nin daha da zenginleşmesini sağlarken, bir yandan da Osmanlı dünya ekonomisi ile doğudaki komşuları arasında bağlantı kuruyordu.

İstanbul'un değişmeyen merkezliği

Braudel'in dünya ekonomilerinin tek bir başkente ve merkezi bölgeye sahip olduğu kabul edilir; birbirine rakip iki merkez olduğu zaman, söz konusu dünya ekonomisi ya yeni doğmaktadır, ya çöküş halinde ya da geçiş sürecindedir.[55] Osmanlı dünyasını bu şema içine oturtmaya çalışmak bazı bakımlardan önemlidir. Öykümüzün başladığı 1540'larda (947-56), İs-

tanbul kuşkusuz sadece İmparatorluğun yönetildiği idari başkent değil, Osmanlı dünya ekonomisinin merkeziydi. İktisadi yaşamın devlet denetimi altındaki tüm sektörleri, padişahın ve saray erkânının yaşadığı bu kentte sağlam bir şekilde tesis edilmiş durumdaydı. Ayrıca, İmparatorluğun Güneydoğu Avrupa'daki savaşlarında çarpışan askerlerin önemli bir kısmı Bosna gibi uzak sınır bölgelerinden olsa da, ordunun seçkin sınıfları İstanbul'da konuşlandırılmıştı.[56] İstanbul tersanesi Akdeniz ve Karadeniz kıyılarındaki bütün benzer tesisleri kolayca geride bıraktığı için, Osmanlıların deniz gücünün merkezi de burasıydı. Bunlara ek olarak, başkentin kendisi muhtemelen hem Avrupa'nın hem de Ortadoğu'nun en büyük kümekentiydi (conurbation). Taşrada yaşayanların her yıl merkezi hükümete vergi olarak ödedikleri altın ve gümüşü yeniden kazanmak için başkent pazarlarında dokuma, deri ve bakır eşyalarını satmak zorunda olması İstanbul'a bir tüketici ayrıcalığı sağlıyordu.[57]

Bunlara ilaveten, dönemin sonunda, yani krizlerle dolu 1770'lerde (1184-93) İstanbul Osmanlı dünya ekonomisinin merkezinde hâlâ sapasağlam durmaktaydı. Dolayısıyla, merkez kentin defalarca yer değiştirmiş olduğu Avrupa ve Çin'den farklı olarak, Osmanlı dünya ekonomisi istikrarlı bir merkeze sahipti. Zaten İstanbul'un merkez olmasını sağlayan temel faktörler 18. yüzyılın ikinci yarısında yerli yerinde duruyordu. Gerçi ordu artık büyük ölçüde tek tek seferler için tutulan paralı askerlerden ve önemli taşra merkezlerinde konuşlanmış garnizonlardan oluşuyordu ama, yeniçerilerin ve diğer askeri sınıfların başkentteki mevcudiyeti sürüyordu. Aynı şey tersaneler için de geçerliydi, her ne kadar tersanelerde yapılan gemiler artık büyük deniz savaşları kazanmasa da. Padişah ve saray erkânı burada yaşamaya devam ediyorlardı. Ve padişahlar artık Edirne'de uzun zaman geçirmediği, evlenen padişah kızları Boğaz kıyısında herkesçe görünebilen saraylara yerleştirildiği için, kentteki varlıkları belki de her zamankinden fazla hissedilmekteydi. Nüfus azalmamıştı, gerçi 16. yüzyılda Avrupalılara bile altın fırsatlar yatağı gibi görünen yer artık yoktu, ama yine de Osmanlı dünyasının dışından gelenler, padişahın payitahtında hâlâ iş bulabilmekteydiler. Fakat Rus çar ve çariçelerinin İstanbul'u almak konusundaki ısrarları, hiç değilse

kısmen, bu büyük kentin İmparatorluk sınırları dışına bile uzanan çekim gücüyle açıklanabilir.

Fakat 1517'de (923) Mısır'ın alınmasından itibaren, Kahire kentinin varlığı İstanbul karşısında dengeleyici bir ağırlık oluşturmuştu. Bursa gibi daha küçük bir kentsel merkez, coğrafi konumu nedeniyle her zaman Osmanlı başkentinin ihtiyaçlarına hizmet etmeye mahkûm, Braudel'in deyimiyle, "parlak ikinciler"den biri olurken, Kahire farklı bir kategoriye giriyordu.[58] Tabii, Mısır metropolü Osmanlı dünya ekonomisinin liderliğini devralmaya asla talip olmuş bile görünmemektedir, fakat araştırmacılar bu kentin önemli Hindistan ve Yemen ticaretini az çok tekelinde tuttuğunu göstermişlerdir.[59] Ayrıca padişahlar Kahire tacirlerinin faaliyetlerini hiçbir zaman İstanbul'da yapılan ticareti denetledikleri kadar yakından kontrol altında tutmamışlardır. Dolayısıyla Kahire, Osmanlı başkenti çıkışlı ani etkilerden büyük ölçüde bağımsız, belki Venedik'in Avrupa dünya ekonomisinin merkezi olduğu dönemdeki Cenova'yla kıyaslanabilir bir ticari zenginlik merkezi olmuştur.

Braudel dünya ekonomilerinin merkezlerinin, zorunluluk gereği, yabancılara ve onların "garip"liklerine karşı hoşgörülü olduğunu söylemiştir.[60] Osmanlı tebaasından birinin gözüyle bakıldığında, 16. yüzyılda Venedik'te Katolik olmayan yabancılara karşı özellikle düşman bir ortam olduğu haklı olarak belirtilmiştir, kuşkusuz.[61] Fakat böyle yargılarda kaçınılmaz bir görelilik vardır; hükümdarın tebaasının hangi dine bağlı olacağını belirleyebildiği –ve belirlediği– bir devlet sistemi bağlamında, Venedik Senyörlüğü ziyaretçilere farklı dinlerinin gereğini yerine getirmek konusunda görece bir serbestlik tanımıştı.

Fakat İstanbul'da yaşamı çok daha büyük bir çeşitlilik karakterize etmekteydi. Hindistan'dan zaman zaman gelen ve İstanbul'da oldukları genellikle resmen belgelenmemiş olmakla birlikte çıkarsanabilen Müslüman tacirlerin yanı sıra, yabancı Katolikler, Protestanlar ve Yahudiler vardı. Müslüman ulema gayrimüslimlerden uzak durulmasını tavsiye ederken, Hıristiyan rahipler ve Yahudi hahamlar da kendi cemaatlerine benzer tavsiyelerde bulunuyorlardı. Buna karşın, Hz. İbrahim'i benimseyen üç dinin temsilcileri Osmanlı başkentinin çarşısında bir araya gelmekteydi.

Farklı dinlerin mensupları birçok yerel loncanın çatısı altında bir araya geldiği gibi, Latin Hıristiyanlığından tacirlerin kent içinde uzun süreler için yaşamasına ve ticaret yapmasına da izin veriliyordu.

Osmanlı tebaasının elindeki kullanılabilir gelirin o kadar büyük bir kısmı İstanbul'da toplanmış durumdaydı ki, yünlü kumaş ve lüks mallar ithalatçısı yabancı tacirlerin kente doluşmasında şaşılacak bir şey yoktu. Fakat buna ek olarak, 1700'lerin sonlarına (Hicri 12. yüzyıl sonu– 13. yüzyıl başı) gelindiğinde yerli bankacılık hizmetlerinin yokluğu taşradaki Osmanlı vergi tahsildarlarını İstanbul'daki merkezi maliyeye para göndermek için yabancı tacirler tarafından sağlanan imkânları kullanmaya yöneltmişti.[62] Bu işlemler sonucunda, İstanbul 18. yüzyıl sonlarında Fransa merkezli bir bankacılık ağının parçası haline gelmiş ve böylelikle, diğer Osmanlı kentlerinde görülen tipik ticari bağlantıların çok ötesinde, Avrupa dünya ekonomisine bağlı ticari düğüm noktalarından biri haline dönüşmüştü. Böylelikle, İstanbul, ama aynı zamanda Halep ve İzmir gibi belli başka metropoller de, "yüksek kapitalizm"in giriş yollarına dönüştürüldü. 18. yüzyılın son yirmi-otuz yılında ve 19. yüzyılın başında Osmanlı dünya ekonomisi bu giriş yolları vasıtasıyla Londra ve Paris merkezli muzaffer "yüksek kapitalizm"e kesin olarak ilhak edilecekti.

Sınırlarımızla yüzleşmek: belgelendirme sorunları

Ticaret, savaş ve siyasal ilişkiler "nesnel" gibi görünseler de, "oyun"a katılan çeşitli tarafların "diğer oyuncular" hakkındaki görüş ve düşüncelerini işin içine katmadan kavranamazlar. Anlayışlar, savaşmak, müzakere etmek ve tabii almak ve satmak gibi ilişkiler sürecinde inşa edilir. Buna karşılık, katılımcıların düşünceleri de ekonomik, siyasal ve hatta askeri ilişkilerin zaman içinde nasıl gelişeceğini, en azından kısmen, belirleyecektir. Eğer şansımız yaver giderse, arada sırada, anlayışlar da deneyimlerin kılavuzluğunda değişebilir. Fakat genellikle katılımcılar, gündelik temasların emredercesine dayatır göründüğü önyargılara dayalı nosyonları yeniden değerlendirmeye tabi tutmaktan kaçınmayı becerirler. Her ne olursa olsun, bir yanda "katı" ekonomik, siyasal ve askeri gerçeklerle, öte yanda "yumuşak" anlayışlar arasındaki bu alışverişi hiç gözden kaçırmamalıyız.

Osmanlı yazarlarının toplumlarına "yabancı" olanlar hakkındaki düşüncelerinin tartışılması, genellikle bu yabancıların muhatap oldukları Osmanlıları, Avrupalı tacirler söz konusu olduğunda vergi toplayarıları ve iş ortaklarını, ya da iade edilmiş esirler söz konusu olduğunda İstanbul veya Kahire'deki eski köle sahiplerini, nasıl gördüklerine en azından bir göz atılmasını da gerektirecek. Hikâyemizin merkezini Osmanlı dünyası oluşturduğu için, işin ideali münhasıran yerli Müslümanlar ve gayrimüslimler tarafından yazılmış birincil kaynakları kullanmak olurdu. Fakat böyle yazarlar tarafından yazılmış malzeme burada bizi ilgilendiren pek çok konuda sessiz kaldığı için, yabancıların yazdıklarına *nolens volens* [ister istemez] oldukça geniş biçimde başvuruldu.[63]

Görüşler ve düşüncelerle ilgili sorunların çoğu anlatısal kaynaklar temelinde tartışılmak zorundadır; arşiv belgelerinin sadece dış ticarete ve önemi daha sınırlı birkaç başka meseleye ilişkin tutumlar konusunda büyük yardımı olmuştur. Çalışmamızın kapsamının kaçınılmazca bir "yamalı bohça" hali olması sorun yaratmaktadır. Birincisi, ilgili belgeler, eğer varsa, birbirine denk nitelik ve kalitede baskılar ve/veya çevirilerle ulaşılabilir kılınmış durumda değildir. Suriye ve Macaristan vilayetleri, örneğin, Irak'tan çok daha yoğun bir şekilde incelenmiştir. Bunlara ek olarak, ben de okuyabildiğim dil sayısının sınırlı olması nedeniyle, aslında mevcut olanların ancak bir kısmını kullanabildim. Arapların, Ermenilerin, Bulgarların, Rumların ve Yahudilerin cemaatçi (komüniter) kültürleri hakkında çok az bilgim var ve ele alınan dönemde bu insanlar normal olarak, 19. yüzyılda çoğunun yaptığı gibi, Osmanlı Türkçesi veya Fransızca yazmamaktaydı. Yine de bu yazarlar Osmanlı padişahlarının yönetimi altındaki milyonlarca insanın bir parçasını oluşturmakta ve bazıları, göreceğimiz gibi, dış dünya ile Osmanlı seçkinlerinin sürdürdükleri tipik ilişkilerden farklı tür ve çapta ilişkiler sürdürmekteydiler. Dolayısıyla, bilgi ve analizi uzun bir döneme ve geniş bir coğrafî alana eşit bir biçimde yaymak, hem nesnel hem de öznel nedenlerle olanaksız olmuştur.

Dış ilişkiler konusunda, bu alanda gelenekselleşmiş türe sadık bir araştırma yapıyor olsaydık, bu zorluk fazla önem taşımazdı, zira dış dünya ile yapılan meşru temasların sadece Osmanlı egemen zümresi tarafından

planlanan ve düzenlenen temaslar olduğu kabulünden yola çıkardık. Fakat bizim yaklaşımımızda, kelimenin kabul edilmiş kullanımıyla "dış ilişkiler" çok daha geniş bir evrenin, Osmanlı olmayan dünya ile yüz yüze gelen daha geniş bir "siyasal kültür" veya "siyasal zihniyet" manzumesinin sadece bir parçasıdır. Bu şekilde anlaşıldığında, padişahın, "zındıklar" ve "kâfirler," yabancı ticaret ortakları ya da dışarıdan getirilmiş kölelerle doğru ilişkinin nasıl kurulacağına dair fikri olan bütün tebaası teorik olarak bizim inceleme alanımız içine girer. Ne yazık ki, köylülerin ve göçerlerin bu konulardaki fikirlerine ilişkin hemen hemen hiçbir şey bilmiyoruz. Osmanlı nüfusunun büyük çoğunluğunun görüşlerine hâlâ ulaşamıyor olmak, insanı sarsan ve kendine getiren bir düşünce.

Bu kitabın henüz üzerinde çok az sayıda monografi bulunan bir alanda bir sentez yapmaya girişiyor olması sorunu daha da artırıyor. Bu, hızla akan bir nehri sadece köprüsüz değil, üzerine basıp sekecek taş da olmadan geçmeye çalıştığımız anlamına geliyor. Çünkü sentezi hedefleyen çalışmalar hep, kapsamı daha dar konular üzerine odaklanmış eski çalışmalara dayanırlar; böyle metinlerin olmadığı hallerde de, yazar "boşlukları" bildiği birincil kaynaklardan doldurmak zorundadır. Bu çalışma sırasında bu sık sık oldu. Öte yandan, sentezi hedefleyen bir çalışmanın yazarının, bir monografi yazarı kadar ele alınacak tüm sorunlarla içli dışlı olması da kuşkusuz olanaksızdır; zira daha fazla derinleşmek, genellikle zaman veya coğrafya anlamında daha sınırlı bir odaklanmaya eşlik eder. Bu konuda doyurucu bir ara çözüm bulmak her zaman mümkün olmamıştır.

Sonuç olarak, okur ele alınan meselelerin seçiminde bir dereceye kadar keyfilik olduğunu fark edecektir. Bu meseleler bu yazarın ilgilenmek fırsatını bulduğu meselelerdir.[64] Farklı bir şekilde anlatacak olursak, burada belli bir "düzen" ve "sistem" eksikliği bulunmaktadır. Fakat kullandığım yöntemi savunurken, okura, daha sistematik bir çalışma için ödenmesi gereken bedelin daha yüksek olduğunu hatırlatmak yerinde olacaktır. Çünkü bu, geriye dönüp daha eski sentezlere daha çok başvurmak anlamına gelecekti, oysa bu kitabın yazılmasının ana nedenlerinden biri yakın zamanda yapılmış araştırmaların sonuçlarını vurgulamak ve genellikle doğruluk ve durumu kavrama yönlerinden zayıf, fakat eğitim görmüş genel

okuyucu kitlesi için yazılmış eserlerle kuşaktan kuşağa aktarılmış o "kadim hikmetler"in bir kısmından uzaklaşmaktı.

Kısacası: İmparatorluk tebaasının Osmanlı olmayan dünya ile kurdukları ilişkilerle ilgili çeşitli ve çok sayıda meseleyi tartışmak için, bir "uçan halı"ya ya da en azından peri masalı okurlarının bildiği "sihirli çizmelere" sahip olmak çok iyi olurdu. Ancak bu yardımcı öğeler tarihçinin hizmetine sunulmadığı için, genellikle tartışmayı seçilmiş konularla sınırlı tutmak gerekli oluyor. Gördüğümüz gibi, bu seçimler yer yer eldeki birincil kaynaklara ve ikincil literatüre göre belirlendi, ama çoğunlukla bu yazarın bilgisinin ve kavrayışının sınırları belirleyici oldu. Burada seçilmiş küçük de olsa bir grup konunun irdelenmesi sayesinde, altını çizmek istediğim meselelerin belli bir açıklıkla ortaya çıkacağını umuyorum.

Konumuzu coğrafya içine "yerleştirmek"

Bu girişimin, bazı okurların kuşkusuz karşı çıkacağı bir başka özelliği de İstanbul'u merkez alması. Öykümüzün "kahramanı" Evliya Çelebi yaşamının ilk bölümünde Hamedan'dan Viyana'ya pek çok yere gitti, fakat hep Osmanlı padişahlığının merkezine geri döndü. Biz de birçok bakımdan Evliya Çelebi'nin gençlik ve ilk olgunluk dönemlerinin perspektifini andıran bir perspektif benimsedik.[65] Fakat bu gezgin hiç değilse ömrünün uzun bir bölümünü Osmanlı başkentinin dışındaki dünyayı keşfederek geçirmişti. Oysa yönetici seçkinler arasına girmeyi uman taşralıların genç yaşta İstanbul'a yerleşip kentten ancak resmi bir görev mutlaka gerektirdiği takdirde ayrılmaları çok daha olağandı. Başkentin Osmanlı dünya ekonomisi içindeki rolünden ayrı olarak, İstanbul-merkezlilik seçkinlerin yaşam tarzının bir parçasıydı.

Ancak son on beş yıllık süre içinde Osmanlı İmparatorluğu'nda taşra yaşamı hakkında, özellikle Arap bölgeleri üzerinde duran ama buralarla sınırlı kalmayan pek çok araştırma yapıldı.[66] Araştırmacılar arasında on yıllardır revaçta olan bölgeler üzerindeki çalışmalar yoğunlaştı, ama daha önceleri ihmal edilmiş alanlar bile bu ilgiden paylarını aldılar.[67] Buna ek olarak artık elimizde Ermeni ve Yahudi *diaspora*larına ve Kahire'nin bazı Müslüman tacirlerinin pek çok diyara yayılan faaliyetlerine ilişkin çalışmalar var.[68]

Bütün bunlar şu anlama geliyor: Burada benimsenen "İstanbul'dan görünen manzara" artık rakipsiz değil. Tersine, insanın kendi kendisine, İstanbul kökenli ama Pegu (modern Burma) ve Belh'de (modern Afganistan) iş yapan Yahudi bir tacirin, Osmanlı başkentini gerçekten de kendi dünyasının merkezi olarak görüp görmediğini sorması yerinde olacaktır. Saray geçmişi olan Evliya Çelebi gibi bir yazarın böyle gördüğü kesindi.

Buna karşın, hâlâ İstanbul'u merkez almanın yerinde olduğunu düşünüyorum. İyi ya da kötü, incelediğimiz birincil kaynakların çoğu bilinçli ya da bilinçsiz bu perspektifi benimsiyor. Kuşkusuz şimdiye kadar kullanılmamış kaynakları ortaya çıkarıp, uzun zamandır bilinenleri yeni ve farklı şekillerde okumak da mümkün, fakat kimi zaman iddia edildiğinin aksine, var olmayan metinleri icat etmemiz mümkün değil. Dolayısıyla İstanbul'da yaşamış Osmanlı Müslüman ve gayrimüslimlerin dünyalarıyla ilgili olarak daima daha çok şey bileceğimizi ileriye sürüyorum. Nihayetinde, araştırmak istediğimiz bu kadar çok şey hiç değilse şimdilik erişilmez durumdayken, elimizdeki olanakları kullanmamak yazık olacaktır.

İncelememiz sınır boylarıyla başkent arasında gidip gelecek, çünkü Osmanlı-dışı dünya ile temasların çoğu sınırlara yakın bölgelerde gerçekleşiyordu. Dubrovnik gibi İmparatorluğa vergi veren bir kent devleti, Venedik'e giden Osmanlı elçileri için elverişli bir konaklama noktasıydı, ama aynı zamanda da, savaş esirlerinin fazla dikkat çekmeden değiş tokuş edilebildiği bir yerdi. Bütün bunların yanı sıra, kentin tacirleri Osmanlı Balkanlarına İtalyan ve başka ülke mallarını tedarik etmekteydi. Ya da Boğdan, Polonya-Litvanya ile sahip olduğu siyasal ve kültürel bağlar nedeniyle Litvanya'ya giden ve oradan gelen yolcular için bir konaklama noktasıydı. Osmanlı tacirleri burada alışık oldukları tarzda hanlar bulurlardı ve padişahtan ya da veziriazamdan mektup taşıyan her ulak burada büyük saygıyla karşılanacağından emin olabilirdi.[69] Yani bu çalışmadaki "hareket" birkaç kelimeyle tarif edilebilecek olursa, bunu ifade etmenin en iyi yolu İstanbul'dan İmparatorluğun kenarlarına yolculuk ettiğimizi fakat nihai olarak başlangıç noktamıza döndüğümüzü söylemek olacaktır.

Ancak, bizim bir harita üzerine çizilebilecek çizgiler olarak anladığımız sınırlar, hiç değilse 16. yüzyılda eğitimli Osmanlıların serhad keli-

mesiyle kastettiklerine denk düşmez. II. Mehmed (hd. 1451-81 / 855-86) ve Kanuni Sultan Süleyman gibi hükümdarların zaferlerine ve hatta Kıbrıs'ın II. Selim (hd. 1566-74 / 973-82) namına Lala Mustafa Paşa tarafından fethine uygun olarak, serhad, Darülharb'in içlerine doğru daha da fazla ilerlemek olarak algılanmaktaydı. Şeriat hükümlerine göre kesinlikle geçici olması gereken ateşkeslerin müzakeresi sırasında, belirleyici olan genellikle bir çizginin harita üzerinde izlediği hat değil, tek tek kalelerin kime ait olduğuydu.[70] Ancak yakın zamanda yapılmış araştırmalar, 16. ve belki 15. yüzyıllarda "sınır çizgileri"nin yer yer müzakere edildiğini göstermiştir.[71] Ukrayna'daki Osmanlı-Polonya sınır bölgesinde 1600'lerde (1009-1111) "sınır çizgileri" konusunda birkaç kez anlaşmaya varılmıştı. Fakat 17. yüzyıl öncesi dönemden bu tür anlaşmaları belgeleyen sınırnamelerin bugüne çok ender ulaşmış olması ve en eski malzemenin Osmanlı değil Polonya arşivlerinde ortaya çıkmış olması, idarenin bu "sınır çizgileri"ni pek ciddiye almadığını gösteriyor olabilir. Muhtemelen onlara geçici ve kısa süre içinde yerini başkalarına bırakacak şeyler gözüyle bakılıyordu.

Böyle "sınır çizgileri" oluşturmak için 1600'ler başında (1008 sonrasında) kullanılan mekanizma, 17. yüzyıl ve sonrasında tipik hale gelecek mekanizmanın aynısıydı. Oldukça yüksek mevkiden bir Osmanlı görevlisi uygun statüde bir Polonyalı veya Habsburg subayıyla bir araya gelirdi; bu iki kişi, maiyetlerindekilerle birlikte, hazırda doğal işaret niteliğinde bir yer yoksa "sınır taşları" koydurarak, genellikle fazla insanın yaşamadığı, engebeli bölgeleri gezmek zorundaydılar. Ancak bu anlaşmalar "öteki"nin bölgesine bir daha akın yapılmayacağı anlamına gelmezdi. Tersine, her iki tarafça yapılabilecek küçük çaplı sınır ihlallerinin yeniden savaş ilanına neden olmayacağını hükme bağlayan, hatırı sayılır miktarda ateşkes veya "barış anlaşması" vardı. Resmi olarak çizilmiş "sınır çizgileri" bulunmakla birlikte, ele aldığımız dönem boyunca Osmanlı sınırları bizim standartlarımıza göre oldukça esnekti.

Konumuzu zaman içine "yerleştirmek"

Burada ele alınacak yıllara gelince, bu yıllar Osmanlı İmparatorluğu'nun bir tür "istikrarlı konum"a kavuştuğu söylenebilecek döneme teka-

bül eder. Öykümüz 1540'ların başlarında (946 sonrasında) başlar. Macaristan'daki durum 150 yıl boyunca devam edecek son şeklini almış, Matthias Corvinus'un miyadını doldurmuş krallığı üç farklı birime ayrılmıştır: doğrudan yönetilen bu bölgeler artık Osmanlı Buda vilayeti, Erdel bağımlı prensliği (*Transilvanya*) ve Habsburg denetimi altındaki dar batı şeridi (Kraliyet Macaristan'ı) olarak bilinmektedir. İmparatorluk en geniş yayılımına ancak 1600'lerin sonlarında (1080'ler), Girit ve Polonyalıların Kamaniçe-Podolski kalesi alındıktan sonra ulaştı. Ancak batı sınırı esas itibarıyla 1540'larda (946-56) belirlendi, tabii daha sonraki yıllarda birkaç Avusturya kalesinin eklendiğini de belirtmek gerek. Sınırın bu bölümünün, sadece Habsburg toprakları üzerinde çalışan modern tarihçilerin değil, 16. ve 17. yüzyıl Osmanlı yazarlarının kendilerinin gözlerinde de taşıdığı önem bilindiğine göre, hızlı genişleme dönemini burada sona erdirmekten yana ikna edici bir argüman ortaya koyulabilir. Ve bu "hız değişikliği," Osmanlı seçkinlerinin imparatorluk sınırları dışındaki dünyaya bakış tarzlarını tabii ki etkilemiştir.

Uzun zamandır bilindiği gibi, Avusturyalı Habsburgların karşısına dikilen padişah ordularının uğraştığı sadece yerel ya da bölgesel bir güç değil, başlı başına bir imparatorluktu.[72] Tabii V. Karlos aşırı büyüklükteki topraklarını böldükten sonra, kardeşi ve Viyana'daki halefi I. Ferdinand (hd. 1556-64 / 963-72) artık İspanya ve Hollanda'nın kaynaklarını kullanamaz olmuştu. Yine de Avusturya Habsburglarının Ren Nehri'ne kadar uzanan muazzam toprakları vardı ve ayrıca çeşitli Alman prenslerince sağlanan ek birtakım mali kaynaklara güvenebilmekteydiler. Bunun padişah orduları açısından sonucu şuydu: artık büyük bir muharebeyi kazanmış olmak bile, eskiden genellikle olduğu gibi otomatikman bir fetih savaşını kazanmış olmak anlamına gelmiyordu. Bu yeni durum Osmanlı yetkililerinin uzun sürelere yayılmış savaşlar yapmaya uyum sağlaması anlamına geliyordu. Bunların örgütlenmesi ve finansmanı aşılması gereken yepyeni zorluklar yaratmaktaydı. Dahası, bu durum Macaristan'ın belirli bölgelerinin uzun süreler boyunca anlaşmazlık konusu topraklar olarak kalması anlamına geldi ve Habsburg bölgesine yerleşen Osmanlı yöneticileri ve soyluları talihsiz köylüleri iki kez vergilendirdiler. Kanımca, bütün bu özellik-

ler, Osmanlıların dış dünya ile ilişkilerinin tarihinde 16. yüzyıl ortasında yeni bir dönem açmamızı ve bu dönemi imparatorluklar arası rekabet ve –büyük ölçüde istemsiz– bir istikrara kavuşma perspektifi içinde incelememize haklılık kazandırmaktadır.

İncelememizi 1768-74 (1181-8) savaşıyla bitirmek kararını gerekçelendirmek daha da kolaydır. Osmanlılar zaten 1699 (1110-11) Karlofça barışında Macaristan'ı kaybetmekle önemli bir yenilgiye uğramışlardı. Ancak padişahın ordusu Mora'yı (Peloponez) Venediklerden alarak uğranılan kayıpların en azından bir kısmını telafi etmeyi ve hatta nihai olarak Belgrad'ı geri almayı başarabilmişti. Askeri durumun bu şekilde istikrara kavuştuğu ve hatta ekonomide esaslı bir büyümenin yaşandığı onlarca yıllık bir dönemden sonra, Rus II. Katerina'nın (hd. 1762-96 / 1175-1211) orduları karşısında uğranılan feci yenilgi Osmanlı seçkinlerinin birçok üyesi için hiç beklenmedik bir durum olmuş gibi görünmektedir. Küçük Kaynarca barış antlaşmasında padişah, Rus gemilerine, o zamana kadar kıskançlıkla bir "Osmanlı gölü" olarak korunmuş Karadeniz'e girme hakkı tanımak zorunda kaldı.[73] Üstelik Çariçe II. Katerina tarafından Kırım Tatarlarına ve padişaha dayatılan "bağımsızlık," Tatar topraklarının Rus İmparatorluğu tarafından 1783'te (1197-8) nihai olarak ilhakına doğru atılmış ilk adımdı. Müslüman nüfusa sahip bu toprakların kaybedilmesiyle, devlet erkânı ve genel olarak İmparatorluğun Müslüman tebaası gözünde, zararın üzerine bir de hakaret eklenmiş oluyordu. Dolayısıyla, geleneksel olarak III. Selim (hd. 1789-1807 / 1203-22) ve II. Mahmud (hd. 1808-39 / 1223-55) saltanatlarıyla ilişkilendirilen imparatorluk krizi dönemi, 1760'ların sonunda (1180'lerin başı) zaten başlamış gibi görünmektedir.

Farklı perspektiflerle yüzleşmek ya da karşılaştırmalara haklı gerekçeler bulmak

Edward Said'in unutulmaz kitabını izleyen tartışmaların gösterdiği gibi, değişmez ve edilgen bir "Şark" olduğu kabulünden yola çıkan ve buna "bilim ve rasyonellik" adına hükmetmeyi tasarlayan Avrupalı seyahatname yazarlarının "oryantalist" ("şarkiyatçı") bakış açısı 18. yüzyılın ikinci yarısında, apansızın gökten zembille inmedi.[74] Tam tersine, bu, çok uzun bir

zamana yayılmış bir süreçti. Nitekim, ampirik bilgi üretme iddiasıyla, antik dönem yazarlarının metinlerine *de facto* sürdürülen bağımlılık arasındaki gerilim, Petrus Gyllius, André Thévet ve Pierre Belon gibi Rönesans bilginlerinin tipik özelliğiydi.[75] Günün sonunda, bilimsel iddia sahibi bir 16. ya da 17. yüzyıl yazarı, "klasik" yazarlar külliyatıyla aşinalığını göstermek durumundaydı. Ayrıca, Osmanlı İmparatorluğu'yla ilgili seyahatnamelerin yazarlarının, Osmanlı Türkçesini hiç bilmeden çalışmaları da olağandı, tabii bu da daha önce yazmış Avrupalılara bağımlılığı artıran bir durumdu. Ayrıca, Haçlı söylemi (retorik) de, Osmanlı topraklarının iştahları kabartmasını meşrulaştırmaya yardımcı olmaktaydı. Dolayısıyla Kudüs ziyaretlerini anlatan, 15. yüzyıl sonunda ve 16. yüzyıl boyunca yayınlanmış sayısız hac raporunda, Kutsal Topraklar'ın artık Hıristiyanların ellerinde olmadığını kabul etmeye razı olamama hali, bir alt metin olarak hep vardır.[76] Bütün bunlar çeşitli araştırmalardan çıkmış ve artık kuşku duyulmayan sonuçlardır.

Ancak yine de, "şarkiyatçılığın," tarihinin bir aşamasında Avrupa kültürüne içkin olduğunu varsaymak gerçekçi gözükmemektedir. *Mutatis mutandis* [gerekli değişikliklerle birlikte]; bir 17. yüzyıl Osmanlı yazarının eserlerinde de, kaynakların benzer tarzlarda kullanıldığı görülebilir: Evliya Çelebi çok sayıda acayip ve harika bölgeyi kendi gözleriyle gördüğünü sık sık vurgulardı, oysa bir o kadar da sözel ve edebi kaynaklara dayanır ve genellikle bunları belirtme zahmetine girmezdi.[77] Dolayısıyla bugünün araştırmacısı açısından, Evliya Çelebi'yi okurken gösterilmesi gereken ihtiyatın Petrus Gyllius'u okurken de aynen gösterilmesi yerinde olacaktır. Her iki yazar da pek çok değerli ampirik gözlem yapmıştır; eğer Evliya yazmamış olsa elinizdeki bu kitabı hazırlamak tek kelimeyle olanaksız olurdu. Fakat her iki durumda da, yazarların "ham" ampirik bilgi toplamış olmak iddiaları, daha sıkı bir inceleme karşısında tutunamayabilir.

Aynı şekilde, yabancı toprakları "simgesel olarak sahiplenme"ye duyulan ve özellikle Avrupalı hacıların Kutsal Topraklar'a ilişkin anlatılarında ortak bir özellik olan ilgi, Evliya Çelebi'ye de yabancı değildi. Viyana'yı anlatırken, öyküsünün en azından bir alt metni, burada "kâfir" de olsa padişaha yararlı olabilecek müstakbel tebaanın bulunduğuydu.[78] Kentin

binaları ise, mimari açıdan ilginç ve bakımlıydı; kısacası, kent ileride alınmaya değer bir yerdi. Evliya'nın bu şekilde düşündüğü, Viyana içinde ve çevresinde, Kanuni Sultan Süleyman'ın 1529 (935-6) kuşatmasıyla bir şekilde bağlantılı yerler hakkında kurduğu sayısız cümle okunduğunda oldukça açık bir biçimde görülür. Yarı-efsanevi Kasım Voyvoda'nın maceraları hakkında anlattıklarını da benzer bir çizgide yorumlayıp, Kasım Voyvoda'nın rivayete göre Viyana içindeki kahramanca ölümünü bir tür simgesel sahip çıkma olarak görmek de mümkündür. Dolayısıyla "küffar"in elindeki yabancı toprakları, olası fütuhat objeleri olarak görmenin 16. ve 17. yüzyıllarda yaşamış bazı Osmanlı ve Avrupalı yazarların ortak özelliği olduğu görüşünü ileri sürüyorum.

Ogier Ghiselin de Busbecq (1522-92 / 928-1001) gibi Avrupalı hümanist yazarlar, Sultan Süleyman döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nu üstün askeri gücü nedeniyle istemeye istemeye de olsa kabullenmiş ve padişahın mutlak iktidarına, otorite tanımaz asi soylularla uğraşan Habsburg imparatorunun gerçekleştiremediği bir ideal olarak hayranlık duymuştu.[79] Busbecq'in anlatısı kuşkusuz polemikle dolu olmakla birlikte, 1750 (1163) sonralarının pek çok seyahatname yazarının yazdıklarını insanı aptal yerine koyan metinler haline getiren "üstünlük kompleksi" burada henüz ortaya çıkmamıştı.[80] Ya da daha kesin ve net söyleyelim, sözünü ettiğimiz bu, daha yeni sayılabilecek dünyayı algılama tarzı ancak 17. yüzyılda ortaya çıkmaya başlamış ve 18. yüzyıl sonlarında her yeri kaplamıştır. Lucette Valensi'nin gösterdiği gibi, görüşleri –yer yer– 20. yüzyıla kadar Avrupa siyasal düşüncesinde belirleyici olacak olan Venedikli sefirlerin Osmanlı siyasası hakkında ilettiği görüşlerin hayranlıktan nefrete dönüşmeye başlaması ancak 1600 (1008-9) dolaylarındadır.[81]

Bu bağlamda, Ortadoğu ile olan sayısız bağı ve mimaride, maden işlerinde, dokumalarda, *majolika* [mineli İtalyan çinisi] ve diğer ortamlarda Ortadoğu modellerinin kullanılmasını vurgulayan Avrupa Rönesans dönemi sanatının kökenlerine ilişkin bazı yeni çalışmaların bilgisine başvurmak yerinde görünüyor.[82] 16. yüzyıla kadar Rönesans Avrupası'yla Osmanlılar arasında sanatsal düzeyde olağanüstü yakın bir ilişki vardı. Jerry Brotton, sık sık dile getirilen Rönesans sürecinde Grek-Roma dünyasının

yeniden keşfinin Avrupa ve Osmanlı kültürleri arasında aşılmaz bir uçurum açtığı iddiasına karşı çıkarken önemli bir noktaya parmak basıyor.[83] Tabii, Avrupa'nın Grek-Roma metinlerini ve sanat eserlerini bünyesine almasının, Rönesans kültürünün ortaya çıkışı üzerinde hiçbir etkisi olmadığı iddiasının polemik amaçlı bir abartma olduğunu sanıyorum. Yine de "Osmanlı bağlantısı"nın önemine ilişkin belirlemesi çok isabetlidir. Mimari konusuna gelince, Mimar Sinan (takriben 1497-1588 / 902-97) ile çağdaşı Andrea Palladio (1508-80 / 913-88) arasında bir tür bilinçaltı ilişki olduğuna işaret edilmiştir, ancak iki usta arasında hiçbir doğrudan ilişki olmadığına emin olabiliriz.[84]

Peki aralarında dolaylı bir ilişki var mıydı? 15. ve 16. yüzyıllarda sanatsal düşünceler Osmanlı diyarıyla Rönesans İtalyası arasında gidip gelmekteydi kuşkusuz ve hiç bilmediğimiz bağlantılar olmuş olabilir. Fakat Sinan ile Palladio'nun düşünsel dünyalarının ortak bir yanı olduğunu kabul ettiğimiz takdirde, benzer mimari fikirleri birbirlerinden bağımsız olarak geliştirmiş de olmaları mümkündür. Eğer bu varsayımda gerçekçi bir yan varsa, böylesi bir sanatsal ortaklaşalık, 16. yüzyıl ortası İstanbul ile dönemdaşı Venedik'in kültürel dünyalarının birbirlerinden genellikle sanıldığından daha az uzak olduğunu gösterir. Ve yazılı metinler söz konusu olduğunda, Busbecq ve Mustafa Âlî (1541-1600 / 947-1009), Luigi Fernando Marsigli (1658-1730 / 1068-1143) ve Hüseyin Hezarfen (muhtemelen ö. 1678-9 / 1089) ya da Evliya Çelebi ve Antoine Galland (1646-1715 / 1055-1128) belirli bakımlardan oldukça benzer dünyalarda yaşamış görünmektedir.[85]

Ortak bir dünya

16. ve 17. yüzyıllarda Osmanlılar ve Fransızlar, hatta Habsburg imparatorlarının tebaası arasındaki mesafenin, kendilerinin düşünmüş olabileceğinden daha az olduğunu iddia ediyorum. Bu, çeşitli açılardan tartışmaya açılması gereken bir belirlemedir. Bunların ilki Ortaçağ ve erken modern dönem Avrupa'sıyla ilgili çalışmalar yapan tarihçiler arasında, karşılaştırmalı yaklaşıma "saygınlık" kazandıran Marc Bloch tarafından yapılmış bir belirlemeyle ilgilidir.[86] Bloch'u özellikle ilgilendiren, feodalizmin İngiliz ve Fransız türevleri (varyant) gibi, birbirine "yakın" saydığı feno-

menleri karşılaştırmaktı. Daha sonraki yıllarda birçok tarihçi bu düşünceyi paylaşma eğiliminde oldu, öyle ki bu metodolojiyi örneğin Osmanlı ve Avrupa tarihlerinde kullanan araştırmacılar hep prosedürlerini gerekçelendirme ihtiyacı içinde oldular. 16. ve –bazı koşullara uymak kaydıyla– hatta 17. ve erken 18. yüzyıllarda yaşayan Osmanlılara, Fransızlara ve Venediklilere tek ve aynı dünyaya ait insanlar gözüyle bakmaya hazır olduğumuz noktada, daha fazla gerekçeye gerek olmadığı açıktır.[87] Öte taraftan, eğer Osmanlılara Avrupa'daki erken modern dönem komşularından ayrı bir dünyada yaşamış gözüyle bakmayı seçiyorsak, prosedürlerimize meşruluk kazandırmak kuşkusuz olanaksız değildir. Fakat bu takdirde işimiz çok zorlaşacaktır ve ben kolay yolu tutmayı tercih ediyorum.

İkinci olarak, bütün bu insanların kendilerini içinde buldukları ve bazen onları –düşman da olsa– kuzenler olarak görmemize olanak tanıyan ortak maddi ortamı hatırda tutmalıyız. Burada cevap kuşkusuz şu temel gerçeğe bağlıdır: hem Osmanlıların hem de Avrupalıların hepsinin yaşadıkları toplumlarda bütün zenginliklerin nihai kaynağını, köylüler emeklerinin yarattığı zenginliklerin çoğunu görememiş olsa da, tarım oluşturmaktaydı. Ayrıca söz konusu bütün uygarlıklar henüz benzer teknolojilere dayanmaktaydı. Dolayısıyla hasadın iyi olup olmayacağını havanın kaprisleri belirliyor, bir üründe uğranılan zararı hemen bir diğerini ekerek telafi edecek esneklik genellikle çok az oluyordu. Orduların ihtiyaçları ancak yollar geçit verirse tedarik edilebiliyordu ve Tuna ve Tuna'nın kolları, 17. yüzyıl sonlarında yaşayan Habsburg generali Luigi Fernando Marsigli'nin bedel ödeyerek öğrendiği gibi, güvenilir haritalar çıkarmaya yönelik tüm çabaları boşa çıkarmaktaydı.[88]

Bu kitap köylü toplumu ve teknolojinin başlangıç aşamaları konusuna hiçbir şekilde eğilmemekle birlikte, çalışmamızı kurarken erken modern dünyadaki bu temel ortaklaşalıkları göz ardı etmemiz mümkün değil. Osmanlı yönetici grubu üyelerinin, Osmanlı olmayan dünyada yaşayanlarla nasıl bir etkileşim içine girdiğini –ve onlara nasıl baktığını– anlatmaya çalışacağım. Fakat geleneksel siyasal ideoloji veya uluslararası ilişkiler araştırmalarından farklı olarak, ticari alışveriş, doğal koşullar ve teknolojinin getirdiği sınırlamaları hep resmin içinde tutmaya çalışacağım. Sızdıran bir

çadır içinde yağmurdan sırılsıklam oturan insanın fikirleri, bilgisayarının başına rahat rahat yerleşmiş bir erkek ya da kadınınkinden farklı olacaktır; ve I. Dünya Savaşı tarihçilerinin çok iyi bildiği gibi, askeri seferlerdeki sefalet ortaklığı, düşman orduların askerlerinin bile oldukça benzer görüşleri dile getirmesine yol açar.

İkinci Bölüm

HÜKÜMRANLIK VE TEBAA ÜZERİNE: İMPARATORLUĞU GENİŞLETMEK VE KORUMAK

Bu bölümde bugün "dış politika" olarak adlandıracağımız alana giren başlıca sorunlardan bazıları üzerinde duracağız. Tabii, daha önce gördüğümüz gibi, Osmanlı seçkinleri bu konuları bizden çok farklı bir şekilde algılamaktaydılar; ancak araştırmamızın ele aldığı yaklaşık iki buçuk yüzyıl boyunca, padişahlar, vezirler ve taşra yöneticileri yine de yaşadıkları dünyada meydana gelen güç dengesizlikleri konusunda ister savaş yoluyla olsun, ister müzakere yoluyla bir şeyler yapmak zorundaydılar. İstanbul'daki yönetim aygıtıyla Safeviler, Habsburglar veya Venedik Senyörlüğü gibi yabancı devletler arasındaki çok sayıda ve farklı farklı çelişkileri kısaca gözden geçirerek daha sonraki tartışmalar için zemin hazırlayacağız. Bu genel bakış, olgunluk çağındaki Osmanlı İmparatorluğu'nun afallatıcı çoklukta ve bazıları da dini çatışmalara bağlı siyasal sorunla karşı karşıya olduğuna açıklık kazandıracaktır. Diğer pek çok sorun da ya hükümdarlar arası siyasal rekabetin "zorluk çıkaran ayrıntıları"yla ilgiliydi ya da padişahın bürokratlarının kale komutanları veya gümrük mültezimleri gibi taşralı kuvvetleri gerektiği gibi denetim altında tutamamasından kaynaklanmaktaydı. Bu zevat, komşu devletlerin topraklarına baskınlar düzenleyerek veya yabancı tacirlerden fazla vergi alarak ansızın devletler arası çatışmalara yol açabilirlerdi. Ayrıca bu farklı siyasal çelişki kategorilerinin oluşturduğu düğümü çözmek her zaman kolay değildir; 21. yüzyılın yurttaşı olmuş bizler için de kolay değildir, hele o dönemde yaşayanlar için hiç değildir.

En başta gelen –ve bazen de çetin olan– sorun devletler arası çelişkilerin yönetimini merkezi kontrol altına almak sorunudur. Bugüne ulaşan arşiv belgeleri, Macaristan gibi uzak bir vilayetten bile, ancak ortalama öneme sahip sayısız meselenin İstanbul'a havale edildiğinin altını çizmek-

tedir. Fakat sınır boyu bölgelerindeki gündelik olaylara daha yakından baktığımızda, merkezi düzenlemenin hikâyenin sadece bir bölümü olduğu açıklık kazanır. Merkezin hak ve yetkileri ve farklı dönemlerde yerel görevlilere tanınan hareket özgürlüğü ile ilgili Osmanlı bakış açısı konusundaki kavrayışımızın oldukça sınırlı olduğunu kabul etmek gerekir. Padişah ve vezirlere hitaben yazılmış "nasihatnameler" geleneği içinde "devlet sorunları" hakkında yazmak 16. yüzyıl sonlarından itibaren, kuşkusuz, olağan bir uygulamaydı. Ancak merkezi iktidarın hak ve yetkilerinin sınırları konusu revaçta bir konu değildi. Belki de Osmanlı'nın merkezi olan padişahın mutlak iktidara sahip olduğunu varsaymak "siyaseten doğruluk" (political correctness) gereği olduğu için –ama göreceğimiz gibi– bu tam anlamıyla gerçekçi bir kabul değildi.[1]

Dahası, padişahın, muzaffer seferlerle İslam dünyasının sınırlarını sürekli genişleten hükümdar olarak üstlendiği "ideolojik rol" nedeniyle, imparatorluk işleri hakkında yazan Osmanlı yazarları savaş ve barışı etkileyen kararları çok ender tartıştılar. Çünkü bunlar sadece ve sadece hükümdara ve vezirlere ayrılmış konulardı ve *arcana imperii* [devlet sırları] içine girmiş olsalar gerektir. Ancak 18. yüzyılın ikinci yarısındadır ki, birkaç üst düzey Osmanlı görevlisi, kendi siyasal tercihlerini o zamana kadar yapılageldiğinden daha az kodlanmış bir dille tartışmaya ve savunmaya başladılar ve en azından Ahmed Resmi örneğinde, belirli seferlerin yapılmasındaki mantığı açıkça sorguladılar.[2] Bu konulardaki ketumluk nedeniyle, genellikle vakayinamelerde bazen geçen sözlerle ve şu ya da bu vezirin basireti ya da basiretsizliğiyle ilgili "nasihatnameler"le sınırlıyız. Ve Osmanlı "dış politikası" hakkında çıkarabileceğimiz sonuçlar genellikle fikir yürütmek ve kurgulamaktan ibaret kalıyor.[3]

Osmanlı seçkinleri ve seçkinlerin Müslüman ve gayrimüslim komşularla ilişkileri hakkındaki tartışmalarda, genellikle 18. yüzyılın ikinci yarısına kadar uygulamaları şeriatın belirlediği, bu tarihten sonra da Osmanlı seçkinlerinin Avrupalı komşularından çeşitli faraziyeleri ve kurumları almaya başladığı varsayılır. Ancak elinizdeki incelemenin temel savlarından biri şudur: Parametreler kuşkusuz şeriatça belirlenmekteydi, fakat padişah/bürokrasinin pragmatizmi hiçbir şekilde 18. yüzyıl sonlarının icadı de-

gildi. Ayrıca, şeyhülislamlar nispeten muhafazakârdılar ama, Orta Avrupa'da genişlemenin hâlâ önemli meselelerden biri olduğu 1540'ta (1143-3) ve meselenin daha çok batıdaki sınırları korumak ve geçici olarak sadece İran'da büyümeye çalışmak olduğu 1730'da (1142-3), yabancı hükümdarlar ve tebaaları ile olan ilişkilerin aynı tarzda yürütülmüş olduğunu varsaymak anlamlı değildir.

"Yabancı müdahale" ve sınırları

İmparatorluğun idare ediliş biçimi en azından bir dereceye kadar, Osmanlı olmayan tebaanın Osmanlı işlerine müdahalesine izin vermekteydi. Uzaktan bakıldığında, bütün sınırların nispeten geçirgen olması dikkate değer bir durumdur. 16. yüzyılın ortasına gelindiğinde Venedik balyosları, Habsburg *internuncio*'ları* ve Fransız sefirleri bugün İstanbul kent merkezinin içinde olan Galata'da ya da başkent hanlarında ikamet etmekteydiler. Venedikli, Fransız ve daha sonraları İngiliz veya Hollandalı tacirlerin şu ya da bu liman kentinin özel mahalleleri dışına çıkamamak gibi bir durumları yoktu, Osmanlı idaresinin hoşgörüsüyle başkente veya taşradaki ticaret merkezlerine seyahat ediyorlardı. Dolayısıyla padişahın politikası ile, hükümet tarafından arzu edilmeyen kişiler olarak görülen seyyahları geri çevirmenin olağan olduğu Çin ve Japonya'daki ve hatta 16. ve 17. yüzyıl Rusyası'ndaki uygulamalar arasında önemli farklılık vardı.[4] Osmanlı İmparatorluğu topraklarından sayısız uluslararası ticaret yolunun geçmesi, ülkeye her türlü yabancının sık sık gelip gitmesine yol açıyordu, Osmanlı idaresi de, 16. yüzyılda İranlılar dışında hemen hemen hiçbir zaman kimseyi engellemeye çalışmadı. Osmanlı devlet bürokrasisi, bu insanların sıkı sıkıya kontrol altında tutulmasını, var olduğu sürece gereksiz görmüş gibidir.

Tabii böylesi meselelerin değerlendirilmesi için mutlak bir standart yoktur. Yargı, daha çok o dönemde yaşayanların ya da modern tarihçilerin benimsediği bakış açısına bağlı olacaktır. İstanbul, İzmir ve Halep gibi yerlerde yaşayan yabancıların sosyal ilişkileri tabii ki esas olarak kendi aralarında oluyor, belirli çok resmi ortamlar dışında Osmanlı Müslümanlarıyla pek

* Habsburg hükümetinin İstanbul'daki temsilcisine verilen ad –ç.n.

karşılaşmıyorlardı. Yine de bu yabancı konukların kimileri, özellikle de 18. yüzyıldan başlayarak, kuşaklar boyu Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşadılar. Bunun hem yerel yetkililerin bilgisi dışında hem de padişahın Müslüman ve gayrimüslim tebaasıyla epey günlük ilişki içine girmeden gerçekleşmiş olması mümkün değildir.[5] Ve Osmanlıların savaş halinde oldukları ülkelerin tacirlerinin padişahın topraklarını savaş ilanıyla birlikte terk etmesi gerekli olduğu halde, bu emre bile her zaman tam olarak uyulmamaktaydı.

Bunların sonucu olarak, yüksek mevki sahibi Osmanlı ileri gelenlerinin örneğin belirli bir yabancı elçiyle yakın ilişkiler içinde olması mümkündü, fakat tabii olağan değildi. Bu elçi de kendi payına Osmanlı yönetici grubu içindeki bu müttefikinin, elçinin ve hizmet ettiği hükümdarın yararlı bulduğu bir politika izlemesini teşvik etmeye çalışırdı. 18. yüzyıl başında Fransız büyükelçisi marki de Bonnac'ın Veziriazam Damad İbrahim Paşa ile ilişkisini geliştirmeye çalışmasının nedeni kuşkusuz buydu.[6] Böyle "etkileme" girişimleri genellikle önemli meselelerde başarılı olmuyor, daha çok daha önemsiz konularda başarılı olabiliyordu. Ya da en azından, 1683-99 (1094-1111) savaşı krizi, siyasal kapitülasyonlarla ağır bir bedel ödenmek zorunda kalınsa da, Fransa ile ittifakın güçlendirilmesini zorunlu kılmış görünene kadar işler böyle idi.

Yabancıların gayri resmi politik "etkileri" 1560'larda (967-77), daha sonraki dönemlerde olduğundan daha enderdi, fakat kuşkusuz IV. Murad (hd. 1623-40 / 1032-50) döneminde bile mevcuttu. 18. yüzyılda bu tür dış müdahaleler kuşkusuz arttı. Artık padişahı kendi çeşitli siyasal projelerine katmaya çalışanlar sadece Fransız, İngiliz, Hollanda ve hatta Bohemya elçileri değildi.[7] Ek olarak, Osmanlılar kendileri de, Yirmisekiz Mehmed Efendi'nin 1720'deki (1132-3) Paris elçiliğinin gösterdiği gibi, artık zaman zaman Avrupalı hükümdarlarla gayri resmi anlaşmalara varmaya hatta ittifaklar kurmaya çalışıyorlardı.[8] Özellikle Rusların Balkanlar'da yayılması yakın bir olasılık haline geldikten sonra, II. Katerina'nın (hd. 1762-96 / 1175-1211) imparatorluk inşa etmek faaliyetine karşı durabilecek diğer devletlerle bağlantılar zorunlu hale gelmiş görünmekteydi.

Ancak böyle bir karar alma şeklinin kışkırtmış olması gereken bölünmelere karşın, Osmanlı idareleri tek parça halinde, olağanüstü bir şekil-

de bir arada kaldı. Sadece hizipçiliği gören fakat anlaşmaların oluşmasına yol açan güçleri fazla anlamayan Avrupalı gözlemciler işin bu yönünün genellikle farkına varmadılar.[9] Oysa bunlar oldukça kuvvetli güçlerdi. Öncelikle, bilinen fakat genellikle gerektiği kadar önem verilmeyen, Osmanlı padişahının Padişah-ı İslam olarak sahip olduğu rolden doğan büyük bir meşruiyete sahip olduğu olgusu vardı. Buna ek olarak, 16. yüzyılda ve sonra 18. yüzyıl ortasında büyük birer büyüme patlaması yaşamış olan profesyonel bir bürokrasinin varlığı, İmparatorluğun bir arada tutulmasına önemli bir katkı yapmaktaydı. Osmanlı ulemasının devlet aygıtı içine çok büyük ölçüde entegre olduğu düşünülürse, onları da burada kullanıldığı anlamda bürokrasinin parçası olarak görmek yerinde olacaktır.[10] Ayrıca, nereye atanırlarsa atansınlar birbirlerine mesleki dayanışma ve himaye bağlarıyla bağlı kalem ve maliye görevlileri de İmparatorluğun bütünlüğünü güçlendiren önemli bir faktör oluşturmaktaydılar.

Bürokrasinin dışında, fakat idare aygıtının içinde yer alan ve maddi çıkarları Osmanlı devletinin bekasına sıkı sıkıya bağlı olan malikâneciler de çoğunlukla birlikten yana hareket ediyorlardı.[11] Zira, Osmanlı İmparatorluğu bir kez çökünce, malikânecilerin hatırı sayılır masraflar karşılığında elde ettikleri malikânelerden kâr etmeye devam edeceklerinin garantisi yoktu. Bu konu özel bir önem taşımaktadır çünkü 18. yüzyıl siyaset sahnesinin karakteristik bir unsuru olan bu taşra âyanının (kudretli taşra kodamanlarının) gücünün büyük kısmı, malikânecilik sistemi içinde ve kasabalılar ve köylülere salınan vergilerin takdirinde oynadıkları rolden kaynaklanmaktaydı.[12] Sonuç olarak, tek tek yüksek mevki sahibi kişiler ve taşra âyanı, Avrupalı elçiler ve tacirlerle kurdukları bağlantılardan bir miktar kâr ve güç elde edebilirlerdi. Fakat aslolan Osmanlı devletine bağlılıklarıydı.

Bu gözlemler, Çin ve Orta Asya tarihçilerinin uzun bir süredir kullanmakta oldukları fakat Osmanlı tarihçilerinin çoğunlukla göz ardı ettikleri iktidar paylaşımı kavramını çağrıştırır.[13] Görünen odur ki, 17. yüzyıla gelindiğinde padişahların kuramsal olarak var olan mutlak iktidarı, gerçek hayatta, ileri gelen devlet erkanı içindeki kliklerle paylaşılmaktaydı. Çoğunlukla "siyasal hanehalkları" halinde örgütlenen bu klikler karar alma süreci üzerinde kontrol sahibi olmak için mücadele halindeydi. Kimi devlet er-

kânının mukim yabancı elçilerle kurdukları ittifaklar nedeniyle, 17. ya da 18. yüzyıl Fransız veya Hollanda elçilerinin Osmanlı siyasetinin belirli yönlerine dolaylı olarak dahil olmaları mümkündü.[14] Fakat bu duruma fazlaca önem atfetmek yanlış olur; bu tür iktidar paylaşma ilişkileri –ne kadar yaygın olurlarsa olsunlar– çok ender istisnalar dışında eninde sonunda mevki sahiplerinin dinlerine ve Osmanlı devletine bağlılıklarına tabi kılınırdı.

Bir "zihinsel imgeler" dizgesi

Bu tür uzun zamana yayılmış değişiklikleri daha görünür kılmak için, 1560'tan (967-8) başlayıp, 1639 (1048-9) ve 1718'den (1130-1) geçerek 1774'e (1187-8) varan bir dizi "zihinsel resim" çizeceğiz. İlk dönem olarak, incelememizin bütünün başladığı 1540'ları (946-56) değil, erken 1560'ları (967-77) seçtik. 16. yüzyıl tarihinin ve Osmanlı "dış politikası" diyebileceğimiz faaliyetlerin temel kaynaklarından biri olan Mühimme Defterleri, esas olarak 1560'tan (967-8) itibaren mevcuttur.[15] Az çok bir dizi halinde başvurulması mümkün Osmanlı arşiv kaynaklarına dayanarak, üzerine iç tutarlılığı olan bir şeyler söyleyebileceğimiz bir dönemi ele almak daha anlamlı geliyor, o kadar. Eğer 1540'lar (946-56) seçilmiş olsaydı, hakkında sadece dağınık belgeler, vakayinameler ve Avrupa kaynaklarına sahip olduğumuz bir zaman aralığı üzerine odaklanmak zorunda kalacaktık.

1639 (1049) yılına gelince, bu, Osmanlı ve Safevi imparatorlukları arasında uzun bir barış dönemini başlatan Kasr-ı Şirin antlaşmasının tarihidir. Ayrıca, 1606 (1014-15) ve 1663 (1073-4) arasında Osmanlılar, Avusturya Habsburgları ile de savaşmamıştır; yani 1639 (1048-9) hem doğuda hem de batıda, istikrarlı ve görece anlaşmazlık konusu olmayan sınırlar dönemini oldukça elverişli bir şekilde temsil edebilir. Habsburglarla "Uzun Savaş"ın (1593-1606 / 1001-15) ayaklanmalarından, Celali İsyanları olarak bilinen askeri ayaklanmalardan ve Bağdat'ın yitirilmesini (1623 / 1032) ve sonunda geri alınmasını içeren İran savaşlarından sonra, 1640'lar (1049-59) merkezde süren huzursuzluklara karşın görece bir sükûnet dönemiydi.

1718'de (1130-1) işler farklıydı; 1683'te Kara Mustafa Paşa'nın başarısızlıkla sonuçlanan Viyana kuşatmasıyla başlayan uzun bir dizi savaşta, Osmanlılar Macaristan'ı bir daha geri almamacasına kaybetmişlerdi. Ayrıca,

Pasarofça antlaşmasıyla (1718 / 1130-1), Eflak ve Sırbistan'ın bazı bölgeleri ve bu arada önemli Belgrad kalesi Osmanlıların denetiminden çıkmıştı. Fakat 1684 (1095-6) ve 1699 (1110-11) arasında Habsburglar veya Venedikliler tarafından ele geçirilen diğer vilayet ve kasabalar nihai olarak padişahın orduları tarafından geri alındı; bunların arasında 1715'te (1126-8) Mora (Peloponez) ve 1739'da (1151-2) Belgrad vardı.[16] Safevi hanedanının yıkılmasının ardından Osmanlılar İran topraklarına bir dizi sefere kalkıştılar, bunlar Tebriz'in geçici olarak alınması (1725-30 / 1137-43) ile sonuçlandı, ancak sonunda, 1639'da (1048-9) belirlenmiş olan sınır az çok o haliyle yeniden tesis edildi. Dolayısıyla, en azından 1730'lar (1142-52) ve bir dereceye kadar 1720'ler (1132-42) bile bir kez daha bir sağlamlaştırma dönemi sayılabilir.

Bunun aksine, incelememiz için kesilme noktası olarak alınan 1774 (1187-8), oldukça farklı bir şeyi temsil etmektedir, yani –Osmanlılar açısından– felaket getiren Küçük Kaynarca barış antlaşmasını. Siyasal ve askeri talihsizlikler dizisi burada da bitmiyordu. 18. yüzyıl sonlarına gelindiğinde Mısır Osmanlı hâkimiyetinden çıkmıştı; bu daha 1798'de (1212-13), Napoleon birkaç yıl için de olsa vilayeti almadan önce de böyleydi.[17] Bu kayıplar dizgesi, seksen yıl kadar önce, 1699'da (1110-11) meydana gelmiş olanlardan farklı nitelikteydi. Çünkü Macaristan esas olarak bir sınır vilayeti işlevine sahipti, yani böyle bölgelerin çoğu gibi merkezi hazine için gelir yaratmıyor, sadece kendi yerel savunmasını –kısmen– finanse ediyordu. Mısır ise bunun aksine, 18. yüzyıl içlerine kadar padişah gelirinin önemli bir kaynağı olmuştu.[18] Kırım'a gelince, burası da sınırlı bir miktar gelir üreten bir sınır vilayeti olmakla birlikte, yüzyıllardır, politik itibar bakımından Osmanlı hanedanından sonra ikinci sırada yer alan, prenslik ailesi Giraylar tarafından yönetilmişti.[19]

İncelenmekte olan dört tarihte meydana gelen bu tarihi değişikliklerle birlikte, dış dünya ile siyasal, askeri ve kültürel ilişkiler oldukça farklı biçimler edindi. Ne yazık ki, tam olarak araştırılmakta olan yıllardan "cerrahi pürüzsüzlükte" kesitler almak mümkün değil. Özellikle 1560'lar (967-77) söz konusu olduğunda, fakat aynı zamanda 17. ve 18. yüzyılları ele alırken de, zaman zaman biraz daha önceki ya da biraz daha sonraki on yılı ele alan incelemelere başvurmak gerekli olacaktır. Mevcut araştırmalar, her za-

man araştırma amaçlarımıza en uygun yıllar hakkında mümkün olan en iyi malzemeyi sağlamamakta, daha da önemlisi bugüne ulaşabilmiş birincil kaynaklarda büyük boşluklar bulunmaktadır. Özellikle 16. yüzyıl ortası söz konusu olduğunda, fakat başka yerlerde de, burada önerilen "zihinsel resimler" tek bir seneye değil, on ya da yirmi yıla tekabül etmektedir. Ve bütün bunlara ek olarak, burada seçilmiş olan yıllardaki olayları açıklamak, ancak, üzerinde durulan dönem bir miktar genişletildiği takdirde mümkün olmaktadır.

1560'LAR (967-77)

1560'ların (967-77) baş "oyuncuları" ile tanışalım: Habsburg toprakları, Fransa, Venedik ve İran

Çok iyi bilindiği gibi, Osmanlılar 14. yüzyıl ortasından itibaren Balkanlar'da yayıldılar. "Latinler" yani Batı Avrupa kökenli çeşitli Roma Katolikleri zaten yüzyıllardır Balkan yarımadasında, özellikle de bugün Yunanistan olan bölgede, bulunmaktaydı. 15. yüzyıla gelindiğinde, Fransa, Macaristan, Polonya, Venedik ve Cenova'nın da aralarında yer aldığı bir dizi Avrupa devletinin, Balkan yarımadasında önemli siyasal çıkarları vardı.[20] Ancak 1500'lerin ortasına gelindiğinde, Cenova Batı Akdeniz'e çekilmiş, Polonya krallarının Karadeniz bölgesine yayılmak için aktif çaba gösterdiği dönem de epey geride kalmıştı. 1526 (932-3) ve 1541 (947-8) arasında, Macaristan'ın büyük kısmı Osmanlı orduları tarafından alınmıştı. Ortaçağ Macaristanı'nın son bir kalıntısı olarak, batıda Poszony/Pressburg ya da bugünkü Brastislava'yı içine alan bir toprak şeridi Habsburglar tarafından yönetilmekteydi. Habsburg hanedanı İstanbul'a burası için haraç ödüyordu ve Osmanlı-Macar sınırı Viyana'nın sadece birkaç kilometre doğusunda yer almaktaydı.[21]

16. yüzyıl ortasına gelindiğinde Habsburg hanedanı bir bütün olarak Avrupa bağlamı içinde, büyük bir güç oluşturur hale gelmişti. Habsburglar, üyeleri 13. yüzyıl sonlarından beri zaman zaman Alman prenslikleriinde "imparator" seçilmiş İsviçre-Avusturya kökenli bir hanedandı; bu unvan artık esas olarak prestij ama ancak sınırlı bir güç ifade ediyordu. 15.

yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde Habsburg ailesinin başı "Alman ulusunun Kutsal Roma İmparatorluğu" üzerinde geleneksel bir hak sahipliği edinmişti. Aynı hanedan bir yandan da Hollanda'yı (bugünün Belçikası ile Hollanda'sını kapsıyordu) da hâkimiyeti altında tutuyordu. Dahası kurnazca düzenlenmiş bir dizi hanedan evliliği yoluyla, İspanyol, Habsburg ve Burgonya soylarından V. Karlos, (imparatorluk 1519-55 / 924-63) yeni birleşen İspanya'nın kralı olarak taç giymişti. Burada bizi ilgilendiren dönem boyunca, –tıbbi bakımdan– aşırı sayıda evlilikle birbirine bağlanmış Avusturya ve İspanyol Habsburgları, Osmanlıların Güneydoğu Avrupa ve Akdeniz'deki başlıca hasmı olacaklardı.

Ancak İspanya'nın Akdeniz dünyasındaki çıkarları ancak kısmen Habsburg bağlantısından kaynaklanıyordu. Aragon hanedanının uzun yıllardan beri Güney İtalya'da önemli dominyonları vardı, ayrıca *Reconquista* –Iber yarımadasındaki Müslüman krallıkların esas olarak Portekiz, Kastilya ve Aragon krallıkları tarafından fethi– 1492'de (897-98) tamamlanmıştı. 15. yüzyıl sonunda ve 16. yüzyıl başında hem İspanyol hem de Portekiz kralları Kuzey Afrika kıyılarında yaptıkları fetihlerle hâkimiyet alanlarını daha da genişletmeye çalıştılar. Dahası, Fransızlarla İspanyolların İtalya'ya egemen olmak için giriştikleri mücadele sonucunda, 16. yüzyıl ortasına gelindiğinde İspanya kralı İtalyan yarımadasının hem kuzey hem de güney kısımlarında önemli topraklar edinmişti. Dolayısıyla, 1540'lara (946-56) gelindiğinde, Macar sınırında Avusturya Habsburgları ile karşı karşıya gelen Osmanlıların, Kuzey Afrika kıyısındaki ve Akdeniz sularındaki baş hasmı aynı hanedanın İspanyol koluydu.[22]

Habsburg iktidarının coğrafi dağılımı böyle olunca, Fransa krallığı, İspanya kralı II. Felipe'nin (hd. 1556-98 / 963-1007) ve Avusturya hükümdarı I. Ferdinand'ın (imp. 1556-64 / 963-72) hâkimiyeti altındaki topraklarla çevrilmiş oluyordu: Hollanda kuzey, İspanya güney ve "Kutsal Roma İmparatorluğu" doğu sınırlarındaydı. Fransa'nın Valois hanedanından gelen ilk kralı I. François (hd. 1515-47 / 920-54) bu gücü bir dizi savaş ve stratejik ittifakla sınırlamaya ve dengelemeye çalıştı. Habsburglara karşı yaptığı bütün savaşların hepsi başarılı olmadı. Tersine, 1525'te (931-2), Pavia muharebesinde Fransız kralı fiilen esir düştü ve ancak önemli siya-

sal tavizler ve hatırı sayılır bir fidye karşılığında serbest bırakıldı. Bu zor durum I. François'ın Kanuni Sultan Süleyman ile 1530'larda (936-46) ve 1540'larda (946-56) anlaşmalar yapmak istemesine yol açtı. Kısa bir dönem, iki müttefik Habsburgların müttefiki Savoy düküne karşı birlikte sefer yaptılar. 1543'te (949-50) Nice kuşatıldı ve ertesi kış kaptan-ı derya Barbaros Hayreddin komutasındaki Osmanlı donanması Toulon'da konakladı. Fakat kısmen I. François'nın V. Karlos ile anlaşmaya varması, kısmen de bir başka Hıristiyan hükümdara karşı "kâfirlerle" yapılan ittifaka Avrupa saraylarının, soylularının ve siyaset yazarlarının çoğundan gelen olumsuz tepki, Fransız politikasını kendisini savunmak zorunda bırakınca bu girişimin arkası gelmedi.[23] Ancak Fransa kralıyla Osmanlı padişahı arasında bir *entente* [anlaşma] ihtimali hep var oldu ve özellikle 1680'lerdeki (1090-1101) ve 1690'lardaki (1101-11) savaş yıllarında olmak üzere, zaman zaman yeniden gündeme geldi.

Venedik, büyük topraklara sahip olmadığı halde, mali, ticari ve donanma kaynakları nedeniyle 16. yüzyıl ortasının siyasi satranç tahtasında önemli bir "oyuncu" idi. Bizans, Batı Avrupalı şövalyelerin desteğiyle bir Venedik filosu tarafından alınmış olduğu için (1204 / 600-1) bu Adriyatik kent devleti Girit adası ile Mora'daki Modon ve Monemvasia limanlarını topraklarına katmıştı. Girit, 1645-69 (1054-80) savaşında Osmanlı donanması tarafından alınıncaya kadar Venediklilerde kaldı. Senyörlük Modon'u daha 1500'de (905-6), II. Bayezid'ın bu limanı imparatorluğuna ilhak etmesiyle kaybetmiş, Monemvasia ise 1540'ta (946-7) Osmanlıların eline geçmişti. Daha kuzeyde, Atina'dan dar bir su şeridi ile ayrılan Eğriboz (Euboa) adası da Osmanlılar tarafından alınıncaya kadar Venediklilerde kaldı. Fakat Venedik'in, Yunan yarımadasında uğradığı bu kayıplar 15. yüzyıl biterken telafi edildi: Bizans İmparatorluğu'nun 1204'te (600-1) bölünmesinden sonra Kıbrıs'ta kurulan Lusignan hanedanının soyu 1489 (894-5) yılında tükenince, Venedik adanın kraliçesini "himayesine alıp" Kıbrıs'a sahip oldu ve 1570-73'te (977-81) Osmanlılar alıncaya kadar elinde tuttu. Dolayısıyla Osmanlıların hâkimiyeti altındaki Doğu Akdeniz'de önemli birtakım mevkileri hâlâ denetimi altında bulunduran Venedik Senyörlüğü, 16. yüzyılın ikinci yarısındaki ticari zenginliğiyle

Osmanlılar açısından devletler arası ilişkiler düzeyinde de bir miktar önem taşımaya devam etti.[24]

Doğu sınırında, 15. yüzyıl ortasıyla 16. yüzyıl ortası arasında durum önemli ölçüde değişmişti. 15. yüzyıl sonunda, bölgeye egemen olan, Akkoyunlu hanedanı tarafından kurulmuş devlet, kadim Doğu Anadolu kenti Diyarbekir'deki başkentinden İran'ın büyük bir kısmını denetim altında tutmuştu.[25] Oysa yeni güç kazanan Safevi hanedanının kurulması siyasal ağırlık merkezinin, asıl İran topraklarına kayması demekti. Bu değişim Safevi hanedanı kurucusu Şah İsmail'in savaşta I. Sultan Selim tarafından yenilmesinin sonucuydu (1514 / 918-19). Bu nedenle Osmanlı ve Safevi imparatorlukları arasındaki sınır doğuya kaydırıldı. Safevilerin genişlemesinin ilk aşamasında, iki ülkeyi ayıran sınır daha batıdan, Erzincan'dan geçiyordu. Kanuni Sultan Süleyman zamanında, sınır bölgesinin Anadolu'daki kuzey kesiminde görece istikrar vardı. Öte yandan, aynı dönemde Osmanlılar güneydoğuda Safevilerden önemli bir yer aldılar. 1534 (940-2) ile 1546 (952-3) arasında yapılan bir dizi seferde, Irak, kadim Abbasi merkezi Bağdat ve sonunda da hareketli liman kenti Basra ile bir Osmanlı vilayeti oldu.[26]

1560'ların (967-77) din mücadeleleri

16. yüzyıl ortasında siyasi gerilimlerin genellikle önemli bir dinsel boyutu oluyordu. Yine de, Hıristiyan ya da Müslüman "birleşik cephe"lerinin bulunduğunu varsaymak hiç gerçekçi olmaz. Osmanlı ve Safevi imparatorlukları 16. yüzyılın büyük bölümünde savaş halindeydi. Hıristiyanlar tarafında ise, Katolik hükümdarlar zaman zaman, erken modern dönemde bile hâlâ "haçlı seferi" olarak adlandırmayı sevdikleri girişimlerde işbirliği yapıyorlardı. Fakat işlerin normal durumu, tüm güçleriyle ve müthiş bir maddecilikle yürüttükleri taht ve toprak kapışması olarak tarif edilebilir. Batı Avrupa'nın tamamının hâlâ Roma Kilisesi'ne bağlı olduğu 1517'den (924) önce bile durum böyleydi. 16. yüzyılın ilk yarısında İngiltere ve İskandinav devletleri ve Alman prenslerinin oldukça büyük bir bölümü ve bazı Fransız ve Macar soyluları Reformasyonun ya Lutherci ya da Kalvinci türünü benimseyince çelişkiler büyüdü. Çünkü artık siyasal gerginliklerin üzerine diğer tarafın sözde "sapkın" görüşlerinin meşruiyet kazandırdığı,

her an kapışmaya hazır bir ruh hali bindirilmekteydi.[27] Batı ve Orta Avrupa krallık ve cumhuriyetlerinin, hükümdarları ve ahalisi Ortodoks inanca bağlı Hıristiyan devletlerle ilişkileri de aynı derecede gerilim yüklüydü. Fakat 1560'lara (967-77) baktığımız için, burada daha sonraki çelişkilerle ilgilenmeyeceğiz, çünkü incelememizin başladığı döneme gelindiğinde eski Balkan devletlerinin topraklarının hepsi Osmanlılar tarafından ilhak edilmişti. Sadece en kuzeyde 1547'de (953-4) kendisini çar ilan edecek olan Moskof prensi bağımsızlığını koruyabilmişti.[28]

Daha İstanbul alınmadan önce, ve de özellikle 1453'ten (857) sonra Osmanlı padişahlarının Ortodoks Kilisesi'ni bir örgüt olarak tanımış ve Ortodoks Kilisesi içinde Katoliklerle birleşmeye şiddetle karşı çıkan hizbi desteklemiş oldukları çok iyi bilinir. Bu durumda, papalığın Roma himayesi altında "Hıristiyan kilisesinin birliğini" sağlamak – Protestanlığı tasfiye edip Ortodoksların papalığın üstünlüğünü tanımasını sağlamak– çabalarının Osmanlı diyarında önemli etkileri oldu. Çünkü, Trent Konseyi kararları (1546-63 / 952-71) uyarınca genellikle Cizvit, Kapuçin veya Fransiskenlerden oluşan sayısız misyoner gönderildi. Bu din adamlarının öğreti ve vaazları İmparatorluğun Gregoryen Ermeni, Ortodoks ve Lübnanlı Maruni tebaasını Katolik olmaya ya da en azından alışageldikleri ibadeti sürdürürken papayı Hıristiyan kiliselerinin başı olarak tanımaya ikna etmek amacını taşıyordu.

Osmanlı Hıristiyanları arasında, açtıkları okulların da katkısıyla, kendilerine yandaş bulabilen bu papaz ve rahipler normal olarak Fransız elçisinin himayesinde faaliyet gösteriyorlardı. Fransız elçisi bunların çıkarlarını etkili bir şekilde gözetebiliyordu, çünkü 1798 (1212-13) öncesinde Osmanlı İmparatorluğu ile Fransa hiç savaşmamıştı. Fransız elçisi genellikle de Fransiskenlerin Kudüs ve Beytüllahim'deki kutsal yerlerin denetimini elerine geçirme –veya sürekli bir istikrarsızlık halinde olan koşulların o an gerektirebileceği gibi, ellerinde tutma– çabalarının içinde yer almaktaydı. Hıristiyanlarla Ortodokslar arasında özellikle Kumame'nin durumu sürekli çekişme konusuydu.[29] Fakat bunlara ek olarak, misyonerlerin, Fransız elçisinin istekleriyle hiç çakışmayabilen kendilerine özgü politikalar izlemeleri de çok ender rastlanan bir durum değildi. Bizim açımızdan, misyonerler, yabancı tacir veya diplomatların çok ender gidecekleri ya da hiç gitmeyecek-

leri kimi uzak Osmanlı vilayetlerinde fiziksel olarak mevcut oldukları için bir miktar önem taşırlar. Ayrıca Osmanlı Hıristiyanlarıyla diğer Avrupalıların kurması olanaksız bir tarzda ilişki de kurmak imkânına sahiptiler, çünkü bölgenin dillerini Roma'da özel olarak bu iş için açılmış kolejlerde öğrenirlerdi. 1560'larda (967-77) bölgedeki mevcudiyetleri, daha sonraki yüzyıllara kıyasla önemsiz olmakla birlikte, yine de Osmanlı topraklarında faaliyet halinde olan dini mezheplerin çeşitliliğine katkıda bulunmaktaydı.

16. yüzyıl başında ve ortasında dini konular Müslüman dünyası içinde de, Osmanlı ve Safevi imparatorlukları arasında mesele olmuştu. 1500 (905-6) sıralarında Batı İran'daki Erdebil kasabasından genç Şeyh İsmail, Türkçe konuşan yerel aşiret üyelerinin kendisine ve atalarına ve özellikle de 13. yüzyılda yaşamış bir ulu olan Şeyh Safi'ye bağlılığından yararlanarak kendisini İran hükümdarı (şah) ilan etmişti.[30] Şah İsmail Şiiliği devlet dini olarak kabul etti ve oldukça fazla sayıda Sünni Müslüman ülkeden göçe zorlandı. Öte yandan, karizmatik Şah İsmail kişiliği Anadolu'da Türkçe konuşan aşiretler arasında büyük popülerlik kazandı. Kimi aşiretler, şeyhten dönme şahın ordularına katılmak üzere doğuya doğru hareketlendiler. Fakat Şah İsmail'in özel bir kutlu kişi olduğuna inanan herkes Osmanlı topraklarından göç etmek isteğinde değildi. Safevi şeyhlerinin Anadolu'daki müridleri, Erdebil'den gelen temsilciler kanalıyla Şeyh Safi adını taşıyan derviş tarikatının tacını almış, hem toplayanların hem de katılanların Osmanlı yetkilileri tarafından saptanması halinde söz konusu olan hayati tehlikeye karşın tekkelerine mürid toplamaktaydılar.[31]

Osmanlı ve Safevi hükümdarları 16. yüzyıl boyunca uzun ve zorlu savaşlar yaptılar. Şah İsmail hanedanı Şii olarak tanımlanırken, Osmanlı padişahlarının özellikle de I. Selim ve Kanuni Sultan Süleyman'ın kendilerini "hak dini" Sünniliğin savunucuları olarak meşrulaştırmış olması sürpiz değildir.[32] Sünnilik konusundaki bu ısrar oldukça yeni bir şeydi, çünkü ilk dönem Osmanlı padişahları genellikle savaşlarda ordularının peşinden gelen anaakım dışı (heterodoks) derviş şeyhlerine yakınlık göstermişlerdi. 15. yüzyıldan itibaren, ağırlıklarını açık ve net bir şekilde Sünni İslamdan yana koydukları zaman bile, II. Bayezid (hd. 1481-1512 / 885-918) gibi hükümdarların yaptığının en fazlası, Halvetiler gibi Sünnilik si-

cili kusursuz derviş tarikatlarını destekleyerek, kullarının mezhep değiştirmesini sağlamaya çalışmak olmuştu.[33] Fakat 16. yüzyıl ortasına gelindiğinde, Osmanlı resmi propagandası Safevilere karşı savaşları zındıklığın kökünü kazımayı hedefleyen savaşlar olarak tarif etmekteydi. Amasya barışı gibi, üstünlük sağlamış oldukları noktada yaptıkları antlaşmalarda, Osmanlılar genellikle İranlıların ibadetleri sırasında Ebu Bekir, Ömer ve Osman gibi ilk halifelere beddua etme âdetine son vermesini talep ederlerdi. Şiilerin halifeliği gaspettiğini düşündükleri bu kişileri, Sünniler tam tersine "hak yolunda" sayarlardı.[34]

Tabii Şeyh Şafi derviş tarikatının dini propagandası 16. yüzyıl sonlarına kadar İran şahlarının destek ve himayesi ile yürütüldü. Bu nedenle, Safevilerin Anadolu işlerine müdahalesinin, Anadolu yarımadasının belirli bölgelerinde padişahların hâkimiyetine karşı gerçekten ne ölçüde tehdit oluşturduğu, 20. yüzyıl Osmanlı tarihçileri arasında tartışma konusu olmuştur.[35] Ancak bu soruyu yanıtlamaya çalışırken, farklı zaman ve yerleri birbirinden dikkatle ayırt etmek ve Safevi arşivleri 18. yüzyıl savaşlarında yok edildiği için, Osmanlı tutum ve politikaları hakkında, Safeviler hakkındakinden çok daha fazla bilgi sahibi olduğumuzu hep hatırda tutmak gereklidir. Ve tabii bir de, her türlü resmi iktidar tarafından yöneltilmiş "yıkıcılık" iddialarına bir miktar kuşkuyla bakmak, sağduyunun normal gereğidir. Dolayısıyla, Safevi propagandası 16. yüzyıl ortası Anadolu'sunda zaten var olan siyasal ve dini muhalefeti artırmış görünmektedir, ancak Safevi himayesindeki dini karışıklıklar olmasaydı, bölgede Osmanlı iktidarına muhalefet olmayacağını kabul etmek, gerçekçi değildir.

16. yüzyıl ortası: Osmanlı topraklarında mevcut olan yabancı tebaa –ve "namevcut"lukları göze batanlar

Öykümüzün başladığı 16. yüzyıl ortası yılları, muhtemelen "Osmanlı merkeziyetçiliği"nin doruğunda olduğu yıllardı. Bu, aynı zamanda, ticari üstünlük mücadelesine daha sonradan katılan ve 18. yüzyılda siyasi ihtiras sahibi de olan Avrupalı "oyuncular"dan pek çoğunun henüz Osmanlı sahnesinde mevcut olmadığı bir dönemdir. Ya da, henüz bu devletler ve tacirler, en azından, nispeten zayıftılar. İngiliz ve Hollandalı tacirler

Doğu Akdeniz ülkeleri ile gelecekte ilgilenmeye başlayacaklardı. Bu nedenle, İngiliz tahtına 1558'de (965-6) çıkan genç Kraliçe I. Elizabeth'ten yana Osmanlı işlerine bir müdahale söz konusu değildi. Halk arasında Hollanda (*Holland*) denilen Kuzey *Netherlands*'a* gelince, II. Felipe'nin İspanyol İmparatorluğu'ndan ayrılma yönündeki uzun süren mücadelesine daha henüz başlamışlardı.

Padişahların Batı Avrupa dünyasındaki tek müttefiki Fransız krallığının bile henüz Doğu Akdeniz'de çok sınırlı çıkarları vardı. 1560'lara (967-77) gelindiğinde, Kral I. François'ten sonra tahta çıkanların, Valois hanedanının kurucusu tarafından Kanuni Sultan Süleyman'a verilen Habsburglara karşı ortak mücadele taahhütlerini yerine getirmeyi ne becerebildikleri ne de istedikleri, dönemin Veziriazam Sokullu Mehmed Paşa ve Osmanlı ricali için açıklık kazanmıştı.[36] Katolik ve Reformcu soylular arasında kesintilerle devam eden iç savaş nedeniyle, Catherine de Medici –önce oğullarına vekaleten hükümdar, sonra da danışman olarak– İstanbul'daki Fransız elçiliğinin zamanın büyük kısmında para yetersizliği nedeniyle etkinliğini yitirmesine göz yummaktaydı. Ya da oldukça maceracı projeler öneriliyordu: 1566'da (973-4), sefir Grantrie de Grandchamp çok sayıda Huguenot'un ve Fransız ve Alman Luthercinin Boğdan'a yerleştirilmesi için Osmanlıların onayını almaya çalıştı. Böylelikle bir yandan bir çatışma nedeni Fransız krallığından defedilmiş olurken, bir yandan da sözüm ona bu aileler Habsburglara karşı askeri bir koloni oluşturacaklardı. Grantrie de Grandchamp bu projeyle kişisel olarak bile meşgul oldu, Boğdan voyvodasının kız kardeşi ile evlenmek girişiminde bulundu; bir ara da yılda 20.000 duka haraç ödeyerek voyvodalık mevkiine kendisi geçmeyi teklif etti. Anlaşılan o ki bu projeler ana kraliçe ile IX. Charles'ın (hd. 1560-74 / 967-82) Fransa'daki her an parlamaya hazır durumu kontrol altında tutmak konusundaki çaresiz çabalarının sonucuydu ve Osmanlı sarayında fazla ciddiye alınmamışlardı.[37]

* Netherlands: Alçak düzlükler (low lands); tarihsel olarak bugünkü Hollanda'dan farklı ve daha geniş bir bölgeyi ifade eder. Anılan dönemde, Habsburglara bağlı, Kuzey Denizi boyunca Calais'nin güneyinde Somme nehrinden Almanya'nın batısında Ems nehrine kadar uzanan 17 vilayetten oluşan bir bölge söz konusudur –ç.n.

Habsburgları ilgilendirdiği kadarıyla, kendi bölgelerinden tacirlerin Osmanlı diyarındaki faaliyetleri çoğunlukla sınır ticaretiyle sınırlıydı. Ticari bağlantıların genişlememesi savaşların sıklığından ve yıkıcılığından ileri gelmekteydi. Osmanlıların Macar kralı II. Lajos'un ordusunu silip süpürdüğü ve genç hükümdarın savaş alanında öldürüldüğü 1526 (932-3) yılından sonra, Habsburglar daha yeni kurulan ama erkek vârisi kalmayan Macar kraliyet ailesiyle daha eskiden bağıtlanmış bir miras antlaşmasını dayanak alarak Macaristan'ı ele geçirmeye çalıştılar. Bu heves, Osmanlılarla Habsburglar arasında ancak I. Ferdinand'ın Macaristan'daki oldukça sınırlı miktardaki arazisi için haraç ödemeyi kabul etmesiyle sona eren çok büyük savaşlara yol açtı. Önce 1547'de (953-4) Edirne barışı denilen beş yıllık bir anlaşma yapıldı, sonra 1555'te (962-3) büyükelçi Ogier Ghiselin de Busbecq başka bir antlaşmayı müzakere etmek için İstanbul'a geldi. Bu yeni antlaşma ancak 1562'de (969-70) son halini aldı.[38] Busbecq İstanbul'da kâh Sultan Süleyman'ın sarayına kabul edilir, kâh bir handa kalmak zorunda kalırken, Osmanlılar Hırvatistan'a büyük saldırılar yaptılar. Ferdinand bunlara tek bir komutan komutasında merkezi bir sınır savunması kurarak yanıt verdi. Sonradan bakıldığında *Militärgrenze*'nin (askeri sınır) kuruluşu olarak değerlendirilebilecek olan bu önlem Osmanlıların daha fazla ilerlemesini engellemekte önemli bir rol oynayacaktı.[39]

Böylece Habsburglar Macaristan'ı almak için yapılan savaşı esas olarak kaybetmiş oldular. Osmanlılar'ın gözüyle bakıldığında, Birinci Viyana kuşatmasının (1529 / 935-6) ileride daha başarılı bir tekrarının olamayacağı, 1560'larda (967-77) hiç belli değildi. Sultan Süleyman'ın sarayında 1530'larda (936-46) beslenmiş olduğu anlaşılan İtalya'da ve Alman prensliklerinde kısa zaman içinde büyük fetihler yapılacağına dair umutlarından artık vazgeçilmiş olması bunu değiştirmez.[40] Dolayısıyla, Osmanlı topraklarının Viyana'daki Habsburglara (Osmanlı kullanımında "Beç kralları") karşı korunması, barış zamanlarında bile zaman zaman yapılan küçük ölçekli sınır muharebelerini içermekteydi.[41]

Habsburgların İspanya kolunda ise, bu yıllar, tahtı babası V. Karlos'tan daha 1556'da (963-4) devralmış olan II. Felipe'nin hükümdarlığının ilk yıllarıydı. İspanyol-Osmanlı mücadelesi Kuzey Afrika'nın Akde-

nız kıyıları ile ilgiliydi. Bu çatışmanın başlangıç noktalarından biri Müslüman Arapların 1492 (897-8) yılından sonra İspanya'dan sürülmesi oldu. Sürülenlerin bir kısmı Kuzey Afrika'da üslendikleri yerlerden İspanyol kıyılarına ve gemilerine karşı sürüp giden korsan saldırılarına giriştiler. İspanyol kralları bir dizi karşı saldırıyla bazı Kuzey Afrika limanlarını, bu arada 1510'da (915-6) Trablus'u aldılar ve bu kenti 1551'de (957-9) Osmanlılar tarafından çıkartılana kadar ellerinde tuttular. Doğu Akdeniz'den bölgeye yeni gelen Barbaros Hayreddin ve kardeşi, Müslümanların istilacılara karşı direnişini örgütlediler, nihai olarak da Osmanlı padişahlarının süzerenliğini kabul ettiler; Hayreddin Paşa daha sonra Osmanlı kaptan-ı deryası olacaktı.[42] İspanyollar ellerinde artık zar zor, sadece *presidio* [kale-garnizon] denilen, hinterlandı olmayan birkaç sahil kalesini tutmaktaydı: Melilla, Mers-el-kebir, Oran. Bunun dışında, açık denizlerde donanmalar arasında müthiş bir kapışma sürmekteydi. Bunlar içinde İnebahtı/Lepanto savaşı (1572 / 979-80), adı çok duyulmuş ama hiçbir belirleyiciliği olmayan tek bir muharebeden ibaretti.[43] Akdeniz'deki Osmanlıların nüfuz alanlarının savunmasında gündelik temelde hedeflenen, esas olarak gemilerin ve kıyılardaki yerleşim alanları ahalisinin *corsair*[a] ve korsanlara[b] karşı –genellikle yetersiz kalan– korunmasıydı. İspanya ile ilgili olarak ise, II. Selim 1566'da (973-4) tahta çıktıktan kısa bir süre sonra İspanya kralına karşı başlayan Morisko[c] ayaklanmasının desteklenmesine değil, Kıbrıs'ın Venediklilerden alınmasına öncelik vermeyi kararlaştırdı. II. Felipe'nin Müslüman tebaasından gelen askeri destek talepleri, Cezayir valisinin kendilerine silah ve mühimmat konusunda yardımcı olacağı güvencesi verilerek yanıtlandı. Fakat pratikte, Moriskolar kaybetmeye mahkûm oldukları bu savaşı, Osmanlı padişahının manevi desteği dışında elle tutulur bir şey olmadan savaşmaya terk edildiler.[44]

Osmanlı kıyılarını tehdit eden *corsair*ler arasında, dinlerinin Osmanlı tebaasına yönelik saldırıları onayladığını iddia eden Malta Şövalyele-

a corsair (korser): faaliyetini devlet himayesinde yürüten korsan –ç.n.

b pirate: korsan, deniz eşkiyası –ç.n.

c Endülüs Müslümanları –ç.n.

Resim 1. Habsburg İmparatoru II. Rudolf'un Veziriazam Sinan Paşa'ya verilmek üzere diplomatik bir armağan olarak hazırlattığı, yüksek makam sahibi bir Osmanlı'yı memnun edeceği umulan bir üslupta imal edilmiş miğfer ve zırh. "Uzun Savaş"ın başlaması üzerine hiç gönderilmedi.
1590 dolayları, Augsburg.

Kaynak: Viyana, Kunsthistorisches Müzesi, Hofjagd- ve Rüstkammer, envanter no. A609, reprodüksiyon için izin alınmıştır. Fotoğraf *Im Lichte des Halbmonds, Das Abendland und der türkische Orient* adlı sergi kataloğundan alınmıştır (Dresden ve Bonn: Staatliche Kunstsammlungen ve Kunst- und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, 1995): 98.

ri Onde gelmekteydi.[45] Bu tehdit karşısında Kanuni Sultan Süleyman, saltanatının son yıllarında kaptan-ı deryası Turgut Reis'e Malta'yı kuşattırdı. Fakat San Elmo kalesi bir süreliğine ele geçirildiyse de, ada alınamadı.[46] Malta Şövalyeleri arasında sadece, İspanyollar veya İtalya yarımadasının İspanyolların hâkimiyetindeki bölgelerinden soylular gibi sık sık Osmanlı İmparatorluğu ile savaşan hükümdarların tebaasının değil, Fansa kralı gibi görüşte dost bir hükümdarın tebaasının da olduğunu belirtmek yerinde olacaktır. Fransız hükümdarlarının, soyluların Osmanlı karşıtı kalkışmalarına hoşgörü göstererek, hem Fransa'da hem de bütün olarak Avrupa'da yeni yeni şekillenmekte olan "kamuoyu"nun, "en Hıristiyan kral"ın "Hıristiyan dünyasının düşmanı" ile ittifakı karşısındaki olumsuz tepkilerini yumuşatmaya çalıştıkları anlaşılmaktadır.[47]

I. Ferdinand'ın (hd. "kraliyet" Macaristan'ının kralı olarak, 1526-64 / 932-72) idaresi altında yaşayan Macarlar dışında, az sayıda Habsburg tebaasının 1560'larda (967-77) Osmanlı topraklarını ziyaret ettiği anlaşılmaktadır; Sultan Süleyman'ın kölesi olan ya da askerlerine ve tebaasına kölelik eden sayısız savaş esirini saymazsak tabii. Osmanlıların, topraklarında seyahat eden "batılılar" olarak karşılaştıkları kişiler, esas itibariyle çeşitli İtalyan kentlerinden gelen tacirler, özellikle de Venediklilerdi. Ayrıca, daimi sefirlik uygulamasının Avrupalı hükümdarlar arasında daha yeni yeni tutulmaya başladığı bir dönemde, Venedik Senyörlüğü'nün İstanbul'da daimi sefirleri vardı. Bu sefirler, yerine getirdikleri resmi görevler dışında, Senyörlüğe ve hatta İspanya gibi Osmanlı topraklarında resmi temsilcisi olmayan devletlere istihbarat taşımak gibi bir ek iş de yapıyorlardı.[48] Venedikli tacir ve diplomatlar, Osmanlı hükümetine de Avrupa siyaseti hakkında sık sık yararlı bilgiler verirlerdi.

Kuzey sınırında, Osmanlı hükümetinin doğrudan müdahalesi nispeten sınırlı kalmaktaydı. Bugün Ukrayna ve Rus toprakları olan bölgeye yönelik baskınlar Kırım Tatarlarının ekonomisinin önemli bir unsurunu oluşturmaktaydı, bunun nedeni de esasen bu seferler sonunda normal olarak elde edilen ganimet ve esirlerdi. Tatarların aldıkları esirler çoğunlukla köle olarak Osmanlı bölgesine satılırdı. Bu da 16. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde Rus denilen kişilerin (Kanuni Sultan Süleyman'ın eşi Hür-

rem Sultan da bu bölgedendi) Bursa kadı sicillerinde belgelenmiş kölelerin niye bu kadar hatırı sayılır bir kısmını oluşturduğunu açıklar.[49] Osmanlı padişahlarının kuzey sınırlarına doğrudan müdahalesi çok az sayıda olayla sınırlıydı. Bunlar arasında Moskof Prensliği'nin Astrahan'ı almasına tepki olarak açılan sefer, padişahın bölgedeki fetihlerini kolaylaştırmak üzere dü-şünülen ama yarıda kalan Don-Volga kanalı projesi nedeniyle en gösterişli olanıdır.[50] Osmanlıların, doğmakta olan çarlık devletine yönelik olarak, bu kadar erken bir tarihte bütünlüklü bir "kuzey siyaseti" geliştirmiş olup ol-madıkları tartışmaya açık bir konudur.[51]

Osmanlı devlet aygıtı doğu komşuları arasında İran ile ve çok da-ha küçük ölçüde Hindistan'ın Müslüman siyasalarıyla, özellikle de Ba-bürlü İmparatorluğu'yla ilişkiler sürdürdü.[52] 1560 (967-8) dolaylarında, Babürlü devleti büyük bir kriz sonrasında yeni toparlanmaktaydı. Zira, imparatorluğu kuran Babür Han'ın oğlu Hümayun tahttan indirilmiş, İsfahan'da Şah Tahmasp'ın yanına sığınmak zorunda kalmış ve Delhi'yi geri aldıktan (1555 / 962-3) kısa bir süre sonra 1556'da (963-4) ölmüştü. Hümayun'un oğlu ve ardılı Ekber, 1560'ların (967-77) başında henüz Kuzey Hindistan'da Babürlü hâkimiyetini yeniden sağlamakla meşgul-dü.[53] Dolayısıyla, Osmanlılar açısından, Müslüman devletler arasında hem dini hem de siyasal açıdan tehdit sayılan, esas olarak Safevi İran'dı. Dolayısıyla, İstanbul yönetiminin, her zaman başarılı olmasa da, sınırla-maya ve denetlemeye çalıştığı, Anadolu'daki ve Arap yarımadasındaki İran varlığı oldu.[54] Barış zamanlarında Osmanlı padişahının İranlı hacı-ların mukaddes Mekke ve Medine kentlerine gitmesine izin vermezlik edememesi işleri daha da karıştırmaktaydı. 1530'lardan (936-46) sonra Osmanlı Irak'ı olan bölgedeki ehl-i beyt türbelerini ziyaretlerine izin ver-meyi reddetmesi de mümkün değildi.[55] Ayrıca, özellikle Kafkasya sınır bölgelerinden oldukça fazla sayıda Sünni İranlı Osmanlı İmparatorlu-ğu'na göç etmiş, bunların bazıları merkezi idarenin kalemlerinde iş bul-mayı başarmıştı. Dolayısıyla Osmanlı devlet görevlileri arasında, Fars edebi geleneğine hâkim oldukları için itibar gören, ama sık sık da mes-lektaşlarının ve rakiplerinin güvenilmez yabancılar olarak kuşkulandığı, Farsça konuşan bir grup vardı.[56]

1560'larda (967-77) padişahlarla "batılı" hükümdarlar arasındaki aslında siyasi oldukları halde dini görünen mücadeleler

Kısaca da olsa hasım mezheplerden Hıristiyan hükümdarlar arasındaki çatışmalarla karşılaşmıştık. Erken modern dönem uzmanları, tarih incelemelerinin bu alanında yıllardan beri, salt din temelli mücadeleleri, ekonomik avantaj ve toprakları büyütmek için yapılanlardan ayırmaya çalışıyorlar ve bu konuda belli ölçüde –sınırlı olduğu kabul edilmiş– bir başarı da sağlandı. Öte yandan, dinin çok sık olarak, sıradan iktidar oyunlarını bir saygınlık örtüsü altında gizlemek için kullanılmış olduğu da besbellidir. Erken modern Avrupa'da etnik gruplar, siyasal hizipler ve toplumsal sınıflar arası çelişkiler zaman zaman hasım kiliseler ve mezhepler arası kavgalar şeklinde ifade buluyordu.[57] Hepsi değil ama çoğu Marksgil eğilimden bazı tarihçiler bu temayı fazlaca işlemiş olabilirler; fakat bu prensip olarak yanıldıkları anlamına gelmez. Öte yandan, 16. yüzyıl Hıristiyanlarının sadece kendi kiliselerinin doğru inancı temsil ettiğine inanmakla kalmayıp aynı zamanda "sapkınları" doğru yola getirmek için şiddet uygulamanın haklı olduğunu da savunduklarına dikkat çekilmiştir. Bu nedenle, dini konular söz konusu olduğunda hasımlar uzlaşmakta çok zorlanıyorlardı; bugünden baktığımızda, bu her iki tarafın da çıkarlarına daha uygun olsa bile.[58] En azından 1700 (1111-12) dolaylarına kadar ve bazen çok daha ileri tarihlere kadar, Katolik, Ortodoks ve daha ender olarak Protestan kiliseleri arasındaki mücadele, farklı Hıristiyan devletlerin Osmanlı padişahına yönelik politikalarının arkaplanını oluşturdu. Dolayısıyla Ortodoks patriği Cyrillos Lucaris 1620'ler (1029-39) sonlarında Kalvinci olunca, ikisi de Protestan olan Hollanda ve İngiliz elçileri tarafından desteklendi, fakat Katolik çıkarlarının tehlikeye girdiğini düşünen Fransız elçisinin sert muhalefetiyle karşılaştı.[59]

Ancak bu mücadeleler, batı ve güneydoğu Avrupalı Hıristiyanların kendilerinin tek ve aynı dinden olduklarını düşünmesini her zaman engellemedi. Bir Müslüman hükümdarla karşı karşıya oldukları zaman bu duygu özellikle güçlüydü. 16. yüzyılın ikinci yarısında ve 17. yüzyılın ilk yıllarında belli Katoliklerle Ortodoksların bu hissiyatı paylaştığına, Katoliklerle Protestanların paylaştığından daha sık rastlanıyordu. Bu kısmen dini aki-

delerden, kısmen de Moskof Prensliği ile Polonya arasındaki savaş dışında, Katolik ve Ortodoks hükümdarlar arasında yakın geçmişte fazla bir silahlı çatışma durumu olmamasından kaynaklanan bir durumdu. Yaygın bir varsayıma göre, güçlü bir "batılı" ordu ya da donanma, mevcudiyetiyle ayaklanmayı amacına ulaşabilir bir seçenek haline getirdiği takdirde, Hıristiyanlar arasında paylaşılan ortak dini değerler Ortodoks tebaayı Müslüman efendilerine karşı ayaklanmaya teşvik edebilirdi. Çeşitli Hıristiyan hükümdarların danışmanları bu varsayımı, en azından 16. yüzyılda, sık sık yapıyordu, oysa aslında aksi yönde kanıt çok fazlaydı. Zira gerçekte, çok ender rastlanan bu tür ayaklanmalar, ancak bunlara önderlik edecek yerleşik yerli Hıristiyan hükümdarların var olduğu koşullarda daha sık meydana geliyordu. 1716'ya (1028-9) kadar Eflak ve Boğdan'da durum buydu. Ya da başka örneklere bakıldığında, bu tür isyanlar Karadağ gibi yoksul ve merkezden uzak, Osmanlı ordusunun ancak büyük masraflarla gönderilebildiği, dolayısıyla da İstanbul'daki yetkililerin ordu göndermeyi "onca zahmete değmez" bulabileceği bölgelerde meydana geliyordu. Prensip olarak, o dönemde yaşayan çok kişinin malumu olan bütün bu bilgiler, yine de, özellikle savaş dönemlerinde, Osmanlılara karşı bir ayaklanma örgütleyebileceklerini iddia eden şahsiyetlerin ortaya çıkmasını engellemiyordu.[60]

Osmanlı Hıristiyanlarını ayaklandırma projeleri, aralarında padişahın sözde müttefiklerinin sarayları da olmak üzere, erken modern dönem Avrupa saraylarında sık sık gündeme gelirdi, çünkü söz konusu hükümdarlar Osmanlı İmparatorluğu'nun, bizim bugünden bakarak sahip olduğunu bildiğimiz istikrarın çok daha azına sahip bir devlet olduğunu varsayıyorlardı. Dolayısıyla, örneğin 16. yüzyıl sorılarının mali, ekonomik ve siyasi krizi pek çok Avrupalı yazar tarafından Osmanlı İmparatorluğu'nun gerilemeye başladığının ve yakın bir gelecekte çökeceğinin işareti olarak görüldü. Pek çok Batı ve Güney Avrupa devletinin böylesi bir durumda toprak kazanma umutları vardı. Bu bakımdan, "Osmanlı İmparatorluğu'nun bölüşülmesi" tam olarak 19. yüzyıl diplomatlarının icadı değildi.[61] Fakat imparatorluk varlığını devam ettirdiği sürece, yine aynı hükümdarların, Fransız kralı örneğinde olduğu gibi, Osmarılı padişahlarıyla siyasal ittifaklar içine girilmesine özel bir itirazda bulunmamaları da mümkündü.[62]

Bu beklenti ve varsayımlar, Avrupa arşivlerinde padişahların hâkimiyeti altındaki toprakların tarihini ele alan pek çok kaynağa sinmiştir. Araştırmacılar genellikle bu kaynaklara Osmanlı arşivlerindeki belgelerden çok daha önce ulaşmış oldukları için, bunların söz konusu tarihyazımında derin izler bırakmış olmasına şaşmamak gerekir. Türkiye'deki erken cumhuriyet dönemi tarihyazımının Osmanlı "yozlaşması" ve "gerilemesi" üzerinde durmaya çok eğilimli olması da bu etkiyi pekiştirmişti.[63] 19. yüzyılda, Avrupalı tarihçilerin çoğunluğu kendilerini, tebaası/yurttaşı oldukları imparatorluk veya ulus-devletle güçlü bir biçimde özdeşleştirmekteydiler. Osmanlı tarihçileri, kendi paylarına, Osmanlı ilerlemesini önce durduran sonra da giderek daha fazla toprak kaybetmesine yol açan iç ve dış gelişmeleri açıklamaya çalıştılar.[64] Bu çaba sırasında, bu yazarlar arasında daha önde gelenler 1859 (1266-7) dolaylarından sonra, dönemlerinin Avrupalı ve Amerikalı tarihçileri arasında güncellik taşıyan metodolojileri az veya çok benimsediler. Bu konuda iyi bilinen bir örnek Fuat Köprülü'nün sınır boyu bölgelerine ve bu bölgelerin sakinlerine göstermiş olduğu ilgidir.[65]

Osmanlı seçkinlerinin 1560'larda (967-77) dış dünya ile ilişkilerini nasıl organize etmediğine dair

Yine de, ilginçtir ki, ortak bir metodolojinin ortaya çıkması, uzunca bir süre, Osmanlı tarihçileri ile Avrupalı tarihçiler arasında Osmanlı tarihi konusunda ortak bir bakış açısının şekillenmesine yol açmadı. Bunda kısmen dil engelleri rol oynamış olabilir; Türk araştırmacılar her şeyi sadece ve sadece Türkçe yayınladıkları ve Avrupalı tarihçiler normalde bu dili bilmedikleri için, akademik bilgi alışverişi zordu. Fakat hikâyenin tamamı bundan ibaret olamaz, çünkü harikulade dilbilimciler olan Avrupalı tarihçiler bile, metinler İngilizce olarak mevcut olduğu halde, Osmanlı tarihçilerinin ikincil kaynaklarına asgari düzeyde başvurarak Osmanlı İmparatorluğu hakkında yazabilmekteydiler. Bu durum "Osmanlı gerilemesi" gibi, birçok Osmanlı tarihçisinin açıklama aracı olarak giderek daha kuşkuyla bakmaya başladığı temaların, örneğin Balkan tarihiyle uğraşan akademisyenler tarafından yaygın olarak kullanılmaya devam edilmesini sağladı.

Öte taraftan, Osmanlı tarihçileri de, örneğin, "yozlaşma"yı tarihsel bir bağlama oturtma çabası içindeki herkes için büyük önem taşıyan belli meseleleri çok ender olarak ele almışlardır. "Yozlaşma sorunu" ile yakından ilgili ve erken modern Fransa ve Floransa bağlamında iyi incelenmiş bir konu olan, devlet görevlerinin satın alınması konusunu Osmanlı bağlamında ele alan araştırma sayısı hâlâ çok azdır. Osmanlı devlet görevlerinin 16. yüzyıl sonlarından itibaren sık sık satılıp alınmış olduğu koşullarda, malikânecilik ve taşra âyanlığı üzerine yapılan artan sayıda araştırma bu boşluğu kısmen de olsa doldurmaya başlamış olsa bile, bu ciddi bir eksikliktir.[66] Ancak o dönemde yaşayan bazı yazarların ve daha sonraki dönemlerde birçok yazarın yozlaşma olarak gördüğü şeyin tarihsel bağlamını anladığımız zaman, bu tür uygulamaların Osmanlıların yabancı hükümdarlar ve tebaalarıyla ilişkilerini ne ölçüde etkilediğini değerlendirebileceğiz.

Tarihyazımıyla ilgili bu geleneklerin sonucu olarak, bakış açılarında ciddi çarpıklıklar meydana gelmiştir. Hem Osmanlı hem de Avrupa tarihine ilişkin meseleleri ve bu arada İstanbul'daki Avrupalılar arasında yaşanan çeşitli dini ve siyasal mücadeleleri veya Ortodoks Kilisesi'nin devletler üstü temaslarını ele alan çalışmalara, sanki Osmanlı devlet görevlileri, şu ya da bu tarafı desteklemek karşılığında elde edecekleri "rüşvetler" dışında, hiç ilgi göstermezmiş muamelesi yapılmaktadır.[67] 1660'lara (1070-80) kadar hâkimiyet alanını hâlâ genişletmekte olan Osmanlı yönetimi, bu şekilde sanki sadece kendi kişisel mali çıkarlarının ve zaman zaman da kana susamış intikam hırslarının peşinde koşan bir bireyler topluluğu gibi resmedilmektedir.[68] Eğer bu resim gerçekten doğru olmuş olsaydı, Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk ciddi askeri yenilgiden sonra çökmüş olması gerekirdi ki, durumun bununla uzaktan yakından ilgisi yoktur. Aksine, 18. yüzyıl Osmanlı tarihini İsveç ya da Polonya gibi bir zamanlar güçlü olan kimi devletlerin baş aşağı inişiyle karşılaştıracak olursak, Osmanlı yönetici grubunun siyasasını savunmakta gösterdiği sebat oldukça dikkat çekicidir.[69]

Yakın zamanda yapılmış çalışmalar 17. yüzyıldan itibaren Osmanlı seçkinlerini bir arada tutanın sadece hizip bağları değil, aynı zamanda "siyasal hanehalkı" reislerinin, en önemli "hanehalkı" reisine, yani padişaha bağlılığı olduğunu göstermiştir.[70] Fakat bunun dışında bir de, maliye kale-

minde ve diğer kalemlerde, gittikçe ayrıntısı ve incelikleri artan bir örgütlenme düzeni vardı; bu düzen, biraz şansın yardımı ve siyasal *savoir-faire* [ilişkilerde beceriklilik] ile bir kâtibin yüksek mevkilere yükselmesine imkân verebilen bir "başarı merdiveni" oluşturuyordu. Böyle bir grup içinde genel politika meseleleri üzerinde hiçbir fikir birliği olmadığına inanmak güç; ulaşılabilen belgelerdeki boşluklar nedeniyle, bazen, bu fikirleri ilgili devlet belgelerinden parçaları bir araya getirerek çıkarmak yerine, bu fikirler hakkında nazariyeler kurmak zorunda kalsak da, güç.[71] Bence üzerinde fikir birliğine varılmış gevşek bir ortak çerçeve bile formüle etmekten aciz atomize bir Osmanlı seçkinler grubu bulunduğu kabulü, en çağdışı kalmış türünden bir "şarkiyatçı" varsayımdır, zira seçkinler zümresinin tek tek üyelerinin devlet çıkarlarının gereklerini takip etmesini sağlayacak, kendi konumlarını ve –diğer siyasalarda da olduğu gibi– kişisel mali çıkarlarını güvence alabilecek tek şey böyle bir çerçevedir.

İmparatorluğun etki alanının 1560'lardaki (967-77) sınırları:
Anadolu'da Osmanlı olmayan hükümdarlara bağlılık

Süleyman döneminin sonlarındaki Osmanlı devletini erken modern dönem standartlarına göre güçlü bir merkeziyetçi devlet olarak görmek bir ölçüde anlamlı olmakla birlikte, bu durumun Osmanlı yetkililerinin topraklarının tamamı üzerinde standartlaşmış bir düzeyde kontrol sahibi oldukları anlamına geldiğini varsaymak gerçekçi olmaz. Zaten böyle bir aynılık 20. yüzyıl devletlerinde bile her zaman sağlanamamıştır ve hep aranan bir vasıf olmuştur. Kıyı bölgeleri özellikle risk içeriyordu. Bu dönemde İspanya ve İtalya'da yapılmış gözlemler Batı Anadolu sakinleri için de geçerliydi: denize yakın yerleri fazla tercih etmiyorlardı. Bu seçimin en önemli nedeni sıtma sorunu olmakla birlikte, bazısı Osmanlı tebaası olan ama çoğu olmayan *corsair* ve korsanların yarattığı sürekli tehlike de ayrı bir caydırıcı faktördü. Kıyıdan içerideki yerleşim yerlerinin köylüleri terkedilmiş kıyı köylerinin tarlalarını sürmek için periyodik olarak tepelerden indiklerinde, bunu risk ve tehlikeleri göze alarak yaparlardı.[72]

Anadolu yarımadasının içlerinde, merkezi hükümetin Osmanlı toprakları üzerinde tam denetim sahibi olmamasının başka nedenleri var-

dı. İşlerin bu durumda olmasının, taht için mücadele eden Kanuni Sultan Süleyman'ın oğulları arasındaki aralıklı çatışmalar gibi salt iç nedenlerini bir kenara bırakacağız. Ancak, 1520'ler (926-36) gibi ileri bir tarihte, Mısır Memluklarıyla bağları olan Doğu Anadolu hanedanı Dulkadiroğulları lehine büyük bir ayaklanmanın meydana geldiğini ve çok kanlı bir şekilde bastırıldığını hatırda tutmak gerekir.[73] Bu gerçekten de Osmanlılar gelip alana kadar, şu veya bu vilayeti elinde tutmuş bir hanedanın yanlıları tarafından kalkışılmış son isyan mıydı? Ne yazık ki, 1560'lar (967-77) dönemi Anadolu taşra tarihi hakkındaki bildiklerimiz oldukça sınırlı ve muhtemelen deva bulmaz bir birincil kaynak yokluğu nedeniyle de böyle kalacak. Sonuçta, Osmanlı merkezi yönetimi tarafından genel geçer bir eşkıyalık terimi ile tarif edilen belli hareketlerin, aslında Osmanlı olmayan devrik hanedanlara destek hareketleri olup olmadığını bilmiyoruz. Böyle şahsiyetlere bağlılıkların Orta Anadolu'nun kuru bozkırlarında yaşayan göçerler arasında İstanbul'daki görevlilerin bilgisi dışında uzun süre devam etmiş olması mümkündür.

Tüm Anadolu'ya yayılmış, az çok kapalı gruplar halinde yaşayan fakat özellikle yarımadanın güneybatı bölgesinde yoğun olarak bulunan "Kızılbaş" aşiretlerinin oynadığı rol daha da karmaşıktı. Bu heterodoks İslamiyet türünün Rum vilayetinde, yani Amasya, Tokat ve Sivas civarındaki bölgede pek çok takipçisi vardı ve daha önce gördüğümüz gibi bunların pek çoğu 16. yüzyıl başında İran'da ortaya çıkan Safevi hanedanına belirgin bir bağlılık göstermekteydi. Osmanlı yönetimi Anadolu'nun ayrı ayrı bölgelerinde dini nedenlerle harekete geçen bu hoşnutsuzluklara karşı hep tetikte oldu. Üstelik, Kanuni Sultan Süleyman döneminde, yetkililer tarafından heteredoks sayılan, Safevi ve de Safevi olmayan dervişlere aynı zevkle zulmedildiği anlaşılıyor. Karşı karşıya oldukları ortak tehlike, iki grubu aksi takdirde kurmayacakları bağlantılar kurmaya yöneltmiş olabilir. Dolayısıyla merkez tekkesi bugün Hacıbektaş kasabası olan yerde bulunan Bektaşi derviş tarikatının kapısı, zulümden bu şekilde kurtulmaya çalışan her türlü müride açıktı. Kaynakların yetersizliği nedeniyle, Safevi tarikatının bazı çaresiz veya hayal kırıklığına uğramış eski müridlerinin de Bektaşiliğe katılanlar arasında yer almış olabileceğini tahmin etmek mümkün ama kesin

bir iddiada bulunmak olanaksız. Her halükârda, 16. veya 17. yüzyılda yaşayan ve deyişleri hem Bektaşiler hem de bugün Aleviler olarak bilinen Anadolu türü bir "halk" İslamiyetinin taraftarları arasında yaygınlaşan bir dini ozan olan Pir Sultan Abdal da İran şahlarının ateşli bir hayranıydı. Eğer deyişleri belli Anadolu heteredoks çevrelerine has ruh halini gereğince yansıtıyorsa, bu bölgede canlarını şah yoluna koymaya hazır insanlar vardı.[74]

Dervişlerin mutlaka silahsız olması gerekmezdi; bazen yeniçeriler ve acemioğlanlar gibi profesyonel askerler arasındaki yandaşlarını da harekete geçirdikleri oluyordu. Derviş tarikatı şeyhlerinin tanınmış eşkıyalarla işbirliği yaptığına ilişkin şikâyetler Mühimme Defterleri'nden hiç eksik değildir. Söz konusu eşkıyaların "sıradan" soyguncu mu, yoksa hiç değilse belli olaylarda, şu veya bu tür dini muhalifler mi olduğu çoğunlukla belli değildir.[75] Yetkililer tarafından heterodoks sayılanların pek çoğunun ellerine at ve silah verildiğinde çok kıt geçim kaynaklarını takviye etmek için haydutluğa başlaması mümkün olan göçerler veya yarı-göçerler olması, bu konuda bir sonuca varmayı daha da zorlaştırmaktadır. Ganimet peşinde olmak halini, dini ve siyasal nedenlerle girişilmiş şu veya bu ölçüde bir isyandan ayırmak bugünün tarihçisi için kolay olmadığı gibi, 16. yüzyılda yaşayanlar için muhtemelen daha da zor idi.

İmparatorluğun etki alanının sınırları: Rumeli'den bazı örnekler

Merkezi denetim Balkanlar'ın çoğunlukla dağlık topraklarında da hiç mutlak değildi. Müslüman nüfusun söz konusu olduğu durumlarda, huzursuzluk kaynaklarının Osmanlı İmparatorluğu dışındaki güçlerle ancak marjinal bağlantısı olurdu. Heterodoks dervişler, burada da Anadolu'dakiler gibi baskıyla karşı karşıya idiler, fakat Safevilerle ilişkileri olduğuna ilişkin hiçbir suçlama yoktu. Merkezi otoriteler, olası "güvenlik riskleri"ni değerlendirirken, kırsal alandaki Ortodoks keşişlerin yönelimlerinden daha fazla kuşkulanmaktaydı. Bu tür manastırlar genellikle çok uzak yerlerde kurulduğundan, keşişlerin kendilerini yağmacılara karşı korumak için silah depoları olurdu. Ünlü Meteora gibi bazı örneklerde, kayalık dağların tepelerinde kurulu söz konusu manastırlara sadece sepet ve merdivenlerle ulaşılabilmekteydi. Kıbrıs savaşı sırasında (1570-73 / 977-81), so-

fu Ortodoks olan bu keşişlerin çoğunun, Kutsal İttifak'ın Katolik hükümdarlarının tarafını tutması pek olası olmadığı halde, bu manastırlar düşmana yardım sağlayıp yataklık edebilecek yerler olarak görülmüş, yerel yöneticilerin silah ve atlara el koyması emredilmişti. Bunun bir nedeninin, şeriatın koyduğu, gayrimüslimlerin silah taşımayacağı kuralı olması mümkündür. En az bunun kadar önemli bir başka neden de, muhtemelen Osmanlı otoritelerinin, hiç değilse ateşli silahlar konusunda izlediği, Müslüman ve gayrimüslim tüm tebaayı silahsızlandırma genel politikasıydı.[76] Barış ortamının daha geçerli olduğu koşullarda, deniz kıyılarına yakın manastırlar kaçakçılık yatağı olarak görülür, keşişler "Frenk" tacirlere yasadışı yollardan tahıl satmakla suçlanırdı.[77] 1580'lerden (987-98) bir örnekten, daha sonra Atina'nın St. Filotei (*Philothei*) rahibe manastırı olacak olan yerin [Atina] rahibelerinin "Frengistan"a dönmek isteyen kaçak, özellikle de kadın kölelere sığınak sağladığını öğreniyoruz.[78] Rahibelerin, Katoliklerle Ortodokslar arasındaki gerginlikleri bir dönem için göz ardı etmeye hazır oldukları anlaşılıyor.

Hiyerarşinin daha üst kademelerinde Sırp Ortodoks Kilisesi'yle, daha sonraları Rus çarı olacak olan Moskof prensleri arasında temaslar vardı, bu temaslarla ilgili en eski kayıtlar 16. yüzyıla uzanır. Kilise ileri gelenlerinin ziyaretleri ve yazışmalar 1600'den (1008-9) sonra yoğunlaşarak devam etti. Ancak, esas olarak Sırp kilise adamlarının Rus hükümdarlarından maddi ve manevi destek isteyen mektuplarından oluşan yayınlanmış belgelerde, 1509 (914-14) ve 17. yüzyıl arasında bir boşluk vardır. İstanbul'daki ekümenik patrikliğe gelince, burasının da Moskof prensleri ve daha sonra da Rus çarlarıyla temasları, özellikle kararlı Katolik-karşıtı Cyrillos Lucaris'in patrikliği döneminde ve hemen sonrasında oldukça yoğundu.[79] Lucaris idam edildikten sonra, bazı yandaşları İstanbul'daki siyasal durum hakkında önemli miktarda bilgi sağlamaya devam etti; anlaşılan o ki, çarların 17. yüzyıl Ortodoks Kilisesi ileri gelenleri kanalıyla istihbarat toplama faaliyeti, bu alandaki faaliyetleri çok daha iyi bilinen Venedik Senyörlüğü'nün faaliyetleriyle karşılaştırılabilecek düzeydeydi.[80]

Osmanlı topraklarına yönelik başka tehditler, yabancı hükümdarların, özellikle Reformasyon karşıtı İtalya hükümdarlarının yardımıyla impa-

natorluğu yıkmaya yönelik oldukça fazla sayıda projeden kaynaklanabilmekteydi. Avrupa kaynaklarında bunlar bolca belgelenmiştir, ancak Osmanlı resmi yazışmaları bize konu hakkında pek az şey anlatır.[81] Bu, İstanbul'daki yetkililerin bu tür ayaklanma projelerinden haberdar olup olmadığı ve eğer haberdarlarsa böyle hassas konularla ilgili belgelerin olağan Mühimme Defterleri'ne geçirilmesini isteyip istemedikleri sorusunu ortaya çıkarır. Muhtemelen doğrudan devlet güvenliğine ilişkini bu tür işlerle ilgili özel bir kalem ve bu kalemin kendine ait, korunmamış, bir arşivi vardı. Fakat 1560'ların (967-77) nispeten durulmuş koşullarında gerçekleşme şansı çok az olan bu tür projelerin çok ciddiye alınmamış olması da akla yatkındır. Yine, Kutsal İttifak ile Kıbrıs için yapılan savaş sırasında işler farklıydı; İspanya kralı II. Felipe, lojistik destek sağlandığı takdirde padişaha karşı ordu çıkarabileceklerini iddia eden Balkan Hıristiyanlarından çeşitli teklifler almıştı. Burada Osmanlı idaresi bu tür hareketleri özenle izledi, fakat *le roi prudent* [ihtiyatlı kral] Osmanlı toprakları üzerinde bir savaşa karışmayı gerçekten istemiyordu ve bu girişimlerden bir sonuç çıkmadı.[82]

İmparatorluk etki alanının 1560'lardaki (967-77) sınırları, bir örnek daha: sınır vilayeti olarak Yemen

1560'lara (967-77) gelindiğinde eski Memluk topraklarında Osmanlı hâkimiyeti kurulalı kırk yılı aşkın bir süre olmuş, ordu mensuplarının ömrünü tüketmiş bu devleti yeniden kurma umuduyla giriştikleri isyanlar geçmişte kalmıştı. Ancak Kızıldeniz'deki Osmanlı hâkimiyetindeki topraklara yönelik Portekiz tehdidi hiçbir şekilde ortadan kalkmamıştı. 1542'de (948-9) Cidde'ye bir baskın yapılmış ve bunun püskürtülmesine katkıları dolayısıyla yerel gümrük vergilerinin yarısı ödül olarak Mekke şeriflerine bağlanmıştı. Artık Cidde sadece Mekke'ye gelen hacıların kullandığı bir liman değil, aynı zamanda Hindistan ticaretinde önemi olan bir antrepoydu. Dolayısıyla en azından 1570'lerde (977-87), şeriflerin hissesine düşen gümrük gelirlerinin oldukça hatırı sayılır miktarlara ulaştığı anlaşılıyor.[83] Dolayısıyla, Mekke şeriflerinin yapmış olduğu askeri katkının gerçekten önemli ve Portekiz tehdidinin de aynı oranda ciddi olduğunu tahmin etmek mümkün.

Hicaz'ı yeni Portekiz saldırılarına karşı korumak, Osmanlıları 1568-71'de (975-9) Yemen'i yeniden almaya yönelten nedenlerden biri olmuş gibi görünmektedir.[84] Güney Asya baharat ticaretini vergiye bağlamak ve saray mutfağı için bu çeşnileri tedarik etmek fikirleri de çekici gelmiş olsa gerektir. Vergiler ve gümrük harçlarına gelince, Osmanlı Yemeni'nin vilayet bütçeleri, Hint Okyanusu limanlarının İstanbul'a aktarılan gelirlerin önemli bir kısmını ürettiğini göstermektedir.[85] Ayrıca, Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanatının son yıllarında ve ardılı II. Selim Hint Okyanusu'nda Osmanlı hâkimiyetini sağlamlaştırmak yerine Kıbrıs'ı almayı tercih edene kadar, İmparatorluk, güney denizleriyle siyasal olarak ilgilenmeye devam etti. Portekizlilere karşı kullanılmak üzere top ve topçu isteyen Kuzey Sumatra'daki Açe (*Atjeh*) sultanının dilekçesine verilen olumlu cevap da bu çerçevedeydi.[86] Aktif bir Hint Okyanusu politikası Osmanlı sarayında bir seçenek olarak var olmaya devam ettiği sürece, Yemen limanlarının kontrolü stratejik çıkarlar açısından önemliydi.

Yemen'i almak için yapılacak seferin hazırlıkları, sorumlu iki komutan Sinan Paşa ve Lala Mustafa Paşa arasındaki rekabet yüzünden epey gecikti. İki vezir de rakibinin büyük bir fetih yaparak veziriazamlık için ciddi bir aday haline gelmesini engelleme çabası içindeydi.[87] Bu gözlem çalışmamız açısından ilgi çekicidir, çünkü bizim "dış politika" diyeceğimiz konudaki kararların başka yerlerde olduğu gibi Osmanlı diyarında da devletin çıkarlarına ve Müslüman cemaatinin refahına ilişkin soyut düşünceler temelinde değil, yönetici grup içindeki çok dünyevi (maddi) hizip çekişmeleri nedeniyle alınabildiğini göstermektedir. Bu rekabetten, sonunda 1569-70'te (976-8) başarılı bir sefer yapan Sinan Paşa galip çıktı.[88] Ancak Osmanlı hâkimiyetinin, Sana'nın ve Hint Okyanusu limanlarının hinterlantlarının ötesine ne kadar uzandığını anlamak güçtür, ve yerel muktedirler de güçlerini korumuştur. Yemen'in alınması Portekizlerin Kızıldeniz baskınlarını sürdürmesini kuşkusuz engellemekle birlikte, Haremeyn'in [Mekke ve Medine] Mısır'dan gelen gıda maddelerine bağımlılığını azaltmadı. Her durumda, Yemen tahılı hacılar ve Hicaz sakinleri için besin kaynağı olarak önemli bir rol oynamamış gibi görünmektedir. Dolayısıyla bu açıdan bakıldığında, Yemen, değeri, ürettikle-

nuden değil daha iç bölgelere sağladığı korumadan kaynaklanan, tipik bir sınır vilayeti olarak görülmelidir.

Bütün bu örnekler, Osmanlı yönetiminin hayatın belli yönlerinde ve bazı coğrafi bölgelerde gerçekten var olan merkezi kontrolünün, bütün imparatorluk yüzeyini hiçbir şekilde eşit ve muntazam biçimde kaplamadığını göstermektedir. Dolayısıyla Osmanlı olmayan dünya ile denetim dışı temaslar ilk bakışta göründüğünden çok daha sıktı. Osmanlı merkez bölgelerinde bile, tepelerde ve bozkırlarda yaşayan yöneticilerin Kızılbaş demeyi sevdikleri heterodoks göçerler gibi belli gruplar, yerel yöneticilerle aralarına bir mesafe koymayı, hatta kimi koşullarda İran'dan gelen elçileri saklamayı becerebiliyorlardı. Uzak yerlerdeki Ortodoks manastırlarını da denetim altında tutmak güç olabiliyordu ve kilise ileri gelenlerinin "hami"leri Rus çarıyla bağları, yönetim açısından bakıldığında Ortodoks Kilisesi'nin şeffaf olmamasına katkıda bulunmuş olsa gerektir. Dahası, Yemen gibi uzak yerlerde denetim, ancak merkez her on beş yirmi yılda bir büyük bir keşif seferi yapmaya razı olduğu takdirde güvence altına alınabilirdi. Dolayısıyla, Osmanlılar tarafından hayata geçirilen birden bir erken modern dönem merkeziyetçiliğini, ancak demiryolları ve telgraf hatları kurulduktan sonra mümkün olan türde kontrolle karıştırmamak gerekir. Ancak Osmanlı bürokratlarının, kontrollerinin sosyal ve teknolojik sınırlarının ayırdında olduğunu ve bunun sonucu olarak, uçsuz bucaksız alanlarda yaşayan Osmanlı tebaasının yaşamı imparatorluk bürokrasisinin etki alanının dışında kalmakla birlikte, imparatorluğun 18. yüzyıl içlerine kadar oldukça tatmin edici bir biçimde yönetilebildiğini de unutmamalıyız.

İmparatorluğun 1639'daki (1048-9) durumu

1639'da (1048-9) Osmanlı topraklarının korunması: doğu sınırı

Hizmet ettiği devletin durumunu 1639'da (1048-9) göründüğü haliyle değerlendiren bir Osmanlı görevlisinin ihtiyatlı bir iyimserlik içinde olmak için bir miktar nedeni vardı. Çünkü IV. Murad (hd. 1623-40 / 1032-50) İmparatorluğu hem içte hem de uluslararası alanda istikrara kavuşturmuş gibi görünüyordu. Muhtemelen yönetici sınıf üyeleri padişahın Bağdat'ı İranlılardan geri almayı başarmış olmasını (1638 / 1047-8) çok takdir

ediyorlardı. Mehteranla ve Topkapı Sarayı'nda nefis bir köşk yapılarak kutlanan Revan fethi oldukça kısa ömürlü olduysa da, bu akla yakın bir sonuçtu. Kendisi Osmanlı görevlisi olmasa da saray çevreleriyle ilişkili olan Evliya Çelebi'nin (1611-1684 / 1019-96), seferleri yazarın gençlik ve ilk yetişkinlik dönemlerine egemen olmuş IV. Murad'ı takdir etmesi de askeri başarılarla açıklanabilir. Serez Rum Ortodoks papazı Papa Synadinos gibi tabi nüfus üyeleri açısından ise, bu padişahın hem Müslüman hem de gayrimüslim "sıradan" vergi mükelleflerini soyup duran yeniçerileri ve diğer potansiyel asileri tamamen sindirmiş olması onları daha çok etkilemiş olsa gerektir.[89] Hükümdarın lehine bu hususlar olduğu koşullarda, çok miktarda kan dökülüyor olması, anlaşılan o dönemde yaşayan dikkate değer sayıda insan arasında, en azından düşüncelerini yazıya dökenler arasında, hoş görülebilir sayılmaktaydı.[90]

Kasr-ı Şirin barışının yapılması, Osmanlıların, 16. yüzyılda çok önemli görünmüş olan Kafkaslar üzerindeki hâkimiyetlerinden vazgeçmesini gerektirdi.[91] Fakat sayısız prenslik ve etnik grubun bir arada yaşadığı bu bölgedeki Osmanlı işgalleri hep kısa ömürlü olmuştu. 1630'ların (1039-49) sonlarına gelindiğinde, hiç değilse Osmanlı topraklarını İran'dan ayıran "tampon bölge" istikrara kavuşmuştu. Doğu Anadolu'nun Kürt hükümdarlarıyla ilişkilerden merkezi hükümet içindeki özel bir daire sorumluydu ve dairenin üst düzey görevlilerinden biri, bu yerel hükümdarlara karşı nasıl davranılacağına ilişkin tavsiyeler içeren bir el kitabı bile üretmişti. Aziz Efendi, muhtemelen çoğu, meslektaşlarından ve gelecekte yerini alacak kişilerden oluşan okurlarına, bu hükümdarların güçlü Sünni itikatlarından ötürü Osmanlı sınır hâkimiyeti içinde büyük önem taşıdığını ve dolayısıyla da kendilerine hoşgörüyle davranılması gerektiğini ısrarla anlatıyordu.[92] Ne yazık ki, Şah Abbas'ın Kızılbaş aşiretlerini tabi bir duruma indirme ve güçlerini gevşek bir biçimde yeniçeri modeline göre biçimlenmiş bir asker sınıfıyla dengeleme politikasının İstanbul'da heterodoks yıkıcılık tehlikesini sınırlayan bir önlem olarak algılanıp algılanmadığını bilmiyoruz. Eğer gerçekten böyle olduysa, ki bu muhtemeldir, İran sınırındaki istikrar Osmanlı-Safevi çelişkisinin "ideolojiden arındırılması" ile bağlantılı olmuş olsa gerektir.

1639'da (1048-9) bir sorun odağı olarak kuzey bölgeleri

1639'da Osmanlı dünyasının kuzey sınırları Kırım Tatarlarıyla Kazaklar arasında mücadele konusu olan bir bölgeden geçiyordu. Kazaklar Polonya kıallarına gevşek bağlarla bağlı sınır savaşçılarıydılar. Küçük ölçekli çatışmalar yaygındı fakat normal olarak büyük devletler işin içine karşılıklı diplomatik protestolarda bulunmanın ötesinde karışmıyorlardı.[93] Ancak istisnalar da oluyordu: 1621'de (h. 1030-1), bu çatışmalar gerçek anlamda bir savaşa dönüştü. Polonya'ya karşı sefere bizzat katılan genç padişah II. Osman, Hotin yakınlarında şiddetli göğüs göğüse bir muharebeye girdi. Bunu izleyen barış antlaşmasında II. Osman'ın Tatarları dizginlemesine hükmedildi, Kral Sigismund da aynı sorumluluğu Kazaklar konusunda üstlendi. Sigismund'un ardılı Kral Wladislaw saltanatı sırasında Eflak ve Boğdan'da bir yer tutmak ve Kırım Tatarlarına bir darbe indirmek umuduyla Osmanlılara karşı çeşitli savaş planları yaptı. Fakat 1648'de (1057-8) kimi Polonya kodamanlarının ve vekillerinin davranışları karşısında öfkelenen Kazaklar eski düşmanları Tatarlarla ittifak yaptılar. Böylelikle Polonya bir kez daha Osmanlı İmparatorluğu ile bozuştu, ama bu kez en deneyimli sınır askerlerinin desteğinden yoksundu.[94]

Bunun sonucunda bu bölge 17. yüzyıl ortasından itibaren *grande histoire*'a [genel tarih] girdi. 1637'de (1046-7) bir Kazak çetesi Karadeniz'de Azak kalesini aldı ve küçük bir kuvvetle yıllarca hem Osmanlı hem de Tatar ordularına karşı savundu.[95] Daha fazla tutunamaz hale gelince Kazaklar Azak'ı yeni tahta çıkan Romanov hanedanından Çar Mikhail'e teklif ettiler. Ancak 17. yüzyıl başlarında çarlar, Astrahan'ı almak için yapılan çatışmalara ve Tatar ve Kazakların yağmalarına karşın, padişahlar ile makul ölçüler içinde iyi ilişkiler sürdürmeye çok önem veriyorlardı. Moskova'da, genellikle Polonya-Litvanya'ya karşı mücadeleye öncelik veriliyordu. Zaten, Azak o zamanın Rus sınırlarından çok uzaktaydı ve son çarpışmalar sırasında ağır hasar görmüştü. Tahkimatları inceleyen uzmanlar bunları yeniden inşa etmenin uzun zaman alacağı, ancak kalenin bu haliyle yeni bir Osmanlı kuşatması karşısında dayanamayacağı kanaatindeydiler. Dahası, Osmanlı elçisi olan Boğdan hospodarı* Vasile Lupu, padişah ile çar arasında bir savaşın, İmparatorluğun Ortodoks

* hospodar: Osmanlı egemenliği altındaki Eflak ve Boğdan valilerine verilen ad –ç.n.

ahalisi için çok tehlikeli olacağını, ne yapacağı belli olmayan Sultan İbrahim'in öfkesinin muhtemelen onlara patlayacağını ileri sürüyordu. Yürütülen bu mantığın İstanbul'da önceden mi hazırlanmış, yoksa Vasile Lupu'nun görevine kendiliğinden yaptığı *ad hoc* bir katkı mı olduğunu bilmek ilginç olurdu. Sonuçta, Çar Mikhail 1642'de (1051-2) sadece Azak teklifini reddetmekle kalmadı, daha önceki politikalara uygun olarak, Kazakların hareketlerinden hiçbir sorumluluğu olmadığını ilan etti. Elçileri çarın Osmanlıların bu yağmacılara karşı cezalandırma seferi yapmasına itiraz etmeyeceğine ilişkin bir açıklama bile yaptı. Bu sorumluluk kabul etmeme itirazlarına rağmen, Çar Mikhail'in Kazaklara Azak'ta dayandıkları sürece bir miktar mali destek verdiği de, bilinen Moskof Prensliği uygulamalarına uygundu.

1639'da (1048-9) genişleyen Osmanlı toprakları: Venedik ile ilişkiler ve yaklaşan Girit fethi

Akdeniz kıyı bölgeleri ile ilgili olarak, Osmanlı yönetici çevrelerinin dikkati Venedik üzerinde toplanıyordu. Venedik'in Doğu Akdeniz'de elinde kalan tek mülkü, İstanbul Mısır yolu üzerinde stratejik bir konumda bulunan Girit'ti. İstanbul'daki ileri gelen görevliler, 17. yüzyıl ortasına gelindiğinde Venedik'in derin bir ekonomik kriz içinde olduğunun ne dereceye kadar farkındaydı, tam bilmiyoruz.[96] Kent Avrupa baharat ticaretindeki rolünü yitirmiş, ayrıca bir zamanlar Venedik'in ticari refahı için o kadar önemli olan Güney Almanya pazarı Otuz Yıl Savaşı nedeniyle ciddi olarak küçülmüştü.[97] Fakat Senyörlüğün topraklarıyla Osmanlı İmparatorluğu arasındaki sayısız geliş gidişlere bakınca, ekonominin kötü durumunun ve bunun Venedik savaş donanması açısından doğurduğu olumsuz sonuçların bilgisinin divan-ı hümayûna ulaşmamış olabileceğini düşünmek güç. Venedik'in zaafına ilişkin böylesi birtakım bilgilerin nihai olarak Girit'e yönelik saldırıyı teşvik ettiği varsayımımızı bir kez daha tekrarlayabiliriz.

Aynı zamanda, modern tarihçiye Venedik'in 17. yüzyıldaki gerilemesini gösteren tartışılmaz kanıtlar sunan, baharat ve yünlü kumaş ticaretlerinden kesilen gümrük ve rüsûm verilerinin o dönemde yaşayanların elinde olmadığını hatırda tutmalıyız.[98] 1600'lerin başlarında, hâlâ sayısız tacir Osmanlı ve Venedik toprakları arasında seyahat etmekteydi. Daniele

Rodriga'nın iki Adriyatik kıyısı arasında güvenli bir bağlantı sağlamak için Split (Spalato) limanında yatırım yapma teklifi, hiçbir şey yapmadıysa, Osmanlı tacirlerini Venedik lagününde (denizkulağında) iş yapmaya teşvik etmiş görünmektedir. Daha 17. yüzyılda, kentin tam merkezinde Büyük Kanal üzerindeki eski bir *palazzo* (saray) restore edilerek *Fondaca dei Turchi* ['Türk hanı] kurulmuştu. Dahası, dış ülkelerdeki Venedik temsilcilerinin etkin örgütlenmesi ve bu arada o çok uzaklara yayılmış konsoloslar ağı, bir günden diğerine dağıtılmadı.[99] Tam aksine, 17. yüzyıl başlarında, hem konsoloslar hem balyoslar Venedikli tacirlerin çıkarlarını aktif bir biçimde gözetiyorlardı ve İspanya tahtı Osmanlı devlet meseleleri hakkında Venedik üzerinden gelen bilgileri kendi Napoli genel valileri tarafından temin edilenlerden daha güvenilir sayıyordu.[100]

Osmanlı devlet ileri gelenleri ve tacirleri bütün bu faaliyetleri gözlemlemekteydi; ve 1630'larda (1039-49) Osmanlı yönetimi Venedik'e, örneğin padişah divanının üyesi olmuş olsalar İngiliz kralı I. Charles'ın danışmanlarının vereceğinden daha büyük önem veriyordu. Yüzyıllar boyunca yaptıkları onca savaşa karşın, 1600'lerin ortalarında ve sonlarında Osmanlı İmparatorluğu ile Venedik'in her ikisinin de bir "*ancien régime*" [eski rejim] temsil ettiğine ve bu rejimin yerini artık İngilizlerle Fransızların "yeni tarz" ticaretinin almakta olduğuna son zamanlarda işaret edilmiştir.[101] Osmanlı-İran (1578-90 / 985-99, 1603-19 / 1011-29, 1623-4 / 1032-4, 1629-39 / 1038-49) ve Osmanlı-Habsburg savaşlarının (1593-1606 / 1001-15) fazlasıyla gösterdiği gibi, bu iki ana cephede padişah orduları artık büyük ölçekte kalıcı toprak kazanımı sağlayamamaktaydı. Ancak eğer padişahlığı, hem yönetici grubun hem de askeri teşkilatın gözlerinde meşrulaştırmak için önemli fetihler gerekli idiyse, o zaman Osmanlıların gözünde hâlâ önemli bir devlet olan ama o sırada ciddi sıkıntılar içinde olan Venedik'e cephe almak akla uygundu.

1639'da (1048-9) Osmanlıların Balkan yarımadasının batı bölgesi üzerindeki hâkimiyetine yönelik potansiyel tehditler

"Uzun Savaş" (1593-1606 / 1001-15) sırasında, Osmanlı orduları Macaristan'da Avusturya Habsburglarıyla savaşırken, İspanyol monarşisi

Doğu Adriyatik kıyılarında yeni topraklar almak hazırlığındaydı. Fakat politika öncelikleri, Hollanda'ya karşı savaş (1609'a kadar / 1017-18), Avusturyalıların mali bakımdan desteklenmesi (1606'ya kadar / 1014-15) ve İtalya'da çıkan her fırsatı kullanarak genişlemek idi. Sonuçta bir Balkan seferine doğrudan katılmak yine hiç öngörülmemekteydi. Ancak bazı durumlarda, potansiyel isyancılara silah ve küçük miktarlarda mali yardım sağlanmış, ama somut hiçbir sonuç alınmamıştı.

İspanyolların telkin ettiği isyanların başarısızlığa uğramasında kuşkusuz, seçkinleri II. Felipe ve ardıllarının Balkan projelerine ilke olarak karşı çıkan Venedik ve Dubrovnik'in de payı olmuştu. Venedikliler açısından, İtalya'daki İspanyol valiler ile gerginlikler o kadar ciddiydi ki, *Serenissima* [Venedik Cumhuriyeti] Habsburg nüfuz alanının daha fazla genişlemesine karşı çıkıyordu. Buna ilaveten, hem Venedik hem de Dubrovnik hükümetleri, İstanbul'da Osmanlı karşıtı entrikaları destekledikleri kanaatinin uyanması halinde, en önemli bazı politik ve ekonomik kaynaklarını tehlikeye atacakları konusunda çok endişeliydiler. Venedikliler açısından başlıca mesele Dalmaçya'da geniş bölgelerin denetimiydi, Dubrovnik için ise tehlikeye girecek olan, kentin çok değer verdiği, Osmanlı "şemsiyesi" altındaki özerkliğiydi. 1630'ların (1039-49) Osmanlı karşıtı hareketlerinin, yoğun Osmanlı-Venedik savaşlarına sahne olan 16. yüzyıl sonu ve 17. yüzyıl başındakiler kadar ayrıntılı incelenmediğini kabul etmek gerekir. Fakat potansiyel Balkan isyancıları, İspanyol hükümetinin kendilerini desteklemekle ciddi olarak ilgilenmediğini 1630'dan (1039-40) sonra, oldukça açık bir şekilde anlamış görünmektedirler. Sadece III. Mehmed'in oğlu ve I. Ahmed'in kardeşi olduğunu iddia eden Sultan Yahya (Katolik olmuştu) hâlâ Avrupa'da ve steplere sınır topraklarda dolaşmaktaydı. Bir noktada Tatar Hanı Şahin'in ve Kazakların desteğini kazanmayı becerdi. Fakat 1630'lara (1039-49) gelindiğinde Sultan Yahya'nın faaliyetleri bile sönmekteydi, sonunda Venediklilerin hizmetine girdi ve 1648'de (1057-8) öldü.[102]

17. yüzyıl Avrupa dünya ekonomisiyle ilk bağlar

Venedik, belki de kendi zararına, zamanın Akdeniz iktidar oyununda fazlaca görünürlük sahibi bir "oyuncu" idi. Fakat Osmanlı denetiminde-

ki belli bazı bölgelerde, ekonomik-siyasal mücadelenin daha az göze batan bazı aktörleri tarafından yapılan yapısal değişiklikler uzun vadede daha önemli oldu. 1560'lardaki (967-77) Osmanlı hâkimiyetinin sınırlılıklarına ilişkin tartışmamız bütünüyle siyasal sorunlar etrafında dönmüş olmakla birlikte, 1630'lara (1039-49) ve 1640'lara (1049-59) gelindiğinde uluslararası "ekonomik güç dengesi"ndeki değişiklikler de resme dahil oldu. Ancak bu değişiklikler muhtemelen o dönemde yaşayanlar için, sonradan geriye dönüp bakmanın her zaman tartışma götürür avantajlarından yararlanarak konuşan bizler için olduğu kadar açık değildi.

Tek bir örnek verecek olursak, 1630'lar (1039-49) ve 1640'lara (1049-59) gelindiğinde, İzmir önemli bir dış ticaret pazarı olmuştu. Oysa 1560'larda (967-77) durum böyle değildi; o dönemin tahrir defterleri, bir kent statüsünde olduğu bile zor iddia edilebilecek küçük bir yerleşmeye işaret etmekteydi.[103] 16. yüzyıl İzmir'i, Osmanlı görevlilerinin hesaplarına göre başkente yiyecek ve hammadde tedarik etmeleri tasarlanmış olan muazzam kıyı alanlarının bir parçasını oluşturmaktaydı.[104] Anadolu'nun batı kıyısı, Akdeniz iklimiyle önemli bir kuru üzüm – 16. yüzyılın şekeri– ve padişah donanmasının (donanma-yı hümayûn) yelkenleri için gerekli pamuk kaynağıydı. İzmir bölgesinde yetiştirilen tahıl, pamuk ve meyvenin başka bir amaçlarla kullandığı çok ender görülmüştü; tabii yerli ahalinin geçimi dışında. Bu malların ihraç edilmesi ya yasaktı ya da en azından sıkı denetim altındaydı. Ayrıca İzmir ve Ayasoluğ'da (Selçuk, Efes) söz konusu olacak bir kentsel gelişmenin, İstanbul'a giden gıda malzemesine talip olacak rakipler yaratması kaçınılmazdı ve muhtemelen de Osmanlı yetkilileri tarafından tam da bu nedenle önü kesiliyordu.[105]

Ancak, 1630'lar (1039-49) ve 1640'lara (1049-59) gelindiğinde bu durum değişmeye başlamaktaydı. Anlaşılan o ki, bölgeyi yabancı tacirler, Venedikliler, İngiliz ve Fransızlar ve yeni kurulan Hollanda Cumhuriyeti'nden bazı tacirler açısından başlangıçta çekici kılan şey yerel kaynaklarıydı ve yabancılar, zaman zaman, sıkı Osmanlı yasaklarına karşın dışarıya kaçak olarak tahıl da çıkardılar. Ancak İstanbul'daki yetkililer hiçbir zaman bütün yabancı tacirleri Ege'den çıkartmaya kalkışmadılar. Aksine, 1600 dolaylarında (1008-9) hiç değilse belli yıllarda pamuk ihracatına izin veril-

di.[106] Uzun süredir yerleşmiş kuralların böyle arada bozulmasına gönül rızasıyla izin verilmesinin altında, muhtemelen, bastıran gümüş ihtiyacı yatmaktaydı. O dönemde ticaret dengesi pozitif olduğu için, gerekli gümüş Avrupalı tacirler tarafından muntazaman temin etmekteydi. Avrupalı tacirlerin hepsi de, İspanyolların Meksika ve Peru'dan getirdiği büyük miktarlarda Latin Amerika gümüşüne dolaylı yollardan ulaşma imkânına sahip oldukları için, değerli madenleri ülkeleri içinde tutmaktan yana merkantilist baskılara karşın, Doğu Akdeniz ülkelerine külçe altın ve gümüş vermeye devam edebilmekteydiler. 1580'lerden sonra Osmanlılarla İspanyollar arasında deniz savaşlarının azalması, dolayısıyla da Akdeniz'in imparatorluklar arası çatışmanın tali arenası haline gelmiş olması, Osmanlıların pamuk verip gümüş alma eğilimini artırmış olsa gerektir.[107]

Ayrıca yabancı tacirler bir kez İzmir'e yerleşince, onların varlığı, Şah Abbas'ın hükümdarın tekelinde ilan ettiği İran ham ipeğini satan Ermeni tacirlere, bu ipeğin bir kısmını Halep ya da Bursa'ya değil, İzmir'e getirme cesareti verdi.[108] Ya da bir diğer seçenek olarak, ham ipek ticaretinin İzmir ticaretinde en başından beri önemli bir unsur olduğu hipotezi ileri sürülebilir.[109] Ticaret yollarındaki bu muazzam değişikliğin nedenleri hakkında bir miktar spekülasyon yapılmıştır. Kuşkusuz Halep yolunda ağır güvenlik sorunları vardı, fakat bu sorunların İran-İzmir yolundakinden daha ağır olup olmadığını bilmiyoruz. İzmir'i Avrupalı tacirler gözünde cazip kılan bir özelliğin, ana limanlarına nispeten yakın olması olduğunu da tahmin edebiliriz. Bunun yanı sıra, Bursa-Ege arası mesafe çok fazla değildir; dolayısıyla Bursa'daki talebin zayıfladığını gören şahın Ermeni tacirleri, aradıkları yeni satış merkezini pekâlâ İzmir'de bulmuş olabilirler.[110] 17. yüzyıl ortasına gelindiğinde Ermenilerin ticaret politikasına ilişkin önemli kararların çoğunun alındığı İsfahan yakınındaki Yeni Culfa'daki tüccar konseylerinde, bir değil birden fazla satış merkezine sahip olmanın daha avantajlı bulunmuş olduğunu da tahayyül edebiliriz. Günün sonunda, alıcılar arası rekabetin fiyat yükselttiği bir gerçektir.

Ancak İzmir'in 17. yüzyılda büyük bir ticaret merkezi haline gelmesi, Halep üzerinden yapılan ipek ticaretinin sönmekte olduğu anlamına gelmiyordu. Eğer yeni hanların inşa edilmesi kentin ticari potansiyeli ko-

nusunda güvenilir bir gösterge ise, 16. yüzyıl, Halep'in en parlak dönemi olmuş olsa gerektir. Ama 17. yüzyılın ikinci yarısında bile, yeni inşa edilen bir han, Halep'te zaten mevcut arza ilave büyük miktarda ticari gayri menkul ortaya çıkartmaktaydı. Fakat bunun, 1600den (1008-9) sonra ve 19. yüzyılda ticaretin yeniden genişlemesinden önce gerçekleştirilen az sayıda büyük projeden biri olduğunu kabul etmek gerekir. İzmir'e ilişkin tarihyazımında tartışıldığı gibi, Halep üzerine çalışan tarihçiler de kentte 16. ve 17. yüzyıllarda görülen genişlemenin gerçek nedeninin, ne dereceye kadar, uzun mesafe ticareti olduğunu tartışmışlardır. Kentsel refahın gerçek kaynağının, Halep'in, sabun ve pamuklu kumaş (bez) üreten sayısız kasabaya ve kalabalık köylere sahip hinterlantı olduğu, ipek ticaretinin pastanın üzerindeki kremadan fazla bir şey olmadığı ileri sürülmüştür.[111]

Bu tartışmalar Osmanlı bölgelerinin Avrupa egemenliğindeki dünya ekonomisiyle "bütünleşmesi" (incorporation) meselesini besbelli karmaşıklaştırmaktadır. Son on beş yirmi yıllık süre içinde iktisadi tarihten uzaklaşıp kültürel tarihe doğru yaklaşıldığı için ve ayrıca, "bütünleşme"nin tarihçinin bütün sorunlarının cevabı olmadığı keşfedildiği için, son zamanlarda bu mesele bir miktar ihmal edilmiştir. Fakat bana kalırsa, Osmanlı topraklarındaki, [dünya ekonomisiyle] "bütünleşme" sürecinin tam kronolojisini henüz belirlemiş değiliz. Bu, bir zamanlar Immanuel Wallerstein ve arkadaşları tarafından ortaya konmuş büyük bir problemin çözülmemiş, sadece ötelenmiş olduğu anlamına gelmektedir.[112] Fakat problemin çözümsüz olduğu ya da konuyla ilgili olmadığı da kanıtlanmamıştır. 17. yüzyıla gelindiğinde, o sırada İzmir'i çevreleyen bölge türünde bir bölgenin Avrupa-egemen dünya ekonomisinin parçası olmuş sayılıp sayılmayacağını hâlâ tartışmamız gerekli.[113] Bir zamanlar Wallerstein tarafından önerilmiş olan standartlara göre, birbirinden ayrı "dünya ekonomileri" arasında sınırlı miktarda mal alışverişi olması gerekir, bu da esas olarak lüks mallardan oluşur. Fakat bu tanımı kabul edersek, Osmanlı İmparatorluğu'nun 16. yüzyıl ortasında bile "bütünleşmiş" olması gerekirdi. Bildiğim kadarıyla hiçbir Osmanlı tarihçisi böyle bir iddiada bulunmamıştır. Yine de Venedik inkâr edilemez bir şekilde bu dönemde Osmanlı topraklarından buğday ithal etmek için sayısız özel izin alabilmişti

ve nüfusunun hayatta kalması hatırı sayılır ölçüde, Balkan kıyı bölgelerinden alınan tahıla bağlıydı.[114]

Bu zorluktan kaçınmak için, "bütünleşme" konusunda farklı bir kriter önermek istiyorum: Ürünleri çoğunlukla Avrupa-egemen "dünya pazarı"na yönelik olduğu takdirde, bir bölgeyi "bütünleşmiş" sayabiliriz. Bu 16. yüzyılda hiçbir Osmanlı bölgesi için geçerli değildi ve halen ulaşılabilen sınırlı sayıdaki birincil kaynak ve ikincil araştırmalardan bilebildiğimiz kadarıyla, 1630'lar (1039-49) veya 1640'larda (1049-59) henüz böyle bölgeler yoktu. Halep kesinlikle ve İzmir muhtemelen bu sırada hâlâ sıkı sıkıya Osmanlı ekonomik sistemine bağlıydılar. Fakat en azından İzmir örneğinde, 17. yüzyılın içlerine gelindiğinde bu durumun değişmek üzere olduğuna dair bazı belirtilere rastlıyoruz.

1718 (1130-1) öncesi

Bütün cephelerde savaş

1720'lere (1132-42) gelindiğinde, Osmanlıların dünya siyaset haritasındaki konumunda hatırı sayılır değişiklikler olmuştu. Doğu cephesinde en dramatik olay Safevi hanedanının yıkılmasıydı. Nispeten küçük bir Galzay kuvveti, dehşet verici bir kuşatmadan sonra İsfahan'ı almış ve Şah Sultan Hüseyin'i önderleri lehine tahttan feragat etmek zorunda bırakmıştı (1722/ 1134-5). Böylelikle, Safevi hanedanından hükümdarlar daha on yıllarca ülkenin büyük ya da küçük bölgelerine hükmetmeye az ya da çok başarıyla devam etseler bile, Safevi merkezi yönetimi sona ermişti. Osmanlı ordusu 1723'te (1135-6) Gürcistan ve Tebriz'i işgal ederek Afgan istilacılar tarafından kuzeye doğru itilmiş olan Safevi hükümdarı II. Tahmasb'dan boşalan yeri aldı. Ancak Osmanlı ve Rus imparatorlukları Kuzey İran'ı "nüfuz alanları"na böldüğü zaman (1724/ 1136-7), II. Tahmasb iki tarafı da hoş tutmayı becerdi. Osmanlı komutanı artık seferini meşru Safevi hükümdarının haklarını savunduğu gerekçesine dayandırıyordu. Osmanlılar Tebriz'i 1729'a (1141-2) kadar ellerinde tuttuktan sonra Nadir Şah tarafından kentten çıkartıldılar. Osmanlı yönetimi bu dönem zarfında burada etkileyici miktarda arşiv kaydı üretmişti. Bu kayıtlar hâlâ 19. yüzyıl öncesi Tebriz ile ilgili en büyük birincil kaynak

toklarımızdan birini oluşturur. Osmanlıların 1730'larda (1142-52) yeniden yaptıkları fütuhat geçici oldu ve bir yüzyıl önce Kasr-ı Şirin antlaşmasıyla belirlenmiş olan sınır, 1736'da (1148-9) yeniden tesis edildi."[115]

Safevi devletinin dağılmasının yarattığı karışıklık Rus çarı Büyük Petro'yu da (hd. 1675-1728/ 1085-1141) Kafkaslar'a bir sefer düzenlemeye teşvik etti. 1722'de (1134-5), Çar Petro'nun zaman zaman bizzat komuta ettiği bir ordu, Derbend'i, Bakû'yu ve donanmanın Hazar Denizi'nin karşı kıyısına yaptığı bir seferle Gilan'da Reşd'i aldı. Bir yıl sonra yapılan barış antlaşmasında çar aldığı yerleri elinde tutmayı başardı. Ayrıca, o dönemde İran'da hüküm süren karışıklıkta, Osmanlı padişahının İsfahan'da tahta kendi adayını oturtmamasını güvence altına almaya çalıştı."[116] Böylelikle Rus devleti, yenilenmiş askeri aygıtıyla, daha önceleri şahların tek rakibinin Osmanlı İmparatorluğu olduğu bir bölgede toprak taleplerinde bulunmaya başlamıştı. 1722-3'te (1134-6) alınan topraklar çarların elinde uzun süre kalmadıysa da, sadece alınmış olmaları bile Kafkasya ve Hazar bölgelerindeki güç dengesinde büyük bir değişikliğin işaretiydi."[117]

Çar Petro'nun saltanatının daha erken bir noktasında, 1711'de (1122-3), Osmanlı ve Rus imparatorlukları, Karadeniz'in kuzeyinde doğrudan karşı karşıya gelmiş, çatışma I. Petro'nun ordusu için çok kötü sonuçlanmıştı. Prut nehri kıyısında Rusların tam yenilgiye uğramasını engelleyen tek şey, Baltacı Mehmed Paşa'nın duraksaması olmuştu. Bu başarı, Osmanlı padişah ve vezirlerini, kuzeyde ortaya çıkmakta olan gücü, normal koşullarda yapacaklarından daha az ciddiye almaya pekâlâ sevk etmiş olabilir. Ancak Osmanlı'yı gelecekte bekleyen zorlukların ilk işaretleri, en azından bugünden geçmişe bakmak avantajına sahip tarihçiler için apaçık ortadadır. Böylece, Rus devletinin Osmanlı İmparatorluğu'nun Ortodoks tebaası için oluşturduğu çekim gücü, döneminin önemli Güneydoğu Avrupa aydınlarından Boğdan haspodarı Dimitri Kantemir'in (1673-1723 / 1083-1136) Çar Petro'nun saflarına katılmasıyla gözle görülür bir hal aldı. Günün sonunda, Kantemir onyıllarca İstanbul'da yaşamıştı, Osmanlıca okuyor ve yazıyordu ve pek çok eğitimli İstanbullu ile temas içindeydi. Geleneksel tarihyazımı tarzında, ama döneminin İstanbul halk kültürünü yansıtan bol miktarda notla zenginleşmiş bir Osmanlı İmparatorluğu tarihinin yazarı olan Kantemir, nihai olarak Çar Petro'nun ordularının

peşinden Rus topraklarına gitti (1711 / 1122-3). Bu hareketiyle, 18. ve 19. yüzyıllarda Rus devletinde görev almak üzere padişaha bağlılıklarından vazgeçen uzun bir dizi Osmanlı doğumlu Ortodoks tacir, entelektüel ve hatta ordu mensubu zevata öncülük etti.[118]

Batı sınırında 1718 (1130-1), Osmanlı İmparatorluğu için kötü gitmiş bir dizi savaşı sona erdiren Pasarofça Antlaşması'nın tarihiydi. Batı cephesindeki askeri güçlükler, bir bakıma, ilk olarak kısa 1663-4 (1073-5) savaşında açıklık kazanmıştı. Ancak Habsburglar kendi batı sınırlarında o kadar meşgullerdi ki, *St. Gotthard an der Raab*'da [Raab ırmağı üzerindeki St. Gotthard manastırı bölgesi] kazandıkları zaferden (Vasvar barış antlaşması 1664 / 1074-5) somut bir avantaj elde edememişlerdi.[119] Bu olay pekâlâ IV. Mehmed (s. 1648-87 / 1057-99) ile Veziriazam Kara Mustafa Paşa'yı, Polonya tahtına Fransızların desteklediği adayın seçilmesinden sonra, Avusturya Habsburglarının tamamen tecrit olduğunu ve başkentleri Viyana kuşatma altında olduğu zaman bile güvenebilecekleri herhangi bir dış destek olmadığını düşünmeye itmiş olabilir. Bu, Kara Mustafa Paşa'nın ordunun arkasını güvence altına almayı, anlaşılmaz bir şekilde ihmal etmiş olması konusunda akla yakın bir açıklama gibi görünmektedir. Bu ihmal, bir takviye kuvvetinin kente yaklaşıp, Kahlenberg yakınındaki büyük bir çarpışmadan sonra (1683 / 1094-5) kuşatmacıları püskürtmesine olanak tanımıştı. Ne yazık ki, Osmanlıların stratejik olarak nasıl düşündüklerine ilişkin konularda genellikle tahminlerle yetinmek zorunda kalıyoruz, çünkü ilgili yazışmalar ya bugüne ulaşmamış ya da henüz gün ışığına çıkmamış durumda.

Osmanlı "istihbarat servisi"nin – 17. yüzyıl sonu ajanlarının isimleri ve uzmanlık alanları bir yüzyıl sonra faaliyet gösteren meslektaşlarının- ki kadar iyi bilinmemektedir– bir zamanlar güvenilir bir kişi olarak Polonya tahtında oturan Kral Jan Sobieski'nin karşı saflara geçtiğini ve artık Habsburgları desteklediğini zamanında öğrenmemiş olduğu anlaşılıyor.[120] Ya da istihbaratçılar böyle bir uyarı iletmiş olsalar bile, IV. Mehmed ve çevresi bunu gereğince ciddiye almamıştı. Osmanlıların yanlış istihbaratının önemli bir kaynağı muhtemelen Macar soylusu İmre Tököli idi. Tököli kısa bir süre için, daha önce Habsburg Macaristanı'na ait olan ve Osmanlıla-

nın Orta Macar dedikleri bölgeye Osmanlılara bağlı hükümdar olarak getirilmişti. Tököli'nin yerini koruyabilmesi, Osmanlıların kazanmasına bağlıydı. Dolayısıyla, veziriazamın doğrulatmayı ihmal ettiği, gerçekçi olmayan bir istihbarat vermiş olması pekâlâ mümkündür.[121]

Viyana önündeki bozgunun, kendi içinde, Osmanlı devleti için büyük bir felaket teşkil etmesine gerek yoktu. 1529'da (935-6), bu yenilgi sadece Orta Avrupa'da ve İtalya'da başka seferler yapılmaktan vazgeçilmesi, bu arada da Osmanlıların Macaristan'da daha yeni kazandıkları toprakların padişahın elinde kalması anlamına gelmişti. V. Karlos'un aşırı büyümüş İmparatorluğundaki durumdan farklı olarak, 17. yüzyıl sonu Habsburgları on yılı aşkın bir süre büyük orduları savaş halinde tutabilmekteydiler. Bu, kısmen Sobieski Polanyası'nın yanı sıra, Rus çarı Büyük Petro, Papa XI. Innocentius ve Venedik Senyörlüğü'nü içeren ittifak sayesinde olabiliyordu. Ayrıca, güney Alman prensliklerinden, diğerlerine göre daha az güce sahip bazı prensler, esas olarak uluslararası önemlerini artırmak için savaşa aktif olarak katılmaktaydı. Fakat en azından Bavyera örneğinde, Wittelsbach dükü, Viyana'nın düşmesi halinde kendi topraklarının Osmanlı akıncıları karşısında savunmasız kalacağını da hesaba katmış olmalıdır. Dört yıl sonra, bu Habsburg müttefikleri ordusu Buda'yı çok kanlı bir şekilde almayı başardı (1687 / 1098-9). Bunu izleyen birkaç yıl boyunca yapılan seferlerde, Osmanlı orduları Macaristan üzerindeki hâkimiyetlerini yitirdiler. II. Mustafa ve şeyhülislamı Feyzullah Efendi bizzat savaş alanına çıkarak durumu tersine çevirmeye çalıştılarsa da, Veziriazam Mustafa Paşa'nın öldürüldüğü Zenta muharebesi (1697 / 1108-9) yeni bir askeri felakete dönüştü.[122] Oysa 1687'ye (1098-9) kadar, Osmanlılar karşı tarafa sadece St. Gotthard an der Raab sonrasında yapılan barışa benzer bir barış önermekteydiler, yani kendilerini Macaristan'ın iadesini talep edecek kadar güçlü hissediyorlardı. Fakat 1699 (1110-11) tarihli Karlofça/*Karlowitz* barışı Macar vilayetlerinin kaybedilmesine resmiyet kazandırdı.[123]

Habsburg ordularının Balkanlar'daki hareketleri büyük göçlere yol açmaktaydı: 1690'da (1101-2), Habsburg orduları hızla geri çekilmek zorunda kaldıkları zaman, İmparator I. Leopold'a bağlılık yemini eden Sırp Piskoposu III. Arsenius Crnojevic'i binlerce hanehalkı izledi.[124] Yeni Habs-

burg-Osmanlı sınırına yerleşen göçmenlere *Grenzer* denilen, askeri yerleşimci (military colonist) statüsü verildi. Habsburg topraklarında "normal" köylü statüsünün serflik olduğu bir zamanda, asker-yerleşimciler askeri yönetime tabi özgür insanlardı ve Hırvat ve Macar soylularından gelen sayısız itiraza karşın hiçbir zaman Habsburg İmparatorluğu'nun toprak sahibi soylularına tabi olmadılar. Bu düzenlemeyle, I. Leopold sınır ordularını önemli ölçüde büyütme olanağı buldu. Osmanlı topraklarından gelen bu göçmenler imparatorluk maliyesi için fazla harcamaya yol açmadan, Habsburg hükümdarına oldukça yetkin sınır savunması sağladılar; varlıkları padişahın ordularının bu sınırdaki kayıplarını telafi etmesini çok zorlaştırdı.[125] *Grenzer*'lerin hakları ihlal edildiğinde isyan etmesi ender rastlanan bir durum olmamakla birlikte, bu sınır boyu askerleri hiçbir zaman imparatorun düşmanlarıyla işbirliği yapmadılar.

Batı cephesindeki Osmanlı yenilgileri yönetimin en üst kademelerinde hızlı görev değişiklikleriyle sonuçlandı. Kara Mustafa Paşa Viyana'dan geri çekildikten kısa bir süre sonra padişahın emriyle idam edilmişti. IV. Mehmed'in kendisi de 1687'de (1098-9) tahttan indirildi. Hem II. Mustafa'nın hem de şeyhülislamının 1703'te (1114-5) devrilmesinin de Osmanlı sınırlarını korumaktaki başarısızlıklarından ileri gelmiş olması çok mümkündür; zira Karlofça'da yaşanılan türde bir kaybın Osmanlı tarihinde bir örneği daha yoktu.[126] Bu durum yüksek mevkilerdeki Osmanlıları ve 1703'ten (1114-4) beri tahtta olan III. Ahmed'i mümkün olan en kısa zamanda önemli birtakım askeri başarılar ortaya koymak gereğine inandırmış olabilir. Ancak 1716-18 (1128-31) savaşı başarısız oldu, hatta Kanuni Süleyman'ın saltanatının başından beri (1521 / 927-8) Osmanlı toprakları içinde yer alan önemli Belgrad kalesinin kaybıyla sonuçlandı.[127]

"İmparatorluk karşı saldırıya geçiyor": 1718 (1130-1) öncesinde hâkimiyeti yeniden tesise doğru

Yine de Pasarofça/Passarowitz antlaşması Osmanlı hükümetine, bugün Yunanistan devletinin içinde yer alan bazı vilayetlerle ilgili birtakım avantajlar da sağlamaktaydı. Çünkü Venedik 1684'te (1095-6) Kutsal İttifak'a katıldığında, kısa bir süre önce yaşanan Girit kaybının bir miktar tela-

ll edilmesini bekliyordu. 1685'te (1096-7) Venedik orduları önce Mora'yı aldı sonra da Atina'yı kuşattı. Atina işgal edildi fakat yaklaşan Osmanlı ordusu karşısında elde tutulamadı.[128] Karlofça antlaşması Mora'yı Venediklilere verdi ve Senyörlük görevlileri burada ayrıntılı bir insan ve yerleşim sayımı yapmaya koyuldular.[129] III. Ahmed 1715'te (1126-8) vilayeti yeniden aldıktan sonra, benzer bir sayım yapılmasını emretti. Bu iki belge arasında yapılacak bir karşılaştırma, savaşın, kelimenin tam anlamıyla iki ateş arasında kalmış bir ahali üzerindeki etkisini anlamamıza imkân verir.[130] Böylelikle Peleponez'in alındığının resmi olarak teyid edilmesi, zira Osmanlı otoriteleri konuyu bir geri alma değil yeni edinim olarak görmeyi seçmişlerdi, Pasarofça'da elde edilen en büyük kazanımı oluşturdu. Muhtemelen bu başarının III. Ahmed'in meşruiyet kazanmasına katkısı olmuştur.

Barış yapıldıktan ve böylelikle III. Ahmed'in iktidarı istikrara kavuştuktan sonra Osmanlı hükümeti, topraklarında belli bir reorganizasyona girişme imkânı buldu. İlk adım olarak, Vidin gibi, uzun süredir Osmanlı topraklarının içlerinde yer almış fakat 1689'da (1100-1) geçici olarak Habsburglar tarafından işgal edilmiş bazı kentler, kale-kent olarak yenilendiler. Yeniçeri garnizonları kuruldu; bu insanların hiç değilse bir kısmı kaybedilen Macar vilayetlerinden gelmiş olsa gerektir.[131] Savaşlar sırasında bütün kaynaklar ordu ve donanmanın hizmetine verilmiş ve yolların güvenliği gibi önemli konular bile ihmal edilmiş olduğu için reorganizasyon acil bir meseleydi. Hac kervanlarına saldırılar çok sıklaşmıştı. Osmanlı padişahları Mekke'de haccın koruyuculuğu rolüne çok önem verdikleri için bu konuyla hiç zaman kaybetmeden ilgilenilmesi gerekiyordu.

Hac bir yana, yollarda asgari güvenlik tacirler için de çok önemliydi; tabii fazlaca sayıda yağmacıyla yüz yüze kaldıkları zaman yerlerini terk edip gitmeleri kuvvetle muhtemel olan köylüler için de. Dolayısıyla, her yeri saran eşkıyalık Osmanlı yönetici grubunun çıkarlarını fazlaca etkilemekteydi. Başkentteki pek çok makam sahibi, kapıhalklarının geçimini malikânelerden elde ettikleri gelirle sağlamaktaydı. Fakat vergi mükelleflerinden topladıkları tahıl ve pamuğu satmakla yükümlü, taşeron mültezimler kol gezen güvensizlik ortamında fazla gelir teslim edemiyorlardı. Son olarak da, gümrük ödemeleri ve rüsumu merkezi yönetim için önem-

li bir gelir kalemi oluşturmaktaydı, dolayısıyla ticaret yollarının güvenliğini sağlamak siyasal ve ekonomik canlanmanın temel ön koşullarından birini oluşturuyordu.[132]

Pasarofça'yı izleyen yıllarda ana yol boylarında müstahkem hanlar inşa etmeye girişilmiş olmasının nedeni budur. Penceresiz duvarları ve tek bir sağlam kapılarıyla bu yapılar ihtiyaç halinde küçük birer kale işlevi görebiliyorlardı ve anlaşılan o ki, sağladıkları koruma nedeniyle yerleşme çekim alanı oluşturmuşlardır. Aynı şekilde, Suriye hac yolu boyunca dikkate değer sayıda bu tür han inşa edilmişti. Ayrıca, eski derbendcilik kurumu yenilenmişti. 16. yüzyıl tahrir defterlerinde seyyahların güvenliğinden sorumlu köyler konusunda dağınık göndermeler bulunurken, derbendcilik örgütlenmesini ayrıntılı bir şekilde tarif eden belgelerin normal olarak 1700'lere tarihlenmiş olması kuşkusuz rastlantı değildir. Yol güvenliğinden sorumlu köyler artık resmen atanmış komutanların yetkisi altına verilmiş ve daha önceki yüzyıllarda esas olarak örfi olarak tanımlanmış olan yükümlülükleri, artık padişah fermanlarıyla resmileştirilmişti.[133]

Peki hâkimiyetin böyle yeniden tesis edilmesi Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yabancıların faaliyetlerini nasıl etkiledi? Savaş zamanlarında padişah ile çatışma halindeki hükümdarların tebaasının Osmanlı topraklarından çıkması beklenmiş olsa gerektir. Bu, İran tebaasından birinin merkezi yönetime yönelttiği, 1760-1 (h 1173-5) tarihli ama geçmişte meydana gelmiş olaylara değinen şikâyetnamesinden anlaşılıyor. Ne yazık ki, şikâyet sahibinin hikâyesinin ayrıntılarının tarihini tam olarak saptayamıyoruz.[134] Söz konusu kişi Osmanlı topraklarından çıkması gerektiği halde çıkmayıp yerel âyandan birinin himayesinde Kastamonu kentinde kalmış bir tacirdi. Ancak bir noktada, söz konusu âyan, himayesi altına aldığı kişiyi köle olarak satmakla tehdit etmiş ve talihsiz İranlı da bu durumdan kurtulmak için, kuralları ihlal etmiş olduğunu İstanbul'daki yetkililere itiraf etmeyi tercih etmişti.

Savaş zamanı Osmanlı topraklarında kalma yasağının eski dönemlerde de uygulanmış olup olmadığı daha dikkatle araştırılmaya muhtaç bir konudur: I. Selim (hd. 1512-20 / 917-27) Şah İsmail ile savaş halindeyken, İranlı tacirler hapsedilmiş ve mallarına el konmuş, I. Selim'in ardılı Süley-

man daha sonra bu hareketi yasadışı saymıştı.[135] Bu, ya söz konusu tacirlerin bir savaş çıkmasının muhtemel olduğunu duyar duymaz Osmanlı topraklarından ayrılmalarının gerekli olduğunu düşünmemiş oldukları, ya da yeterince hızlı davranmadıkları anlamına gelir. Fakat İran şahının tebaasına yönelik ve yakında savaş çıkacağını, dolayısıyla belirli bir süre içinde Osmanlı topraklarından çıkmalarını emreden resmi bir padişah fermanı henüz bulunmamış olmakla birlikte, İran tebaasından olanlar muhtemelen 16. yüzyılda savaş zamanı sürgün edilmekteydiler. Çünkü, Osmanlıların Kızılbaş heterodoksluğunu hâlâ büyük bir tehlike saydıkları dönemden kalmış da olsa, barış zamanı İran'dan Mekke'ye giderken Osmanlı topraklarından geçmek isteyen hacılara ilişkin ayrıntılı kurallar bugüne ulaşmıştır. Savaş beklendiği ya da olmakta olduğu zamanlarda ise İran'dan gelen yolculara hiçbir şekilde izin verilmediği anlaşılıyor; hacılar için geçerli olan kurallar tacirler için de geçerli olmuş olsa gerektir. Fakat elimizdeki belgelerin azlığı, sınırların uzunluğu ve sınır bölgesinin büyük bölümünün genel olarak ulaşılamaz olduğu göz önüne alındığında, kuralların, bunlar herhangi bir belirli dönemde her ne olmuş olursa olsun, gerçekten ne ölçüde uygulanabildiğini bilmek güçtür.

1718 (1130-1) öncesinde, yerel kanunlardan muafiyetler

İran tebaasından kişilerin –burada ele aldığımız dönemde bunlar çoğunlukla Yeni Culfalı Ermenilerdi– devletler arası anlaşmalarla korunmamak gibi bir dezavantajları vardı. Zaman zaman sorunlarla karşılaşmış olmalarının nedeni muhtemelen budur ve bunlarla ilgili şikâyetler, elimizde çektikleri sıkıntılarla ilgili belgeler olduğu anlamına gelir. Ancak 18. yüzyıl başında, Safevi hanedanı çöküş halindeyken, devletler arası anlaşmaların bile bir yardımı olur muydu, söylemek güç. Avrupalı tacirler söz konusu olduğunda işler farklıydı. 18. yüzyıla gelindiğinde, 15. veya 16. yüzyıldan itibaren pek çok Avrupalı tacirin ülkedeki varlığını –çoğunlukla beratlar şeklinde– düzenlemiş olan "kapitülasyonlar" (ahidname), özellikle İngiliz ve Fransız konsolos ve sefirleri tarafından giderek büyüyen bir ayrıcalık kaynağı haline getirilmişlerdi. Dahası, sefaretlerin artan siyasal etkisi nedeniyle, pek çok gayrimüslim Osmanlı tebaası vergi muafiyeti elde et-

mek için sefaret himayesi kullanmak eğilimindeydi. Bu genellikle bir Avrupa konsolosluğunda tercüman (dragoman) olarak görev almak yoluyla yapılırdı, ancak bu "tercümanlar"ın sözde görev yaptıkları yerde ikamet bile etmedikleri pek çok vaka vardır.[136]

Her durumda, gayrimüslim tacirlerin sahip oldukları avantaj Müslüman tacir ve zanaatkârların tepkisini çekiyordu, çünkü onların yabancı hamiler edinme imkânları yoktu. Bu gerginliğin 18. yüzyıl bitmeden ne ölçüde siyasal önem kazandığını söylemek güçtür. Ancak, Osmanlı donanmasının Çeşme'de uğradığı bozgun sonrasında, gayrimüslimlere karşı yapılan 1770 (1183-4) İzmir pogromu, burada ele aldığımız dönemde bile birikmeye başlamış olabilecek tepkilere işaret ediyor gibi görünmektedir.[137] Osmanlı hükümetinin bakış açısından, bu büyükelçilik ve konsolosluk ayrıcalıklarının kötüye kullanılması, devleti gayrimüslim tacirlerin aksi takdirde ödeyecekleri vergi ve resimlerden sağlanacak gelirden mahrum bırakıyordu. Buna ek olarak, tebaalarının bu şekilde "savuşması" Osmanlı yönetiminin çok ağır bir prestij kaybına uğramasını da beraberinde getiriyordu.

Dolayısıyla resmi protestolar sayıca fazla ama etkileri sınırlıydı. Zira Avrupalı konsolos ve sefirler açısından, çevrelerini himayeleri altına aldıkları hatırı sayılır sayıda insanla doldurmak çok eskilere dayanan bir gelenekti; maiyetinin kalabalıklığı konsolos veya sefirin, öncelikle Avrupalı rakipleri arasındaki konumunu yükseltiyordu.[138] Üstelik sefaret ve konsolosluklara "himaye" karşılığı yapılan ödemeler de önemli bir mali kazanç kaynağı oluşturmaktaydı.[139] Bu tür hususlar, bu uygulamanın Osmanlı yetkilileriyle kaçınılmaz olarak yarattığı sürekli sürtüşmenin yanında ağır basmış görünmektedir.

"İdeolojik" faktörün de bir miktar önemi vardı. 16. yüzyılda ve 17. yüzyıl başlarında padişahlar saygı ve korku duyulan bir güce sahiptiler; oysa, 1683-1718'de (1094-1131) Osmanlıların uğradığı sayısız yenilgi sonrasında bu artık geçerli değildi. Dolayısıyla 18. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun Müslüman ve gayrimüslim tebaası arasında henüz milliyetçilik yoktu ama, Osmanlı İmparatorluğu'nun "despotik karakteri"ne ve belki de daha ağırlıklı olarak "çökmesi"ne ilişkin bir söylem önem kazanmaktaydı.[140] Bu şekilde dış müdahale rahatlıkla meşrulaştırılabilmekteydi. Bu-

mek olarak, padişahların Hıristiyanlığa yönelik tehdit oluşturduğuna ilişkin, 15. ve 16. yüzyıllarda sık rastlanan eski moda söylemler, 1720'lerde (1132-42) ve hatta 1730'larda (1142-52) bile hiç de ortadan kalkmış değildi. Tersine, Habsburg İmparatorluğu'nun katı Katolik yönetici sınıfının ve Çar I. Petro'nun genişlemekte olan Rus devletinin yönetici grubunun düşüncelerinde Osmanlılara karşı din temelli muhalefetin üzerine artık "çökme" söylemi bindirilmekteydi. Bu söylem 19. ve 20. yüzyıllarda ezici bir ağırlık kazanacaktı.[141]

Gayrimüslim tacirlerin, genellikle günah savma kabilinden ele alınmış, çıkarlarına gelince, vilayetler üzerindeki merkezi denetimin sınırlı olmasının gayrimüslim tacir ve zanaatkârları olduğu kadar Müslümanları da âyan ve mültezimlerin aşırı vergilendirmesi karşısında savunmasız bıraktığını unutmamak gerekir. Bu *sauve qui peut* [canını kurtarmak için elinden geleni yapmak] koşulları altında, Osmanlı Hıristiyanları açısından, mezheplerini değiştirip Ortodoksluktan veya Gregoryenlikten Katolikliğe geçerek, yabancıların himayesi altına girerek ve mümkün oldukça Osmanlı topraklarında uzun süredir yerleşik yabancı tacirlerle evlilik bağları kurarak aile servetlerini korumak akla yakın olmaktaydı.

1718 (1130-1) öncesinde bölgesel istikrarsızlık kaynağı olarak fetih ve ticaret

Batı ve doğu sınırlarındaki istikrarsız durum nedeniyle, yabancıların 18. yüzyıl Osmanlı taşra yaşamına müdahalesini denetim altında tutmak 16. ve 17. yüzyıllara göre açık bir biçimde güçleşmişti. Bu kısmen, Peloponez veya Belgrad bölgesi gibi bazı bölgelerin on beş yirmi yıllık süreyle Venedik veya Habsburg hâkimiyeti altına girmiş olmasından ileri gelmekteydi. Bu noktadan itibaren bu bölgeleri hiçbir müdahale olmamış gibi yönetmek mümkün değildi. Osmanlı devletine yeniden entegrasyon ancak yerel düzeyde önemli sosyo-politik gerginlikler yaşanarak mümkün olabiliyordu.

Fakat buna ek olarak –örneğin İzmir bölgesi gibi– Avrupalı tacirlerin uzun zamandır faaliyet gösterdiği bazı bölgelerde, bu mevcudiyetin 18. yüzyıl sırasında daha müdahaleci bir hal aldığını göreceğiz. Anadolu'nun

Ege kıyıları veya Makedonya'nın kıyı kesimleri giderek daha fazla ihracata yöneldikçe, bu alanda iş yapan tacirler tarım ürünü satan yerel kodamanlar ile kurdukları bağlantılar kanalıyla en azından dolaylı siyasal nüfuz kullanmaya başladılar.[142] Bu özellikle, sadece ihracat yapmakla kalmayan ama İmparatorluk toprakları içinde nakledilen malların önemli bir miktarını gemileriyle taşıyan Fransız tacirleri için geçerliydi. Ancak bu ekonomik ve siyasal etki, Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren Fransız ve İngiliz tacirlerinin ticari olarak mutlaka iyi durumda olduğu anlamına gelmiyordu. Zira, padişahın tebaası olan tacirlerin, özellikle de denizci Yunanlıların ve Sırpların ya da katır kervanları çıkaran Bulgarların rekabeti savaş zamanlarında daha da etkili olabiliyordu.[143] Ayrıca, 1740 (1152-3) sonrası dönemde Fransızların Doğu Akdeniz (Levant) ticareti mutlak rakam olarak büyümüş olmasına karşın, bizim hikâyemizin bittiği zamana gelindiğinde bu ticaret alanının toplam Fransız ticareti içindeki payı yüzde 5'ten fazla değildi.[144] Akdeniz dünya ticareti içindeki egemen konumunu açık ki kaybetmişti ve bu bölgede hâlâ faaliyet gösteren Fransız tacirlerin Atlas Okyanusu'ndaki rakipleri konusunda endişelenmek için oldukça haklı nedenleri vardı.

Bu genel kapsamlı gelişmeler, daha önce başka bağlamlarda karşılaştığımız üç örnek, yani Mora, İzmir bölgesi ve sınır boyundaki Sırplar, temelinde ele alındığı zaman daha anlaşılır hale gelecektir. Gördüğümüz gibi, Osmanlılar 1718'de (1130-1) Peleponez'i "yeni" alınmış bir yer olarak reorganizasyona tabi tuttular.[145] Bu hamlenin bir miktar muhalefet yaratmış olması çok mümkündür, çünkü bu, 16. hatta 15. yüzyıllara kadar giden dini vakıfların ilga edilmesi anlamına geliyordu. Bunun sonucu olarak, Peleponez'de uzun zamandan beri yerleşmiş ve daha önceleri bu kaynaktan gelir elde etmiş olan Müslüman aileler artık bundan yoksun bırakılmaktaydılar. Osmanlı yönetimi büyük ölçüde, çeşitli küçük kasabalara yerleştirilmiş garnizonlara dayanmaktaydı. Bir de gümrük mültezimleri vardı, bunlar yerel zeytin ürününü Marsilya'da sabun imalatında kullanılmak üzere satın alan, çoğu Fransız, tacirler tarafından ödenen vergiyi toplarlardı. Bunun dışında, dağlık ve erişilmesi güç kırsal kesim, Müslüman âyan veya bunların Hıristiyan karşılıkları olan kocabaşılarca yönetilmekteydi. Yirmi yıldan az bir süre içinde iki kez rejim değişikliğinin yol açmış

olması gereken yerel muhalefetin fazlalığı göz önüne alındığında, bu gevşek yapılı idare muhtemelen Osmanlı denetimini etkili bir biçimde güvence altına almamaktaydı.

Küçük düzlükleri ve sayısız kıraç tepesi olan Peleponez, zeytin dışında, tarla ürünleriyle değil, üzüm ve ipek gibi "meyve bahçesi" ürünleriyle ünlüydü. Ancak 18. yüzyıl ticari tarımı üzerinde konuşulduğunda ilk akla gelen, tahıl ve pamuk gibi kitlesel pazara sahip ürünlerdir. Yaklaşık yirmi yıl öncesine kadar, 18. yüzyıla gelindiğinde çiftlik denilen, –hukuken değilse bile– fiilen serfleştirilmiş işgücüyle işlenen ve esas olarak ihracata yönelik üretim yapılan büyük toprak mülklerinin Osmanlı tarımının önemli bir özelliği haline geldiği kabul edilmekteydi. Son zamanlarda yapılan araştırmalar, çiftliklerin sanıldığından daha az yaygın olduğunu ve ayrıca, bu olgunun ihracat ticaretiyle bağlantısının çok fazla abartıldığını göstermiştir. Bazı çiftlik sahipleri pazar için hiç üretim yapmıyor, yalnızca, "klasik" Osmanlı vergi sisteminin köylü ailesine bıraktığı besin maddelerinin acil geçim ihtiyacı dışında kalan bölümüne el koyuyorlardı.[146] Bugün Romanya ve Bulgaristan olan yerin Karadeniz kıyısı gibi başka örneklerde, 1774 (1187-8) öncesinde üretim ihracat için değildi, yalnızca İstanbul'un ihtiyaçlarını temin ediyordu. Ayrıca pek çok çiftlik "serfleştirilmiş" köylü emeğine değil, ortakçılara dayanıyordu. Ortakçıların idaresi daha kolaydı, çünkü bu köylülerin çocuklarını beslemek için "kendi kendilerini sömürecekleri"ne muhakkak gözüyle bakılıyordu.[147] Ancak çiftlik üretiminin ihracat ile bağı sanıldığından daha zayıf da olsa, belli yerlerde vardı. Son zamanlarda yapılmış bir araştırma, Kara Osmanoğulları diye tanınan bir âyan ailesinin, ticaretin canlı olduğu İzmir bölgesinde büyük toprak mülkleri olduğunu ve nüfus yoğunluğu oldukça düşük olduğu için de, bu topraklarda çalışmak üzere Ege adalarından Rum göçmenler getirdiğini ortaya koymuştur.[148] Aynı aile yerel köylülük tarafından üretilen pamuğu da pazarlamaktaydı. Dönemlerinin tipik âyanları olarak, Kara Osmanoğulları bölgede bulunmayan valiler adına vergileri toplar ya da kendileri mültezimlik yaparlardı. Mal satan köylülerle, çoğu Fransız olan ihracatçı tacirler arasında aracılık da yaparlardı.[149] Böyle farklı bağlantıların olması, özellikle Fransız kralı tebaasından kişilerin 18. yüzyıl başları Ege kıyılarında güçlü bir varlık tesis etmesine imkân sağladı.

1718 (1130-1) öncesinde savaşların yol açtığı bölgesel istikrarsızlıklar: Sınırın her iki tarafındaki Sırplar

Bu bölümün daha önceki bir kısmında, 17. yüzyıl sonlarında oldukça çok sayıda Sırbın Habsburgların sınır boyu topraklarına göç ettiğine ve onların yerlerine Arnavutların yerleştirildiğine kısaca değinmiştik. Bu gelişmelerin özellikle Kosova'daki sonuçları hâlâ hayatımızda kendilerini fazlaca hissettirmekte. Eğer ele aldığımız konu sınırlı bir biçimde yorumlanacaksa, Habsburg topraklarındaki Sırplar burada bizi ilgilendirmez. Fakat Osmanlı sınırının ötesinde meydana gelen olaylarla biraz ilgilenmek bazen yararlıdır; zira bu iki grup Sırp arasında temaslar 18. ve 19. yüzyıllar boyunca kesintisiz devam etti. Sonuç olarak kendi kendimize sormamız gerekecek: Göç etmiş olanların kaderi, geride kalanların kendi yaşamlarına başka bir perspektiften bakmasına yol açtı mı açmadı mı? Dahası, Osmanlıların buraları yeniden alması, zorunlu olarak Belgrad vilayetine, uzun süre buralarda kalacak bölge dışından askerler getirdi; ve göreceğimiz gibi, bu yeni ortak yaşam kendi sorunlarını yarattı.

Başrolde kiliseyle ilgili meseleler vardır, çünkü Ortodoks göçmenler kendi ayrı kimliklerini, büyük ölçüde kilise örgütlenmeleri vasıtasıyla ortaya koyarlardı. 1718 (1130-1) ile 1739 (1151-2) arasında Habsburg topraklarındaki Sırplar önce biri Karlofça, diğeri de Belgrad başpiskoposları tarafından yönetilen iki farklı kilise biriminde örgütlenmişlerdi. Ancak Belgrad Başpiskoposu Moise Petrovich kendisini tek metropolit olarak kabul ettirmek için yoğun çaba harcadı, Karlofça'da görevli başpiskoposun ölümü üzerine kendisini bu makama da seçtirtti. Viyana'daki otoriteler uzun bir süre bu çifte görevlendirmeyi tanımayı reddettiler ve bir "Sırp milleti"ni değil, sadece ayrı ayrı iki kilisenin ileri gelenlerini ve kendilerine bağlı cemaatleri muhatap alacaklarını açıkça dile getirdiler. Ancak Moise Petrovich 1730'da (1142-3) öldükten sonra, ardılı resmen iki başpiskoposluğa birden atanmayı başardı, çünkü Viyana'da Osmanlılardan yeni alınan toprakları idare eden ofis giderek daha kritik hal alan bir sınırda hizmet etmekte olan çok sayıda Sırp köylü-askeri kendisinden daha fazla uzaklaştırmak istemiyordu.[150]

I. Leopold'un 1690'da (1101-2) Habsburg topraklarına göç eden Arsenius Crnojevich için verdiği imtiyaz belgesinde yazılanlar dikkate alındı-

Ancak bu anda, Sırp göçmenlerle Habsburg yönetimi arasındaki çelişkiler daha kolay açıklanabilir. Çünkü bu kurucu metinde metropolit, Sırpların hem din hem de dünya işlerindeki şefi olarak tanınmaktaydı. Ancak bunu izleyen yıllarda, Habsburg bürokrasisi sınır milislerini doğrudan kendi denetimi altına almak hevesine kapıldı. Nihai olarak, köylü-askerler ya düzenli ordu-ya dahil edileceklerdi, ya da idare, Hırvat ve Macar soyluluğunun *Grenzer*'lerin "sıradan" serf-köylü statüsüne indirilmesine ilişkin uzun vadeli taleplerini yerine getirmeyi planlamaktaydı. Ayrıca, güçlü Katolik kilisesi, Sırpları Roma ile birleşmeyi kabul etmeye ikna etmek çabası içindeydi. Ezici çoğunluk buna kesinlikle karşıydı –kiliseler arasındaki bu mücadelenin *Grenzer*'leri Osmanlı topraklarına dönmeye sevk ettiği örnekler bile vardır.

Daha da önemlisi, Habsburglardan yana hayal kırıklığına uğrayan pek çok Sırp, tek büyük Ortodoks hükümdar olarak Rus çarından yardım istemek yolunu tuttu. Örneğin 1740'ların ortalarında (1158 dolaylarında), askeri sınırın belirli bölgeleri Habsburg hükümeti tarafından Macar soyluluğuna bırakıldığı zaman böyle oldu. Binlerce Sırp *Grenzer*, yapılanı imtiyazlarının ihlali olarak görerek Rus topraklarına göç etti.[151] Hatta bundan da önce, Büyük Petro henüz tahttayken Habsburg topraklarında yaşamakta olan Sırplar, yeni gelenlere papanın otoritesini kabul ettirme hevesinden hâlâ vazgeçmeyen imparatorluk yönetimi yüzünden birtakım gereksiz sıkıntılarla yüz yüze gelmişlerdi. Avusturya otoriteleri Sırp *Grenzer*'lerin matbaa kurmasını engelleyince, Sırplar Çar Petro'dan yardım istemişler ve gerçekten de Rus hükümeti tarafından kendilerine az miktarda kitap ve iki öğretmen sağlanmıştı.[152] Bu olaylar Ortodoks Sırpların Rusya ile bağlarının gelişmesine vesile olmuştur; bu, daha küçük ölçekte de olsa, 17. yüzyılda da karşılaştığımız bir olgudur.

Osmanlı topraklarında kalan Sırplarla ilgili olarak, elimizdeki bilgi daha azdır. İstanbul arşivlerinde statülerine ilişkin henüz yararlanılmamış pek çok malzeme bulunması kuvvetle muhtemeldir. Belgrad, 1739'da (1151-2) nihai olarak Osmanlı hâkimiyetine dönene kadar defalarca kuşatılmış ve alınmıştı. Ciddi nüfus kayıpları ve sayısız binanın yok edilmesi, kenti, 16. yüzyıl sonu ve 17. yüzyıl başında, burada 60.000 ile 100.000 arasında insan yaşarken, ulaştığı yüksek noktaya kıyasla çok küçültmüştü. 18. yüzyıl

sonlarına gelindiğinde, artık yüzüstü bırakılan bu sınır kentinin savunması bir yeniçeri garnizonuna teslim edilmişti. Onlar da sadece kentin sivil ahalisi için değil, Osmanlı merkezi yönetimi için de bitmez tükenmez sorunlar yarattılar. Aslında, bu kitapta ele alınan dönemin sonundan kısa bir süre sonra III. Selim (hd. 1789-1807 / 1203-22) yeniçerileri Belgrad'tan çıkartmak için yoğun, fakat sonuçta başarısız kalan çabalar harcadı.[153]

1718 (1130-1) sonrasında Osmanlı devletinin içinde bulduğu durumu özetleyecek olursak, birbiriyle çelişen eğilimlerle karşılaşıyoruz: Bir yanda, merkezi yönetim, toprakları üzerinde yeniden hâkimiyet sağlamak için gerçekten çaba gösteriyordu. Bu politika karayollarının reorganizasyonunu ve denetlenmesini de içermekteydi. Öte yandan, toprak kayıplarının büyük bir kısmı nihai olmadığı ve son tahlilde telafi edilebileceği halde, genellikle Avrupalı yabancıların belirli bazı bölgelerin ekonomisi ve sosyo-politik düzenlemeleri üzerinde artan bir etkisi olduğunu gözlemliyoruz. Bu olgular, Peleponez gibi uzak sınır bölgelerinde en gözle görülebilir haldeydi. Fakat İmparatorluk çapındaki himaye altına alınmış kişiler sorununun da gösterdiği gibi, pek çok durumda, aynı eğilim İmparatorluğun merkez bölgelerini de etkilemekteydi. Kuşkusuz, yabancı tacirler ve diplomatik temsilcilerle bağların artması, Osmanlı bölgelerinin İmparatorluktan siyaseten kopmakta olduğu anlamına gelmiyordu. Olan toprak kayıpları, ticari veya diplomatik faaliyetin değil savaşın sonucuydu. Ama yine de, 16. yüzyılın ikinci yarısında çok daha sağlam görünen yapıların, yavaş yavaş "gevşediğini" gerçekten de gözlemliyoruz.

1774 (1187-8)

1768-74 (1181-8) Osmanlı-Rus savaşı

İstanbul'daki yönetimin, ufukta görünen Polonya'nın birinci paylaşılmasını Doğu Avrupa'daki "güçler dengesi"nde hoş görülmesi imkânsız bir bozulma sayarak başlattığı 1768-74 (1181-8) Osmanlı-Rus savaşı sonunda, bu sağlamlıktan eser kalmamıştı. Çar Petro'ya karşı önce 1711'de (1122-3), sonra da 1737-9'da (1149-52) elde edilen askeri başarılar muhtemelen, Osmanlı devlet ricalinin kendi ordularının gücünün sınırları konusunda

yanlış fikirlere kapılmasına yol açmıştı. Bu çok mümkündür, zira II. Katerina idaresindeki Rusya'nın gerçek gücü henüz anlaşılamamıştı. 1768-74 (1181-8) savaşında çariçenin başarısının önemli bir unsuru Rus donanmasının Doğu Akdeniz'de ortaya çıkmasıydı; Çeşme önlerinde kazandıkları ezici zafer, kısmen İngiliz desteğinden kısmen de sürpriz unsurundan ileri gelmişti.[154]

Ancak asıl büyük muharebeler denizde değil karada yapılmaktaydı ve II. Katerina'ya barış yapmaya razı olmak için önemli taleplerde bulunmak cesaretini veren, Osmanlıların Dinyester (1769 / 1182-3), Larga (Kartal) (1770 / 1183-4) ve Kagul (1770 / 1183-4) kıyılarındaki yenilgileri ve Rusların Kırım'ı alması olmuştu. Rus diplomatları, Karadeniz'de seyir hakkı ve Kırım'ın "bağımsızlığı"nın yanı sıra, Karadeniz kıyısında o zamana kadar çok seyrek nüfusun yaşadığı geniş bir alanın hâkimiyetleri altına girmesini talep ettiler ve sağladılar.[155] Odessa'nın kurulması ve ticari buğday tarımının başlamasıyla birlikte bu bölge Rus İmparatorluğu'nun başlıca gelir kaynaklarından biri olacaktı.

Çariçenin gemileri için Karadeniz'de seyir hakkı istemesinin altında hem ticari hem de siyasal düşünceler vardı. 18. yüzyılın ikinci yarısında savaş gemileri ticaret gemilerinden farklı bir şekilde inşa ediliyordu, fakat yine de ticari amaçlarla yapılmış gemileri savaşta kullanılmaya uygun hale getirmek mümkündü. Bunlar II. Katerina ve bakanları için önem taşıyan meselelerdi. Rus diplomatlar müzakerelerin çeşitli aşamalarında bu iddiaları reddetmiş olsa da, Rus gemilerinin Karadeniz'deki varlığı, her zaman Osmanlı ülkesinin can damarlarına yönelik askeri tehdit anlamı taşıdı.

Tatarlar'a "bağımsızlık" verilmesi de, Osmanlı yönetiminin ancak ciddi baskılar altında boyun eğdiği bir talep oldu. Tatarlar, savaşlarda, padişah ordularına hep düşmanların yüreğine korku salan, yaptıkları baskınlarla yerli köylüleri esir alıp, çiftlik hayvanlarına el koyarak düşmanı zayıflatan akıncı kuvvetler vermişlerdi. Habsburg-Osmanlı sınırının başlıca savaş dönemi faaliyeti olan kale-kent kuşatmalarında pek fazla yararı dokunmayan Tatarların savaş yöntemleri, Osmanlı ordularının ilerlemesini çok kolaylaştırmaktaydı. Ayrıca Tatar siyaset kurumu hiçbir şekilde bağımsız olmak istemediği gibi, siyaset ileri gelenleri, Rus himayesine girmeyi daha

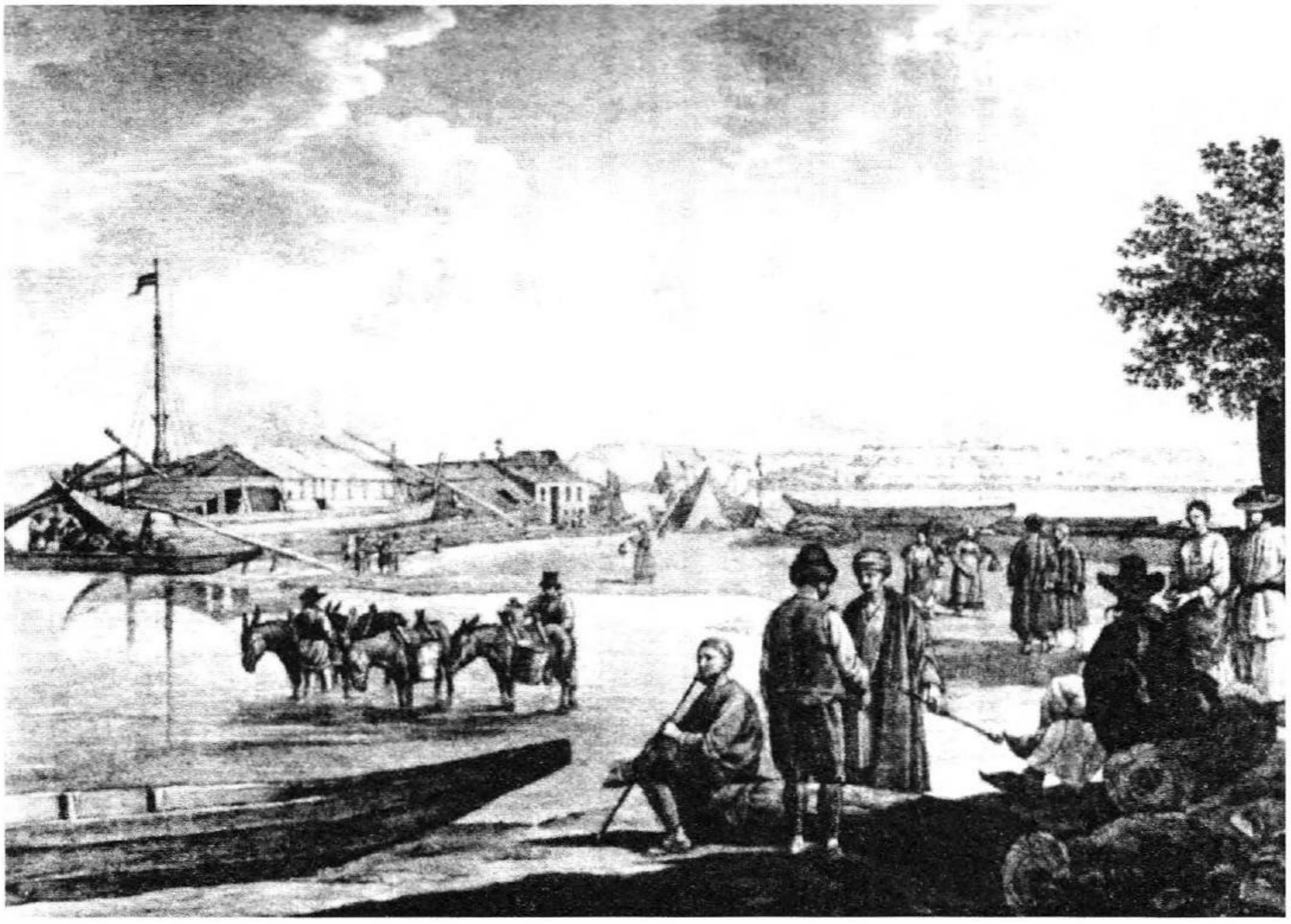

Resim 2. Semlin'den Belgrad'a doğru manzara, Tuna'nın karşı kıyısında Osmanlı kalesi, 19. yüzyıl başları; erkeklerde hem Osmanlı hem de Orta Avrupa giysileri görülmekte. 1824-6'da yayınlanan bu litograf Adolph Kunike (Viyana) tarafından yapılan bir tanıtım girişiminin parçasıydı. Amaç potansiyel müşterileri yeni icat edilen litografi tekniğiyle tanıştırmaktı. Eserde Tuna'nın, Donaueschingen'deki kaynağından Karadeniz'e kadar bütün güzergâhı işlenmişti.

da hiç istememekteydi. Bu nedenle, 1778-9'da (1191-3) Osmanlı yönetimi-nin Kırım'ı elinde tutmak için savaşa girmesine ramak kaldı; fakat uzun vadede Rusya'nın yarımadayı ilhak etmesini (1783 / 1197-8) engellemek mümkün olmadı.[156]

Daha kısa bir süre önce Polonya'nın ilk paylaşılmasında (1773 / 1186-7) çariçenin tarafında yer alan Prusya ve Avusturya'nın, savaşan iki taraf arasında aracılık etmesi Küçük Kaynarca antlaşmasıyla (1774 / 1187-8) sonuçlanan barış görüşmelerini kolaylaştırmaktan çok karıştırdı.[157] Bu mutlak krallıklar döneminde, hükümdarlar arasındaki dostane ilişkilerin müzakereleri zaman zaman kolaylaştırdığı doğrudur –bu özellikle Prusya kralı II. Frederick ve çariçe için geçerliydi– ancak, Avusturya-Prusya aracılığını, hiçbir şekilde, çıkar gütmeden yapılmış bir aracılık olarak görmemek gerekir.[158] II. Frederick Osmanlı-Rus çatışmasının tırmanarak bir Avrupa savaşına dönüşeceği endişesini taşıyordu. Son Yedi Yıl Savaşı'nda (1756-63 / 1169-77) kralının boyunu aşan askeri ihtirasına zar zor dayanabilmiş kendi küçük ve yoksul krallığı, böyle bir olaya hazırlıklı değildi. Habsburg hükümdarları Maria Theresa ve II. Joseph'e gelince, onlar Eflak ve Balkanlar'ın diğer bölgelerindeki "çıkar alanları"nın, yayılmacı Çarlık Rusyası'nın tehdidi altında olduğu fikrindeydiler. Viyanalı diplomatlar, çok zayıflamış bir Osmanlı İmparatorluğu'nun komşuluğunun, II. Katerina'nın dinamik devletinin komşuluğundan daha az problemli olacağı kanısındaydılar. Sonuç olarak, barış görüşmelerinde sadece fiilen savaşmış iki tarafın çıkarlarının dengelenmesi değil, bir yandan da 18. yüzyılın ikinci yarısında "Avrupa güçler dengesi"ni belirleyen dört başka devletin (İngiltere, Fransa, Avusturya Habsburg toprakları ve Prusya) çıkarları söz konusuydu.[159]

Bu barış görüşmeleri sürecinde Avusturyalı diplomatların, Osmanlı İmparatorluğu'nun bu Avrupa güçler dengesinin bir üyesi olmasını önermiş olması ilgi çekicidir. Böyle bir katma, padişahların hükmü altındaki alanın, "ilke olarak" düşman sayılan bir devletin toprağı olarak değil, Avrupa "kulübü"nün diğer ülkeleriyle eşit, "meşru" bir devletin toprakları olarak kabul edilmesi anlamına gelecekti.[160] Böylelikle de, ortakları tarafından toprak kaybedilmesi veya kazanılması durumunda, Osmanlı İmparatorluğu başka yerlerden tazminat almaya hak kazanmış

olacaktı; bu 18. yüzyıl barış konferanslarında sık rastlanan bir düzenlemeydi. Ancak, ileride kurulacak iki Rus vasal devleti yararına Avrupa'da Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalamak gibi kesin ve net bir amaçla 1780'lerde (1193-1204) savaş açacak olan II. Katerina, "meşru" siyasalar listesinin bu şekilde genişletilmesine razı olmadı.[161] Sözde Osmanlıların insafına terk edemeyeceği Balkan Hıristiyanlarının çıkarlarını gündeme getirmesi, kendi topraklarını genişletme planlarını ifade etmenin kibar bir yoluydu, o kadar.

Yine de, Osmanlı İmparatorluğu'nun Ortodoks tebaasında 18. yüzyıl sonlarındaki memnuniyetsizliği dikkate almak zorundayız; geçmiş dönemlere oranla çok daha fazla insanı, kaderlerini çariçenin ordularıyla birleştirmek eğilimine sokan bu olmuştu. Hoşnutsuzluğun en önemli sebeplerinden biri, zayıf disiplinli ve ihtiyaçları gereği gibi sağlanmamış Osmanlı askerlerinin, özellikle de padişahın kara ordusunun hatırı sayılır bir bölümünü oluşturan düzensiz birliklerin cephe yolundaki davranışlarıydı. Bu mülahazalar önemli bir birincil kaynakta çok net bir biçimde ifade edilmektedir. Sözü edilen kaynak, Bulgarca yayınlanmış ilk seküler eserlerden biriydi: "Günahkâr Sofroni'nin Çileli Hayat Hikâyesi," Vraça Piskoposu Sofroni (1739-1813 / 1151-1229).[162] Sofroni, ilk endüstriyel yerleşke Kotel'de, Stoiko adıyla doğmuştu. Babası ve amcası celepti, İstanbul'a hayvan gönderirlerdi. Amcasının yardımcısı olarak genç ve deneyimsiz Stoiko başkenti gördü ve burada alt düzeylerdeki bazı devlet görevlileri ve şehir haydutlarıyla karşı karşıya geldi ve kıl payı kurtuldu. Daha sonra eski celep, rahip oldu ve sonunda da piskopos. Ailesinin esasen oldukça varlıklı olduğu anlaşılan yazar, envai çeşit paralı askerin yağmaları ve savaşta harap olmuş piskoposluk bölgesinin eskiden kalma vergi borçları yüzünden iflas etti. Yerli köylüler ve kentliler 1768-74 (1181-8) savaşı sırasında ve bunu izleyen yıllarda zamanlarının çoğunu haydutlardan ve askerlerden kaçarak geçirmiş görünmektedir; üretim de buna paralel olarak kesintiye uğramış olsa gerektir. Sonunda Sofroni Vraça'dan ayrılmak ve bir Eflak manastırına sığınmak zorunda kalır. 1810'da (1224-5), bir başka Rus-Türk savaşı olmaktayken, yaşlı eski-piskopos Ortodoks kardeşlerini Rusların tarafını tutmaya teşvik eden bir deklarasyon yayınlar.[163] Os-

manlı yönetimi, vergi aldığı insanları koruyamayan bir hükümet olarak gayrimüslim tebaasının çoğunun gözünde eskiden sahip olduğu meşruiyeti kaybetmiştir.

1774'te (1187-8) taşra âyanı ve uluslararası ilişkiler

Güçlü bir merkezi hükümetin vilayetlerin idaresini yakından denetim altında tutmaya yönelik bir girişimde bulunduğu zaman dilimi olan 15. yüzyıl sonu ve 16. yüzyıl standartlarına göre, ademi merkeziyetçiliğe yönelen hareketler gözle görülür bir hal almaya başlamıştı; bu en azından 17. yüzyıldan itibaren böyleydi. Ancak eğer Kuzey Suriye'deki Canbuladoğlu Ali Paşa ve bugün Lübnan dediğimiz yerdeki Fahreddin Maan gibi olağandışı örneklerini saymazsak, 1750 (1163-4) öncesi yıllarda yerel âyanının yabancı devletlerle ilişki sürdürmesi çok ender rastlanan bir durumdur. Dahası, bu kuralın önemli istisnalarından olan Fahreddin Maan, zamanının büyük devletlerinden biriyle değil, Toskana grandükü gibi bazı küçük prenslerle bağlantı kurmuştu.[64] Bu açıdan Osmanlı hâkimiyeti için taşıyabileceği tehlike çok azdı.

Ancak 18. yüzyılın ikinci yarısında bu durum değişmeye başlamıştı. Pek çok örnekten birinden söz edecek olursak, verimli İzmir ve Manisa bölgesinin kudretli kişileri (âyanı) olarak daha önce de karşılaştığımız Kara Osmanoğulları, yerel Fransız konsoloslarıyla samimi ilişkiler içindeydiler. Doğu Akdeniz'deki ticaretin merkeziyetçi yapısı göz önüne alındığında, bu görevliler, bölgede faal olan ve Fransız Kralı XV. Louis'nin (hd. 1715-74 / 1127-88) tebaası olan tacirler üzerinde hatırı sayılır otoriteye sahiptiler.[65] Kara Osmanoğulları Fransız ihracatçılara tarım ürünleri sattıkları için, ticaretlerine önemli ölçüde zarar verebilecek veya kolaylaştırabilecek konsoloslarla bir iletişim kanalını açık tutmaları akla yatkındı.[66] Tabii, Kara Osmanoğulları hiçbir zaman kendilerine ait bir devlet kurmak hevesinde olmadılar. Fakat 1800'den (1214-15) sonra Yanya Valisi Tepedelenli Ali Paşa (yak. 1750-1822 / 1163-1238) ve tabii Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa (1770-1849 / 1183-1266) gibi isimlerin, hiç değilse kariyerlerinin belli dönemlerinde böyle projeleri oldu. Bu zevat bir kez devlet inşa etme niyetleri beslemeye başlayınca, yabancı konsoloslarla ve tacirlerle olan özel bağlarını

önemli bir avantaj kaynağı olarak gördüler. Buna karşılık, bu bağlantılar, merkezi idare açısından dezavantaj kaynağı idi.[167]

Taşra âyanının bir veya birden fazla Avrupalı konsolos ile ilişkilerini geliştirmek istemesinin bir başka nedeni de maliydi. Yolların güvensizliği nedeniyle, toplanan vergileri İstanbul'a kervanlarla yollamak çok riskli bir hal almıştı ve bu tür transferleri yapabilecek bankalar henüz yoktu. Aynı zamanda, Doğu Akdeniz'de yer edinmiş 18. yüzyıl Avrupalı ticaret toplulukları arasında en aktifi olan Fransız tacirler, İmparatorluğun *capitale et ventre*'i [başkenti ve midesi] olan İstanbul'da satın alabileceklerinden çok fazlasını satıyorlardı.[168] İzmir gibi, pamuk alımlarının sadece yerlilere yapılan –oldukça sınırlı– ithal mal satışlarıyla karşılanmasının olanaksız olduğu taşra liman kentlerinde ise tam tersi bir durum vardı. Dolayısıyla, ilke olarak, mali işbirliğini önemli ölçüde teşvik eden faktörler vardı. Fransız tacirler belirli bir âyanın İstanbul'daki yetkililere olan borçlarını ödeyebilmekte, paralarını da İzmir'de veya başka bir yerde alım yapmaları gerektiği zaman geri almaktaydılar. Ancak, açık ki her iki taraftan yana da kötü niyete yer vardı ve şiddetli şikâyetler bu uygulamanın zaman zaman –etkisi çok sınırlı kalan bir şekilde– yasaklanmasına neden oldu.[169] Bu tür düzenlemelerin sonucu olarak 18. yüzyıla gelindiğinde, yani 19. yüzyıl ortası Kırım Savaşı'nı izleyen "resmi" bağımlılıktan çok önce, yabancı tacirlerin zaten Osmanlı devletinin bankerleri haline gelmiş olduğunu söylemek herhalde haksızlık olmaz. Ayrıca, bu "bankacılık hizmetleri" birçok yabancı tacirin mali spekülasyon yapmasına imkân verdi ve bu da Osmanlı İmparatorluğu'nun "ekonomik bağımsızlığı" açısından zararlı oldu.[170]

18. yüzyıl refahı ve "ekonomik" alanda kriz

18. yüzyıl ortasının askeri başarılarını bir yana bırakırsak, Osmanlı hükümetini, 1768 (1181-2) öncesinde kendi kuvvetlerini gözünde büyütmeye sevk etmiş olabilecek bir diğer faktör, 1718 (1130-1) sonrasında başlayan ve 1760'lara (1173-83) kadar devam eden ticari ve endüstriyel gelişme idi. Mısır ve Kuzey Suriye gibi bölgelerde ve Orta Anadolu'nun imalat kenti Tokat'ta, sadece ticari faaliyetlerde değil, dokumacılık ve maden işleme zana-

alarında da dikkat çekici bir büyüme hamlesi oldu.[171] Zanaat üretimindeki görece başarı, sorumlu görevlileri artık savaş malzemesi üretiminin de etkin bir şekilde yapılabileceğine pekâlâ ikna etmiş olabilir.

Ancak, eğer 18. yüzyıl Osmanlı ekonomik tarihinin en önde gelen uzmanlarından birinin varsayımı doğruysa, 18. yüzyıl ortasındaki ekonomik büyüme dönemini sona erdiren 1768-74 (1181-8) savaşı, ya da daha doğrusu bu savaşın finanse ediliş tarzı oldu.[172] Çünkü Osmanlı hükümeti yüzyıllar boyunca fiyatların düşük olmasının her türlü projenin yapılabilirliğini artırdığını ve özellikle de savaşın yürütülmesini kolaylaştırdığını savunmaya devam etti. Sonuç olarak, uygulanan narhlar nedeniyle her türlü mal için üreticilere düşük fiyatlar ödeniyor, "alıcı" devlet olduğu zaman fiyatlar sıradan müşterilere uygulanabilen düzeyin bile altına düşüyordu. Ödemenin gerçekten de esas itibariyle sembolik olduğu çok fazla örnek vardı. Buna ek olarak, idare, daha yetkin –ve muhtemelen daha iyi sermayeleşmiş üreticilerin daha büyük miktarlarda mal teslim etmesini talep etme eğilimi içindeydi; böylelikle yetkin üreticiler daha yoksul üreticilerin düzeyine itilmiş olmaktaydılar. Bu çözüm, toplama işlemini çok sayıda küçük üreticiden yapmak yerine, sınırlı sayıda büyük üreticiden daha önemli miktarlarda mal toplayarak yürütecek olan bürokratların işine geliyordu. Fakat bu politikanın kabul edilebilir görünmesini sağlamakta, lonca çevrelerinde yaygın olan, hiçbir zanaatkârın meslektaşlarından daha varlıklı olmaması gerektiği anlayışı da rol oynamış olabilir.[173]

Bu, daha yetkin üreticileri "seçerek iflas ettirme" uygulaması, Osmanlı ekonomisinde 16. yüzyılda bile sorun kaynağı olan, sermaye oluşumundaki yetersizliği daha da azdırmış olsa gerektir.[174] Kendilerine çok az ödeme yapılan savaş malzemesi üreticileri, ekonomide, 18. yüzyılın ikinci yarısı kapitalist toplumlarına özgü o "savaş dönemi patlamaları"nı yaratamıyorlardı. Fakat böyle bir patlama olmadan, üreticilerin mal stoklarına ve araç gerece yatırım yapma ihtimali gerçekten düşüktü. Sonuç olarak savaş; savaş döneminde üretimini artıran silah, çadır ve üniforma malzemesi üreticisi zanaat sektörünün, savaş zamanı normal olarak daralan (ve hâlâ da daralan) "sivil" sektörle aynı zaaflara uğraması anlamına geliyordu. Osmanlı zanaatçılık ve ticaretinin 19. yüzyıl ortasından önce atlatamadığı

uzun ekonomik depresyon dönemi, hiç değilse kısmen, 1770'ler (1183-93) ve 1780'lerin (1193-1204) krizlerinden kaynaklanmıştı.[175] Dolayısıyla Osmanlı ordularının ihtiyaçlarının artık gereğince tedarik edilemiyor olmasında şaşılacak bir şey yoktur; 18. yüzyıl koşulları altında ise, eğitim ve araç gereç askeri başarının olmazsa olmaz koşullarını oluşturmaktadır.

1774'te (1187-8) çöl sınırları

Bu noktaya kadar, Osmanlı topraklarının Suriye ve Arap çölleriyle birleştiği ve 18. yüzyılın ikinci yarısına kadar hiçbir büyük devletin bulunmadığı bölge, bizi esas olarak hac kervanları buradan geçmek zorunda olduğu için ilgilendirdi. Bu kıraç bozkır ve çöl bölgeleri tabii ki Osmanlı hazinesi için hiçbir gelir üretmemekteydi –tersine Mekke'ye giden hac kervanlarının güvenli geçişini güvence altına almak için, hükümet Bedevilere her yıl para ve erzak cinsinden önemli miktarlarda destek (sübvansiyon) sağlamaktaydı. Fakat Haremeyn'in ve hac kervanlarının korunması, padişahların meşruiyetinin önemli araçları olarak görüldüğü için, bu bölgeyi bir tür denetim altında tutmak Osmanlı yönetiminin ilgilendiği önemli meselelerden biri oldu.

Yine de 1770'lere (1183-93) gelindiğinde belirli gelişmeler Osmanlıların bölgedeki hâkimiyetini tehlikeye sokmaya başladı. Mısır'ı yöneten "siyasal hanehalkları"nın, Hicaz'daki Osmanlı varlığını finanse eden fona yaptıkları katkılar 18. yüzyıl ortasından itibaren giderek keyfileşti. Bedevileri yatıştırmak için harcanacak para çok daha az olunca, hac kervanlarına saldırı riski arttı. Ancak hacıların karşı karşıya kaldığı tehlikeleri büyüten, bu kez çöl toplumuna içkin, bir faktör daha vardı. Arap yarımadasının orta bölgelerinde, önemli 'Anaza kabile konfederasyonu hareket halindeydi ve geleneksel otlak alanlarını değiştirirken, daha küçük ve genellikle yarı-yerleşik birtakım kabileleri yerlerinden etmişti.[176] Ancak bu küçük kabileler padişahtan gelecek bahşişe (bahşiş-i humayun), daha büyük ve zengin kabilelere kıyasla daha bağımlı oldukları için, yapılan ödemelerde meydana gelecek bir azalma hac kervanlarına saldırı ihtimalini artırıyordu. Tahttaki padişahın kız kardeşlerinden birinin öldüğü bu türden büyük bir felaket daha 1757'de (1170-1) meydana gelmişti.[177]

Dahası, 18. yüzyıl ortasına gelindiğinde, Arap yarımadasının orta kısmında bir devlet oluşmaktaydı. Bedevi İbn Su'ud hanedanının kurucusu, Osmanlı padişahlarının etkin denetim alanının dışında, bugün Riyad olan yer yakınında, bir başkent kurmuştu. Yakın çevresine, siyasal ve ruhani danışman olarak ulemadan İbn 'Abdü'l-Vahhab'ı (1703-92 / 1114-1207) almıştı. İbn 'Abdü'l-Vahhab, Hanbeli geleneğine bağlı olarak, İslamiyetin Muhammed Peygamber zamanındaki saflığına geri dönülmesini vaz ediyordu. 'Abdü'l-Aziz İbn Su'ud (hd. 1765-1803 / 1178-1218) hem Irak'taki Şiiliğe hem de Osmanlı otoritelerinin temsil ettiği, kendi fikrince, "gevşek" Sünniliğe saldırarak ailesinin Kuzey Arabistan'daki iktidarını pekiştirdi. 1770'lerde (1183-93) gözle görülür hale gelen bu değişiklikler, muhtemelen henüz İstanbul'daki idare tarafından büyük sorunlar olarak değerlendirilmemekteydi. Ancak, bu tavır, yirmi otuz yıl sonra, 19. yüzyıl başlarında Mekke ve Medine 'Abdü'l-'Aziz'in Bedevileri tarafından işgal edilip yağmalandığında ve hac kervanlarının hedeflerine ulaşması engellendiğinde değişecekti.[178]

Sonuç olarak: bir ittifaklar dizgesi içinde Osmanlı hükümdarları

Bu kısa incelemenin göstermiş olduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğu 16. yüzyıl ortalarından ve iddialara göre daha da erkenden başlayarak, Avrupalılar arası bir ittifaklar ağının parçası oldu ve bu siyasal bağlantılar 1700 (1111-12) dolaylarında önemli ölçüde yoğunlaştı. Avrupa siyaset sistemi ile böyle bir çakışma, padişahların ve bir bütün olarak Osmanlı siyaset sınıfının, İslam yurdunu genişletmek ve kâfirlere karşı korumak niyetlerine ters düşmüyordu. Zira şeriatın da vaz ettiği gibi, Osmanlı bakış açısından bu tür ittifaklar hep geçici olarak görülmekteydi.[179] Gördüğümüz gibi, bu konularda İstanbul'daki yönetici sınıf erken modern dönem Avrupa devletleri hükümdarlarından hiç farklı düşünmemekteydi. Osmanlıların güçlü olduğu bir dönemde gelip padişahlarla ittifaklar kuran Fransız kralları da, bu bağları kalıcı bağlar olarak değil, Habsburg gücünün karşısında kaçınılmaz – ve aslında geçici– bir şer olarak görüyorlardı.

Bununla birlikte, başlangıçta kısa süreler için kurulan ittifakların, kendilerine özgü bir dinamik geliştirmesi pekâlâ mümkündür; zira işin içindeki krallık ve imparatorluklar, ister Osmanlı, Fransız, Rus, ister Avus-

turya Habsburg olsun, sınırlarında bazen önemli değişiklikler meydana gelse de, yüzyıllar boyu var olmuş ileri derecede yapılanmış siyasalar idiler. Bir Müslüman padişah veya Katolik imparator olmanın taşıdığı anlama ilişkin "ideolojik" mefhumlar ve ortak sınırların uzunluğu göz önüne alındığında, Osmanlılar ile Avusturya Habsburgları arasındaki çatışmalar büyük ölçüde *longue durée* [uzun erimli] bir olguydu. Sonuçta, Fransız-Osmanlı ittifakı, 16. ve 17. yüzyıllarda uzunca dönemler askıda kaldıktan sonra, defalarca yenilendi. 1500'lerin ortalarında, Fransız bakış açısından bunun *raison d'être*'i [varlık nedeni] Valois Fransası'nın Habsburglara bağlı topraklar tarafından "kuşatılması" olmuştu. Ve 17. yüzyıl sonunda da, XIV. Louis'nin yayılmacı politikalarını kolaylaştırmak için, ittifak yeniden canlandırılmıştı. 1750'den (1163-4) sonra, Rusların genişlemesi Eflak ve başka yerlerdeki Avusturya çıkarlarını tehdit eder hal aldığı zaman, Osmanlı-Habsburg ittifakları bile kurulması mümkündü, oysa 1700'lerin başlarında böyle bir çıkar ortaklığını düşünmek bile olanaksızdı.[180]

Devletler arası ilişkiler alanında, ister Osmanlı, ister Fransız veya Habsburg bakış açısını benimseyelim, ideoloji ve uygulama arasında genellikle önemli ölçüde tutarsızlık söz konusuydu. Osmanlı yönetici grubu ve Müslüman tebaanın çoğunluğu, tabii, padişahı kâfirlere karşı İslamiyetin her daim muzaffer savunucusu ve Müslümanların hâkimiyetini yayabilecek tek güç olarak görmekteydi. Fakat uygulamada, 1683-99 (1094-1111) yenilgileri (ve de bilhassa 18. yüzyıl sonu yenilgileri), Osmanlı yönetimlerinin savunma ağırlıklı bir strateji geliştirmesini zorunlu kıldı. Dahası, bu dönemden de önce, ele geçirilmiş sınırları güvence altına almak gereği ve bütün "kâfir" devletlerle aynı anda başa çıkmanın olanaksızlığı her daim pragmatik olan Osmanlı idaresini Avrupalı hükümdarlarla tek tek ittifaklar ve "mutabakatlar" oluşturmaya yöneltmişti. Bu tek tek Avrupalı hükümdarların bakış açısına gelince, 18. yüzyıl güçler dengesiyle ilgili meseleler sık sık incelenmiştir; fakat belirli hükümdarların Osmanlıları bu hesaplar içine katmak eğilimi ve bunun tersine başkalarının da katmaya razı olmaması konuları üzerinde gerektiği kadar durulmamıştır.

Osmanlı devlet ricalinin dahil oldukları hiziplerin, kendi siyasal gündemlerinin bir parçası olarak, şu ya da bu ittifakı öne çıkartmış olabile-

[illegible] olgusu da işleri daha da karmaşıklaştırmıştır. Belirli bir vezirin ya da ileri gelen bir görevlinin ya "savaş" ya da "barış" partisinin temsilcisi olarak görülmesi olağan bir durumdu. 1683'te (1094-5) Kara Mustafa Paşa bu Osmanlı "şahinler"inin tanınmış örneklerindendi. 1770'lerde (1183-93) ise Ahmed Resmî Efendi "güvercinler"i temsil ediyordu.[181] Ayrıca, resmen savaş ve barış konusunda karar veren çevre içinde yer almayan kimi Osmanlı ileri gelenlerinin, yine de birtakım projeler oluşturup, padişah katını projelerin değeri ve yapılabilirliği konusunda ikna etme girişiminde bulunmaları mümkündü.[182] Dolayısıyla, şeriat ilkelerinin veya saygın ulemanın savaş ve barış konusundaki görüşlerinin Osmanlıların yabancı ittifaklara ilişkin tavırlarını açıklamaya yeterli olacağını var saymak, Osmanlı politikası konusunda gerçekçi bir görüş değildir.[183]

17. ve 18. yüzyıllar Osmanlı siyasal seçkinlerinin 16. yüzyıldakilere kıyasla yabancıların müdahalesine daha açık olduklarını kabul edebiliriz. Ancak "delik deşik sınırlar" olgusu daha eski dönemlerden de bilinen bir şeydi. Pek çok bölgede, İmparatorluğun sınırlarında önemli ve önemsiz vasal prenslikler vardı. Buralarda yerel hükümdarların kendi durumlarını korumaya çalışmaları, Müslüman veya Hıristiyan komşularından bazılarına karşı Osmanlıları öne sürmeleriyle mümkün olabiliyordu. Bir sonraki bölümde bu türden örnekler üzerinde duracağız.

Üçüncü Bölüm

İMPARATORLUĞUN KENARLARINDA: BAĞLI VE BAĞIMLI ÜLKELER

İmparatorluk inşasına giden yol: "bağımlı beylik"ten "merkezden yönetilen vilayet"e

Elli yıl önce, Halil İnalcık Osmanlı fetih yöntemlerini hâlâ temel metin olma özelliğini koruyan bir makalesinde ele alırken, Osmanlıların yeni alınan topraklara genellikle bir önceki dönemin seçkinleri arasından, yeni rejim içinde yer almaya razı olan şahsiyetleri vali atadığını vurgulamıştı.[1] Dolayısıyla yeni alınmış topraklar, başlangıçta, Anadolu'daki eski Selçuklu sultanlığının kenarlarında sık rastlanan, ama Ortaçağ Avrupası'nda da sık görülen türde bağımlı prenslikler/beylikler olarak kurulabilmekteydi.[2] Böyle bir çözümün bölgede çoktandır yer sahibi olmuş ve kendi yurtlarında itibar sahibi olmaya devam eden ve vergilerin toplanmasını yöneten özel yerel düzenlemeleri bilen aristokratları tarafsızlaştırma avantajı vardı.[3] Bir başka açıdan da, "yerli biri"ni vali atayarak, işbirliği bölgede Osmanlı hâkimiyetinin kurulmasında önem taşımış birini ödüllendirmek mümkündü.

Ancak aradan belli bir süre geçtikten sonra, artık-Osmanlı-ileri geleni-olmuş-eski-hanedan reislerinin oğulları uzak vilayetlerde hizmet etmek üzere görevlendiriliyorlar, bir zamanlar babalarının veya dedelerinin elinde tuttuğu topraklar ise Osmanlı imparatorluk yapısı içine entegre ediliyor ve artık o yerlerle daha önceden bağı olmayan insanlar tarafından idare ediliyordu. 16. yüzyıl sonu güneydoğu Avrupası'nda, kimi insanların farklı fakat yine de bir şekilde bağlantılı bir prosedür izlendiği kanısında olduğu anlaşılıyor. Buna göre, bağımlı fakat özerk bir prensin/beyin toprakları elinden alınacağı zaman, padişah, artık doğrudan idare edilen bir vilayet haline getirilmesi kararlaştırılan topraklara askerlerini gönderirdi. Bu orduda genellikle, tabi fakat özerk statülerini henüz korumakta olan prenslerin birlikleri de bulunurdu. Daha sonra, bu askerler, doğrudan Osmanlı

idaresinin kurulmasına hazırlık olarak, belli stratejik kaleleri işgal etmeye girişirlerdi. Ne yazık ki, bu "prenslere dair folklor" parçasının, en başta ne gibi deneyimler üzerine dayandığını bilmiyoruz.[4]

Bağımlı prenslikten/beylikten doğrudan idare edilen vilayete geçişin sayısız örneği vardır. Çalışmamızın kapsadığı dönemin hemen öncesine ait bir örnekten kısaca bahsedecek olursak, Orta Anadolu'nun doğu kısmında yerleşik Dulkadir hanedanı üyesi Şehsuvaroğlu Ali, toprakları 16. yüzyılın ilk yıllarında Osmanlılar tarafından alındıktan sonra, padişah tarafından yüksek görevlere atanmayı kabul etti. Ancak, şahsi bir düşmanı, Osmanlılara sadakatini sorgulayınca 1521-2'de (927-9) Sultan Süleyman'ın fermanıyla idam edildi.[5] Eskinin bağımsız beylerinin Osmanlı valisi olarak görev yapmasına ilişkin bir başka hikâye de Ramazanoğulları hakkında anlatılabilir. Ramazanoğulları Güney Anadolu'nun küçük bir hanedanıdır, temsilcileri Osmanlılara boyun eğdikten sonra onyıllarca Adana kentini idare etmeye devam etmişlerdir.[6]

Güneydoğu Avrupa'ya gelince, II. Lajos komutasındaki Macar kuvvetlerinin Mohaç yakınlarında yenilmesinden sonra (1526 / 932-3), Habsburglara muhalif kodamanlar tarafından Macaristan tahtına seçilen John Zapolya, başlangıçta Sultan Süleyman tarafından da desteklenmişti.[7] Ancak Zapolya ile I. Ferdinand arasında uzun bir savaştan ve ardından, Habsburg hükümdarını Zapolya'nın vârisi kabul eden antlaşmadan sonradır ki (1538 / 944-5), Orta Macaristan merkezden yönetilen bir vilayet (beylerbeylik) haline getirildi. Zira anlaşma Osmanlı çıkarlarını ciddi olarak tehlikeye sokuyordu. Bu noktadan itibaren bu bölge, çok sayıda tımar ve zeamete bölündü. 16. yüzyıl Osmanlı idaresinin karakteristik özelliği olan bu vergi geliri tahsis edilmiş bölgeleri (dirlik) elinde tutanlar, karşılığında orduya sipahi hizmeti sağlamakla yükümlü olur ve alt kademe idarecilik yaparlardı. Macar yerli aristokrasisi, Sultan Süleyman'ı, Macaristan krallığının tamamını, iç işlerinde özerklik sahibi olacak ve kendi sosyo-politik yapılarını olduğu gibi koruyacak bir Osmanlı vasal devleti haline getirmeye sevk edecek bir politika geliştirebilir miydi? Bu soru Macar araştırmacılar arasında uzun zaman tartışma konusu olmuştur. Artık tarihçiler arasında böyle bir uzlaşmaya dayalı çözümün olanaksızlığına ilişkin bir fikir birliği oluştuğu

anlaşılmaktadır. Çünkü ortada, iki büyük imparatorluğun, yani Osmanlılarla Habsburglar'ın 1526'dan (932-3) sonra, Kral II. Lajos'un artık ortadan kalkmış olan devletinin toprakları üzerinde karşı karşıya gelmiş olmaları gibi bir durum vardır.[8] Fakat ihtiyatlı olmakta yarar vardır, çünkü aynı mantıkla, Buğdan, Eflak ve Erdel de beylerbeylik yapılmış olmalıydı. Her durumda, böyle bir tartışmanın yapılmış olması bile, yerel aristokrasilerin, yabancı hükümdarların ve nihayet ulusal devletlerin öncüllerini arayan 19. ve 20. yüzyıl tarihçilerinin siyasal hesaplarında Osmanlı vasal prenslikleri-nin oynayabilecekleri önemli rolü ortaya koymaktadır.[9]

Buna karşılık, Osmanlı merkezi otoritelerinin vasallarıyla ilgili düşüncelerini ayırt etmek daha güçtür. Çünkü resmi yazışmalarda korunan kurgu, daha alt seviyedeki güçlerin (devletlerin) itaat etmesi için padişahın bir emrinin yeterli olduğuydu. Osmanlı valileri, Tatar hanı gibi yarı bağımsız hükümdarlar ile Venedik ve Habsburglar gibi bağımsız ama hâkimiyeti altındaki topraklardan biri ya da diğeri için haraç ödeyen devletler arasındaki farklar, padişahlar tarafından kullanılan dilde fazla vurgulanmazdı. Osmanlı diplomatik kurgusuna göre, modern tarihçiye o kadar belirleyici görünen, bağımsız hükümdarlarla bağımlı prensler arasındaki farklar çok üstü örtülü bir biçimde, örneğin belirli bir hükümdarın elçisi için padişah sarayında yapılan karşılama töreni dolayımıyla ifade edilirdi. Örneğin Venedik dükasının Boğdan voyvodasından daha güçlü bir şahsiyet olduğu gibi olguların, ancak, padişah adına çıkartılmış tebliğlerden çok daha azı bugüne ulaşan veziriazamlık makamından çıkan yazışmalarda tasdik edildiği görülmekteydi.[10] Ancak vakayinameler daha gerçekçi bir yerde durabiliyorlardı. İşte 17. yüzyıl yazarı Hüseyin Hezarfen, "hakikaten fethedilmiş" bölgeler tarafından ödenen haraç ile Boğdan, Eflak ve Erdel gibi padişahla barış içinde yaşayan hükümdarlardan alınan vergileri birbirinden ayırmıştı.[11]

Uzun ömürlü "bağımlı prenslikler/beylikler"

Orta Macaristan bölgeleri böylelikle hızla beylerbeylerine bağlı Osmanlı vilayetlerine dönüştürülürken, Sultan Süleyman ve ardılları yenilgiye uğratılmış Macar devletinin doğu kesiminde vasal bir prensliği tanımayı tercih etti; bu yeni oluşum Osmanlılar tarafından Erdel, İngilizce konu-

yanlar tarafından Transilvanya olarak bilinirdi. İstanbul'u, aktif birer ticaret merkezi olan Braşov ve Sibiu kentleri üzerinden modern zaman Ukrayna'sındaki Lvov'a (Lwiw) bağlayan önemli bir yol üzerinde konumlanan Erdel'de dikkate değer bir Müslüman nüfus yoktu. Hem yerel prensler, hem de daha sonraki yöneticilerin soyluları ve kentli vasalları –ki bunlar *esta-tr'ler* [zümreler] olarak bilinirdi– iç işlerinde büyük ölçüde özerk toplumsal katmanlar halinde örgütlenmişlerdi. Belli durumlarda, Erdel'in, 17. yüzyıl devletler arası siyasetinde önemli bir rol oynaması bile söz konusu oldu. Bölgenin hâkimiyeti Habsburglar tarafından hararetli ve şiddetli bir mücadele konusu yapıldığı halde, Erdel, padişahların aldığı toprakların pek çoğunun aksine, hiçbir zaman merkezden idare edilen bir Osmanlı vilayeti olmadı; sonunda 1683-99 (1094-1111) savaşında Habsburglar tarafından alınana kadar İstanbul'un yörüngesinde bağımlı bir prenslik olarak kaldı.[12]

Bağımlı Müslüman hükümdarları arasında hem Kırım hanları hem de Mekke şerifleri konumlarını yüzyıllarca korudular. Hanlar 1475'ten (879-80) sonra, şerifler de 1517'de (922-23) Osmanlı padişahının vasalı olmuşlardı. Hicaz Mısır tahılına bağımlı olduğu için, I. Selim Mısır ve Suriye'deki Memluk sultanlığını aldıktan sonra, şerif hanedanı, hiç savaşmadan, kendiliğinden Osmanlı'ya boyun eğmişti. Osmanlı yönetimi hanlığın varlığını veya şerifin tabi fakat özerk bir hükümdar olarak onurunu hiçbir zaman sorgulamamıştı. Her iki örnekte de tek tek hanlar veya şerifler sık sık azledilmiş, fakat yerlerine her zaman aynı hanedan üyelerinden kişiler atanmıştı. Bu şekilde, Kırım hanları, II. Katerina 1783'te (1197-8) topraklarını Rus İmparatorluğuna ilhak edene kadar görevde kaldılar; şerifler de Hicaz'ın hükümdarları olarak, Osmanlı yönetiminin Arap yarımadasında sona ermesinden (1918) sonra bile, kısa süreyle de olsa, yaşadılar. Bir prensliğin vasal statüsünü yüzyıllarca sürdürmesi oldukça olağandı.

Osmanlı fetih yöntemleri ve yerel gerçeklikler

İnsan ilk bakışta nispeten "geç," yani 1500 sonrasında (905-6) fethedilen ülkelerin normal olarak vasal devletlere dönüştürüldüğünü, yerleşmiş fetih yöntemlerinin uygulanması ve sonuçlarının alınması için gerekli sürenin olduğu daha eskiden alınmış toprakların ise, beylerbeyleri tara-

fından yönetilen sıradan vilayetler haline geldiğini düşünebilir. Fakat bu her zaman geçerli değildi. Örneğin 1516'da (921-2) alınan Suriye, bağımlı bir hükümdar yönetimi altında bir geçiş dönemi yaşamadan, doğrudan, merkezden idare edilen bir dizi Osmanlı vilayeti haline getirildi. Ayrıca, daha geç tarihlerde alınan toprakların bile merkezden idare edilen vilayetlere dönüştürüldüğü oluyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun 16. yüzyıldaki veya 17. yüzyıl başındaki haritasına bir bakıldığında, bu dönemde İran sınırında ve başka yerlerde önemli miktarda yeni vilayet oluşturulmuş olduğu görülür: Irak'taki Musul, Bağdat ve daha sonra Basra vilayetleri gibi.[13] Burada, fetih tarihinden başka faktörlerin belirleyici olduğu açıktı.

Görünen o ki, yeni alınan bir bölgenin Osmanlı padişahını süzeren olarak tanıyan bir prenslik / beylik olarak mı kalacağını, yoksa tam bir Osmanlı vilayeti haline mi geleceğini yerel koşullar ve aynı zamanda uluslararası güç ilişkileri belirlemekteydi. Dolayısıyla, Kıbrıs ya da Girit gibi bölgeler –Osmanlıların uzun zamandır Akdeniz'de rakibi olan– Venedik'ten alındığı zaman (1573 / 980-1, 1669 / 1079-80), Osmanlılara hizmet etmeye razı, bir Ortodoks ileri geleninin vasal hükümdar olarak yönetime geçirildiği bir "ara aşama" olmadı. Kıbrıs veya Girit yerlisi soylular arasında böyle bir görevi üstlenmeye razı olabilecek kimse olmadığından değil; çünkü Venedik yönetimi, hem ekonomik sömürü hem de katı Katolik Senyörlüğün Ortodoks Kilisesi'ne dayattığı ağır koşullar nedeniyle sevilen bir yönetim değildi.[14] Fakat muhtemelen her iki ada da zamanında doğrudan Venedik'ten emir alan idareciler tarafından yönetilen sömürgeler olduğu için, padişah hükümeti uzun vadede Osmanlı hâkimiyetine meydan okuyabilecek özerk bir iktidar oluşturmayı arzu etmemişti.

Bu veriler göz önüne alındığında yapılabilecek tek genelleştirme, vasal prensliklerin varlıklarını normal olarak sadece Osmanlı İmparatorluğu'nun kenarlarında sürdürebildiği olgusuyla ilgilidir. Bu, Macaristan'ın bir vasal devlet olarak yaşama şansının ilke olarak olmadığını, çünkü burasının Osmanlı-Habsburg çatışmasının ana alanı olduğunu kabul eden varsayımla çelişir. Her ne kadar bu Macaristan özel örneği için geçerli olmuş olabilirse de, benzer konumda olup vasal prenslikler olarak tutunmayı başaran başka bölgeler de vardı.[15] II. Mahmud saltanatına (s. 1810 8-39 / 1222-

55) kadar Doğu Anadolu'nun bazı bölgelerini yöneten Kürt beyleri İran sınırında konumlanmıştı. Kırım hanlığı ise Osmanlı topraklarını Polonya-Litvanya Birleşik Krallığı'nın ve daha sonra Rus çarı olacak Moskof prenslerinin topraklarından ayıran step sınırında yer almaktaydı. Erdel, daha önce gördüğümüz gibi, Habsburg-Osmanlı sınır bölgesinin parçasıydı. Eflak ve Boğdan vasal devletlerinin gerçekten sınır bölgesinde yer alıp almadığı tartışılabilir, çünkü hem Osmanlılarla hem de Kırım hanlarıyla uzun ortak sınırları vardı. Fakat Kırım ile sınırları step topraklarından geçtiği – ve bu bölgelerde 16. ve 17. yüzyıllarda hemen hemen hiç kalıcı yerleşim olmadığı için– bu toprakları da sınır bölgesi saymak mümkündür. Ve 17. ve 18. yüzyılların Cezayir ve Tunus'unda denetimi ellerinde tutan yeniçeriler, kaptan-ı deryalar ve yerel hükümdarlar kuşkusuz imparatorluk merkezinden uzak bir sınır bölgesinde konumlanmışlardı.

Mekke şerifleri için de, güneydeki Yemen vilayetinin Osmanlıların elinde olduğu 1568 (975-6) ve 1632 (1041-2) arası dönem için bile benzer şeyler iddia edilebilir.[16] Zira, Hicaz'ın vahaları ve liman kentleri ile Kızıldeniz kıyısı, hatta bizzat Osmanlı vilayet başkenti Sana arasında geniş çöl şeritleri uzanmaktaydı. Yani Yemen vilayeti, Hicaz'dan neredeyse bir çöl "denizi" ile ayrılmış bir "ada" olarak kabul edilebilir; bu açıdan, şerifler yönetimindeki topraklar da Osmanlı denetimindeki "kıta"nın uzak bir sınır bölgesi olarak görülebilir.[17] Ayrıca, Osmanlıların Yemen üzerindeki hâkimiyeti nihai olarak, oldukça kısa ömürlü olmuştur ve padişahların bu uzak bölgedeki hâkimiyetinin geçici karakteri Mekke şeriflerinin yarı-bağımsız konumunu daha da pekiştirmiş olsa gerektir.

Dolayısıyla, İnalcık tarafından önerilen modeli şu şekilde değiştirmek uygun görünmektedir. Çığır açan makalesinde anlatılan ardışıklık, gerçekten de pek çok erken Osmanlı fethinin karakteristik özelliği olmakla birlikte, bağımsız veya az çok özerk bir prensliğin / beyliğin hiç kurulmayıp, fetihten hemen sonra dolaysız Osmanlı denetiminin kurulduğu örnekler de vardı. Buna karşılık, bir kez padişah tarafından tanındıktan sonra, asla merkezden yönetilen bir vilayete dönüştürülmeyen, yüzyıllarca bağımlı fakat özerk bir varlık sürdüren prensliklerin / beyliklerin de örnekleri vardı. Bunun olması, Safeviler veya Habsburglar gibi büyük bir

devletle belirli bir bölgede –nispeten– istikrarlı bir sınır tesis edildiği zaman, ya da söz konusu bölgenin sınırı, herhangi bir erken modern devletin en iyi ihtimalle sınırlı hâkimiyet kurabileceği çöle dayandığı koşullarda, daha muhtemeldi.

Daha da şaşırtıcı olan, yeni alınan topraklarda merkezi yönetimin kurulması sürecinin kolaylıkla tersine çevrilebildiği durumların sık sık ortaya çıkmasıdır. En azından Müslüman topraklarda, merkezi olarak denetlenen idareler, pekâlâ, yerlerini, merkezi yönetim tarafından gayri resmi olarak tanınan "bağımlı prensliklere / beyliklere" bırakabilmekteydiler. Bu sadece Kuzey Afrika'nın ortası ve batısı gibi uzak bölgelerde değil, Mısır gibi, hem İstanbul'a yiyecek ve kumaş tedarik eden bir yer olarak hem de İmparatorluğun tümü için bir parasal gelir kaynağı olarak belirleyici önem taşıyan bir vilayette bile meydana gelebiliyordu. Afrika'nın kuzey kıyısının tamamında, Osmanlı fetihleri sonrasında bu bölgelere yerleştirilen askeri kuvvetler, birkaç on yıl içinde merkezi idareyi devirip yepyeni tür "bağımlı prenslikler / beylikler" denilebilecek idareler kurdular. Dahası, İstanbul'daki yetkililer 16. yüzyılda bile merkeze oldukça yakın kimi vilayetleri sadece görünüşte yönetiyor, güçlü yerel aileler ise sanki bağımlı fakat özerk hükümdarlarmış gibi fiili yönetimi ellerinde tutuyorlardı. 17. yüzyıl sonuna veya 18. yüzyıl başına gelindiğinde, "âyan" Osmanlı İmparatorluğu'nun birçok bölgesinde iktidarını kurunca, "merkezden yönetilen vilayetler" ile "bağımlı fakat özerk prenslikler / beylikler"i birbirinden ayıran çizgi daha da bulanıklaştı.[18]

Ortodoks, Katolik veya Protestan prensler yönetimindeki bağımlı devletlerin kalıcılığına gelince, bunlar arasında Hıristiyan dünyasıyla bağlantılar olarak Osmanlı merkezine yararlı olanları ayrı bir kategoriye yerleştirebiliriz. Hiç değilse belirli zamanlarda, bu tür bağımlı devletler, İstanbul'daki otoritelerin tabii ki onayladığı, fakat herkesin gözünün önünde yapmak istemediği diplomatik ve/veya ticari alışverişlerin yapıldığı yerler oldular. Böyle yerler konusunda tutulacak bir yol onları olağan Osmanlı idari sisteminin tamamen dışında tutmak, ya da en azından merkezi iktidarın sadece alt düzey zevat tarafından temsil edilmesini sağlamaktı.[19] Dubrovnik (İtalyanca Ragusa) bu türün en iyi belgelenmiş örneğidir. Anla-

yılan o ki, askeri tehdit sınırlı olduğu zaman, "kâfir"le ilişkileri yüksek mevkiden bir beylerbeyi kanalıyla yürüterek, onlara paye vermenin pek cazip bir yanı yoktu.

"Merkezden yönetilen vilayetler"de eski ve yeni yerel güçler

Bir beylerbeyi tarafından yönetilen vilayetlerde bile, merkezi hâkimiyetin şemsiyesi altında yerel soyluların egemenliğinin şu veya bu ölçüde devam edebiliyor olması, yeni fethedilen yerlerin entegrasyonunu hedefleyen Osmanlı politikalarını daha da karmaşık bir hale getiriyordu. "Büyük Suriye" örneği bunu ziyadesiyle ortaya koymuştur.[20] Osmanlı fethinden hemen sonra Halep ve Şam vilayetlerinin kurulmuş olmasına karşın, özellikle Suriye çölünün sınırlarında, kimi gerçek birer kale olan müstahkem konutlarda yaşayan soylu aileler vardı, bunların egemenlikleri genellikle Memluk dönemlerine kadar uzanırdı. 1517'den (922-3) sonra, bu hanedan reislerinden bir kısmı muntazaman sancakbeyliklerine, fakat aynı zamanda Şam hac kervanının komutanlığı gibi çok revaçta olan makamlara da atanmaktaydılar.[21] Yani, Suriye bir yandan merkezi olarak idare ediliyor görüntüsü verirken, gerçek hayatta, İnalcık modelinin "ilk aşaması," tek bir kuşak boyunca değil, yüz yılı aşkın bir süredir devam etmekteydi. Suriye vilayetleri Akdeniz'in doğu kıyı kesiminde stratejik konumda yer aldığı, dolayısıyla da oldukça fazla merkezi denetim olması beklenen bir yerde bulunduğu için, bu daha da dikkat çekicidir. Dahası, Mekke'ye giden belli başlı hac yollarından biri Şam'da başlıyordu. Meşruiyetleri önemli ölçüde haccı başarıyla himaye edebilmelerine bağlı olan Osmanlı padişahları açısından, bu, Şam'ı çok hassas bir bölge haline getiriyordu. Ancak yerel âyan Fahreddin Maan'ın topraklarını Osmanlı hâkimiyetine meydan okumak noktasında büyütmeye girişmesi üzerinedir ki, merkezi yönetim kuvvet kullanarak bölgeye yeniden girdi. Suriye vilayetleri üzerindeki merkezi hâkimiyet Fahreddin'in 1633'te (1042-3) yenilgiye uğratılmasından sonra, nihai olarak kuruldu. Yine de, Şam'da 'Azmlar olarak tanınan yerel bir ailenin, vilayeti 1700'lerin başlarından itibaren elli yılı aşkın süre denetimi altında tutmayı başardığı düşünülecek olursa, en azından Büyük Suriye bölgesinde Osmanlı merkeziyetçiliğinin altın çağının oldukça kısa sürdüğü ve

"bağımlı beylik" ile "merkezden idare edilen vilayet" arasındaki sınırların ilk bakışta göründüğü kadar keskin olmadığı açıklık kazanır.

Merkezi denetim ile yerel soylu egemenliklerinin, rahatsız bir ortak yaşam sürdürdüğü bir diğer bölge de Macaristan'daki Buda beylerbeyliği idi. Burada, Katolik kilisesi hiyerarşisinin işleyişi çok bozulduğu halde Müslümanlaşma nispeten sınırlıydı. Fakat ademi merkeziyetçi yapısıyla Protestanlık o sırada Macaristan'da yaygın olduğu için, Hıristiyanlığın icrası Roma ile yakın bağlar sürdürülmesini gerektirmiyordu. Muhtemelen, birkaç kale kent ve bazı stratejik köyler dışında Müslüman ahali sayısının sınırlı olması nedeniyle, 17. yüzyıl Osmanlı otoriteleri burada yoğun bir kadı idaresine bağlı kazalar ağı kurmamış görünmektedirler. Bu boşluk, eski krallıklarının Habsburgların denetimindeki, Kraliyet Macaristan'ı denilen bölgesinde yaşayan Macar soylularının, Osmanlı bölgesine yargıçlar göndermesine hatta buradan vergi toplanmasına bile olanak vermiş –zavallı köylüler vergilerini iki kere ödemek zorunda kalmışlardı.[22]

Bu kısa girişin de gösterdiği gibi, Osmanlı sistemi içinde bağımlı prensin / beyin statüsü soyludan soyluya büyük farklılık gösterirdi. Elinizdeki kitabın yazarının, yer ve dil ve diğer sınırlılıkları nedeniyle, burada bağımlı devlet olma halinin bütün çeşitleri incelenmeyecektir. Kendimizi küçük, ama İmparatorluk sınırlarında var olan gerçek çeşitliliğin bir kısmını yansıtacak bir örneklemle sınırlı tutacağız. Esas olarak Osmanlı bakış açısıyla ilgilendiğimiz için, bu seçimde çok önemli ölçüde belirleyici olan, hem Müslümanlar hem de Hıristiyanlar tarafından kaleme alınmış Osmanlı kaynaklarının bulunup bulunmadığı olmuştur. Mevcut belgelerin Osmanlı yörüngesindeki bağımlı prenslikleri hiçbir şekilde eşit ölçüde kapsamadığı tecrübeyle sabit olmuştur. Arşiv malzemeleri söz konusu olduğunda, bu değişkenliğin merkezi hükümetin ilgisinin azlığı ya da çokluğuyla ne ölçüde açıklanabileceği, henüz yanıt bulamamış bir sorudur. İstanbul arşivlerinde saklanmış belgelere göre, 16. ve 17. yüzyılların merkezi yönetimi en azından normal yıllarda, Hicaz ile, Trablusgarp ya da Doğu Anadolu'nun uzak sınır beylikleri ile ilgilendiğinden daha fazla ilgilenmiş görünmektedir. Bu perspektif, *nolens volens* [ister istemez] bu çalışmaya yansımıştır.

Konuya, başlangıçta merkezden yönetilen, sonra egemen yerel gruplar tarafından "bağımlı beylik"ler haline getirilerek, Cezayir, Tunus ve Trablus beylerbeyliklerine dönüştürülen vilayetlerin, "kuruluştan gelen tuhaflığı"ndan başlayacağız. Bundan sonra ilgileneceğimiz bölge, Osmanlı İmparatorluğu var olduğu sürece özel ve ayrıcalıklı bir statüye sahip olan Hicaz olacak. Hicaz'da bulunan Mekke ve Medine hac kentleri, soyları Muhammed Peygamber'e bağlanan hükümdarlar tarafından yönetilmekteydi. Sonra, dikkatimizi bağımlı Müslüman hükümdarlardan Hıristiyanlara çevirerek, Dubrovnik ve Boğdan örneklerini inceleyeceğiz. İtalya ile yakın bağlara sahip bir Adriyatik liman kenti olan Dubrovnik'in seçilmesinin nedeni zengin arşivleridir. Padişaha ait pek çok yazılı metnin bulunduğu bu zengin arşivler, tarihçinin, tarihi iyi belgelenmemiş kentlerde gölgede kalan şeyleri görmesine imkân tanımaktadır. Boğdan'a gelince, 17. yüzyıl soylusu Miron Costin ve özellikle genç dönemdaşı, Prusya Bilimler Akademisi üyeliğine seçilmiş araştırmacı prens, Prens Dimitri Kantemir'in yazıları Polonya, Tatarlar ve Osmanlı padişahları arasına kama gibi girmiş bu sınır bölgesi hakkında büyüleyici bir perspektif açmaktadır. [23]

Cezayir, Tunus ve Trablus, tacirlere, zanaatkârlara ve kısmen yerleşik, kısmen göçebe bir kırsal nüfusa egemen olan asker ve *corsair* seçkinlerce yönetilmekteydi. Hicaz'da, hemen hemen hiç tarımsal hinterlantı olmayan Mekke ve Medine, geçimini esas olarak hacılardan sağlıyordu, kalacak yer ve yiyecek temini başlıca gelir kaynaklarından biriydi. Vahaların ötesinde, deve yetiştiren küçük bir Bedevi nüfus vardı. Dubrovnik bir kent devleti ve Katolik tüccar cumhuriyetiydi, Boğdan ise, başkenti Yaş / Iassy dışında kentleşmenin sınırlı olduğu bir Ortodoks bölge prensliğiydi. Bu çeşitlilik Osmanlı iktidarının, her şeyi kapsayan belli genel ilkeler dışında, kendisini çok çeşitli sosyo-politik koşullara nasıl esnek bir şekilde uyarladığını görmemize olanak sağlayacaktır.

Seçtiğimiz örnek durumlar birbirinden çok farklı coğrafi ortamlarda yer aldığı için, sınır bölgeleri Osmanlı idaresinin işleyişini de tahlil etmemize imkân vermektedir. Kuzey Afrika beylerbeylikleri ve Dubrovnik yüzünü Akdeniz'e çevirmiş yerlerdi, oysa Boğdan'a, Osmanlılar dışındaki dünyadan, sadece karayoluyla ulaşılabilmekteydi, çünkü Karadeniz bir Os-

manlı gölüydü. İmparatorluğun kuzey sınırlarında bulunan bu bölge, soğuk kışlarıyla, Kızıldeniz'e doğru yönelim ile, uzun, tehlikeli fakat vazgeçilmez kervan yollarına bağımlılığı bir arada yaşayan çöl ülkesi Hicaz ile canlı bir tezat oluşturmaktaydı. Hepsinde de, uzaklık ve erken modern ulaşım teknolojisinin koşulları sadece silahlı güç kullanarak başarılabilecek şeyleri sınırlıyor ve genellikle, merkezi otoriteleri, bizlerin, modern bir ifadeyle, "askeri" değil, "siyasi" çözüm olarak adlandıracağımız planlar geliştirmeye mecbur ediyordu.

Askeri birlikler ile "siyasal hanehalkları"nın denetimi altındaki yarı-özerk vilayetler

Yerel aristokratlar dışında, belirli Osmanlı vilayetlerinin kasaba ve kentlerinde konuşlanmış askeri ve milis birlikleri de bağımlı prenslerin / beylerin yönetimleriyle kıyaslanabilecek bir yönetim tarzı kurabiliyorlardı. Böyle, yönetimin askerler tarafından ele geçirilmesi, Cezayir, Tunus ve Trablus örneklerinde özellikle aşikârdır. Cezayir'de 16. yüzyıl sonuna kadar, atanmalarını doğrudan İstanbul'daki padişahlara borçlu valiler görevdeydi. Aslında, pamuk ipliğine bağlı bir bağımsızlıktan İspanyollara karşı Osmanlı desteği için vazgeçen bu ilk valilerin en tanınmışı Barbaros Hayreddin idi. Önce valilik sonra da kapudan paşalık makamlarıyla ödüllendirilmişti. [24] Fakat 1600'den (1008-9) sonra, içinde hem yerel yeniçeri ocaklarının hem de *corsair* kaptanların temsil edildiği bir divan, Cezayir beylerbeylerini geri planda bıraktı. 1659'da (1069-70) başlayarak, bu divanın, önce ağa sonra da dey olarak adlandırılan başkanı, vilayetin en yüksek seviyedeki ileri geleni oldu –iktidarda kalmayı becerebildiği sürece.[25] Bundan farklı fakat yine de karşılaştırılabilir uygulamalar, kuloğlu olarak bilinen milislerin siyaset sahnesine egemen olduğu, Osmanlı donanmasının ancak büyük isyanlar çıkması halinde boy gösterdiği Trablus'ta da vardı.[26] Tunus'ta gemi kaptanları ve asker kişilerden oluşan divanlar vasıtasıyla yönetim sistemi 1705'e (1116-17), Alioğlu Hüseyin adlı yerel komutan bir beyler hanedanı kuruncaya kadar devam etti. Bu gelişme, 18. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda çok sık rastlanan taşra âyanı yönetiminin bir örneği olarak da görülebilir.[27]

Fakat farklı bir açıdan, üç Kuzey Afrika vilayetinin izlediği siyasal rotayı, az incelenmiş fakat müthiş ilgi çekici bir gelişmenin örnekleri olarak da düşünebiliriz. Zira hiç değilse kısa bir dönem doğrudan İstanbul'dan yönetilmiş olan Cezayir, Tunus ve Trablus, hızla vasal beylik statüsüne döndüler. Bu gelişmenin bir göstergesi olarak, 17. ve 18. yüzyıllarda bu üç vilayeti yöneten yapıların, padişahların Avrupalı hükümdarlarla yaptığı barış antlaşmalarına uymayı reddedip, böyle anlaşmaları ancak kendileri müzakere ettiği takdirde geçerli saymış olmalarını bu gelişmenin bir göstergesi sayabiliriz.[28] Bu durum, İstanbul'daki otoriteler tarafından hiçbir zaman tam olarak benimsenmemiş ve zaman zaman Kuzey Afrikalı tebaaya, padişahın yapmış olduğu anlaşmalara uymaları emredilmiş olmasına karşın, "pragmatik" Avrupa yönetimlerinin genel tutumu, gemi taşımacılığının güvenliğini düşünerek, Cezayir, Tunus ve Trablus'un bu yönetici yapıları tarafından talep edilen ayrı anlaşmaları imzalamak oldu. Ancak bugün bizim "dış politika kararları" diye adlandırdığımız [mekanizma] içinde –hiç değilse *corsair* kaptanların geçimlerini doğrudan etkileyen kararlarda– "ses" sahibi olma talebi, padişaha karşı güçlü bir sadakat duygusu beslenmesinin önüne geçmiyordu, özellikle Cezayir'de yerel birliklere katılan askerlerin Anadolu'dan gelmeye devam etmesi bu sadakat duygusunu daha da güçlendirmekteydi.[29] Ayrıca, üç Kuzey Afrika vilayetinin zaman zaman kendi aralarında savaşmış olmalarını da 1600'den (1008-9) sonraki "vasal beylik" statüsünün bir başka göstergesi olarak görebiliriz. Bu bağlamda, 1705'te (1116-17) Cezayir askeri birlikleri önemli bir ticari pazar olan Tunus'a saldırmışlardı ve bu kayıtlara geçmiş tek olay da değildi.

Daha eski tarihçiler Cezayir, Tunus ve Trablus'taki yönetici grupların, yerel toplumla bağı az, şu veya bu tür "dışarıdan gelme" kişiler olduğunu vurgulamak eğiliminde oldularsa da, bu iddia yakın dönem araştırmacıları tarafından önemli ölçüde değiştirilmiştir.[30] En azından 16. yüzyılda, bir vilayetin daha ileri gelen sakinlerinin, sevilmeyen bir valiyi, uygunsuz veya kötü davranışları yüzünden padişaha şikâyet ederek başlarından atması çok mümkündü. Dolayısıyla yönetici grupların üyeleri, ister asker kişi ister *corsair* olsunlar, yerel ailelerle akıllıca kurulmuş evlilik bağları yoluyla konum-

larını güçlendirmeyi genellikle uygun bulurlardı. Akrabalardan, aile dostlarının oğullarından ve kölelerden, özellikle korsan baskınlarında esir alınıp Müslüman yapılmış kölelerden oluşan büyük ve kimi de güçlü örgütlenmeler olan farklı "siyasal hanehalkları"nın reisleri arasında bir çatışma çıktığı zaman da böyle bağlar çok işe yarayabilmekteydi. Zira, 17. yüzyıldan itibaren Osmanlı merkez vilayetlerinde böyle iyi donanımlı bir hanehalkı (mükemmel kapı), nasıl başındaki kişinin yüksek makamlara ulaşmasını sağlıyorsa, bu "siyasal hanehalkları" (siyaset kapıları) arası mücadeleler de genellikle Cezayir, Tunus ve Trablus'taki önemli makamlara kimlerin geçeceğini belirliyordu.[31] Dolayısıyla, yerli reaya sınıfı arasından ileri gelen kişilerle ve komşu Fas sultanlığındaki güçlü ailelerle bağlar, Osmanlı Kuzeybatı Afrikası'nın "siyasal hanehalkları" arasında en talihlilerin seferber edebileceği "maddi olmayan kaynaklar" arasında sayılmaktaydı.[32]

Hicaz örneği

İsteksiz bir bağımlıya verilen mali destek:
Çöl sınır boylarının özerk beyleri olarak şerifler

Osmanlı merkezi idaresi açısından Mekke şeriflerinin önemi kontrolleri altındaki insan sayısında ve/veya işlenebilir tarım arazisinde yatmıyordu. Bu bakımlardan ortaya koyabilecekleri şey çok azdı; ancak bu ailenin üyelerinin 10. yüzyıldan bu yana Mekke ve Medine hac kentlerine hükmetmiş olması önemliydi.[33] Üstelik, Muhammed Peygamberin soyundan geldikleri için, dini bakımdan da güçlü bir meşruiyete sahiptiler, oysa böyle bir soydan gelme meşruiyet Osmanlı hanedanı için geçerli değildi. Soylarının Peygamberin aşireti olan Kureyşlilerden geldiğini göstermek için soyağaçları ilan eden pek çok başarılı Müslüman hükümdar olmasına karşın, Osmanlı padişahlarının hiç böyle iddialarda bulunmadıklarını da kaydetmek gerekir.[34] Osmanlı hükümdarları, meşrulaştırıcı söylemlerinde soylarını değil, "Haremeyn'in hizmetkârları" olarak Müslümanlar cemaatine verdikleri ve vermeye devam ettikleri somut hizmetleri vurguladılar. Bu hizmetler Osmanlı İmparatorluğu içinden ve dışından Müslümanların Mekke'ye yaptıkları hac yolculuğunu kolaylaştırmakla ilgiliydi.

Bu çabanın ancak Hicaz'da hacıların ihtiyaçlarını bilip anlayan bir yerel yönetim kurulması halinde başarıya ulaşabileceği çok açıktı. Kuramsal olarak, Osmanlı padişahları merkezden çok uzaklardaki Hicaz'da şerif hanedanını iktidarda tutmak –bu belli bir denetimi engellemiyordu– ya da burada merkezden yönetilen bir idare oluşturmak seçeneğine sahipti. I. Selim ve vezirlerinin ikinci seçeneği hiç ciddi olarak değerlendirip değerlendirmediğini bilmiyoruz. 16. yüzyıl başlarıyla ilgili belgelerin ne kadar kıt olduğu göz önüne alındığında, bu seçeneği düşünmüş, fakat sonunda reddetmiş olmaları çok mümkündür. Ya da iktidardaki şerifin I. Selim'e kendiliğinden boyun eğmiş olması, bu tür değerlendirmeleri gereksiz kılmış olabilir. En nihayetinde, liman kentlerinde ve Mekke ve Medine'de düzenli garnizonlar konuşlandırmadan Hicaz'ı doğrudan denetim altında tutmak mümkün değildi. Vergilendirilebilir kaynakların çok yetersiz olduğu, hatta kimi yerlerde neredeyse hiç olmadığı koşullarda, bu, sadece askerlerin ödemeleri için çok büyük miktarlarda nakit transferi yapılması anlamına gelecekti. Sınırların savunulmasına ilişkin sorunları çözmek için maliyeti yüksek çözümlere başvurmak Osmanlı hükümdarlarının hiç yapmadığı bir şey değildi. İşin aslında, Nil Nehri'nin Birinci Şelale'sinin güneyindeki çölde, bu tür garnizonlar yüzyıllarca bulundurulmuştu. Fakat Doğu Afrika'daki bu doğrudan müdahale, Nil bölgesinde, padişahların Mısır'ın güney sınırlarını bekleme sorumluluğunu devredebileceği, iktidar ve tarihten gelme itibar timsali yerel bir şahsiyet olmamış olmasına bağlı olabilir.[35]

"Bağımlı bey"lerin normal olarak yaptığı gibi Osmanlı hükümdarlarına vergi ödemek bir yana, şerifler aslında hem İstanbul'dan hem de Kahire'den gönderilen yıllık ödemelerle mali olarak desteklenmekteydi. Ayrıcalıkları bundan da ibaret değildi. Burada Osmanlılar bir kez daha Mısır'ın eski hükümdarlarından, yani son dönem Eyyubilerden ve onların ardılı Memluklardan, miras kalmış bir geleneği sürdürdüler. Zira, 12. yüzyıl sonuna gelindiğinde, belki daha da önce, şeriflerin, varlıklı hacıları, kendilerinden zorla, geri ödenme ihtimali düşük borçlar alınarak soyulacak birer av gibi gördüğü anlaşılmaktadır. Bu tür zoralımların önüne ancak Mısır sultanının Hicaz'a muntazaman para ve erzak göndermesi halinde geçile-

biliyordu. Ya da, hiç değilse, bütün öfkesine karşın, kendisini şerifin para taleplerine karşı savunmak konusunda aciz kalan varlıklı Endülüslü İbn Zübeyr'in anlattığı hikâyeden çıkan anlam budur.[36] Memluklar döneminde (1250-1517 / 647-923) Haremeyn'e yardım kurumsal bir zemine oturtulmuş, Mısır hükümdarları tek işlevi Mekke ve Medine'nin ihtiyaçlarını karşılamak olan dini vakıflar kurmuşlardı. Bunların sayısının zaman zaman, özellikle 15. yüzyılda Mısır tarımını sarsan kriz nedeniyle ilk vakıf köylerinin gelirlerinin yetersiz kaldığı noktada, artırıldığı anlaşılıyor.

Osmanlıların Mısır'ı almasından hemen sonra, Sultan I. Selim bu hizmetleri bir düzene bağladı, ileride yapılacak ödemeler için bir esas oluşturmak üzere Haremeyn ahalisinin sayımının yapılmasını emretti. Hicazlıların hizmetindeki Mısır vakıflarının sayısı Kanuni Sultan Süleyman ve sonra bir kez daha III. Murad zamanlarında çoğaltıldı. Ama aslen Hintli olup, hac kentine kalıcı olarak yerleşen Mekke vakanüvisi Kutbeddin, yine de, 16. yüzyıl sonlarında bu vakıf arazilerinin pek çoğunun ihmal veya kötü yönetim nedeniyle verimsizleştiği kanaatindeydi.[37]

Hicaz'a ödenen Osmanlı sübvansiyonlarından önemli bir payı şeriflerin alıp, bunu başka şeylerin yanı sıra, ittifak kurmuş oldukları belirli Bedevilerin silahlı desteğini elde tutmak için kullandıkları anlaşılıyor. Şerifler bu kabileleri, Mekke'yi olası bir Portekiz tehdidine ya da Bedevi kabileler arasındaki kendi düşmanlarına veya Yemen garnizonlarından gelen çapulcu Osmanlı asker kaçaklarına karşı savunmak için yardıma çağırabiliyordu.[38] Bu şekilde elde tutulan destekçilerin (retainers) tam sayısını belirlemek olanaksızdır, çünkü kendilerine yapılan ödemeleri belgeleyen listeler yoktur; ancak bir şerif bu rakamın yirmi ila otuz bin olduğu iddiasında bulunmuş ve Osmanlı merkezi idaresi bu rakamı sorgulamamıştır.[39] İktidardaki şerif, örneğin 17. yüzyıl sonunda olduğu gibi, padişahla açıktan kapışmaya karar verdiğinde bu Bedevilerin hiç değilse bir kısmı yanında olurdu. Son aşaması, kendisi de olayın görgü tanığı olan Evliya Çelebi tarafından çok canlı bir şekilde anlatılan bir anlaşmazlığın geçmişi hakkında ne yazık ki fazla bilgimiz yok.[40] Bu olayda, işler o noktaya tırmanmıştı ki, 1671'de (1081-2), şerif askerlerini Mekke'nin ana camiinin minarelerine yerleştirdi, onlar da buradan hacı kalabalığının üstüne ateş açtılar. Bu sal-

dın şerifin bir yıl sonra görevden azledilmesine yol açtı; Evliya bu felaketi ölkeli ve yer yer ironik bir dille anlatır.[41]

Şeriflerin, Hicaz'a her yıl Kahire'den ve İstanbul'dan gönderilen gelirler dışında, kendilerine Osmanlı padişahları tarafından bağışlanmış yerel gelir kaynakları da vardı. Bu gelirler arasında herhalde en önemlileri Cidde limanında alınan gümrük vergileriydi; şerifler bunların yarısını alıkoyarlardı. Zira Cidde sadece Hindistan, Afrika ve Yemen'den gelen hacıların toprağa ayak bastığı liman değil, aynı zamanda önemli bir ticaret merkeziydi.[42] 16. yüzyıl sonunda, istenen aşırı vergiler Hintli tacirleri mallarını Cidde yerine kuzeydeki Süveyş limanına götürmeye yöneltince –muhtemelen geçici olarak– düştüğü bilinmekle birlikte, gümrük resimlerinden ve liman vergilerinden elde edilen gelirler önemli olmuş olsa gerektir.

Şeriflere ve genel olarak Mekke ve Medine ahalisine ödenen dolaysız ve dolaylı sübvansiyonlar, haccın başarılı geçmesini güvence altına almak için yaptıkları işbirliğine karşılık teminat kabilinden yapılan ödemelerdi. Hicaz'da tarımsal üretim çok düşük olduğu için, tahıl muntazaman ve kısmen bedelsiz gönderilmeyecek olsa, mevcut tüm yiyecek bölgenin sabit sakinleri tarafından tüketilir, hacılar ihtiyaçlarını normal fiyata satın alamazlardı.[43] Ayrıca, Kutsal Kent'e şu veya bu nedenle muhtaç vaziyette ulaşmış hacıların yardımına koşmak da mümkün olmazdı; çöl yollarındaki tehlikeler ve Mekke yoluna düşen bazı hacıların aslında yolculuğu yapacak parası olmadığı gerçeği göz önüne alındığında, bu önemli bir meseleydi.[44] Hacılara yaptıkları hizmetler karşılığında ve ayrıca Mekke fukarasına iane özellikle sevap sayıldığından, 16. yüzyıl sonlarına gelindiğinde, Mekke'nin sabit ahalisinin çoğu yıl boyu padişahlar tarafından gönderilen tahılla beslenmekteydi.[45] Aynı zamanda, Osmanlı idaresi yerli halkı hacılara kazık atmaktan caydırmak için çaba harcadı; muntazaman ödenen sübvansiyonlar, örneğin müstakbel hacılara deve sağlanması söz konusu olduğunda, piyasa sürecine resmi müdahaleyi meşrulaştırdı.[46] Sistem oldukça iyi işlemiş görünmektedir; tabii hacılardan "piyasanın kaldıracağı" kadar para alınamazlık edilmedi, bu olağan bir hadise olarak devam etti.[47] Fakat büyük kıtlıklardan ya da zengin hacılardan, İbn Zübeyr'in geriye çok çarpıcı bir tanıklığını bıraktığı olayla kıyaslanabilecek türde tehditle para alındığından söz edildiğini duymuyoruz.

Şerifler, Bedeviler ve hac kervanının güvenliği

Ancak Osmanlı hükümdarlarının Hicaz'a, Mısır'dan sayısız gemi yükü tahılın yanı sıra, her yıl oldukça büyük miktarlarda para göndermeyi gerekli görmesinin tek nedeni, hacıların yiyecek ve su ihtiyaçlarının karşılanması değildi. Şerifin Bedevi kuvvetlerine de çöl yollarının güvenliği konusunda sorumluluk verilmişti. Bu öncelikle, kendilerinin hacılara saldırmaktan geri durması demekti; ayrıca sübvansiyon alanların, hac kervanlarına üçüncü tarafların saldırması halinde yardıma gelmeleri gerekiyordu. Şerife sadık Bedeviler için bu yükümlülük özellikle bağlayıcı olmuş olsa gerektir, çünkü şerif vasıtasıyla aldıkları hediyeler nedeniyle, hiç değilse, gevşek bir şekilde Osmanlı padişahına bağlıydılar ve dolayısıyla padişahın hacıların güvenliği ve esenliği konusunda üstlendiği sorumluluğu paylaşmaları bekleniyordu.

Ancak bu tür düzenlemeler kervan güvenliği açısından tam bir güvence oluşturmamaktaydı; dolayısıyla, özellikle Mağribli hacıların taşıdığı silahların yanı sıra, kervan komutanının emrinde silahlı adamlardan oluşan bir kuvvet olurdu. Şam güzergâhında bu birlik, normal sefer görevlerinden muaf tutulan Suriyeli tımar sahiplerinden ve genellikle yaşlıca yeniçerilerden oluşurdu. Dahası, kervan beraberinde deve sırtında taşınan ve genellikle konaklama alanlarının güvenliğini sağlamaya yeterli küçük toplar götürürdü.[48] Fakat özellikle, 1683-99 (1094-1111) uzun Osmanlı-Habsburg savaşları sırasında muhtemelen ve 1700'lerde çeşitli defalar kesinlikle olduğu gibi, sübvansiyonlar tam olarak ödenmediği zaman, kervanlar büyük saldırılara uğrayabiliyordu. Daha önce de gördüğümüz gibi, 1757'de (1170-1) bir Şam kervanı dönüş yolunda fiilen yok edilmişti.[49]

Osmanlı resmi söylemine gelince, yol kesen haydut olarak şeriata göre idamı hak edecekleri halde, hac kervanlarına saldıran Bedevilerin yol kesen "sıradan" haydutlar olarak görülmemesi oldukça olağandı.[50] Bu tür çapulcular daha çok kâfir kertesinde tutulur, bu da başka şeylerin yanı sıra, hurma ağaçlarının sökülmesi gibi, çöl savaşlarında şiddetle kınanan bir muameleyle karşı karşıya gelebilecekleri anlamını taşırdı.[51] Ancak bu cezanın, siyaseten önemsiz görüldükleri ve/ya Arap çölünün ortasında yaşadıkları için padişahların bağış dağıtımının zaten dışında kalan kabileler için

caydırıcı olması şart değildi. Evliya Çelebi sadece Mekke'den Şam'a giden ve sözde sadece Osmanlı fermanlarının geçerli olduğu bölgelerden geçen kendi kervanının çektiği sıkıntıları anlatmakla kalmaz. Aynı zamanda el-Hasâ ve Basra'dan gelip, Arap yarımadasının kontrol dışı kalmış çöllerini aşmak zorunda kalan ve Bedeviler tarafından geciktirildikleri için haccın en önemli ibadetlerini neredeyse kaçıran dini bütün yolcuların içine düştükleri kötü durumdan söz eder.[52]

Uluslararası arenada şerifler

Vergi ödemek yerine, "Bedevileriyle" birlikte sübvanse edilen şerifler Osmanlı imparatorluk yapısı içinde oldukça özel bir yere sahipti.[53] Merkezi hükümet açısından, hac kervanlarını korumak ve ihtiyaçlarını temin etmek gereği bu ayrıcalıklı konum için kuşkusuz yeterli gerekçe oluşturuyor ve merkezi idaredeki görevlileri şerifleri tabi hükümdarlar olarak görmekten alıkoymuyordu. Ancak, en azından 16. ve 17. yüzyıllarda şerifler kendilerini sadece Osmanlı padişahına bağımlı hükümdarlar olarak görmemekteydiler ve "uluslararası siyasette" rol oynamak girişiminde bulundular. Bunu mümkün kılan, Hindistan'ın Babürlü imparatorlarının Haremeyn'de, itibardan düşen saray erkânı ve beylerin rahat rahat sürülebilecekleri bir yer sahibi olmak arzusu oldu.[54] Bu en azından, Ekber (hd. 1556-1605 / 963-1014) atalarının dini İslamiyeti bırakıp, farklı dinleri birleştiren (syncretistic) kendi yarattığı "din-i ilahi"ye dönene kadar geçerliydi ve Babürlü imparatoru saltanatının orta yıllarına kadar Mekke'de hayırsever ve hatta "diplomatik" bir varlık tesis etmek çabasında oldu. Diplomatik varlık oluşturma bağlamında, Ekber'in teyzesi Gulbadan Begam ve eşi Salima'nın Hicaz'da uzun süre kalmasına işaret edebiliriz; bu durum Osmanlı merkezi hükümetinin bazı temsilcilerini önemli ölçüde rahatsız etmişti.[55] Ekber'in Haremeyn'e yönelik hayır amaçlı ilgisinin işaretleri olarak, bir noktada çok sayıda yoksul Hintlinin hac yolculuğunu finanse etmesini ve Hintli ziyaretçilerin uğrak yeri haline gelen Kadiri derviş tekkesini kurmasını sayabiliriz.[56]

Mekke'de Babürlü mevcudiyeti oluşturmak için yapılan bu girişim nedeniyle, ortaya şeriflerin sırtını dayayabilecekleri Delhi ve Agra kaynaklı

bir mali destek çıktı; bu güvence şeriflerin Osmanlı bağışlarına bağımlılığını azaltıyordu. Üstelik, 17. yüzyılda, Güney Hindistan prensliklerinin henüz bağımsız olan hükümdarlarından başka destekler de gelmekteydi. Ancak bu prensliklerin toprakları yavaş yavaş Babürlü İmparatorluğu içine katıldı. Güney Hindistan'dan gelen sübvansiyonlar genellikle büyük pirinç sevkiyatı şeklinde oluyordu. Bunlar ya doğrudan sadaka olarak dağıtılır ya da satılıp geliri hayır işlerinde kullanılırdı.[57] Ancak Güney Hindistan prenslerinin bağışlarının, şerifler açısından, Babürlülerin ilgisindeki belirgin azalmayı telafi etmeye yetip yetmediğini bilmek zor. Zira Evrengzib (hd. 1618-1707 / 1027-1119) kendisini, devleti içinde Hindulara kendisinden önceki hükümdarlar kadar öncelik tanımayacak, katı Müslüman bir hükümdar olarak sunduğu halde, Hicaz'la hemen hemen hiç ilgilenmemekteydi. Elimizdeki kaynaklar yetersiz olduğu için, Babürlü İmparatorluğu'nun 18. yüzyıldaki çöküşü ve İngilizlerin Hindistan'da büyüyen gücü, şerifleri, yeniden sadece Osmanlı desteğine dayanmak ve uluslararası ihtiraslarını frenlemek zorunda bırakmış mıdır, şu anda bilemiyoruz –tabii o sıkıntılı dönemde böyle bir destek ne kadar bulunabildiyse. Ancak bu, olası bir varsayım gibi görünüyor.

İstanbul'daki padişah ve vezirlerin şeriflerin uluslararası alandaki ihtiraslarına nasıl baktığını da söylemek güç. Zira bugüne ulaşan tek resmi kaynağımız olan Mühimme Defterleri'ndeki belgeler bu konuda suskun. Bununla beraber, bölgenin idari yapısı tasarlanırken, şeriflerin hükümdarlık statüsüne, bağımlı hükümdar olarak da olsa, bazı imtiyazlar tanındı. Hiç değilse normal koşullar altında, bir beylerbeyi komutasında Mekke veya Medine'ye konuşlandırılmış askerler yoktu. Dahası, en azından 16. yüzyılda, Şam vilayetinin güneyinde ve Yemen'in kuzeyinde görevli hiçbir tam yetkili beylerbeyi yoktu. Doğu Kızıldeniz bölgesinde Osmanlı merkezi hükümetini temsil eden görevliye gelince, o mütevazı bir şekilde Cidde emini unvanını taşıyordu ve sancakbeyi rütbesindeydi.[58] Bu olağandışı düzenlemenin Osmanlıların, şeriflerin hükümdarlık konumuna ilişkin resmi hassasiyetinden kaynaklandığını tahmin etmek mümkün; zira şeriflerin hac sorumluluğunu paylaşmasını beklemek, ancak otoriteleri çok açıktan sorgulanmadığı takdirde mümkün olabilirdi.

Dubrovnik örneği: Osmanlı padişahları ile Katolik Akdeniz arasındaki bağ

Hicaz beraberinde masraf getirirken, bazı kaynakların Ragusa dediği Dubrovnik, yüzyıllarca "bağımlı prenslik" statüsünü, böylesi Osmanlı padişahları açısından mali olarak daha avantajlı olduğu için korudu. Çünkü Dubrovnik çok önemli miktarda vergi ödüyordu, bu vergi 16. yüzyıl sonunda yılda 12.500 altın sikke seviyesine ulaşmıştı. Bu meblağ, padişahın doğrudan idaresi altındaki daha zengin liman kentlerinden elde edilebilen paradan bile yüksekti.[59] Dolayısıyla Dubrovnik, tarih öncesi imparatorluklar örneğinde kaydedilmiş bir kategoriye giriyordu: bu büyük devletler uygun verginin ödenmesi karşılığında, tam sınırları üzerinde bulunan bölgeler arası ticaret merkezlerinin işlerine müdahale etmekten genellikle kaçınmış görünmektedirler.[60] Osmanlı padişahlarının bununla karşılaştırılabilir bir davranış içinde olması "pre-kapitalist zihniyet"in bir belirtisi olarak yorumlanabilir. Aksine, erken modern dönem Avrupa devletlerinde genellikle farklı bir politika egemendi. Örneğin 16. yüzyıl Fransası'nda Lyons, büyük uluslararası fuarların mekânı olarak Cenevre'nin yerini alabilmişti, çünkü kendi toprakları üzerinde bir ticaret merkezi bulunmasını isteyen Fransız kralları, Lyons'un yabancı bir kent zararına gelişmesini desteklemek için gerekli önlemleri almışlardı.[61]

Bir ticaret kentine önemli bir miktar vergi karşılığında özerlik veya hatta bir tür bağımsızlık verilebildiğini gösteren Dubrovnik örneği, Osmanlı âleminde az rastlanan bir örnekti ama tek değildi. 1566 yılına kadar, Cenova'da bulunan ticari bir şirket olan Maona'nın Sakız adasını benzer koşullarla yönetmesine izin verilmişti. Ancak Sakız'ın uluslararası ticaret içinde konumunun kötüleşmesi ödemelerin tehlikeye girdiği izlenimini yaratınca, ada Osmanlı kuvvetleri tarafından işgal edildi.[62] Dubrovnik ticareti 15. ve 16. yüzyıllarda, kuşkusuz, 1600'den (1008-9) sonra olduğundan daha zengindi. Bu tarihten sonra –bugünün deyimiyle– Kuzey Avrupa ile yapılan Endonezya baharat ticareti artık Akdeniz'den geçmedi, ve belki de daha önemlisi, Bosnalı tacirler faaliyetlerini Dubrovnik'in ticari erişim alanını ciddi olarak kısıtlayacak ölçüde genişlettiler.[63] Fakat kentin tacirleri hâlâ haracı ödemeye, böylelikle de bir Osmanlı işgali ihtimalini bertaraf etmeye yetecek ka-

dar para kazanıyorlardı. Üstelik, kentin büyük bölümünün yıkıldığı ve ancak çok küçülmüş bir tarzda yeniden inşa edilebildiği korkunç 1667 (1077-8) depreminden sonra bile, Dubrovnik'i yöneten kurumlar –bugün bile oldukça etkileyici olan– kent surlarını onararak kendilerini emniyete almayı ihmal etmediler. Bu surlar, muhtemelen, doğrudan İstanbul'dan gönderilecek bir Osmanlı ordusunu veya donanma filosunu engellemek için olmaktan çok, korsanları caydırmak ve özellikle de taşra yöneticileriyle yerel kale komutanlarının askeri ihtiraslarını engellemek için yapılmıştı.

"Klasik-kent-devleti" Dubrovnik, bu kadar muazzam paralar ödeyebiliyordu; çünkü, Osmanlı vasalı statüsüyle Balkan yarımadasında ticaret yapma olanağı bulan kent tacirleri, burada ham yün, balmumu, işlenmemiş küçük ve büyük hayvan derileri alımında uzmanlaşmışlardı.[64] Bu mallar İtalya'da alıcı buluyor, –özellikle bugün Bulgaristan olan yerdeki– kentli ve köylüler Dubrovnik tacirlerinden kaba kalın yünlü kumaşlar ve daha kaliteli Venedik ve Floransa yapımı yünlü kumaşlar alıyorlardı. Tuza da çok talep vardı, çünkü Dubrovnik'in üzerinde yer aldığı dar kıyı şeridinin kenarındaki dağlık arazide hayvancılık başlıca faaliyetlerden biriydi.[65]

Yerel ticaret aristokrasisi siyasal özerkliğini, uzun zamandır, yönetici çevrelerin tarafsızlık olarak gördüğü bir politika izlediği için sürdürebilmişti. Bu politika, Venediklilerin emelleri karşısında korunmak için Osmanlı İmparatorluğu'na boyun eğmeyi de içeriyordu. Ayrıca Dubrovnik "lordları" (beyler), Dubrovnik gemilerine Osmanlılara karşı savaşlarda kullanılmak üzere el konulmaması taleplerinin İspanyollar tarafından kabul edilmesini sağlamayı başardılar –bu İspanyol İmparatorluğu'nu yöneten yapıların da Dubrovnik'in aracılığında bazı çıkarlar gördüğünü gösterir.[66] Venedik tehdidine gelince, tehlike çok gerçekti, zira Senyörlüğün gözünde Dubrovnik çok eskiden beri tehlikeli bir rakip ve Venediklilerin Adriyatik üzerindeki hâkimiyet iddialarının tam olarak gerçekleşmesi önünde bir engeldi. Bu yüzden, Venedik 17. yüzyıl başlarında, özellikle Osmanlı tacirlerini, Dubrovnik tacirlerinin aracılık hizmetine başvurmaktan vazgeçirmek için kendi Doğu Adriyatik limanı olan Split'i (Spalato) geliştirdi. Venediklilerin tarafından dayatılan bu engeller sonucunda, 1620'ler (1029-39) ve 1630'larda (1039-49) Dubrovnik limanında ticari bir durgunluk, hatta geri-

lerine dönemi yaşandı. Yine de, Osmanlı İmparatorluğu ile Venedik savaş halindeyken, örneğin Kandiye için yapılan uzun mücadele sırasında (1645-69 / 1054-80), Venedikliler kendileri de çareyi Dubrovnik'e başvurmakta buldular ve kenti o sırada Venedik'in hâlâ yapabildiği tekstil ihracatı için geçiş kanalı olarak kullandılar.[67]

Osmanlı tarafını ilgilendirdiği kadarıyla, Dubrovnik'in önemi, yıllık vergi dışında, tacirlerinin temin edebildiği Avrupa çıkışlı mallarda –ve ayrıca siyasal istihbaratta– yatıyordu.[68] Bir yandan da, kentin gücü Osmanlı siyasal amaçları için hiçbir zaman tehlike oluşturamayacak kadar azdı.[69] Bu değerlendirme bir Osmanlı vezirinin Venedik Senyörlüğüne yazdığı bir mektupta çok açık ve canlı bir şekilde ifade edilmişti. Vezir mektupta Dubrovnik'i, padişahın yoksulluğu nedeniyle fethedilmesini uygun görmediği kısır bir kayalık olarak tarif ediyordu.[70] Ancak Osmanlı otoritelerinin, bir yandan da, uzaklardaki topraklarının hemen kıyısında küçük bir "tarafsız alan" bulunmasından memnun oldukları anlaşılıyor. Venedik'e mektup getirip götüren ulaklar Adriyatik'i geçmeden ve geçtikten sonra burada durup dinlenebiliyor, İstanbul'dan yollanan son dakika emirleri kendilerine ulaşabiliyordu. Üstelik, İmparatorluğun kenarındaki bu yerde, esir değiş tokuşu gibi hassas işlemler gürültüsüz patırtısız yapılabiliyordu.[71]

"Boğdan'da çetin günler"[72]

Osmanlılar Boğdan'ı daha geç bir tarihte aldılar ve Polonya kralları prensliği yeniden kendi nüfuz alanları içine sokmak için 1600'lerin sonlarına kadar zaman zaman girişimlerde bulundular. 17. yüzyıl Boğdan tarihçisi Miron Costin'in çok canlı ve açık bir biçimde ifade ettiği gibi, toprakları küçük olduğu için, Boğdan hükümdarları ve boyarlarının attığı her adım, başka devletlerin çıkarlarını ve büyük planlarını anında etkiliyordu.[73] Resmi haraç ödemeleri 1455-6'da (859-61) başlamış olabilir.[74] İlk yıllarda, yılda 15.000 Macar florini talep edilmekteydi, fakat nihai Osmanlı fethi ile 1574'te (981-2) Prens Korkunç Ion'ın ayaklanması ve aynı yıl daha sonra III. Murad'ın tahta çıkması arasında geçen kırk yıldan az süre içinde bu ödeme dört misline çıktı. Haracı 53.389 Venedik altını seviyesine çıkartan bu artış, herhangi bir ekonomik gelişmeden veya nüfus artışından ileri gel-

miyordu, sadece, Osmanlıların desteğini alıp iktidar olmak için teklif ettikleri haraç miktarlarını sürekli artıran yerel prensler arasındaki amansız rekabetin sonucuydu.[75] Ayrıca, Boğdan'daki durumdan bağımsız olarak işleyen başka faktörler de vardı, bazı Osmanlı padişahlarının, özellikle İnebahtı / Lepanto savaşından (1572 / 979-80) sonra veya yeniçerilere, örneğin yeni bir padişah tahta çıktığında, büyük ödemeler yapılması gerektiği zamanlar acilen bastıran para ihtiyaçları gibi.

1564'te (971-2) sadece birkaç ay ülkeyi yöneten Prens Tornşa'nın Polonya sarayından resmen yardım talep etme girişimleri, tabii ki Boğdan'ın siyasal durumunu olumlu bir şekilde etkilemedi.[76] Söylenenlere göre, bu olayda, Osmanlı yetkilileri krala baskı yapıp sorun yaratan voyvodanın idamını emrettirebilirlerdi. Polonya-Litvanya hükümdarları sık sık Boğdan üzerinde süzerenlik iddiasında bulundukları için, Osmanlı bakış açısından, Polonya'dan yardım istemek, voyvodadan yana vatana ihanetle bir tutulmuş olsa gerektir. Ancak o sıradaki uluslararası durum, Osmanlı idaresini, Prens Tomşa'nın kaçmasına yanıt olarak mali taleplerini artırmaktan alıkoymuş görünmektedir. Bu artış ancak 1566-7'de (973-5), II. Selim tahta yeni çıktığı ve yeniçerilere geleneksel cülus bahşişini ödemek zorunda olduğu zaman gerçekleşti.[77] Genel olarak bakıldığında, kimi prenslerin biriktirdikleri servet de, Osmanlı merkezi yönetiminin Boğdan'ın pekâlâ artırılacak bir haracı ödeyebilecek durumda olduğu kanaatini desteklemiş olsa gerektir.[78]

Boğdan'ın sosyo-politik yapılarını bazı bakımlardan geç Bizans dünyasınınkilerle karşılaştırmak mümkündü, ayrıca boyarların da Polonya soylularıyla yakınlıkları yok değildi.[79] Siyaseten egemen grup soylular ya da baronlardı. Osmanlı padişahları, ünlü araştırmacı Prens Dimitri Kantemir 1711'de (1122-3) Çar Petro'ya sığınıncaya kadar, yönetici prensleri bunlar arasından seçtiler. Daha sonra atamalar Fenerliler denilen İstanbul'un ileri gelen Rum aileleri arasından yapılmaya başlandı.[80] Kantemir'e göre, Boğdan soyluları dört tabakaya ayrılırdı. En alt tabaka, yazarın belki de önyargılı görüşüne göre, soyludan çok özgür insan sayılması gereken kişilerden oluşurdu. Bunlar topraklarını ya kendileri işler ya da tuttukları hizmetkârlara işletirlerdi. Bunların üstünde şövalyeler vardı. Bunlara prens tara-

fından toprak verilmişti, onlar da buna karşılık askeri hizmet borçlanırlardı. Buna karşılık alt düzey soylulara mülkleri –Kantemir "şu ya da bu köy"den bahseder– atalarından miras kalırdı. Kantemir'in Rus boyarlarıyla karşılaştırdığı en üst seviye, kamu görevinde bulunmuş veya halen bulunmakta olan kişilerden ve eskiden yüksek makamlarda bulunmuş kişilerin torunlarından oluşmaktaydı. Böylesi seçkin ailelerin sayısı oldukça sınırlıydı, yazar kendisininkiyle birlikte yetmiş beş aile sayar.[81]

Belirli Boğdan prensleri, tahta aday kişiler olarak İstanbul'da yaşarken Çerkez veya Abaza köleler edinmiş ve prenslik makamına yükseltilince onları da beraberlerinde Boğdan'a getirmişlerdi. Bu köleler Hıristiyan Ortodoks mezhebini kabul etmiş olsalar gerektir, zira aralarından bazıları azat edilmiş, sarayda yüksek görevlere getirilmiş ve daha sonra da soyluluk payesiyle taltif edilmişlerdi.[82] Bu uygulama, Kantemir tarafından sayılan soylu Boğdan aileleri arasında "Karabaşestij" veya "Çerkesestij" gibi adlar bulunmasının açıklaması bu olabilir. Burada "sivil Memluklar" denilebilecek olgunun ender bir örneğiyle karşı karşıyayız: Yani genç yaşta satın alınmış, eğitilmiş sonra da hükümet görevlerinde çalıştırılmak üzere azat edilmiş köleler. Benzer bir düzenleme Osmanlıların 18. yüzyıl Mısır, Irak ve Tunus vilayetlerinde de görülmekteydi, fakat buralarda genellikle Müslümanlaştırılmış asker kişiler söz konusuydu.[83] Fakat en olası model, 17. yüzyıldan itibaren Kafkas, özellikle de Abhaz kökenli eski kölelerin sık sık yüksek mevkilere yükseldiği Osmanlı sarayının kendisiydi.[84] Yine de Hıristiyan prenslerin bu şekilde, kendi bölgeleri dışından azatlılar (*homines novi*) ithal ederek yerel aristokratların gücünü denetim altında tutmaya çalışmış ve Osmanlı padişahlarının bu uygulamaya göz yummuş olması dikkat çekicidir.[85]

Dimitri Kantemir, yazdığı 17. yüzyıl sonu ve 18. yüzyıl başı Boğdan siyasal manzarası rehberinde, yüksek payeler edinmek ve elde tutmakta zenginliğin önemini pek vurgulamaz. Aslında, bazı ailelerin, bir zamanlar sahip oldukları "beş bin" köylü işletmesini kaybedip ellerinde "beş" taneden fazla kalmadığı halde soylu sayıldığını vurgularken zenginlik unsurunun önemini asgariye indirmektedir. Fakat normal koşullar altında, sıra kimin iktidar sahibi olacağının belirlenmesine ve bunun doğal sonucu olarak yüksek paye edinmesine geldiğinde, zenginliğin önemli bir kriter oldu-

ğunu varsayabiliriz.[86] Kantemir Boğdan'ı mutlak bir hükümdar olarak yönetmek isteğindeydi, dolayısıyla da Boğdan soylularının sahip olduğu tüm mülkleri, daha önceki prensler tarafından lütuf olarak verilmiş armağanlar olarak görmek eğilimindeydi.[87] Aynı zamanda boyarların prens karşısında hürmeten boyun eğme derecesini de abartmak eğilimindeydi. Gerçek hayatta, yazarın kendisinin de gerçekçi bir gözlem anında itiraf ettiği gibi, büyük boyarların kendi aralarında komplolar planlamaları ve hatta prenslerinin izni olmadan yabancı hükümdarlarla bağlar kurmaları ender rastlanan olaylar değildi.[88]

Kantemir'e göre, gerçek üstünlük ifade eden makamlar arasında en yükseği büyük şansölyelikti, bunu Boğdan'ı oluşturan iki ana vilayetin valileri izlerdi.[89] Feodal Orta Avrupa derebeylikleri için de genellikle geçerli olan bir kural uyarınca, Boğdan baronları vilayet mahkemelerine veya yerel mahkemelere başkanlık ederlerdi; valilerden bağımsız olarak doğrudan İstanbul'a karşı sorumlu olan Osmanlı kadıları hiyerarşisinin bir benzeri burada yoktu. Ancak başlıca kentlerden bazılarında, anlaşıldığı kadarıyla mutlaka baron olmaları şart olmayan yargıçlar görev yapmaktaydı. Ülkenin en yüksek mahkemesine prens başkanlık ederdi ve bu mahkeme bütün tebaasına açıktı. Belirli sınırlar içinde, bir temyiz mahkemesi gibi de çalışırdı. Şikâyetçiler, belirli bir baronun kararını beğenmedikleri zaman bu mahkemeye başvurabilirlerdi.[90] Ancak temyiz mahkemesi davanın tamamını yeniden görmez, sadece daha önce alınmış kararın ülkenin yasalarına uygun olup olmadığını kontrol ederdi. Kendi içinde bu kural, Boğdan soylularının yargıç olarak sahip oldukları ve prensin de tanımak zorunda olduğu asal rolü doğrular.

Ortodoksluk dışındaki dinlerin mensuplarına, Yahudiler de dahil, bir derece hoşgörü gösterilmekle ve oldukça fazla sayıda Tatar tacir ve çiftçi Boğdan'a yerleşmiş olmakla birlikte, Ortodoksluk hem soylular hem de halk tabakaları tarafından açıkça kabul edilen devlet diniydi.[91] Bu anlamda, Boğdan ile, Hıristiyanlığın beş ayrı türünün, nüfusun büyük grupları tarafından benimsendiği komşusu Erdel arasında keskin bir fark vardı. Diğer Ortodoks toplumlarda olduğu gibi burada da manastırlar önemli toprak sahipleriydiler.[92] Fakat hem Boğdan'da hem de komşusu Eflak prensliğinde,

bölge dışında kalan manastırlar, bölgenin vergi ödeyen yerli halkının vergileri üzerinde hak iddia edebiliyorlardı. Zira prensler ve diğer aristokratlar, kalıcılığını güvence altına almak için vakıflarını, genellikle tanınmış yabancı manastırlara tahsis ederlerdi. Böylelikle Athos (Aynaroz) dağı manastırlarından biri ya da diğeri, veya Sina dağındaki eski St. Catherine vakfı, Boğdan keşişleri tarafından toplanan gelirden pay alma hakkına sahip olurlardı. Kilise törenlerinin prens ailesine meşruiyet sağlamakta önemli bir rolü vardı. Bu, başka birçok konuda, dünyaya bir erken dönem Aydınlanma yanlısı gözüyle bakan ve kendisini bir tür aydınlanmış despot olarak gören Kantemir'in yazılarından da anlaşılıyor.[93]

Kantemir, folklor dışında, bölgesinin en önde gelen soylusu olarak soylu olmayan tebaasıyla ya da onların geçimlerini nasıl kazandıklarıyla pek ilgilenmezdi. Dolayısıyla, sayıları konusunda bir tahminde bulunmak gibi bir çaba göstermiyor: 1800'lerin başlarında Boğdan'da yarım milyon insan yaşadığı söyleniyordu.[94] 19. yüzyıl başlarında Boğdan ve Eflak'ın başlıca ürünü tahıldı ve bu tahıl İstanbul'un ve Osmanlı ordularının ihtiyaçlarını karşılamak üzere ayrılırdı ve bir önceki yüzyıl süresince de bunun böyle olduğu kabul edilebilir. Kerestesi çok kaliteliydi ve Osmanlı donanması tarafından çok kullanılırdı. Boğdan'ın balmumu veya bal gibi başka ürünlerinin ticaretine gelince, bu da Osmanlı devletinin kesin denetimi altındaydı. Yerel talep düşük olduğu için, fiyatların toprak sahiplerini üretimi artırmaya pek teşvik etmediği anlaşılıyor, kullanılmayan çok miktarda da arazi vardı.[95]

Vergiler esas olarak köylülerden ve çobanlardan oluşan halk tabakaları tarafından ödeniyordu. 17. ve 18. yüzyıllar boyunca, köylülerden istenen her tür ve cinsten vergide büyük artış oldu. Dolayısıyla, 1700'lerin başlarında özgür olmayan köylüler senyörlerine yılda üç günlük angarya borçluydular, fakat yüzyılın sonuna gelindiğinde bu yük on iki güne çıkmıştı, 19. yüzyılda ise daha da artırılacaktı.[96] Üstelik 1776'dan (1189-90) itibaren bu "angarya günleri" eskisine göre çok daha külfetli olmaya başladı. Zira bu yıl içinde, Prens Grigore Ghica bir "angarya gününde" yapılması gerekli iş miktarını öyle yüksek bir düzeyde sabitledi ki, insanlar tek bir "angarya günü" için belirlenmiş işlere, iki ya da üç "gerçek çalışma günü" hasretmek zorunda kalıyorlardı. Ve 1749'da (1162-3), köylülere soyluların çiftlik-

lerini terk etme hakkı resmen tanındıysa da, ayrılacak köylülerin vergilerini önceden ödemeleri talep edilerek hak bir yandan da fiilen iptal edilmiş oldu. Yaklaşık 80.000 çingenenin durumu daha da kötüydü. Çingeneler resmen, ya devletin ya da soylu mülk sahiplerinin köleleri olarak sınıflandırılmışlardı, evlerde hizmet eder ya da belirli zanaatlerle iştigal ederlerdi, fakat yasal olarak ülkeden ayrılmaya hakları yoktu.[97]

İyi yıllarda, dikkatli bir idareci Boğdan köylülerinden hatırı sayılır miktarda gelir elde edebilirdi. Ancak 17. yüzyılda, ülke kendisini sık sık savaş bölgesi içinde buldu. Savaş, çobanlığın belli başlı geçim kaynaklarından olduğu bölgelere hep ayrı bir felaket getirmiştir. 17. yüzyıl ortasında Miron Costin Boğdan prensi Vasile Lupu ile Eflak ve Erdelli hasımları arasında meydana gelen ve ülkeye, Almanlar ve Lehler dahil, yabancı paralı askerlerin gelmesine yol açan çarpışmalara tanık oldu.[98] Ayrıca, Vasile Lupu, kızını Kazak önderi Tymis ile evlendirerek Kazakların desteğini kazanmaya da çalışmıştı. Tymis, çok sayıda Kazak'ın Polonya kralına sadakatten vazgeçip, önce Osmanlı padişahına ve nihai olarak da Rus çarına bağlılık göstermesinde belirleyici olan, tanınmış Ukrayna hetmanı Bogdan Hmelnitskiy'nin (Chmelnitzkij) oğluydu. Polonya kralı yanlısı Miron Costin'in anlattıklarını, muhtemelen bir dönek ve hain olarak gördüğü adama karşı beslediği düşmanlığı hesaba katarak dinlesek de, bu çarpışmaların sayısız köy ve kasabanın yok olmasıyla sonuçlandığı apaçıktır. Prensler ve boyarlar savaşa hazırlanmak için servet yığarken, talihsiz tebaaya da korkunç vergiler yüklenmekteydi. 1711'de (1122-3), Kantemir, Çar I. Petro'ya katılmak üzere Osmanlı süzerenini terk edince, Boğdan bir kez daha savaş alanı oldu; 1735-9 (1147-52) Osmanlı-Habsburg savaşı da kısmen bu bölgede yapıldı. Sonra 1768-74 (1181-8) tarihindeki feci Osmanlı-Rus savaşı vardı; bu savaşta her iki taraf da Boğdan kırsal alanını yaktı yıktı tüketti. Bu savaş sırasında askerlerin parasız ve erzaksız olduğu gün, olmadığı günden fazla olduğu için, askerlerin yaptığı yağma ve talan özellikle ciddi boyutlardaydı. 1660'larda (1070-80) yazan Miron Costin, kendi kuşağının acısını çektiği bu savaş dalgasının gelecek on yıllarda da devam edip etmeyeceği konusunda endişesini dile getirmişti.[99] Dönüp geriye bakıldığında, yazarın en korktuğu şeyler gerçek olmuş gibi görünmektedir.

Osmanlı sarayı açısından, ister 16. veya 17. yüzyıl yerli prensleri, veya daha sonraki Fenerliler olsun, bu atanmış kişilerin rolleri vergilerini ödemek ve savaş zamanları padişahların seferlerine katılmaktan ibaretti. Ayrıca, hem Boğdan hem de Eflak Osmanlı başkentinde ihtiyaç duyulan yiyecek ve ham maddelerin kaynağı işlevini görmekteydi. İstanbul'da balmumuna ve bala, ayrıca tuza ve balığa talep yüksekti. Buna karşılık, tahıl sevkiyatı esas olarak burada ele alınan dönem bittikten sonra, yani 18. yüzyılın son çeyreğinde önem kazanmış gibi görünmektedir.[100] Mısır 1600'lerden beri ekilmekteydi ve akdarının yerini almıştı. Osmanlı başkentinde fazla mısır tüketilmemesinin, mısırı Boğdanlı ekinciler açısından daha çekici kılmış olduğu anlaşılıyor.

Ele alınan dönemde, Boğdan köylüleri arasında sığır ve koyun üreticileri hâlâ egemendi ve bunun sonucunda İstanbul'a düşük ve resmi narhın altında fiyatlardan canlı hayvan temin etmek, Boğdan hükümdarlarının ve vergi mükelleflerinin bir diğer önemli yükümlülüğüydü. Her yıl büyük miktarlarda hayvan celeplere, yani hayvanları İstanbul kasaplarına teslim etmekle sorumlu, resmen tanınmış hayvan tacirlerine satılırdı. Evliya Çelebi'nin 17. yüzyılda anlattıklarının gösterdiği gibi, iyi yıllarda bu ticaretten kâr etmek mümkündü.[101] Fakat savaş zamanlarında işler değişiyordu, normal zamanların varlıklı tacirleri askerler sürülerine resmen el koyduğu için iflas edebiliyordu. Haraç ödemenin ötesinde, Karadeniz'e rahatlıkla ulaşma imkânına da sahip olan Boğdan, Osmanlı merkezi idaresinin yiyecek ve hammadde taleplerinin kendini günbegün hissettirdiği devasa alanının önemli ve gerekli parçalarından birini oluşturmaktaydı.

Sonuç

Bağımlı prenslik / beyliklerin merkezi iktidara daha yakın bölgelerdekine kıyasla çok daha fazla yaşama şansına sahip olduğu Osmanlı sınır bölgelerinde attığımız tur, bu bölgelerin yine de çok çeşitli bakımlardan merkeze bağlı olduğunu göstermiştir. Böyle bir siyasa savaş zamanı padişah ordularına arada takviye temin edebilir, barış ve savaş zamanında hem ordu hem de başkent için bir yiyecek malzemesi kaynağı işlevi görebilirdi; Boğdan'ın rolü buydu. Dubrovnik kent-devleti, bir vergi kaynağı ve "Fren-

gistan"dan gelen malların edinilmesi ve diplomatik sorunların fazla dikkat çekmeden çözülebilmesi için elverişli bir "aralık bırakılmış kapı" olarak yararlıydı. Hicaz'a gelince, her yıl önemli miktarda kaynağı çekmesine karşın, padişahların, gerekli imkâna sahip bütün Müslümanların temel yükümlülüklerinden olan Mekke'ye haccın hamileri olarak meşruiyetlerini pekiştirmesine olanak tanıyordu. Ve Kuzey Afrika vilayetleri, her ne kadar merkezden uzak ve kontrolleri güç olsa da, Osmanlıların, 1590'lar (998-1008) sonrasında İspanyol-Osmanlı çatışmasının "sıcak" dönemi geçmişte kaldığında bile, Batı Akdeniz'de güçlü bir varlık olmaya devam etmesine imkân sağladılar. Kuşkusuz, bağımlı prenslik / beylikler üzerinde yapılacak daha uzun bir araştırma, Osmanlı merkezinin, çeşitli bağımlı prensliklerinden sağladığı daha başka yararları da ayırt etmemize izin verecektir; fakat şu an için bu örneklem yeterli olmak durumundadır.

Gördüğümüz gibi, bütünleşme belirli durumlarda İnalcık tarafından geliştirilen modele uygun oldu, ama gerçeklik bu modelin gösterdiğinden çok daha karmaşıktı. Alınan yerler arasında Büyük Suriye gibi eski Müslüman topraklarında, yerel seçkinlerin bir yüzyıl veya daha fazla süreyle Osmanlı kontrol şemsiyesi altında yönetmesine izin verilmesi mümkündü; ve 18. yüzyıl başlarından itibaren valiliğe yerel âyanın atanmasının ağırlık kazandığı göz önüne alındığında, en ileri seviyede emperyal merkeziyetçilik dönemi yüz yıldan kısa sürmüş olabilir. Kuzey Afrika'da beylerbeyi yönetimindeki vilayetlerin dolaylı yönetime dönmelerine sadece birkaç on yıl sonra izin verilmişti. Doğu sınırında, ele alınan dönem boyunca, Kürt beylerinin kendi bölgelerini asgari müdahaleyle yönetmesine izin verilmiş, ama yer yer sancakbeyi unvanıyla da taltif edilmişlerdi. Ele alınan örneklerde, aşama aşama, artan bir merkezileşmeye doğru giden genel bir süreç yoktu. Bunun yerine, belli bir vilayetin nasıl yönetileceğini acil çözüm gerektiren beklenmedik yerel olaylar belirlemekteydi. Dahası, 16. yüzyıl merkeziyetçiliğini ve 17. ve 18. yüzyıllara özgü nispi ademi merkezileşmeyi sanki farklı dünyalara aitmişler gibi tartışmak artık yapay görünüyor. Büyük Suriye'nin bazı kesimleri başta gelmek üzere, pek çok vilayette, yerel aileler Osmanlı dönemi boyunca güçlerini sürdürdüler. Dolayısıyla, 16. yüzyılda, veya Suriye örneğinde 17. yüzyılda, oldukça kısa süreli –ve genellikle ta-

mamlanmamış– bir merkeziyetçilik ve bunun ötesinde yüzyıllar boyu süren nispeten ademi merkeziyetçi bir yönetim tasavvur etmek daha gerçekçi görünmektedir. Tabii bu, sınır bölgelerinde özellikle geçerliydi ve mesafeler ve iletişim teknolojileri göz önüne alındığında başka türlü olamazdı.

Osmanlı-Habsburg-Polonya sınır bölgelerindeki ve daha sonraki bir aşamada Rus-Osmanlı sınırındaki prenslikler söz konusu olduğunda oldukça farklı meseleler gündeme gelmekteydi. Burada kendileriyle rekabet halindeki "Büyük Devletler"in yakınlığı Osmanlı yönetimini, Orta Macaristan'daki gibi doğrudan hâkimiyet tesis etmeye yöneltmiş olabilir. Özellikle Dimitri Kantemir'in sansasyonel bir şekilde Çar I. Petro'nun tarafına geçmesinden sonra böyle bir çözüm kendisini seçeneklerden biri olarak sunmuş olsa gerektir ve böyle bir ihtimalin bu üç prensliğin yerel seçkinlerini zaman zaman kaygılandırdığını biliyoruz.[102] Buna karşın, Osmanlı otoriteleri Hıristiyan yöneticiler aracılığıyla, dolaylı olarak yönetmek tercihini sürdürdüler. Muhtemelen böyle bir karar alınmasında etkili olan bir faktör, bu bölgelerde hemen hemen hiç Müslüman ahali olmamasıydı, öyle ki beylerbeyiler atanması Osmanlı çekirdek vilayetlerinden buraya Müslümanların taşınmasını gerektirecekti. Üstelik, Osmanlı üst sınıfının 17. yüzyıl sonlarına gelindiğinde, uzak vilayetlerde konuşlandırılan garnizonların ortaya çıkardığı disiplin sorunları konusunda kazanmış olduğu tecrübeler göz önüne alındığında, bu masraflı operasyonun pekâlâ gereksiz ve hatta zararlı bulunmuş olması mümkündür.

Ancak, vasal prenslerin ve "siyasal hanehalkları" reislerinin böyle konumlara getirilmesini "Osmanlı gerilemesi"nin ilk belirtilerinden biri olarak görmek, hatta daha da kötüsü ilgili prensleri 20. yüzyıl ulus-devletlerinin "öncülleri" veya "ataları" olarak görmek büyük bir yanılgıdır. Daha önce gördüğümüz gibi (bk. 2. Bölüm) ademi merkezileşme, dağılmaya eşit değildi. Aksine, batı ve orta Kuzey Afrika'nın ağaları, deyleri ve beyleri İstanbul ile bağlarını 19. yüzyılın ortalarına kadar sürdürdüler ve bu bağlar nihai olarak koptuğu zaman, bu kopma, işin içindeki ileri gelen kişilerin iradesinden değil, Fransızların askeri fetihlerinden kaynaklandı. İşin içindeki muazzam mesafeler ve heterojen politik yapılar göz önüne alındığında, makul miktarda ademi merkezileşme hem eski hem de yeni yerel seçkinlerin Os-

manlı sisteminde çıkarı olmasına olanak tanıdı ve İmparatorluğun bütünlüğünü zayıflatmaktan çok güçlendirmiş olması çok mümkündür.[103]

Sınır prensliklerinin / beyliklerinin, Dubrovnik gibi ticaret merkezleri dışında, herhangi bir süreyle barış koşullarında yaşaması çok ender rastlanan bir durumdu. Bu sadece hükümdarlarının Osmanlı ordusuna asker göndermekle yükümlü olmasıyla –ve bu köy ve kasabalardan askerlerin geçmesini de beraberinde getiriyordu– sınırlı bir mesele değildi; bölgedeki daha büyük bir devletin Osmanlılarla "nüfuz" çatışmasına girmesi mümkündü. Ve son olarak, bu toprakların hükümdarlarının, küresel açıdan bakıldığında ne kadar önemsiz görünürlerse görünsünler, kendilerine özgü siyasal emelleri ortaya çıkabilirdi. Dolayısıyla sınır bölgelerindeki yaşamın incelenmesi, Osmanlıların yaptığı savaşlar için vazgeçilmez olan mali işler, malzeme ve askerlerle ilgili konuların biraz kavranmasını gerektirir. Bu meseleler bundan sonraki bölümün konusunu oluşturacak.

Dördüncü Bölüm

OSMANLI SAVAŞ USULÜNÜN GÜÇLÜ VE ZAYIF YANLARI

Osmanlıların savaşa hazır oluşu ve ganimet: önemi ve sınırları

Askeri açıdan bakıldığında, Osmanlıların 16. yüzyıl Avrupası'ndaki hasımları arasında sahip oldukları yenilmezlik ünü, savaş alanındaki büyük disiplinlerine ek olarak, akıllıca düzenlenmiş sipahi ve yaya asker kombinasyonundan ileri gelmekteydi.[1] Fakat strateji ve taktikler, önemli olmakla birlikte, hikâyenin sadece bir bölümünü oluşturuyordu. Osmanlı devletinin ve bir bütün olarak Osmanlı toplumunun, hiç değilse 17. yüzyılın sonuna kadar, fiilen savaş için örgütlenmiş olduğu sık sık yazılmış ve yakın zamanda yapılmış bir incelemeyle de doğrulanmıştır.[2] Bu durum, padişahların sorgulanmayan otoritesinin yanı sıra, hükümdara koşulsuz olarak bağlı ve Budapeşte'den Van'a ve Karadeniz'in kuzey kıyılarından Yemen'e kadar uzanan bir bölgenin muazzam kaynaklarını seferber edebilen bir merkezi idarenin varlığından ileri geliyordu.

Ama böyle bir belirleme –bazen yapıldığı gibi– Osmanlı tebaasının geçimlerini güvence altına almak dışında giriştikleri her şeyin dolaylı veya dolaysız olarak savaş hazırlığına hizmet ettiği ve bütün bir toplumun yaşam enerjisini "cihat" ruhundan bulduğu şeklinde anlaşılmamalıdır. Cihat ideolojisinin, düşüncelerini yazıya döken Osmanlılar arasında elbette önemli bir yeri vardı. Fakat, hiç değilse 16. ve 17. yüzyıllarda, farklı asker kategorileri arasında kaba adalet ve eşitlikle ilgili meselelerin, askerler açısından harekete geçirici güç olarak "cihat" fikrinden daha fazla önem taşıdığı, bana göre haklı olarak, ileri sürülmüştür.[3]

Savaşlar Osmanlı toplumuna kuşkusuz ağır bedeller ödetmiştir. 17. yüzyılda Habsburg, İran ve Venedik cephelerinde meydana gelen yıpratıcı çatışmalar sırasında, sivil halkın çıkarları askeri ihtiyaçları yanında çok geri plana düşmüştü. Taşrada iç güvenlik genellikle berbat şekilde ihmal edilmiş ve özellikle 17. yüzyıl ortasında Çanakkale'deki Venedik ablukası sıra-

sında İstanbul'un iaşesi tehlikeye girmişti.[4] Daha da kötüsü, orduların çok sık geçtiği bölgeler ve sınır kesimleri öylesine toptan bir yıkıma uğrayabiliyordu ki, buralarda insan yerleşimi bir süre fiilen sona eriyordu (karş. Bölüm 1 ve 2). Bu bölgelerde yaşamak talihsizliğinde bulunan Osmanlı tebaası, böyle felaketlerin olmadığı zamanlarda ürettiklerinin çoğunu savaş yıllarında yitirmiş olsa gerek. Dahası, 18. yüzyılın ikinci yarısında, savaş ve belli bölgelerin savaş nedeniyle boşaltılması, göreceğimiz gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nun iç kesimlerindeki bazı varlıklı bölgelerin de harap olmasına yol açtı. Bu bağlamlarda, fakat sadece bu bağlamlarda, savaşın tamamen belirlediği bir ekonomiden söz etmek mümkündür.

Böyle felaketler hakkında bilgi, esas olarak batı ve kuzey cephelerinin arkasında kalan Osmanlı toprakları için mevcuttur; Safevilere karşı yapılan savaşlar hakkında bunlarla kıyaslanabilecek pek az kanıt kalmıştır. Bu da, hükümdarlarının Kafkaslar ve Batı İran'da da sayısız savaş yaptığını sık sık unuttuğumuz bir imparatorluğu kavramamız açısından talihsiz bir dengesizlik yaratmaktadır.[5] Bu iki uzak sınırda aynı anda savaş yürütmenin, söz konusu bölgeler ahalisi için pek çok sıkıntıyı beraberinde getirdiği açıktır, ancak Osmanlıların belli zamanlarda bu güçlüğü bir dereceye kadar başarıyla göğüslediğini de biliyoruz. Fakat bu savaşlar her ne kadar önemli miktarda insan ve kaynak harcanmasını gerektirdiyse de, söz konusu olan, ancak hiç değilse asgari düzeyde sanayileşmiş toplumlarda olabilecek, modern anlamda "topyekûn savaş" değildi. Her iki dünya savaşı sırasında da, Molokvari* savaş aygıtlarının ikmali için siviller seferber edildi ve bu durum, araştırmacıların geçmişte benzer sorunları çözmüş gibi görünen siyasalara ilgi duymasına yol açtı. Yine de 16., hatta 18. yüzyıl savaşlarını bütün bir imparatorluğun kaynaklarını tüketen olaylar olarak görmenin pek yararı yoktur. Çarpışmalardan nispeten uzak olan Osmanlı vilayetlerinde, savaş yıllarının çoğunda hayat, tabii çok artan vergi yükü dışında, az çok her zamanki gibi devam etmiş olsa gerektir.

Bu kitabın yazarına göre, tamamen savaşa göre düzenlenmiş bir Osmanlı ekonomisi modeli kurmanın fazla anlamlı olmamasının bir nede-

* Molok: Fenikelilerin çocuk kurban ettikleri tanrı –ç.n.

mi daha vardır. Geçmişte bu tür çabalara girişilmiş olduğu inkâr edilemez: bazı araştırmacılar gerçekten de Osmanlıda refahın sürdürülebilmesinin ancak dolaşıma sürekli olarak ganimet şeklinde yeni kaynaklar girmesi sayesinde mümkün olduğunu varsaymıştır. Zengin diyarları fethetmek imkânsızlaşıp, ganimet akışını sürdürmek artık mümkün olmayınca da, Osmanlı ekonomisinin bir kriz dönemine girdiği ileri sürülmüştür.[6] İncelenmekte olan dönemdeki Osmanlı politik-ekonomik sisteminin, iktisaden üretken biçimde kullanılabilecek bir sermaye oluşumunu kolaylaştırdığı, tabii ki söylenemez.[7] Ancak –bazı yeni araştırmaların da gösterdiği gibi abartılmaması gereken– böyle bir dezavantaja karşın, Osmanlı zanaatları piyasadaki değişikliklere oldukça iyi uyum sağlamıştır. 18. ve 19. yüzyıllarda olduğu gibi dış savaşlarda kazanılan ganimetlerin artık hiçbir önem taşımadığı zamanlarda bile, hatta özellikle bu zamanlarda, zanaatkârların ürettiği malların çeşidi giderek artmıştır.[8]

Öte yandan, pek çok siyasal ve kültürel sistemde askerlerin maddi ödül beklentisi içinde oldukları için savaştıkları inkâr edilemez; Osmanlı askerleri de bu kurala istisna oluşturmamaktaydı.[9] Hücum edilip alınmış bir kentin yağmalanmak üzere askerlere bırakılması, 17. ve 18. yüzyıl Batı ve Orta Avrupası'nda da normal kabul edilirdi.[10] Komutanlara göre bu, askerleri müstahkem bir yere saldırmanın korkunç risklerini göze almaya teşvik eden başlıca faktörlerden biriydi. Alınan esirlerin bütün mal ve mülkleri de kendilerini esir alanların, ve daha sonraki bir aşamada, esirleri getiren birliğin parçası olduğu ordunun komutasının hanesine yazılmış kazanç kabul edilirdi. Yağma konusundaki tek sınırlama, bu ganimete hücum sırasında disiplinin yerle bir olduğu ve sonra büyük zahmetlerle yeniden sağlanması gerektiği kaygısıydı.[11] Dolayısıyla, işin içine giren politik ve dini meşrulaştırma unsurları farklı olsa da, Osmanlıların yağma konusundaki tutumları ile Hıristiyan hükümdarlar arası savaşlar bağlamında belgelenmiş tutumlar arasında o kadar temel farklar yoktu. Osmanlılarda, kâfirle savaşta elde edilmiş ganimet (gaza malı) kuşkusuz toplumsal itibar kaynağıydı. Tek bir örnek verecek olursak, 17. yüzyıl seyahatname yazarı Evliya Çelebi, kendi ailesinin evinin atalarından birinin getirdiği bu tür kaynaklarla inşa edildiğini özellikle vurgulamaktaydı.[12] Fakat 18. yüzyıl Alman prenslerinin gururla ser-

gilediği ve kimi sadece satın alarak edinilmiş "*Türkenbeute*" [Türk ganimeti] bir yana, Albrecht von Wallenstein (ya da Waldstein, 1583-1634 / 990-1044) gibi bir "askeri müteşebbis" de başarılı savaş pratiği sayesinde edindiği zenginliği sergilemek konusunda hiçbir vicdani rahatsızlık duymamıştı. Kendisine Prag'ta yaptırdığı saray, bugün Çek parlamentosunun müzakereleri için etkileyici bir fon oluşturmaktadır.[13]

Bir sınır savaşçısı ve ailesi için ganimet ne kadar önemli olmuş olursa olsun, Osmanlı toplumunu Karadeniz'in kuzeyindeki steplerde yaşayan ve ganimet alınmış köle ve hayvanların gerçekten de kabile toplumunun genel refahına önemli bir katkı yaptığı Tatar hanlığının daha büyük bir versiyonu olarak görmek ciddi bir hata olur.[14] Öncelikle, Osmanlı İmparatorluğu'nun nüfusu ganimetin genel bir etki yaratmasına olanak vermeyecek ölçüde büyüktü: 1520 dolaylarında (926-7) muhtemelen on beş milyon civarında olan Osmanlı nüfusu, 1580 dolaylarına (987-8) kadar önemli ölçüde arttı. Bu nüfusun çoğu gaza malının hiçbir önem taşımadığı yerlerde yaşamaktaydı.[15] Bütün bunların anlamı şudur: Osmanlı askerlerinin ganimet almak gibi bir kaygısı olmakla birlikte, bu konuda Orta Avrupalı muadillerinden pek farklı değillerdi. Bir bütün olarak Osmanlı toplumunu ilgilendirdiği kadarıyla, incelemekte olduğumuz dönemde, gaza malı toplumsal çağrışımları açısından önemliydi; çok kısa dönemler dışında, dolaşıma soktuğu zenginlik nedeniyle değil. Osmanlılar Viyana, Venedik veya Roma'yı alabilmiş olsalar her şey farklı olabilirdi...

Ayrıca, Osmanlı tarihçiliğinin son kırk yıldaki en büyük kazanımlarından biri, genel karakterleri itibariyle "askeri ve tarımcı" yönelimli olmaktan çok uzak olan Osmanlı seçkinlerinin, ticaretten kazanç sağlamak konusunda oldukça kararlı olduğunu kavramak olmuştur. Müslüman ve Osmanlı tacirlerin, özellikle de, idarenin belki aşırı kontrolünün hissedildiği başkent İstanbul'un dışında faaliyet gösteren kesimin, kırk ya da elli yıl önce sanıldığından çok daha dinamik olduğunu anladık.[16] Dolayısıyla, bu açıdan bakıldığında da, savaş ganimetlerinin Osmanlı ekonomik yaşamında lokalize bir rolden fazlasını oynadığı fikrini bir kenara bırakmak gerektiği ortaya çıkar. Eğer basit bir formüle ihtiyaç duyuluyorsa, Fernand Braudel'in daha ileriki yıllarında önerdiği formülü benimsemek daha akla yakındır. Braudel'e

göre, 18. yüzyıl ortalarına kadar Batı Asya ticaret yollarının kontrolünü elinde tutmayı başarmış olmak, Osmanlı İmparatorluğu'na büyük kâr sağlamıştı.[17] Dahası, Braudel'den sonra çalışan araştırmacıların ortaya koyduğu gibi, 1700'lerin sonlarına kadar okyanus yollarının bu yolları gölgede bırakması sanıldığından çok daha alt seviyede kalmıştır.[18]

Biraz farklı bir yönden bakıldığında, Balkanlar, Anadolu ve Arap diyarlarındaki siyasal yapıların 16., 17. veya 18. yüzyıllardaki, savaşa hazırlıklı olma haline getirdiği sınırlamaları vurgulamak için iyi nedenler vardır. Osmanlı toplumu hakkında "bütünüyle savaş için seferber olmuş" bir toplum imgesi kurarsak, bundan aynı zamanda geriye başka amaçlar için kaynak kalmadığı sonucu çıkar. Aslında, 16. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nu ziyaret eden kimi kişilerin okurlarına aktardığı izlenim bu olmuştur. Osmanlı askerlerinin sadelik ve kanaatkârlığını ve köle emeğinin "erdemleri"ni vurgulayan Ogier de Busbecq'in muradı, padişahların hükmettiği topraklardaki siyasal örgütlenmeyi, kendi ülkesindeki koşullarla kıyaslayarak övmekti. Zira, Busbecq'e göre, Rumeli ve Anadolu'da bütün bir toplumun kaynakları her bakımdan padişahların emrine amade kılınmıştı.[19] Öte yandan, hâkimiyetleri altındaki çeşitli bölgelerin soylulukların gücü göz önüne alındığında, Busbecq'in patronu Habsburglar çok daha zayıf bir konumdaydılar.

Ancak Osmanlı hükümdarının otoritesinin ve dolayısıyla da ordusunu yapmaya sevk edebileceği veya yapmaktan alıkoyabileceği şeylerin de sınırları vardı. Busbecq, bir başka bağlamda, savaş zamanlarında yeniçerilerin akıllarına eseni yapmak eğilimine girdiğini ve bizzat Sultan Süleyman'ın kendisi tarafından bile kontrol altında tutulamadığını bizzat Veziriazam Rüstem Paşa'nın kendi ağzından dinlediğini iddia etmişti.[20] Bu ifade de, tabii ki, diplomatik bir pazarlık sürecinin bir parçası olmuş olabilir, ama böyle olması, kendi içinde yanlış olduğu anlamına gelmez. Dolayısıyla, padişahlar çok üst düzeyde bir meşruiyet sahibi oldukları halde, normal olarak mutlakî merkeziyetçiliğin doruk noktası sayılan 16. yüzyıl ortalarında bile, belli ki otoritelerinin gözle görülür sınırları vardı.[21]

Savaş, özellikle de büyük ölçüde kıraç denilebilecek bir ortamda yapılan tarımda verimin sınırlı olması fazla manevra olanağı tanımadığı için,

Osmanlı topraklarında yaşayanlara, hiç kuşkusuz, ağır fedakârlıklar dayatmıştı. Yine de, felaketlerle dolu birkaç yıl dışında, mevcut bütün kaynakların normal olarak savaşa tahsis edildiği çok kuşkuludur. Zira eninde sonunda, Kahire'deki bazı tacirlerin zenginliği ya da 18. yüzyılda daha varlıklı Bursalıların evlerinde daha kaliteli tüketim malları bulunuyor olması, Osmanlı tebaası arasında paranın barışçı nedenlerle de harcandığını göstermektedir. 16. yüzyıldaki ekonomik büyüme ile bazı bölgelerde 1700'lü yılların ortalarında yaşanan ve aynı ölçüde bariz olmayan büyüme, hiç değilse belirli bir grup kentli vergi mükellefine bir miktar zenginleşme olanağı tanıdı. Osmanlı reayasının savaş nedeniyle yoksullaşmasının ve "topyekûn seferber" olmasının altını çizerken aşırıya kaçmak mümkün görünüyor.

Hem devlet aygıtının hem de bir bütün olarak Osmanlı toplumunun "dış dünya" ile kurduğu ilişkilerle ilgilendiğimize göre, bu bölüm tek başına ve kendi içinde askeri ilişkileri değil, savaş usulünün toplumsal ve ekonomik etkilerini ele alacak. Coğrafi açıdan ifade edecek olursak, batıda Habsburg-Osmanlı sınırlarında ve kuzeyde Polonya-Osmanlı ve Rus-Osmanlı sınır bölgelerinde yer alan olaylar üzerinde duracağız. Tam bir resim elde etmek için, doğuda Kafkaslar ile Anadolu-Azeri sınır bölgelerini ve güneyde Afrika çöl sınırlarını da işin içine katmak yerinde olurdu. Fakat mevcut birincil kaynaklar ve ikincil araştırmalar nispeten sınırlı sayıda olduğu için, bu, şu anda gerçekçi bir seçenek değil.

Osmanlıların erken modern dönem savaşlarındaki siyasal avantajları

Bu konuda bir şeyler anlatırken, Osmanlı savaşlarının genel bağlamı konusunda yaklaşık son yirmi yılda yapılmış araştırmaların kısa bir özetine yer vermek gerekir. İncelememizde ele alınan dönemin hemen öncesinde, 1520'ler (926-36) ve 1530'larda (936-46), Osmanlılar savaş alanında öylesine etkindiler ki, padişahların bütün Orta Avrupa'yı, hatta İtalya'yı alması, bariz bir ihtimal olarak görünmekteydi.[22] Osmanlı padişahlarının büyük avantajlarının bir bölümünün kaynağı, düşmanlarının siyasal yetersizliğiydi. Aşırı vergi yükü altında ezilen Balkan ve Kıbrıs köylülerinin, hükümdarlarının yok edildiğini görmekten üzüntü duymamaları ve bu prens-

lerin savunma gayretlerine katılmaktan kaçınmaları sık rastlanan bir durumdu.[23] Bir kısım hoşnutsuz tebaanın, eğer kendileri kalkıp Osmanlıların tarafına geçmemişlerse, senyörlerinin komutasındaki askeri birliklerin hareketleri hakkında Osmanlılara istihbarat bile verdiği oluyordu. Daha üst bir sosyo-politik seviyede, yerli soyluları, kasabalıları ve köylüleri, mevcut hükümdarın tercih ettiği mezhebe geçirtmeye yönelik resmi çabaların da benzer sonuçları olabilmekteydi. Daha önce gördüğümüz gibi (2. Bölüm) özellikle Macar soyluları Habsburg süzerenlerine karşı, açık veya gizli Osmanlı desteğiyle oldukça sık ayaklanmaktaydılar. Viyana'daki yönetimin Reformasyon karşıtı militan bir ideolojiye sahip merkezi bir devlet inşa etme çabalarının, Kalvinciliğin yaygın olduğu Macar topraklarında Habsburg denetimini istikrara kavuşturmak amacına zarar verdiği görülmüştür.[24]

Habsburgların devlet inşa etmek ve merkezileşmek çabaları, bu şekilde hasımları Osmanlıların lehine işleyebilmekle birlikte, bunun tam tersi durumun –yani böyle bir merkezileşmenin tam bir başarıya ulaşmamasının– da padişahın komutanlarına avantaj sağlayacak bir sonuca yol açması mümkündü. Zira, 17. yüzyılın ilk yarısında, hâlâ devletin tam denetimi altında olmayan Habsburg orduları, büyük ölçüde askeri müteşebbisler tarafından örgütlenmiş durumdaydı. Bu hem komutan hem işadamı kişiler, yatırımlarından hem parasal hem de siyasal güç bakımından yarar sağlamak umuduyla, çeşitli hükümdarlara asker temin ederlerdi.[25] Yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde, bu asker toplama tarzı yerini, tabii, büyük ölçüde doğrudan hükümdara askeri hizmete ve savaşla ilgili masrafların hazine tarafından ödenmesine bırakmıştı. Fakat daha önceki düzenlemenin çeşitli kalıntıları 18. yüzyıl ortalarına kadar varlığını sürdürdü. Savaş alanlarının çok başarılı komutanlarından Savoie Prensi Eugene, Habsburg askeri idaresinin başı sıfatıyla, soylu alay "sahiplerinin" sahip olduğu hakları kısmak için verdiği mücadeleden vasat sonuçlar aldı.[26] Her ne kadar Osmanlı komutanlarının savaş alanında merkezden emir almadan hareket etmeleri görülmedik bir durum değilse de, bir bütün olarak komuta yapısı çok daha güçlü bir şekilde merkezileştirilmişti.[27]

Ayrıca, Avrupalıların Osmanlılara karşı savaşlarının çoğu bir hükümdarlar koalisyonu tarafından yürütüldü. Zaman zaman müttefikler

arasında güç bakımından büyük eşitsizlikler olsa da, önderler koalisyon ortaklarının kararlarını etkilemeyi her zaman beceremeyebiliyordu. 16. yüzyıl sonu İspanyol İmparatorluğu İtalya'daki en büyük güç olduğu halde, II. Felipe Venediklilerin "Kutsal Birlik"i terk edip 1573'te (980-1) II. Selim ile ayrı bir anlaşma yapmasını engelleyebilecek durumda değildi.[28] "Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu" içinde gevşek bir konfederasyon oluşturan Alman devletlerini Osmanlılara karşı yürütülen savaşa yardım için mali destek ya da asker göndermeye ikna etmek her zaman çapraşık bir işti. Habsburglar bu tür işbirliğini sağlamak konusunda, en çok, güney Alman prenslerinin idaresi altındaki –yani Habsburgların "atadan kalma" toprakları dışında kalan yerler– bölgelerin de tehlike altında göründüğü zamanlarda başarı sağlayabildiler.[29] Üstelik, sonunda gelebilen bu tür takviye birliklerin başına işe uygun olmadığı çok bariz bir prensi geçirmek zorunda kalınması da mümkündü, çünkü aksi takdirde gururu incinen müttefik silahlı gücünü geri çekmeyi tercih edebilirdi.

Öte yandan, Osmanlı padişahları yabancı hükümdarlarla yapılmış koalisyonlara Avrupalı hasımlarından çok daha az bel bağlamıştı. Tek olay olan Kanuni Sultan Süleyman'ın Fransa kralı I. François ile ittifakını hesaba katmazsak, padişahların "büyük devlet statüsü" iddia edebilecek hükümdarlarla kurduğu koalisyonlarla ancak 18. yüzyılda karşılaşmaktayız. Osmanlıların üçüncü bir taraf ile barış yapmak için böyle bir hükümdarın aracılığını talep etmesi de genellikle 1700den (1111-12) sonra gerçekleşti. [30] Kuşkusuz padişahların bu tarihten önce de bazı müttefiklerinin arzularını göz önüne almak durumunda kaldığı olmuştu. Örneğin, Kafkaslar'daki savaşlarda önemli bir rol oynayan, step ve Balkan seferlerindeki rolü daha da önemli olan Tatar hanının desteğini almak için pazarlık yapmak gerekliydi.[31] Aynı zamanda, hanlarla ittifak zaman zaman da bir zaaf oluşturabiliyor, 16. ve 17. yüzyıllarda, Tatarların Polonya-Litvanya veya Rus sınırlarına yaptıkları baskınların, Osmanlı padişahlarını kaçınrnayı tercih ettikleri çatışmaların içine sürüklediği oluyordu.[32] Fakat padişahlarla Kırım hükümdarları arasındaki büyük güç farkı, dikbaşlı bir hanın azledilip yerine Osmanlıların arzularını daha fazla dikkate alan bir akrabasının geçirilmesini genellikle mümkün kılıyordu. Osmanlıların yanında savaşa katılmak üze-

re birkaç birlik getiren küçük Kafkas hükümdarları ve Macar kodamanları için bu durum daha da geçerliydi.

Erken modern dönem Avrupa hükümdarlarının üstesinden gelmek durumunda olduğu fakat Osmanlı padişahlarının hiç karşılaşmadığı bir başka savaş zamanı sorunu daha vardı. İncelemekte olduğumuz dönem boyunca, yerel soylular, hangi hükümdar kendilerini istihdam ederse ona hizmet vermek hakkına sahip oldukları düşüncesindeydiler. İlke olarak, yeni patronlarının "doğal hükümdarları" ile aynı kişi olmaması halinde, en azından Hıristiyan olması beklenirdi, fakat bu kuralın bile istisnaları vardı.[33] Habsburglar bu durumdan yararlanarak, parayla, kendi hâkimiyet bölgelerinin dışından yetenekli komutanlar tuttular. Bu soylu göçmenler arasında en tanınmışı, ilk kariyer yapmaya çalıştığı Fransız sarayında önemsenmemiş olan Savoie Prensi Eugene idi (1663-1736 / 1073-1149). Bir Bolonyalı olarak laik anlamda papanın tebaası olan âlim general Luigi Fernando de Marsigli (1658-1730 / 1068-1143) de aynı kategoriye girmekteydi.[34] Fakat Avrupalı soyluların kendi hükümdarlarının maiyetinden başka yerlerde şan şeref ve iş arayabilme ayrıcalığı bir yandan da askeri disiplinin sağlanmasını güçleştirmekteydi. Habsburgların hizmetine giren bütün komutanlar eski bağlılıklarını ve kimi zaman da küçük ama egemen prensler olarak sahip oldukları statüyü bir kenara bırakmaya razı değildi. Dolayısıyla savaş alanındaki Habsburg savaş konseylerinin ve aynı zamanda Viyana'daki Saray Savaş Konseyi'nin [*Wiener Hofkriegsrat*] müdahalelerinin hedefi genellikle esas olarak siyasal uzlaşmalar sağlamak oluyordu, her şeyiyle zafere odaklanmış bir kararlılık gerçek değil, idealdi.[35]

Ancak, 17. yüzyılda Osmanlılar, dönemdaşları tarafından zaman zaman bunun tam tersi sorundan mustarip oldukları şeklinde değerlendirilmişlerdi. Arazi sarp ve iki taraf da genellikle birbirine denk olduğu için yetenekli komutanların bile zaman zaman ciddi yenilgilere uğraması kaçınılmazdı. Habsburg ordularında böyle yenilgiler, söz konusu generaller açısından mutlaka olumsuz sonuçlar doğurmak durumunda değildi, tabii hükümdar "ibret-i âlem" olsun diye karar vermediyse. Luigi Fernando de Marsigli de son tahlilde böyle –belki fazla abartılmış– bir disiplini güvence altına almak çabasının kurbanı olmuştu.[36] Fakat Osmanlılarda, yenilgi ge-

nellikle idam anlamına geliyordu; ve askeri yetenek ve tecrübe, tıpkı top ve asker gibi, nadir kaynaklardan olduğu için, padişahların, kendilerini çok başarılı olma potansiyeline sahip komutanların hizmetlerinden yoksun bırakmış, uzun vadede kendilerine zarar vermiş olmaları çok mümkündür.

Savaşların finansmanı ve ikmal: vergi tahsislerinin ve nakit ödemelerin değişen ağırlığı

Osmanlıların bir diğer avantajı kuşkusuz mali idi. 16. yüzyılın ortasına kadar, savaşın sonucunu hâlâ genellikle, kılıçlı ve mızraklı sipahilerin icraatı belirlemekteydi. Bu durumda ve nakdin çok değerli olduğu bir toplumda, sipahilerin çok büyük bir kısmının padişahın hazinesine nakit olarak maliyet getirmemesi kuşkusuz büyük bir avantajdı; çünkü sipahilere ünlü tımar ve zeamet denilen dirlikler tahsis edilmişti. Bu dirlikler, dirlik sahiplerinin gelirlerini doğrudan vergi mükelleflerinden toplamasına olanak sağlıyordu. Öte yandan, bütün görevliler sık sık yer değiştirmeye tabi tutulup uzak vilayetlere atanabilmekteydiler –ve atanıyorlardı da– ve bu yer değişiklikleri dirlik sahiplerinin merkezi yönetimin hâkimiyetini tehdit edebilecek bağımsız bir yerel güç ortaya çıkartmalarını olanaksız kılıyordu.[37] Taşra kadı sicillerinde, kayıtlı köy içi anlaşmazlıklarda tımar sahiplerinin rolünün ancak mütevazı sınırlar içinde öne çıkmış olması aydınlatıcı olabilir.

Bununla birlikte, 16. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde, ateşli silahları olsa olsa yedek silah olarak gören, kılıç ve mızrak kuşanmış sipahiler, artık savaşların kazanılmasını belirleyen güç olmaktan çıkmışlardı. Bu muazzam bir değişiklikti. 17. ve 18. yüzyıllarda, artık ateşli silah donanmış sipahiler, hızları nedeniyle ordunun vazgeçilmez unsurları olmaya devam etmesine etmişlerdi gerçi, ama yine de muazzam bir değişiklik meydana gelmişti. Osmanlı hükümetinin bu stratejik duruma tepkisi, dirlikleri "aşama aşama devreden çıkartmak" ve nakit bağlantıları üzerinde daha fazla durmak oldu. Bu noktadan itibaren, gelir kaynakları merkezi hazine tarafından idare edildi. Hazine bu gelir kaynaklarını, önceleri en fazla üç yıllık kısa sürelerle en yüksek teklifi verenlere kiraladı (iltizama verdi). Ancak 17. yüzyıl sonlarına doğru, bu uygulamanın zararlı etkileri belli olmuştu. Ta-

karrufları altındaki dönem kısa olduğu için, mültezimler vergi ve rüsum topladıkları zanaatkâr ve köylülerin üretkenliklerinin uzun vadeli sürdürülebilirliğini hiç dikkate almadan, mümkün olan en kısa sürede azami kâr elde etmeye çabaladılar.[38] Daha da önemlisi, Habsburglarla kaybetmekte olduğu bir savaşa tutuşmuş olan Osmanlı hükümetinin acilen büyük miktarlarda nakit paraya ihtiyacı vardı. Bu nakdi de ancak mültezimler, uzun süreli tasarruf hakkına sahip olacaklarından emin oldukları takdirde sağlamaya razı oluyordu. Dolayısıyla, 1695'te (1106-7), açık artırmayla belirlenen hatırı sayılır katılım bedelleri karşılığında, pek çok iltizam ömür boyu kaydıyla verildi. Nakit olarak ödenen önemli peşinat tutarı ise iltizam sahiplerinin hayatları boyunca nispeten düşük ama daha da önemlisi sabit yıllık vergi ödemesine izin verilerek telafi edildi.[39] Dirliklerin bu şekilde ilga edilip yerini iltizama bırakması, 1700'ler boyunca devam eden, zamana yayılmış bir süreç içinde gerçekleşti, ancak bazı bölgelerde oldukça fazla sayıda tımar 19. yüzyıl ortalarına kadar ayakta kalabildi.

Başka bir şekilde ifade edecek olursak, 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, her zamankinden çok daha büyük miktarlarda hazır paraya ihtiyaç oldu, çünkü tüfek taşıyan ve giderek Osmanlı ordusunun omurgasını oluşturan yeni tip yaya askerlere "dirlik" tahsis edilmiyor, ücretleri nakit olarak ödeniyordu.[40] Osmanlı idaresinin neden tımar sahiplerini, örneğin seçkin tüfekli askerler sınıfına sokarak "modernleştirmeye" çalışmadığını ve dolayısıyla da dirlik sisteminin yararlı ömrünü uzatmadığını henüz bilmiyoruz. Hem Osmanlıların hem de Osmanlı tarihini çalışanların genellikle tımarın bir kurum olarak devlet aygıtının tamamının işleyişinde merkezi önem taşıdığını düşünmüş ve hâlâ da düşünüyor olması, durumu daha da dikkat çekici kılmaktadır.[41]

Osmanlı yöneticileri dirlikleri tasfiye etmeye karar verirken padişah divanlarında ne gibi tezler ağırlık kazandı, bilmiyoruz. Ancak bugünden bakarak, örneğin Habsburglarla yapılan Uzun Savaş (1593-1606 / 1001-15) sırasında tutulan yeni tip tüfekli askerlere ödemelerini, 1500 (905-6) dolaylarında alışılageldiği üzere, kırsal alanda dirlikler tahsis ederek yapmak konusunda neden hiçbir girişimde bulunulmadığına ilişkin varsayımlar ileri sürebiliriz. Çünkü tımarlar, hiç değilse ilkesel olarak, birkaç yıl süreyle ve-

riliyordu, oysa Osmanlı yöneticileri artık sadece tek bir sefer için asker tutarak paradan tasarruf etmeye çalışıyorlardı. Ayrıca, merkezi hükümet yüksek düzeylerdeki idarecilerin kendi inisiyatifleriyle oluşturduğu ve dolayısıyla da devletin sorumluluğu altında olmayan askeri birliklere (sekban) dayanır olmuştu.[42] Böylelikle ordu içinde oluşan iki sınıflı bir sistemle karşılaşıyoruz: bir yanda padişahın kulları vardı ve bunların "dirlik" hakkı vardı ya da aylık maaş alırlardı. Bu ayrıcalıklı çevrenin dışında, tebaadan toplanmış, tüfek taşıyan askerler vardı; bunların "iş güvenliği" yoktu ve 17. yüzyılda sık sık yaptıkları isyanları harekete geçiren güç, kısmen yerleşik ordu sınıflarıyla eşitliği sağlama arzusuydu.[43]

Bu paradan tasarruf etme kaygısına ek olarak, Osmanlı hükümeti 16. yüzyılın ikinci yarısında, tam zamanlı asker olarak kışlada kalmayıp barış zamanları kırsal kesimde konuşlanan bütün yaya askerlerin askeri değerinden kuşku duymuş gibidir. Zira bu dönemde merkezi yönetim, ücretleri kendilerine tarım işletmeleri tahsis edilerek ödenen eski yaya askerler sınıfını (yaya, müsellem) kaldırdı ve bu adamları sıradan köylü statüsüne indirdi.[44] Aynı zamanda, Osmanlıların Balkanları almasında önemli rol oynamış olan ve gelişkin bir askeri örgütlenmeleri olan göçer alayları (yörükler) büyük ölçüde askeri işlevlerinden arındırılarak, erzağın muhafazası ve nakli gibi savaşçılık dışı rollerle sınırlandılar.[45] Resmi belgeler bize bu sınıfların kaldırılmasıyla ilgili pratik işlemler hakkında pek çok şey anlatmakla birlikte, bu kitabın yazarı şu ana kadar bu önlemlerin gerekçelerini açıklayan tek bir metin görmemiştir. "İdeolojik" gerekçelerin –yani, vergi mükellefi tebaa (reaya) ile vergi toplayan devlet kullarını (askerî) birbirinden daha kesin bir şekilde ayırmak– bu kararla ilgisi olmuş olabilir. Eğer gerçekten böyle olduysa, 16. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nun bu iki temel sosyo-politik kategorisi arasında "ara" statüde olan, kendilerine tarım arazisi tahsis edilecek yeni bir asker kişiler sınıfı yaratmak için fazla nedeni olmamış olsa gerektir.[46] Pratik açıdan da, tek tek tüfekli askerlere verilebilecek vergi veya toprak tahsisleri o kadar küçük ve sayısı o kadar fazla olacaktı ki, bunların muhasebesi fiilen imkânsız olacaktı.

Ticari ve tarımsal vergiler asker kişilere daha az tahsis edilmeye başlanınca, Osmanlı idaresine gelen parasal gelirleri artırmak zorunlu ol-

dü. Tek tek askerlerin aldığı ücret önemli bir meblağ olmamakla birlikte, merkezi hazine daimi olarak İstanbul'da ve vilayet merkezlerinde konuşlanmış askerlerin toplamına büyük miktarlarda nakit ödemek zorundaydı. Dahası, hükümetin savaş zamanlarında hizmetlerine bel bağlayageldiği silahlı maiyetlerinin sayısını artırmak için yüksek mevkilerdeki ricalin ek gelire ihtiyacı vardı. Gerekli paranın bulunamadığı çok oluyordu, ve 17. ve 18. yüzyıllarda pek çok kez, askerlerin maaşlarını ödemek için saray hazinesinden değerli eşya eritildi. Yine de, bütün erken modern dönem devletlerinde asker kişilere ödemeler düzensiz bir şekilde yapılırdı. Çok fazla sayıda adamı ve muazzam miktarlarda parayı Macaristan, Doğu Anadolu veya Irak'taki uzak sınırlara taşımak gerektiği düşünüldüğünde, Osmanlı örneğinde durum özellikle böyleydi.[47]

Osmanlı hükümetinin, kendi tebaasından alabildiği borçlar oldukça sınırlıydı. Mültezimlerden sorumlulukları altındaki bölgelerde üretilen ve ordunun ihtiyaç duyduğu malların parasını ödemeleri sıkça istenmekteydi. Böyle durumlarda, mültezimden devletten alacaklılara dönüşen kişilere olan borç, merkezi hazineye ödeyecekleri bir sonraki taksitin vakti geldiğinde, ödemeden uygun bir miktar düşmelerine izin vererek geri ödenirdi.[48] Vakıf fonlarına gelince, Osmanlı idaresi 18. yüzyıldan önce bu kaynakları fazla seferber etmedi, ve sonunda ettiğinde de, para daha çok borç olarak değil rüsum olarak alındı.[49] Kelimenin dar anlamıyla banka yoktu, ancak 16. yüzyıl sonunda İstanbul'da, özel olarak, ödeme gücü olan tacirlere kredi sağlama amacıyla bir vakıf kurulmuştu. Fakat bu kurum fazla yaşamadı.[50] 18. yüzyılın kimi tefecileri küçük çapta bankerler sınıfına girebilecek kadar etkindiler, fakat bunlar Osmanlı hükümetine değil, köy cemaatlerine ve özel kişilere kredi temin etmekteydiler. Ve 18. yüzyılda üst düzey idarecilere ve mültezimlere hizmet eden sarrafların işi mali işlemlere yardımcı olmaktı, ama yine onlar da halkın elindeki mali kaynakları hükümete borç olarak kanalize etmediler.[51]

Osmanlı idaresi, bunun yerine, yapılan mebzul miktarda mal teslimatına bel bağlamıştı ve bunların bedeli genellikle ödenmezdi. Ya da mal ve hizmet sağlayan köylü ve zanaatkârlara "idari olarak belirlenmiş" fiyatın (narh) altında ödeme yapılırdı. Narhlar kadı sicillerine ve bazen de ayrı def-

terlere (narh defterleri) kaydedilirdi.[52] Genellikle Osmanlı ordusunun geçebileceği yollar boyunca istiflenmiş tahıldan oluşan bu malları teslim etme yükümlülüğüne *nüzul* ya da *sürsat* denirdi. Nüzul, karşılığı ödenmeyen mal teslimatıydı, bu daha 15. yüzyılda padişahın tebaasından savaş zamanı istenebilen avarız vergilerinin bir parçasıydı. 1600'lere varıldığında avarız vergisi yıllık bir ödeme haline getirilmişti. Buna karşılık sürsat başlığı altında teslim edilen mallar için, genellikle olabilecek en alt seviyede de olsa, bir bedel ödenirdi. Avarız vergisinden muaf tutulacak kadar talihli olan vergi yükümlüleri bile, bu özel fedakârlıktan yakayı sıyıramazdı.[53] Fakat söz konusu teslimatın karşılığı narh üzerinden ödenmiş olsa bile, vergi mükelleflerinin yine de sonunda zarara uğraması mümkündü, çünkü tahılı karayoluyla uzun mesafe taşımak gibi büyük bir masraf, bu fiyat içinde yoktu. Uzak bölgelerde, teslimatların ürün cinsinden yapılmasını talep etmek pratik olmadığı zaman, bunun yerine belli bir miktar para istenebilirdi (bedel-i nüzul). Şu veya bu nedenle teslimat yapmakta geciken köylülerden de tazminat olarak büyük meblağlar ödemeleri istenebiliyordu. 18. yüzyılın daha karakteristik özelliği, belirli bir bölgede üretilen tahılın belli bir yüzdesinin devlet görevlilerine çok düşük fiyattan satılması şartı idi. Hem İstanbul kentini hem de Osmanlı ordularında hizmet eden erkekleri doyurmak üzere yapılan ve *mübayaa* denilen uygulama buydu.[54]

Tahılın yanı sıra, askerin ihtiyacı olan kumaşlar da belirli vergi mükellefi kategorilerinden rüsum yerine talep edilebiliyordu. Bunun herhalde en ünlü örneği Selanik'in Sefarad Yahudileridir. Sefarad Yahudileri 1492'de (897-8) İspanya'dan sürüldükten sonra Selanik'e yerleştirilmiş ve kendilerine yeniçeri üniformaları için gerekli yünlü kumaşın (çuha) imalatı işi verilmişti.[55] 16. yüzyılda hükümet teslim edilen bu mallar için para verirdi, fakat ödenen para miktarları üretim yapan zanaatkârın yaşaması için yeterli değildi. Yine de yaklaşık 1650'ye (1060) kadar, üretici esnaf ürettiğinin bir bölümünü açık pazarda satarak iki yakasını bir arada tutmayı başarıyordu. Fakat 17. yüzyılda müşteri sayısı azaldıkça azaldı. Öte yandan, Osmanlı hükümeti giderek artan bir nakit sıkıntısı içine düştü ve çuhayı vergi karşılığı olarak istemeye başlayarak, üreticileri büyük sıkıntı içine soktu. Ayrıca, pamuk üretiminin önemli olduğu Teselya'da üreticilerin yeniçeri-

ler için iç çamaşırı tedarik etmesi istendi, Anadolu'nun Ege kıyılarında ise sık sık yelken bezi taleplerine rastlamaktayız.[56]

Zanaatkârlar sefere çıkan Osmanlı ordusuna eşlik etmeye de mecbur tutulurdu. Bu şekilde askere alınan zanaatkârlar kamplarda tezgâh kurar, ekmek yapar, ayakkabı, kılıç, tabanca veya misket tüfeği, ne gerekiyorsa imal eder ve onarım işlerini üstlenirlerdi.[57] Bunun sefere çıkmış orduyu, askerlerin normal olarak büyük karışıklıklar yarattığı kentlerden uzak tutmak ve aynı zamanda da askeri disiplinin mümkün olduğu kadar az bozulmasını sağlamak gibi bir avantajı vardı. Sefere çıkan bir zanaatkârın yapması gereken ilk masraflar arasında bir çadır ve hammadde stoku gibi şeyler için yapılacak harcamalar vardı. Bu masrafları yola çıkan zanaatkârın loncasındaki diğer esnaf karşılardı. Bazen daha küçük ve daha az nüfuz sahibi loncalar, daha zengin meslektaşlarının loncalarına yamak atanırdı. Bu "yamaklar" daha büyük loncaların sefere katılacak zanaatkârları finanse etmesine yardımcı olmak zorundaydılar. Ayrıca kadırgalar kullanıldığı sürece, ve kadırgalar ancak 17. yüzyıl içinde yavaş yavaş devreden çıktı, İstanbul kayıkçılarıyla, şarap tacirlerinin ve meyhane sahiplerinin loncaları gibi "hakir" görülen loncalar donanmaya kürekçi temin etmek zorundaydılar. Kadırgalardaki koşullar göz önüne alındığında, bu yükümlülük bir miktar hoşnutsuzluk yaratmış olsa gerektir.[58] Yine de 1730 (1142-3) öncesinde Osmanlı zanaatkârlarından talep edilen mal ve hizmetlerin kentlerde isyanlara yol açtığını duymuyoruz. Ancak o yıl, lonca esnafının bir İran seferi için askere çağrılmasının yarattığı hoşnutsuzluk, Sultan III. Ahmed'i tahttan indiren isyana maddi olarak katkıda bulundu. İdare orduyu Üsküdar'dan dışarı çıkartmayı başaramamış gibi gözükmektedir.[59]

Savaş yapıp faturasını –en azından kısa vadede– ödememenin yolları

Bütün bunlar savaşların nispeten sınırlı miktarda nakit ödeyerek finanse edilebildiği ve sonunda barış yapıldığı zaman da ödenmesi gereken dağlar gibi borç olmadığı anlamına gelmekteydi. Hatırlamakta yarar var, 1789-92'de (1203-7) Fransız monarşisi, esas itibariyle, XIV. Louis (s. 1774-92 / 1187-1207), geçmiş savaşların yükü yüzünden, devletin borçlarını geri ödemek için soylulardan ve sıradan vatandaşlardan işbirliği iste-

mek zorunda kaldığı için devrilmişti. Dolayısıyla bir savaşı, ödenmeyi bekleyen muazzam meblağlar olmadan tamamlamak Osmanlı tarafı için tahmin edilmez bir avantajdı.

Ama bu düzenlemenin sorunlu yönleri de vardı. Zira vergi ödeyen tebaanın eline, Osmanlı ordusuna teslim ettikleri yelken bezi, çuha ceket veya misket tüfeği gibi malların karşılığında çok az miktarda nakit geçtiği için, teçhizat sektöründe, savaş dolayısıyla bir hızlı büyüme yaratmak olanağı hiç yoktu. Bunun yapılamamasının sayısız sıkıntının kaynağı haline gelmesi mümkündü. Bilindiği gibi, savaşlar siviller tarafından kullanılan mamul maddelerde bir talep düşmesi yaratır. Erkekler ordulara ve donanmalara hizmet etmeleri için evlerinden alınırlar, aileleri çoğunlukla dar durumda kalır. Aynı zamanda, ordunun ihtiyaçlarına öncelik verildiği ve çarpışmalar sırasında hasat imha edildiği için, sivil nüfus sık sık yiyecek sıkıntısı çeker. Yiyecek fiyatlarının yüksek olması, tabii ki sivil [kullanıma özgü] mamul madde talebini daha da düşürür ve dolayısıyla da bu sektördeki gerilemeyi daha da hızlandırır. Bunun sonucunda, teçhizat ve ordu malzemesi sektöründe savaş nedeniyle ortaya çıkan hızlı büyüme, zanaatkârlar için istihdam yarattığı için, önemli bir "döngü-kırıcı faktör" oluşturmak durumundadır. Barış yapıldığı zaman, sivillerin egemen olduğu bir piyasaya geri dönmek tabii ki gerekecektir, bu da çoğunlukla ciddi bir ekonomik karışıklığın eşlik ettiği bir süreç olmuştur.

Osmanlı bağlamında, bu modelin işlemediği, en azından kısmen işlediği ileri sürülmüştür. Sivil nüfus savaş bağlantılı zarara uğramış ve bu zarar da muhtemelen mamul madde talebinin düşmesine yol açmıştır. Fakat savaşın tetiklediği bu durgunluğu dengeleyecek hızlı bir sektörel büyüme yoktu, çünkü orduya çalışan zanaatkârlara fazladan yatırım sermayesi yaratmaya, hatta tükettikleri yiyecek miktarını artırmaya bile yetmeyecek kadar düşük para ödenmekteydi. Tam tersine, uzun savaşlar ekonomide genel bir sıfırı tüketme durumu yaratmak eğilimindeydi ve Osmanlı bürokrasisinin en büyük miktarlarda vergiyi en yetkin üreticilerden toplamak eğilimi bu durumu daha da şiddetlendiriyordu.[60] Bu, savaş sona erdiğinde, fiilen bütün esnafın çalışma sermayesinden yoksun kalması, dolayısıyla da sivil piyasa için üretime geçişi yapabilmek için gerekli ham maddeyi satın

alamaz durumda olması anlamını taşıyordu. Üstelik, en azından Osmanlı sarayı ve üst düzey görevliler tarafından satın alınan az sayıda yüksek kaliteli kalemi saymazsak, muhtemelen ürünleri için talep de azdı. Bu koşullar altında, normal olarak zanaat ürünlerinin alıcıları olan hali vakti daha yerinde kentlilerin, savaş sırasında, nihayet barış tesis edildikten sonra bile fazla talep üretemeyecek kadar çok zarara uğramış olması çok mümkündür (karş. 2. Bölüm).

Bu tez 18. yüzyıl sonlarında gözlemlenen durumu, yani ikmali çok kötü olan Osmanlı ordularının, bu yüzden artık zafer kazanacak durumda olmamasını açıklamak için geliştirilmiştir. Ancak burada önemli bir zorluk söz konusudur. Her ne kadar 16. yüzyılda Osmanlı tebaasının sırtına binen yükün daha hafif olmuş olması mümkünse de, Osmanlıların savaşları finanse etme yöntemlerinde 16. yüzyılla 18. yüzyıl arasında önemli bir değişiklik olmamıştır. Ne yazık ki, şu anki bilgi seviyemizde, niceliksel veriler sunamamaktayız. Ayrıca, yakın zamanda yapılmış bir araştırmada vurgulandığı gibi, 16. yüzyılda ve hatta kısmen 17. yüzyılda, esnaftan genel bir tükenmişlik hali yaratacak ölçüde aşırı vergi toplanmıyordu.[61] Bu düşünceler ilk bakışta, "savaş finansmanı modeli"nin, Osmanlı ekonomik krizini ve askeri başarısızlıklarını açıklamak bakımından bir değer taşıyıp taşımadığı hakkında kuşku uyandırabilir.

Ne var ki, 18. yüzyıl yenilgilerini açıklamak için bu modeli kullanırken, Osmanlıların savaşı finanse etme yöntemlerinin kendini kanıtlamak zorunda olduğu genel koşulların artık 1600'lere (1008-9) göre dramatik ölçüde değişmiş olduğunu göz önünde tutmalıyız. Dolayısıyla 16. ve 17. yüzyıllarda ekonomik bakımdan yıkıcı olmayan uygulamaların, 1768'den (1181-2) sonra pekâlâ o hale gelmiş olmaları mümkündü. En önemlisi, Osmanlıların baş hasmı artık, muazzam maden ve kereste kaynaklarına sahip olan Rusya idi. Ekonomik ve siyasal "modernleşme"yi hedefleyen, genelde zalimce bir dizi önlem sonucunda, bu kaynaklar çar ve çariçelerin ordularının kullanımına açılmıştı. Büyük ölçüde yarı-kıraç bölgelerde kurulu, maden kaynakları sınırlı bir imparatorluğun, hangi koşul altında olursa olsun, böylesi bir performansa ayak uydurması çok zordu. Ayrıca, 17. yüzyıl sonlarına gelindiğinde Osmanlı padişahlarının hasmı Habsburglar da denetimleri altın-

daki bölgelerin pek çoğunda merkezi idare kurmuşlardı. Böylelikle kaynakları savaş için, 16. yüzyılda Bohemya, Avusturya ve kraliyet Macaristan'ında mutlakiyetin henüz inşa edilmekte olduğu sıralarda olduğundan daha etkin bir biçimde seferber etmek için gerekli araçları geliştirmişlerdi.[62]

Osmanlı komutanları bu üstün maddi kaynaklarla, savaş alanına düşmanlarınınkinden çok daha büyük ordular çıkartarak boy ölçüşmeye çalıştılar; bu uygulama da köylü ve esnafın taşımak zorunda olduğu yükü artırmış olsa gerektir.[63] Habsburglarla Rusların meydan okumalarına yanıt vermek çabasıyla, 18. yüzyıl Osmanlı hükümeti tebaası üzerindeki sömürüyü, pekâlâ, sistemin bütünün teklemesine neden olacak kertelere çıkartmış olabilir. Böyle bir hata yapıldıysa bile, bu, eninde sonunda, hiçbir şekilde Osmanlılara özgü bir durum değildi. Bugünün erken modern Avrupa tarihçileri, Osmanlı sınırlarının batısında kalan 17. ve 18. yüzyıl devletlerinin, savaşların yürütülmesi söz konusu olduğunda "ayaklarını yorganlarına göre uzatmadıkları" kanısındadır. Bu devletlerin hükümdarlarını yönlendiren ekonomik rasyonellik olmuş olsaydı, ki böyle olmadığı ortadadır, bu hükümdarların silahlı çatışmalara girmekten bütünüyle kaçınmış olmaları gerekirdi. Benzer düşüncelerin Osmanlı yönetici grubu için de geçerli olması çok mümkündür.[64]

Lojistik: barut örneği

Osmanlı savaşlarının yakın geçmişte ve günümüz tarihçileri arasında revaçta bulan bir konu olduğu pek söylenemez. Bu pekâlâ Türkiye Cumhuriyeti'nin, 1923'te kurulduğundan beri çoğu uluslararası çatışmanın dışında kalmayı başarmış olmasıyla ilgili olabilir. Osmanlıların savaştaki ustalığı Türk toplumunun belirli bir kesiminin kendisi için biçtiği kimlik için önemli hale geldiyse de, bu, profesyonel tarihçilerin fazlaca vurgulama eğiliminde olduğu bir mesele olmamıştır. Osmanlı vezir ve padişahlarının devlet-kurucu yeteneklerini, mimar ve minyatürcülerin mesleki becerilerini, hatta vakıf yöneticilerinin ve tacirlerin ticari zekâlarını vurgulamak, çoğu modern Türk aydınının Osmanlı toplumunun kimliği konusundaki kavrayışlarına ve bu kitabın yazarı da dahil, pek çok Osmanlı tarihçisinin ilgilerine daha uygun düşmektedir.

Dahası, artık Osmanlı savaşları ciddi bir araştırma konusu haline geldiğinden bu yana, araştırmalar düzenli ordu ile özel durumlar için tutulan paralı askerler arasındaki çatışmalar ya da ordu mensupları (askerî) ile vergi ödeyen ahali (reaya) arasındaki sıkıntılı ilişki üzerinde odaklanmak eğilimindedir. Dolayısıyla Osmanlı tarihçilerinin savaşlarla ilgili çalışmaları, ilk olarak 1960'larda İngiltere'de yaygınlaşan "savaş ve toplum" sorunsalına oldukça iyi oturmaktadır. Ve lojistik, ordu/donanma ile genel olarak toplum arasında bariz bir arayüz oluşturduğu için, askerlik faaliyetinin bu kolunun neden Osmanlı seferlerinin en iyi bilinen yönünü oluşturduğunu açıklamak kolaydır.[65]

Hem lojistikle ilgili Osmanlı arşiv kaynakları da nispeten zengindir, özellikle tımarların henüz önem taşıdığı, ancak tımar sahiplerinin yerini giderek paralı askerlerin almaya başladığı 16. yüzyıl sonları ve 17. yüzyıl başları için. Bu geçiş önemli miktarda ek kayıt tutulmasına vesile olmuş olsa gerektir. Tımar sahiplerinin kendi hizmetlilerini, at ve silahlarını getirmeleri beklenirdi, dolayısıyla merkezi olarak temin edilen malzeme talepleri paralı askerlerinkine göre daha mütevazıydı. Üstelik, kılıç ve mızraklarla savaşan sipahilerin, her zaman merkezi ikmal gerektiren başlıca kalemlerden biri olan baruta ihtiyacı yoktu. Aslında, 16. yüzyıl biterken, artık seferlerde gereksiz görülen tımar sahiplerinin bazılarına, merkezi yönetime sabit miktarlarda güherçile temin etmeleri koşuluyla askerî ayrıcalıklarının devamı teklif edilmişti.[66]

16. ve 17. yüzyıllarda Osmanlıların barut sıkıntısı olmadı. Hatta 1600'lerin sonlarında, tecrübeli Habsburg komutanı Montecuccoli, Osmanlı topçusunun çok fazla barut harcadığını, fakat bu beceri eksikliğinin herhangi bir dar boğaza yol açmadığını gözlemlemişti.[67] Aynı kaynağa göre, Osmanlı barutu çok yüksek kalitedeydi. Güherçile stoku da nispeten boldu ve malzeme tedarikinden sorumlu tımar sahipleri, dönemin İngiltere'sinde yapıldığı gibi insanların evlerine ve kiliselerine dalarak ahalide nefret uyandırmıyorlardı.[68] Bundan, herhalde, barutu henüz su enerjisiyle değil, beygir gücüyle çalışan değirmenlerde üretmenin henüz Osmanlı tarafı için büyük bir dezavantaj oluşturmadığı sonucu çıkartılmalıdır. Barutun bu şekilde üretilmesi ancak 18. yüzyıl sonlarında önemli bir sorun sayılmaya başlandı.

Barut sadece ateş etmek için değil, belki de daha bile tahrip edici bir şekilde tahkimatın havaya uçurulmasında kullanılıyordu. Dayanıklı siperler kale duvarlarının sadece topçu ateşiyle yıkılmasını giderek zorlaştırırken, Osmanlı patlayıcı uzmanları tüneller kazıp bunların içinde barutu ateşlemek konusunda ustalaştılar, böylelikle kale burçlarının ve perde duvarların çökmesini sağlıyorlardı. Venediklilerin elindeki Kandiye'de yapılan uzun kuşatma sırasında mükemmelleştirilen bu teknik, 1683 (1094-5) Viyana savaşında başarıya ulaşmaya çok yaklaşmıştı; Habsburglara takviye ordusu geldiğinde, Osmanlılar tam savunması yarılan kente karşı hücuma kalkmak üzereydi.[69] En azından bu sektörde, Avrupalıların savaş yordamlarındaki teknik değişiklikler, 17. yüzyıl sonlarında bile Osmanlı orduları için henüz büyük sorun oluşturmamaktaydı.

Serhat kulu toplumları

İyi bir ikmal sistemi bile insan gücüne ilişkin sorunları kolay kolay telafi edemez. Osmanlılar bu alanda da batılı düşmanlarınınkine benzer taktikler geliştirmişlerdi.[70] Osmarılı savaşlarının sadece bir bölümü, maaşları merkezi hükümet tarafından ödenen düzenli askerlerin veya tipik 17. ya da 18. yüzyıl taşra valisinin kapı kuvvetlerini oluşturan tüfekli paralı askerlerin yaptığı savaşlardı. Bunlara ek olarak, Avusturya *Militärgrenze*'sinin (bkz. 2. Bölüm) Uskokları veya özgür köylüleri gibi, Osmanlılar da görevi sınırları güvence altına almak olan kuvvetler istihdam ederler, bu kuvvetlerin mensupları bir yandan da gelirlerini denkleştirmek için baskınlar yaparlardı. Gördüğümüz gibi Osmanlı-Habsburg sınırının her iki tarafında da, bu türden küçük ihlallerin barış antlaşmasını bozan eylemler sayılmayacağına dair zımni bir anlaşma vardı. Ancak, kontrolden çıkmış "sıradan" sınır çatışması olarak ya da "gerçek" savaşın başlangıcı olarak görülme ihtimali olan daha büyük baskınların yer aldığı o "gri bölge" hep vardı. Örneğin, bazı yazarlara göre Uzun Savaş (1593-1606 / 1001-15) aslında 1591'de (999-1000), o yıl yapılan olağandışı büyüklükte Osmanlı baskınları nedeniyle başlamıştı.

Osmanlı-Habsburg sınırında, saldırı ve savunma ahşap palankalarla tahkim edilmiş yerler, taş kaplı kerpiç kaleler ve nüfusu daha büyük sur-

larla çevrili kasabalar merkez alınarak yürütülürdü. Macar arkeologlar bu tip çeşitli Osmanlı istihkamlarında kazı yapmış ve oralarda görev yapan askerlerin yaşam tarzıyla ilgili kanıtlar ortaya çıkarmışlardır.[71] Subaylar birtakım "Osmanlı tarzı" lüks malları satın alabilecek durumdaydılar; kazılarda çıkarılan İznik işi çanak çömlek parçaları böyle açıklanabilir. Macaristan'daki kalelerde görev yapan serhat kullarının pek çoğu Bosnalı, yani Müslüman Slavlardı. Sınır vilayetlerinde bulunabilecek kültürel kaynakların sınırlı olması bir yana, bu durum İstanbul üst sınıflarının maddi kültürünün Macaristan kale kentlerindeki silik varlığını açıklar.[72] Ayrıca, 1526'yı (932-3), Uzun Savaş'ı ve/ya 1683-99 (1094-1111) savaşını izleyen savaşlarda pek çok kale defalarca el değiştirdi. Bu, maddi kültüre ilişkin çok miktarda malzemenin kaybına yol açmış olsa gerektir. Macar-Osmanlı sınır vilayetlerinin askeri karakteri nedeniyle kaliteli silahlar en aranan lüks mallar arasında olup, bu türden önemli sayıda malzeme belgelenmiş durumdadır.[73]

Osmanlı-Habsburg sınırının karakteristik özelliği müstahkem mevkilerde yaşayan askerler iken, Karadeniz'in kuzeyindeki bölgelerde durum oldukça farklıydı. Burada büyük nehirlerin geçtiği geniş ve açık bir step alanında Kazaklar ile Tatarlar karşı karşıyaydılar. Sınırın her iki tarafında da hayvancılık, ekincilikten çok daha önemliydi.[74] Hem Kazak hem de Tatar bölgelerinde, hanların başkenti Bahçesaray dışındaki kentler çok az gelişmişti. Buna karşılık, Kefe (Feodosiya), Akkerman ve Kili gibi bir miktar önem taşıyan diğer Karadeniz kentleri Osmanlıların doğrudan kontrolü altındaydı.

Bu step ekonomisi oldukça kırılgandı. Örneğin 1550'ler (957-67) ve 1560'larda (967-77) büyük bir kıtlık baş göstermiş, bu kıtlık bazı Tatarların çocuklarını köle olarak Osmanlı bölgesine satmasına bile neden olmuştu. Şeriata göre bu hiç kabul edilemez bir durum olduğu için, dehşete düşen merkezi yönetimin bu uygulamayı durdurmak için duruma müdahale etmiş, hatta böyle yasadışı yollarla köle yapılmış insanları satın alanları idamla tehdit etmiş olması şaşırtıcı değildir.[75] Ancak, böyle olağanüstü kriz durumları dışında, Tatar devletinin ekonomik zayıflığının İstanbul'da siyasal bir avantaj olarak görülmüş olması çok mümkündür. Çünkü bunun sonucu olarak, Osmanlı seferleri için ihtiyaç duyulduğunda ganimet elde etme

umudundaki Tatar askerleri daha rahat bulunabiliyordu. Eğer bu gerçekten de hesaba katılan bir durum idiyse, 16. yüzyıl sonlarında Gazi Giray Han'ın Erdel valisi olmak için harcadığı enerjik çabaların niye sonuç vermediğini kolaylıkla açıklayabiliriz.[76]

Her iki sınır ekonomisi de zayıf olduğu için, köle, hayvan, yiyecek ve para için baskınlar düzenlemek hem Kazak hem de Tatar yaşam tarzının önemli bir parçasıydı. Tatarlar açısından, baskınlar Moskof Prensliğinin köy ve kentlerini ve Polonya-Litvanya topraklarını hedef almaktaydı. Buna ek olarak hanlar Habsburglara karşı Osmanlı seferlerine katıldıkları zaman, askerleri Boğdan, Eflak ve Erdel köylerini de basarlardı. Bu bölgelerden birini veya diğerini yöneten prensin Habsburg ya da Polonya tarafına yakınlık göstermesi halinde, Osmanlıların haklı savaş anlayışına göre böyle saldırılar meşruydu.[77] Fakat tabii savaş ve savaş sonrası koşulları altında, meşru ve gayri meşru baskınlar arasındaki çizgi çok net çizilmemişti ve her iki tarafın askerlerince de sık sık aşılırdı.[78]

Bazı Tatar liderleri, özellikle de, 16. yüzyıl sonu şahsiyeti Gazi Giray'ın da aralarında olduğu kimi hanlar, çok iyi eğitim almış Osmanlı beyefendileriydiler ama bir bütün olarak serhad toplumu yazılı metinler üretimine fazla olanak sağlayan bir ortam değildi. Ayrıca, daha önce var olan yazılı metinlerin önemli bir kısmı, muhtemelen 18. yüzyılda Rusların hâkimiyeti ele geçirmesi ve arkasından Tatar ileri gelenlerinin Osmanlı bölgesine göç etmesi sürecinde yok edilmişti. Kırım hanlığı ile ilişkiler, en azından, İstanbul'daki yönetimin dikkatli kayıt tutma işini gerekli görmesine yetecek kadar önemliydi de, bu sayede Kırım Tatar toplumunun belli yönlerini Osmanlı kayıtlarına dayanarak aydınlatmak mümkün olmaktadır.[79] Ancak, yine de, Bahçesaray kentinin iç işleyişi hakkında bildiklerimiz, Bursa, Selanik veya İzmir'in işleyişi hakkında bildiklerimizden çok daha azdır.

Doğu Anadolu'nun Kürt beylikleri hakkında, hükümdarlarından biri olan İdris-i Bitlisi'nin 16. yüzyıl başlarında yazdığı önemli vakayinameye karşın, daha da az kanıt vardır.[80] 17. yüzyıl ortaları (1039-81) hakkındaki bilgimizin çoğu, bir kez daha, Bitlis sarayını resmi bir mektup iletmek için ziyaret eden ve han tarafından, kısmen rehin, kısmen de zerafet uzmanı [*arbiter elegantiarum*] ve saray eğlendiricisi olarak alıkoyulan Evliya Çelebi'nin

seyahatnamesinden gelir.[81] Evliya, egzotik yiyeceklere ve kaliteli kitaplara çok itibar eden, çok gelişkin bir saray toplumundan söz eder. Fakat bir kez Bitlis'in dışına çıkıp daha küçük hanedanlar tarafından kontrol edilen, aralarında Hakkari beyliğinin de olduğu, daha küçük bölgelere girdiğimiz zaman, bilgimiz genellikle Osmanlı Mühimme Defterleri'nde ara sıra yapılmış göndermelerle sınırlı kalır.[82] Ayrıca Osmanlı merkez vilayetlerinden bilinen türde tahrir defterleri, belli yerlerde, anlaşılan ilk olarak, 16. yüzyılın sonlarına doğru hazırlandı.[83] Ancak, münferit defterleri içine güvenle "yerleştirip" değerlendirebileceğimiz süreklilik taşıyan serilerin olmadığı koşullarda, bunların güvenilirliği konusunda bir karara varmak zordur. Doğu Anadolu'nun, Mardin ve Van gibi, doğrudan merkezi hükümet tarafından yönetilen kentleri dışındaki bölümü hakkında bilinenlerin çoğu, bu nedenle ancak 19. yüzyıldan gelmektedir.[84]

Zaferlerin meşruiyet kazandırması, padişah topraklarında yapılan savaşların meşruiyet kaybettirmesi

16. ve sonraki yüzyılların Osmanlı padişahlarından, hem Hıristiyan "kâfirlerine" hem de Şii "zındıklara" karşı savaşan Sünni İslam savaşçıları (gaziler) olarak söz eden ve bu hükümdarların zaferlerle kazandıkları meşruiyete yapılmış çok sayıda göndermeyi bir kez daha gözden geçirmek gereksiz olabilir. Ama sınır bölgelerinde, Osmanlı yönetiminin meşruiyetinin sınır savaşları yoluyla nasıl artırılabildiğini belirtmekte yarar var. Örneğin Bosna'da, engebeli arazi topraktan geçinme olanaklarını ciddi olarak kısıtlıyor, pek çok genç erkek göç etmek zorunda kalıyordu. Daha önce de belirttiğimiz gibi, Macaristan'a gönderilen Osmanlı askerleri içinde Bosna'dan gelenler oldukça fazlaydı.

Her ne kadar İstanbul üst kültürünün temsilcilerinden Mustafa Âlî gibi biri bu kadar uzak bir bölgede Osmanlı devletinin işleyiş kurallarını (kanun-ı osmani) yürürlüğe koymanın mümkün olmadığını hayal kırıklığıyla belirtse de, Habsburglarla savaş devam ettiği sürece, bu dağ insanları yiğit savaşçılar olarak Osmanlı devleti çerçevesi içine entegre edilebilmekteydi.[85] Üstelik, 19., 20. ve –maalesef– 21. yüzyılların milliyetçi tarihyazımı Bosna'nın "özel statüsü"nü abartma eğiliminde olsa da, şurası bir gerçektir ki,

sınır savaşları ve tanınan genellikle geniş kapsamlı, fiili özerklik imtiyazı Boşnaklara imparatorluk sistemi içinde bir "yer" sağlamıştır. 16. yüzyılın ikinci yarısında, Osmanlı idaresine alınan Boşnaklar, kâh aynı durumdaki Arnavutlar ile birlikte, kâh onlara karşı ittifak yaparak, İstanbul'da yüksek makamlar için yarışan padişah kulları arasında egemen hiziplerden biri olmayı başardılar.[86] Osmanlı merkezindeki bu tür yükselme fırsatlarının ötesinde, Habsburglara karşı sınır boyunda yürütülen savaşlar Bosna vilayetine aksi takdirde sahip olamayacağı bir siyasal statü sağlamaktaydı. Dolayısıyla, bir miktar itibar kaybetmek durumunda kalıp, bu dönemi Bosna'da bir dirlik sahibi olarak atlatabileceğine karar veren Mustafa Âlî, Osmanlı savaşçılık erdeminin kaynağına yakınlaşmış olduğu düşüncesiyle kendini teselli edebilmekteydi. Zira Banyaluka'da ve civarındayken "yedi iklimin mert gazilerinin kaynağında" bulunmuş oluyordu.[87] Dolayısıyla sınır boylarında yürütülen savaşlar, yoksul ve uzak bir vilayetin Osmanlı imparatorluk yapısı içine siyasi olarak entegre olmasına olanak tanımakta, bölgenin pek çok genç erkeğine çeşitli istihdam alanları sağlamakta, bölgeye kibirli İstanbullu aydın çevrelerin gözünde itibar bile kazandırmaktaydı.[88]

Buna karşılık, savaşlar padişahın düşmanlarının hâkimiyeti altındaki topraklara taşınamaz olduğu noktadan itibaren, İmparatorluğun daha merkezi bölgelerinde yaşayanları dertler bekliyordu. Tarih bilimiyle uğraşanlar, biraz da haklı olarak, belirli bir dünya ekonomisinin merkezinde konumlanmış güçlü devletlerin, savaşları, savaşlara eşlik eden yıkımın kendi topraklarına yaklaşmasına asla izin vermeden, düşmanlarının topraklarında icra etmek ayrıcalığı üzerinde durmuştur.[89] Sonuç olarak, modern-öncesi bağlamda, seferdeki askerlerin davranışlarını kontrol altında tutmak her zaman zordu; bunların düşman tebaasına olduğu kadar kendi hükümdarlarının tebaasına da zarar verebilme ihtimalleri vardı. Bu nedenle, stratejik olarak bakıldığında, tüm askerleri mümkün olduğu kadar hızlı bir şekilde yabancı topraklara sokmak mantıklıydı. Öte yandan, sınırın geri çekilmesinin de meşruiyet kaybettirici bir etkisi olabilirdi, çünkü artık düşmanı taciz etmeleri gerekmeyen düzensiz birlikler, genellikle firar edip düşman yerine yerli ahaliye dehşet saçarlardı. 18. ve 19. yüzyılların büyük bölümünde yöreye yayılmış bir felaket olan bütün bir Balkan eşkiyalığı ol-

kusunu, eski serhad savaşçılarının sınır boyundaki yaşama alanlarından sökülüp atılmasının sonucu olarak bile açıklayanlar vardır.[90] Üstelik, 1768-74 (1181-8) Osmanlı-Rus savaşı sırasında asker-haydutlar, firariler ve başka soyguncular Bulgar vilayetlerinde öyle bir yıkım ve kargaşa yarattılar ki, padişahın bir kısım sadık tebaası, padişahı himayesinin bu iflasına tepki olarak Rus çariçesinin saflarına geçti. İşte Osmanlılar, her ne kadar, Habsburglarla savaşlarında, savaşı genellikle düşman topraklarına taşımayı, ya da hiç değilse çarpışmaları talihsiz Macaristan vilayetleri sınırları içinde tutmayı başarmış olsalar da, II. Katerina ile 1768-74'te (1181-8) yaptıkları savaşta bunu başaramadılar. Sonuç, padişahın hâkimiyetinin feci bir meşruiyet kaybına uğraması oldu.

Bir sınır vilayetinin topraklarında uzun savaşlar nedeniyle Osmanlıların konumunun zaafa uğramasının bir başka örneği 18. yüzyılın Mora vilayetiyle (Peloponez) ile ilgilidir. Bu vilayet 17. yüzyılda bile bazı bakımlardan marjinal idi. Bir İngiliz'in yerel bir iltizamı alması gibi daha önce görülmemiş bir olay ile bu yüzyılda, burada karşılaşıyoruz.[91] Kutsal Birlik ile yapılan savaşta (1683-99 / 1094-1111) bu vilayeti Venedikliler almış, burasının kısa bir süre önce kaybettikleri Girit kolonisinin yerini alabileceğini ummuşlardı.[92] Sonuçta, Venedik Senyörlüğünün çok ağır ve aşırı vergilere tabi tuttuğu ahali, Osmanlıların 1714-15'te (1126-8) bölgeyi yeniden almasını rahat bir nefes alarak karşıladı.[93]

Ancak bölgede padişah iktidarının yeniden tesisi kendine özgü sorunlar yarattı. Daha önce gördüğümüz gibi, yetkililer Mora'yı yeni alınmış bir vilayet saymaya karar vermişlerdi (bkz. 2. Bölüm). Bu politika onların, vergilendirme haklarını, hatta dini vakıfların mülklerini yeniden tahsis etmelerine olanak veriyordu. Fakat bu uygulama, geçmişte bu hakları elinde tutmuş ve muhtemelen kendi düzenlerini alıştıkları şekilde yeniden kuracaklarına bel bağlamış insanlarda ise bir ölçüde hoşnutsuzluk yaratmış olsa gerektir. Öte yandan, Osmanlı hükümeti, Hıristiyanlar da dahil, ileri gelen yerel zevata, vilayetin idaresinde önemli ölçüde yer verdi, bu İstanbul'daki otoritelere doğrudan başvuruda bulunmak hakkını içeriyordu. Padişahların yönetimindeki başka bölgelerde daha önce görülmemiş, Mora senatosu diye bilinen bir kurum bile vardı.

Bu ayrıcalıklar kimi Ortodoks ileri gelenlerini Rusların idareyi ele geçireceği beklentisiyle II. Katerina'nın ajanlarıyla işbirliği yapmaktan alıkoymadı. 1760'lara (1173-84) gelindiğinde, Osmanlıların vilayet üzerindeki hâkimiyeti önemli ölçüde gevşemişti; 1770'te (1183-4) sadece birkaç yüz Rus askerinin karaya çıkması vilayeti tam bir kargaşa içine sokmaya yetti.[94] Dahası, isyanı bastırması emredilen Arnavut birliklerine muntazam maaş verilemiyordu; askerler de maaşlarını kaynağında "emniyete" almak için yerel iltizamlara el koyunca, askeri disiplin tam anlamıyla dağıldı. Sonunda Arnavut birliklerini çıkarıp atmak için ikinci bir sefer yapmak gerekli oldu. Bütün bu yoğun çarpışma dönemleri ile onlara eşlik eden yağma ve talan, Osmanlı idaresinin meşruiyetini yitirmesine önemli ölçüde katkıda bulunmuş olsa gerektir. Farklı bir şekilde ifade edilecek olursa, yerel ileri gelenlere verilen ayrıcalıklar, bir sınır vilayeti ahalisinin, Osmanlı merkezi otoritesi Venedikli, Rus ve Arnavut istilacıları topraklarından uzak tutmayı başaramadığı için yaşadığı altüstlüğü telafi etmemişti.

Sonuç: Askeri reformlara ayak uydurmak üzere organize olan Osmanlı toplumu

Osmanlı savaşları öncelikli ilgi alanları başka konular olan, özellikle de Avusturya'nın ve daha da özel olarak Viyana'nın akıbeti üzerine çalışan kişiler tarafından sık sık incelenmiştir.[95] Osmanlılarla geçici olarak ilgilenen başka tarihçiler ise orta ve batı Avrupalıların savaşları, özellikle de kimi zaman erken modern "askeri devrim" denilen, daha ihtiyatlı gözlemcilerin ise "askeri reform" terimini kullanmayı tercih ettikleri bir dizi gelişme üzerinde yoğunlaşmışlardır.[96] Bu bağlamda, yanıtı aranan soru Osmanlıların bu gelişmelere ne ölçüde katıldığı veya kendilerini Avrupalı hasımları karşısında dezavantajlı kılan eski rejim [*ancien régime*] tarzı savaş sistemine ne kadar bağlı kaldığı olmuştur.

16. ve 17. yüzyılların askeri reformlarını karakterize eden bir dizi birbiriyle yakından bağlantılı olgu vardı. Bunlar arasında en önemli özellik ateşli silahların, özellikle de topların gittikçe daha fazla kullanılmasıydı. Bu gelişme, başka şeylerin yanı sıra, tahkimatların top saldırılarına dayanabilecek şekilde yeniden tasarlanmasını da gerektirdi. Tahkimatların güçlen-

dirilmesi ise patlayıcıların toprakaltına yerleştirilen mayınlarda kullanılmasına yol açtı. Tabii, kuşatılmış kaleleri savunanlar, saldıranların mayınlarını patlayıcılar ateşlenmeden yok etmek için yeraltı dehlizleri kazıp mayın tahrip önlemleri uygulama yoluna başvurdular.[97] Bunun sonucu gerçek bir yeraltı savaşı oldu, Macaristan da sayısız kalesi ve müstahkem mevkii ile bu savaşın ana sahnelerinden birini oluşturdu.

Bütün bu teknikler erken modern dönem Hıristiyan hükümdarları arasındaki savaşlarda kullanılmaktaydı. Fakat, "askeri reform" tarihçilerinin incelediği savaşların pek çoğu aslında İspanyollar, Venedikliler veya Avusturya Habsburgları ile Osmanlıların karşı karşıya geldiği savaşlardı. 1683-99'da (1094-1111) Macaristan'ın kaybı dışında, padişahların komutanları 18. yüzyılın felaketlerle dolu ikinci yarısına kadar durumu ustalıkla kontrol altında tutmayı başardılar. Bunun, Osmanlıların da düşmanları gibi yeni teknolojilere uyum sağladıkları anlamına gelmesi gerekir. Birbiriyle aşağı yukarı denk güçteki ordular arasında meydana gelen sayısız çatışma göz önüne alındığında, yeni askeri teknikleri, salt düşman tarafından çıkarıldı diye reddetmek olanaksız olsa gerektir.[98] Dolayısıyla askeri alandaki yenilikler her iki yönde de oldukça hızlı yayıldı. Yeni bir araştırma 16. ve 17. yüzyıl Rus askeri reformlarının –yani Petro öncesi dönem örgütlenme değişikliklerinin– Osmanlı modellerinden epeyce yararlanmış olduğuna işaret etmektedir.[99] Böyle sürekli bir alışveriş olduğu için, Avrupa'da erken modern dönem savaşları hakkında yapılan pek çok araştırmada artık Osmanlılara da yer verilmektedir; bununla birlikte, "askeri devrim/reform" konusunda yazan tarihçilerin çoğu, padişahların orduları ve ikmal sistemleri konusunda, Osmanlıların Hıristiyan hasımları hakkında olduklarından çok daha az bilgi sahibidirler.

Dahası, hükümdarı yönetici grup gözünde meşrulaştırmak üzere düzenlenmiş bütün bir politikalar dizisinin en değer verilen unsuru başarılı bir savaştı ve yeni topraklar alan bir padişah itibarına itibar katmış olurdu. Osmanlılar bu bakımdan hiç de emsalsiz değillerdi. Fransa hakkında son zamanlarda yapılmış bir araştırma, Fransız krallarının da, hem bizzat savaşlara katılarak hem de propaganda görevlilerinin bu konuda yazmasını sağlayarak, hükümdarlıklarının bu yönünü vurguladığını ortaya koy-

muştur.[100] Öte yandan, 1687'de (1098-99) tahttan indirilen IV. Mehmed'in kaderi, önceki yıllarda Viyana ve Buda önlerinde yaşanan türde büyük bozgunların hükümdarın tahtına mal olabildiğini göstermektedir. Aynı husus, Karlofça barışından kısa bir süre sonra, 1703'te (1114-15), II. Mustafa'nın tahttan indirilmesiyle de bir kez daha ortaya koyulmuştur.[101] Savaş açma kararları, askeri kazanım ve kayıpların ötesinde, siyasal fırsatları ve riskleri de beraberinde getirmekteydi.

Ancak Osmanlıları inceleyen tarihçiler Osmanlı savaş usulünü, bir askeri profesyonellik veya siyasal meşruiyet meselesi olmaktan çok "savaş ve toplum" sorunsalının bir yönü olarak görmüşlerdir. Gördüğümüz gibi, bilimsel çalışmaların çoğu Osmanlıların orduya asker yazmaları, lojistik ve savaşın finansmanı üzerinde yapılmıştır, bunların hepsi de tebaanın –isteyerek ya da istemeyerek– katılımını içerir. Toplumsal faktörlerin böyle vurgulanması, bizim incelememiz açısından bir avantaj olmuştur, çünkü bizi burada savaşlar sadece dış dünya ile ilişkilenme yollarından biri olarak ilgilendiriyor. Aynı zamanda, Osmanlıların savaş usulünün toplumsal sonuçları üzerinde yapılan araştırmalar, en azından bu kitabın yazarına göre, henüz yeterince derinleştirilmemiştir. Savaş zamanı vergileri ve angaryalar hakkında, örneğin kadı sicillerinde, zaman zaman oldukça eksiksiz belgeler bulunduğuna göre, Osmanlı kasaba ahalisinin devletin savaş zamanı talepleri konusundaki tepkilerini epey ayrıntılı bir şekilde incelemek mümkün olsa gerektir.[102] Köylülerle ilgili araştırma yapmak daha zordur, fakat nihai olarak, mevcut arşiv malzemesinden, en azından 18. yüzyıl hakkında, bir miktar bilgi muhtemelen çıkarılabilir.[103]

Ayrıca, sivillerin savaşlara tepkileri hakkında yapılacak incelemenin, fiilen sefere gitmiş insanlara ne olduğuna ilişkin daha ayrıntılı bir araştırmayla tamamlanması gereklidir. Habsburgların eline esir düşmüş Osmanlıların kaderleri hakkında bu kadar az şey biliyor olmamız ve kendisini Rusya'da bulan esirler hakkında ise hemen hemen hiçbir şey bilmiyor olmamız, çok daha genel bir cehaletin sadece bir yönünü oluşturmaktadır. Gelecekte bu boşlukları doldurmak için toplu bir çabaya ihtiyaç duyulacaktır ve bir sonraki bölüm, şu aşamada elimizde olan az miktardaki bilgiyi ortaya koyacak ve olası araştırma hatları önerecektir.

Beşinci Bölüm

ESİRLERE, KÖLELERE VE YABANCILARIN HAYIRSEVERLİĞİNE DAİR

Gölgelerdeki esirler

Savaşta esir alınmış kadın ve erkeklerin kaderini belirleyen genel koşullara ilişkin bu irdelemeden sonra, sonunda bu talihsiz insanların kendi tarihlerine dönebiliriz. 1850 (1266-7) öncesi dönem savaş esirlerine ilişkin araştırmalar sadece Osmanlı bağlamında değil, Avrupa erken modern tarihi kapsamında da çok ihmal edilmiş bir alandır.[1] Genel olarak savaş esirleri üzerine yakın zamanlarda yapılmış bir makaleler derlemesi ve ekindeki kapsamlı bibliyografya, Amerikan İç Savaşı (1861-5 / 1277-82), Güney Afrika Boer Savaşı (1899-1902 / 1316-20) ve esas olarak iki dünya savaşı esirlerinin kaderi üzerinde durur.[2] Buna ek olarak, eserde Grek-Roma antik dönemi, Avrupa ortaçağları ve erken modern dönemle ilgili bazı çalışmalar da yer almaktadır. Eseri yayına hazırlayan, çalışmaya bu tür 1850 öncesi dönem malzemesinin dahil edilmesi konusunu tartışırken, alanın bu şekilde genişletilmesini, kendi araştırma ekibi tarafından gerçekleştirilmiş oldukça yeni bir açılım olarak değerlendirir.[3] Kuşkusuz bu iddiasında haklıdır: ekli geniş bibliyografya incelendiğinde daha erken dönemlerdeki savaş esirleri hakkında yapılmış araştırmaların, esirlikle ilgili araştırma yayınları toplamının çok küçük bir kısmını oluşturduğu çok açık görülür. Bunun yüzde 2'den fazla olmadığı hesaplanmıştır.[4] Bu ihmal, kısmen, esirlere 16., 17. ve 18. yüzyıllarda yapılmış muamelenin sonucudur. Habsburg-Osmanlı cephesinde veya Akdeniz savaş alanında çatışmaların hemen sonrasında öldürülmemiş olan esirler ya kısa süre içinde fidye karşılığı serbest bırakılır, ya başka esirlerle değiş tokuş edilir ya da köle yapılırlardı; yani normal olarak geçici savaş esirliği statüsü uzun sürmezdi.

Buna karşın, geç 19. yüzyıl savaşları sırasında ve bunu izleyen dönemde daha da artarak, savaşlarda esir düşmek daha eski savaşlarda görülmemiş boyutlarda kitlesel bir olay halini aldı. Özellikle iki dünya savaşın-

dan sonra pek çok insan, II. Dünya Savaşı sırasında Alman esir kamplarında mahpusluk, veya Alman/Avusturya saflarında olanlar ABD'deki veya Sovyetler Birliği'nin Sibirya kamplarındaki esirlik deneyimleri hakkında öyküler anlattılar, anılar yayınladılar. Bu açıklamaların, yurtlarına dönen eski savaş esirlerinin yeniden topluma kazanılmasını kolaylaştırmaya çalışan kurumlar tarafından göz ardı edilmesine olanak yoktu. Dolayısıyla ortaya esaretle ilintili travmaları ele alan muazzam bir tıp literatürü çıktı ve toplum bilimciler eski savaş esirlerinde suça yatkınlık gibi sorunları incelediler. Dahası, *Wehrmacht*'ın Sovyet esirlerine yaptığı kötü muamelenin soykırıma varan boyutlara ulaşmış olduğunun anlaşılması, 1980'lerden itibaren, tarihçileri olağanüstü koşullar altındaki savaş esirlerinin kaderleri üzerinde durmaya teşvik etti.[5]

Öte yandan, erken modern dönem askeri tarihçiliği 19. yüzyılın "ulus kurma" süreçleri sırasında gelişmiş, itibar ve popülerliğinin doruğuna ulaşmıştı. O dönemde, bu disiplin, en azından kısmen, geleceğin subaylarını yetiştirmek amacıyla öğretilmekteydi. Savaş esirlerinin bir zamanlar mensubu bulundukları ordulara bir yararı yoktu ve ağır yaralı olmadıkları halde düşmanın kendilerini esir almasına izin verenlerin asıl amaçlarına genellikle kuşkuyla bakılırdı. Evlerine geri dönemeyen pek çok askerin kahramanca ölümleri üzerinde uzun uzun konuşmak mümkündü, oysa –tarım alanlarında çalışarak düşmanın savaş çabalarına katkıda bulunmuş olmaları da mümkün olan– savaş esirleri kendi hükümetleri ve askeri zevat için bir utanç kaynağı olmuş gibi gözükmektedir. Dolayısıyla, savaş esirliğini askeri tarihin ciddi bir konusu olarak ele almaktan kaçınmanın oldukça iyi bir "pedagojik" nedeni vardı.

Bu durum ancak 1960'lardan itibaren "savaş ve toplum" çalışmalarının gelişmesiyle birlikte değişmiştir.[6] Avrupa'nın tamamında, bu araştırmalar, demokratikleşmeye ve "sıradan insanlara" değer verilmesine doğru bir hareketinin parçası olarak görülebilir; "sıradan insanlara," yani sadece "ana akım" kent ve kır işçilerine değil, savaş esirlerini de bir parçası olarak görebileceğimiz toplumsal bir kategori olan her türden marjinal kesime. Ayrıca, pek çok Avrupa ülkesinde kamuoyunun geç 20. yüzyıl savaşlarında pek az şan kazanılabileceğinin yaygın bir şekilde farkına varması, esirlikle-

ri nedeniyle, askeri avantaj sağlamak değil, ancak maddi ve manevi olarak hayatta kalmak derdinde olabilecek insanlara ilişkin çalışmalara meşruiyet kazandırmıştır. "Savaş ve toplum" araştırmaları, yakın geçmişi ele alırken Almanca konuşan ülkelerde *Alltagsgeschichte* ("gündelik hayatın tarihi") olarak bilinen ve özel olarak Nazi dönemi ve II. Dünya Savaşı ile ilgilenen okul ile de bağlar kurdu. Bu okullara mensup araştırmacıların eserlerinde, ana konu savaşın bizzat kendisi olmaktan çıkmış, savaş zamanlarında muharip ve muharip olmayan sıradan insanların kaderlerinin yanı sıra orduların toplumsal yapısı da baş konulardan biri haline gelmiştir. Odak noktasında meydana gelen bu değişiklik, tarihçilerin, erken modern dönem savaş esirlerinin kaderi üzerinde odaklanmaya ilişkin entelektüel (veya duygusal) bir gerekçe formüle etmesine olanak vermiştir.

Avrupa içi tarih söz konusu olduğunda bile, savaş esirleri konusundaki ilginin bu kadar geç ve zor ortaya çıktığı göz önüne alındığında, erken modern dönem savaş esirleri hakkında var olan az sayıdaki sentezci incelemede bile, Osmanlılarla yapılan savaşlarda alınmış esirlerin kaderi konusuyla ilgilenilmemiş olması pek şaşırtıcı sayılmaz. Çoğu halde, ikinci el kaynaklar bize sadece Fransızlar, Habsburglar ve Prusya devletleri arasında 18. yüzyılda yapılan ayrıntılı değiş tokuş anlaşmalarının düşmanını gerçekten yok etmeyi değil, zayıflatmayı hedefleyen bir stratejinin parçası olduğunu anlatır. Dolayısıyla, sultanlar gibi Hıristiyan olmayan hükümdarlar söz konusu olduğunda, bu tür anlaşmaların yapılması mümkün olmamış olsa gerektir.[7] Bir başka açıdan bakılacak olursa, 15. yüzyıl başlarından itibaren Osmanlı topraklarında esir olup sonra yurtlarına dönmeyi başarmış Avrupalı esirler tarafından yazılmış çok fazla değilse de, yine de önemli sayıda rapor olduğunu belirtmekte yarar vardır. Ancak, bir kez daha, bu soruna karşı ilgisizlik dikkat çekicidir ve bu kitaplar çoğunlukla savaş esirlerinin kaderlerini araştırmak amacıyla incelenmemiş, sıradan seyahatnameler olarak ele alınmışlardır.[8]

Habsburg topraklarındaki, Venedik veya Papalık Devletleri'ndeki Osmanlı esirlerinin durumu konusunda ise Türk tarihçileri tarafından yapılmış çok az sayıda araştırma vardır. Bu kısmen işin içindeki dil engellerinden kaynaklanır. Fakat bir başka neden de, Türk tarihyazımı sahnesin-

de askeri tarihin sahip olduğu nispeten marjinal statüdür. Başka yerlerde olduğu gibi burada da, askeri tarihçiliğin sponsorluğu Türk Genelkurmayı tarafından yapılmaktadır. Fakat bu alanda profesyonel tarihçilere yönelik yayın sayısı, özellikle 1850'ler (1270'ler) öncesi dönem ile ilgili yayınlar, oldukça sınırlıdır. Ve her durumda, ordu yetkililerinin sponsorluk ettiği haliyle askeri tarihçilik, yukarıda anlatılan nedenlerle savaş esirlerinin kaderiyle pek ilgilenmemektedir. Fakat ben, bu ihmalin nedenlerinin daha da derinlere gittiği kanısındayım. "Yabancı ülkelerdeki Osmanlıların" kaderlerini incelemek eğilimi, hiç değilse söz konusu seyyahlar resmi görevle gönderilmiş kişiler olmadığı sürece, genellikle çok azdır.[9] Sonuç olarak, savaş esirleri bir "kara deliğe" düşmüş gibidir ve erken modern Avrupa'daki Osmanlı esirleri hakkındaki bilgimiz çok kısmi ve geçicidir. Buradaki genel bakışın da bu durumu yansıtmaktan kaçınması mümkün değildir.

Esir düşmek: İmparatorluklar arası çatışmaların ve devlet kurma çabalarının sıradan insanlar tarafından ödenen bedeli

Osmanlıların elindeki Avrupalı esirlerle ilgili bilginin önemli bir bölümü denizlerde ya da köylere veya kıyıya yakın küçük adalara yapılmış devlet destekli korsan [*corsair*] baskınlarında alınmış esirler hakkındadır. İspanya tahtına ait topraklar en fazla tehlike altında olanlardı. Bunlar sadece Cezayir, Tunus ve Trablusgarp'tan elverişli bir mesafede olmakla kalmıyorlardı. İspanyol monarkları Osmanlı İmparatorluğu ile ilk resmi antlaşmalarını ancak 18. yüzyıl sonlarında yapmış ve üç Kuzey Afrika vilayetinin yerel hükümetlerini doğrudan muhatap almamışlardı. Dolayısıyla bu vilayetlerin hükümetleri asıl İspanya ile İspanyol İmparatorluğu'nun İtalya'daki kolonilerinin ahalilerini meşru hedefler olarak görmekteydiler. Üstelik İtalyan sahillerinden çıkmış *corsair* kaptan ve denizci sayısı da hiç de az değildi. Bunların birçoğu eski köylülerine saldırmaya razı olmamakla birlikte, işin içine, örneğin, bir kan davası girmesi halinde bakış açısı değişebiliyordu. İşte 1798'de (1212-3), Tunuslu *corsair*'ler San Pietro adasındaki Carloforte kasabasına, kasabanın eski sakinlerinin yardımıyla saldırdı. Yüzlerce esir alındı ve bunların serbest bırakılması yıllarca süren zorlu pazarlıklara konu oldu.[10]

Fakat Kuzey Afrikalı *corsair*'ler daha uzak bölgelerde de faaliyet göstermekteydiler. Kimileri Adriyatik kıyılarındaki Osmanlı kalelerinin komutanlarıyla anlaşmalar yaparlardı. Kale komutanları *corsair*'ler takip edildiği takdirde top ateşiyle onları korur, köle ve değerli eşyanın satılması için olanak sağlardı. Bunun karşılığında muhtemelen hediyeler ve satılan ganimetlerden çeşitli resimler alırlardı. Bazı yöneticilerin, uzaklarda kalmış İstanbul'daki otoriteler tarafından yapılan anlaşmaları hiç dikkate almadan, kendilerini "kâfirlere" karşı Müslümanlık davasının savunucuları olarak görmüş olması da mümkündür, fakat kaynak olmadan kanıtlanamaz.

Öte yandan, *corsair*'ler ile taşra idarecileri arasındaki ilişkilerin mutlaka padişah ve veziriazamlar tarafından onaylanmış olması şart değildi. Öncelikle, *pacta sunt servanda* [anlaşmalara saygı gösterilmeli] ilkesinin Osmanlı versiyonu, padişahlar tarafından kapitülasyonlar tanınmış hükümdarların tebaasına ait gemilere saldırılmasını engelliyordu.[11] İkinci olarak, Osmanlı merkezi hükümeti kendisini savaş ve barış konusundaki son söz sahibi olarak görüyordu. Dolayısıyla, merkezden uzaklarda deniz üstündeki vilayetlerinin yöneticileri tarafından başlatılan ve daha da fazla yarı-bağımsız küçük ölçekli devletin oluşmasına yol açabilecek faaliyetlere, herhalde olumlu gözle bakılmamış olsa gerektir (karş. 3. Bölüm). Üçüncü bir düşünce de bu tür saldırıların büyük uluslararası sorunlara yol açabileceği konusu olmuş olsa gerektir. Yani, padişah tebaası bir korsanı kovalayan bir Venedikli kaptan, misilleme olarak *corsair*'e / korsana sığınak sağlayan kaleye ateş açabilirdi –tabii söz konusu kaptanın ne sayılacağı büyük ölçüde benimsenecek perspektife bağlıydı. 16. yüzyıldan itibaren, Osmanlı padişahları Adriyatik'in kuzey bölgesindeki gemiciliğin güvenliğinden Venediklileri sorumlu tuttular ve ilke olarak, Senyörlüğe kime bağlı olduğuna bakmaksızın her türlü korsanın peşine düşme hakkı tanıdılar.[12] Dolayısıyla İstanbul'dan bakıldığında, Osmanlı tebaasından kimi korsanların faaliyetleri fazla bir hoşgörüyle karşılanmamaktaydı. Anonim bir 17. yüzyıl kısa romanı, böyle kişilerin maceralarını aktarırken, bunların kendilerini gâvurlardan olduğu kadar Osmanlı yöneticilerinden de korumak zorunda kalabildiklerini anlatır.[13]

Corsair / korsanlara Akdeniz'in Hıristiyan bölgesinde de sık rastlanırdı. Sonuç olarak, Anadolu kıyılarının veya Ege ve İyon adalarının ahali-

si kadar, Osmanlı denizcileri ve yolculuk halindeki tacirleri de bu insanların sürekli tehdidi altında yaşamaktaydı. 16. yüzyıl sonlarında ve 17. yüzyılda Adriyatik'teki Osmanlı gemiciliğini bekleyen başlıca tehlikelerden biri Uskoklardan gelmekteydi. Erişilmez bir kayalığın üzerine kondurulmuş Senj (Segna) kıyı kalesinde yerleşmiş olan bu sınırboyu insanlarının çoğu Osmanlı topraklarından gelmeydi, fakat Venedik ve Habsburg bölgelerinden gelenlere de sık rastlanırdı.[14] Genellikle kendilerini "Hıristiyanlığın savunucuları" olarak tanıtmakla birlikte, faaliyetleri Osmanlı Müslümanlarını olduğu kadar Hıristiyanları, hatta zaman zaman Venedik tebaasını da hedef almaktaydı. Bu konuda sıkıştırılan Uskok sözcüleri, genellikle padişah himayesini kabul etmiş Hıristiyanların daha iyisine lâyık olmadığı, ya da düşmanla işbirliği yapan "kötü Hıristiyanlar"ın, hangi devletten olduklarına bakılmadan, meşru hedef sayılacağı yanıtını verirlerdi.[15] Uskoklar resmi olarak Habsburg tebaası gözükmekteydiler. Fakat efendileriyle savaş halinde olmayan devletlerin gemilerine de saldırdıkları için, onları, düşmanlarına karşı hükümdarlarına hizmet eden *corsair*'ler olarak değil, kendi hesaplarına hareket eden korsanlar olarak görmek yerinde olacaktır.

Tabii Uskoklar istikrarlı bir yarı-bağımlı veya hatta bir bağımsız devlet kurmayı başarmış olsaydılar, ki başaramadılar, bakış açımız değişebilecek, bugün onları Kuzey Afrika *corsair*'lerine veya Malta Şövalyelerine koşut sayacaktık. Fakat ne var ki, Osmanlı gemiciliğine yönelik Uskok saldırıları, özellikle başarılı bir kaptanın çıkıp kendisini küçük bir prens ilan etmesini sağlayacak kaynak birikimini yaratmadı.[16] Böyle bir gelişme, Venedik Senyörlüğüne baskı yapmak için sık sık ulak (çavuş) gönderen Osmanlı padişahlarının şiddetli tepkisinin de katkısıyla engellendi. Eğer Senyörlük gemiciliğin barış içinde yapılmasını sağlama taahhüdünü yerine getiremiyor veya getirmek istemiyorsa, sorunu çözmek için İstanbul'dan donanma kuvveti göndermek zorunlu olacaktı. Fakat bu, Venedik otoritelerinin her ne pahasına olursa olsun kaçınmak istedikleri bir durumdu. Zira Osmanlı donanmasının bu zengin ve neredeyse istihkâmsız kente bu kadar yaklaştıktan sonra çorak Senj kayalığını yıkmakla yetinip yetinmeyeceği belli değildi. Ayrıca, Osmanlıların Kuzey Adriyatik'e girmesine izin vermek, Venedik'in Milano ve Napoli'deki güçlü İspanyol genel valileri gözün-

de, normal koşullar altında bile çok yüksek olmayan itibarını, iyice düşürdü. Böyle bir durumun İspanyolların Venedik topraklarına saldırmasına bile yol açabileceği endişesi vardı. Dolayısıyla, gördüğümüz gibi, Senj'in küçük fakat saldırgan, yarı-bağımsız bir sınır devletinin merkezi olmamasını güvence altına almak için, Venedik, işi Habsburglarla kısa bir savaşa (1615-17 / 1023-7) tutuşmaya kadar götürdü.

Kendilerini Hıristiyanlığın savunucusu olarak gören diğer korsanlar, Tatarlarla steplerde girdikleri çatışmalar vesilesiyle daha önce karşılaştığımız, Osmanlı-Polonya-Rus sınır boylarının Kazaklarıydı. Fakat şu anda üzerinde duracağımız, denizdeki faaliyetleri olacak. 1600 (1008-9) öncesi ve sonrası yıllarda Kazaklar Karadeniz'in tehlikeli fırtınalarına dayanabilen, küçük fakat sağlam gemiler yaptılar ve Osmanlı liman kent ve köylerine saldırmaya başladılar. Kentin muhafızlar da dahil tüm ahalisi, civardaki bir panayıra gitmek üzere etrafı surlarla çevrili yerleşim alanından ayrılınca, Sinop'u gafil avladılar (1615 / 1023-4).[17] Karadeniz kıyısının en önemli kenti olan, kuyumcu ve gümüşçüleriyle ünlü Trabzon'u da kısa bir süre ele geçirdiler. İstanbul dışlarında bir Boğaz köyü olan Beykoz'a bile Kazak saldırısı oldu (belgelenme tarihi 1592-4 / 1000-3). Bütün bu korsanlık faaliyetleri Osmanlıları Anadolu kıyılarını korumak için bir kıyı muhafaza sistemi oluşturmaya yöneltti, oysa –resmi sınırlara bakıldığında– bu sırada Karadeniz bir Osmanlı gölüydü.[18] Uskok örneğinde olduğu gibi, burada da yine, başarısızlığa uğrayan bir devlet oluşturma girişimiyle karşı karşıyayız. Kazak liderleri Polonya-Litvanya krallığından kopmaya çalışıyorlardı, fakat böyle bir girişim için gerekli parayı bulmak için dışarıda girişilecek bazı riskli işlerden elde edilecek kaynaklara ihtiyaçları olduğunu fark ettikleri anlaşılmaktadır. Ancak uzun vadede, Anadolu kentlerinden elde edilen ganimetler bile bağımsız bir devletin kurulmasını finanse etmeye yetmedi ve gördüğümüz gibi (3. Bölüm), Kazakların büyük bir bölümü sonunda Rus çarının süzerenliğini kabul etti.

Esirlikten köleliğe

Müslüman *corsair*'lerin özellikle kıyı baskınlarında aldıkları esirler için, genellikle ele geçirildikten kısa bir süre sonra, *rescate* diye bilinen bir

usul çerçevesinde, fidye istenirdi. Batı Akdeniz'de *corsair*'lerin güvenli limanlar olarak demir atmayı tercih ettikleri kimi küçük adalar vardı, esirleri alanlar fidye pazarlığı yapmak üzere habercileri buralardan yollarlardı. Esirlerin aileleri istenen ödemeyi yaparsa, esir hemen oracıkta serbest bırakılırdı. *Corsair*'ler / korsanlar açısından bu usulün avantajı, fidyelerin her zaman, aynı kişinin köle pazarında getireceği paradan çok daha yüksek olmasıydı. En nihayetinde, fidye esirlerin ailelerinin toplumsal konumuna ve zenginliğine göre belirlenmekteydi, esirin tahmini iş gücüne göre değil. Ancak, akrabaları fidyeyi ödeyemez ya da ödemezse, esirler, ya özel kişilere köle olarak satılmak ya da Osmanlı devleti tarafından alıkonulmak üzere Cezayir, Tunus, Trablus ve hatta İstanbul'a götürülürlerdi. Bu daha sonraki aşamada bile esiri fidye ödeyerek kurtarmak imkânsız olmamakla birlikte, ihtimal zayıflıyordu. Zira esirler bir kez uzak yerlere götürülüp satıldıktan sonra, işin içine giren mesafeler düşünüldüğünde, efendilerini yeterli büyüklükte bir fidyenin gerçekten geleceğine ikna etmek güçleşebilmekteydi.

Fidye ve esir mübadelesi bazen kara savaşlarında esir alınan subaylar için de uygulanırdı. 17. yüzyıl Habsburg-Osmanlı sınırında yapılan ve kimi başarıya ulaşan kimi ulaşmayan böyle değiş tokuş pazarlıkları oldukça iyi belgelenmiştir; bu pazarlıklar muhtemelen ender değildi. Bilim adamı ve Habsburg subayı Luigi Fernando de Marsigli kariyerinin başlarında esir alınmış ve mübadele yapılana kadar günlerini Osmanlı egemenliğindeki Bosna kentinde geçirmişti.[19] Avusturya Habsburgları emrinde bir süvari subayı olan Claudio Angelo de Martelli, Viyana kuşatması sırasında Osmanlılar tarafından esir alınmış, serbest bırakılması için fidye sonunda kendisi İstanbul'dayken ödenmişti. Martelli geriye, serbest bırakılışına kadarki müzakereleri oldukça ayrıntılı bir şekilde anlatan bir kitap bırakmıştır.[20] De Martelli Viyana'ya, kitabını 1689'da (1100-1), yani savaş bitmeden tam on yıl önce çıkartmasına imkân verecek bir tarihte döndü. Bu, ortada Osmanlılarla Habsburglar arasında fidye ve esir mübadelesinin koşullarını önceden belirleyen resmi anlaşmalar (18. yüzyıl dilinde "kartel"*) bulunmamakla birlikte, bu gibi uygulamalara yabancı olunmadığı anlamına gelir.

* Savaş halinde olan devletlerin esir mübadelesi için aralarında yaptıkları anlaşma –ç.n.

Malta Şövalyeleri, ya da korsanlıkta onlardan aşağı kalmayan Toskana grandüklerinin tebaasından St. Stephen Şövalyeleri tarafından İtalyan ve Habsburg hükümdarlarının topraklarında satılan Müslüman esirlerin kaderi hakkında çok daha az bilgimiz var. Üstelik bildiklerimizi de yakın zamanda yapılmış çok az sayıda araştırmaya borçluyuz.[21] Bu eksiklik bir ölçüye kadar, esaret öyküleri edebi türünün, Osmanlı edebiyatında bilinmez olmamakla birlikte, çok yaygın olmamasından, dolayısıyla da araştırmacıların esas olarak yayınlanmamış arşiv malzemesiyle çalışmak zorunda olmasından ileri gelmiş olabilir.[22] Fakat daha da önemlisi, Fransız, İspanyol ve İtalyan arşivlerine erişmeleri Türk meslektaşlarına göre çok daha kolay olan Avrupalı tarihçiler, çok uzun süredir Hıristiyan ahaliyi Müslüman korsan ve *corsair*'lerin baş kurbanları olarak görmek eğiliminde olmuş, karşı taraftaki durum çoğunlukla göz ardı edilmiştir. Özellikle Hıristiyan ülkelerdeki Müslüman esirlerin köleleştirilmesinin oldukça olağan bir olay olduğunu "unutmak" elverişli gözükmüştür. Ancak 18. yüzyılda bütün Habsburg-Osmanlı antlaşmaları esir değiş tokuşuna, ya da bu olamıyorsa fidye ödemelerine ilişkin maddeler içermektedir. Esirler doğumlarından gelen dinlerini değiştirmedikleri sürece yurtlarına gönderilecek, din değiştirmiş olanlar ise sadece serbest bırakılacaktı. Fakat Karlofça barış anlaşmasına kadar (1699 / 1110-11) ve bazen sonrasında da Habsburg topraklarında, kara savaşlarında alınan esirler hâlâ köle yapılmaktaydı.[23]

Bununla birlikte, Güney İtalya'da esirleri köle yapmak uygulaması 18. yüzyıl boyunca, hatta yer yer 1800 (1214-5) sonrasında da devam etti. 1700 (111-12) dolaylarından sonra bu talihsizliğe uğrayan insanların sayısının, 16. yüzyılda belgelenmiş olanlardan çok daha düşük olduğu kabul edilmektedir. 16. yüzyılda, çeşitli İtalyan devletlerinde, özellikle de Sicilya'da, fiilen on binlerce insan Müslüman veya eski Müslüman köle olarak yaşamaktaydı.[24] Sadece, hükümetin, savaş zamanı koşulları dışında, padişahlarla iyi ilişkiler içinde olmaya özen gösterdiği Venedik'te, Osmanlı esirleri genellikle serbest bırakılırdı. Ancak Senyörlüğün "uygunsuz" esirlerin öldürülmesini emretmek konusunda hak edilmiş bir ünü olduğu da kabul edilmiştir.[25] Dahası, Kuzey Afrika'da veya Osmanlı'da esaretten kurtulma ihtimali, Hıristiyan hükümdarların ülkelerinde kölelikten kurtulup

Resim 3. Bir yeniçeriyle Avrupalı esiri, 1669. Tabak, vasat kalitede İznik çinisindendir: renkler akmıştır; yeniçerinin misket tüfeğine ve karakteristik başlığına dikkat edin. Tabağın üzerindeki yazı Yunancadır.

Kaynak: Johannes Kalter ve Irene Schönberger, der., *Der lange Weg der Türken*, 1500 Jahre Türkische Kultur (Stuttgart: Linden-Müzesi, 2003): 129, İllüstrasyon no 139. Tabak Münih'teki Völkerkunde Müzesi'ne aittir ve reprodüksiyonu burada izin alınarak kullanılmıştır.

evinin yolunu bulma ihtimalinden yüksek görünmektedir.[26] Her şey göz önüne alındığında, esirlerin köleleştirilmesi uygulamasının sadece kolonilerde değil, bizzat Avrupa'nın ortasında ve bizzat Newton ve Voltaire yaşarken gerçekleşmekte olduğunu kabullenmek pek çok Avrupalı tarihçi için kolay olmamıştır.

Bir yerden bir yere götürülürken çekilen ıstırap

Nazi Almanyası'nda veya Stalin Rusyası'nda hapsedilmiş insanların tutukluluk öykülerini okuyan herkes başka bir kamp veya hapisaneye nakledilmenin, nakledilen bahtsız insanlar için özel bir eziyet kaynağı olduğunu bilir. Bu durumu yaratan nedenler erken modern dönemde, 20. yüzyıl ortasında olacak olanlardan çok fazla farklı olmadığı için, 16. ve 17. yüzyıllarda eski esirlerin ve görgü tanıklarının da esaretin bu aşamasına ilişkin travmatik deneyimleri vurgulamış olması sürpriz değildir. Büyük kalabalıkların yollara dökülmesinin beraberinde getirdiği kargaşa nedeniyle, firar ihtimalini yadsımak mümkün değildi, özellikle de yürüyüş kolu henüz esirlerin yurtlarından fazlaca uzaklaşmamışsa. Bu ise, çoğu zaman, insanların birbirine zincirlenmesine neden olmaktaydı, bu da aşağılayıcı olduğu kadar acı da verici bir deneyimdi. Esir alanlar açısından da umarsız esirlerin varlığı, kendi bastırılmış öfkelerini dışavurmak için elverişli bir vesile oluşturabilmekteydi, dayak ve hakaret olağandı. Yol üzerindeki konaklama noktalarına gelince, genellikle pek fazla bir hazırlık yapılmamış olurdu ve bitkin erkek ve kadınlara, en iyi ihtimalle asgari miktarda yiyecek verilirdi, yatma alanları genellikle berbat durumdaydı.

Temeşvarlı Osman Ağa'nın anlattıkları, 1683-99 (1094-1111) savaşında Hırvat cephesinde Avusturyalılara esir düşen bir Osmanlının deneyimlerine ilişkin çok önemli bir kaynaktır.[27] Bu genç subay, esir düştükten sonra fidyeyi temin edebildiğini ancak kendisini esir alan Avusturyalı askerin hainlik edip parayı aldığını, fakat sonra gitmesine izin vermeyi reddettiğini anlatmıştır. Osman'ın hikâyesinin ilk bölümleri yol boyunca çekilen eziyetlerle doludur: bir noktada esir, ölmek üzere olduğu düşünülerek, kendisini esir eden kişinin bulunduğu barınaktan dışarıya atılır ve bir gübre yığının üzerinde büyük bir ateş nöbeti geçirip hayatta kalır.

Claudio Angelo de Martelli'nin kitabında da benzer öyküler bulunabilir. Ancak de Martelli sıradan bir subayın değil, bizzat Veziriazam Kara Mustafa Paşa'nın esiriydi ve Paşa idam edildikten sonra Kara Mustafa'nın mirasçılarına devredilmeden padişahın mülkiyetine geçti. Osmanlıların onu bir miktar öneme sahip biri olarak gördükleri anlaşılıyor, bunun için onu hayatta tutmak gibi için özel çaba göstermiş olabilirler. Zira, de Martelli muhtemel bir değiş tokuş adayıydı, hiç değilse veziriazamın ve sonra da mirasçılarının mülkiyetindeyken. De Martelli'ye zaman zaman Belgrad'ta ve başka yerlerde ayine katılma izni verilmesinin açıklaması da bu olabilir. De Martelli katıldığı bu ayinlerde kendisine yardım ve arkadaşlık edecek insanlar bulmuştu. Fakat Buda ve Belgrad kalelerinde berbat koşullar altında kalıyordu. De Martelli'nin kitabı, bir savaş dönemi propagandası örneği olarak, yazarın Habsburg davasına sarsılmaz bağlılığını vurgulamakla birlikte, satır aralarından yazarın hastalığı ve esir nakli sırasında çektiği sıkıntılar nedeniyle ağır bir depresyon geçirmekte olduğunu rahatlıkla anlamak mümkündür.[28]

Kadırgalar ve tersanelerde

Akdeniz devletleri 17. yüzyıl ortalarına kadar kadırga kullanmaya devam ettiler. Kadırgalar, az sayıda da olsa, 1700 (1111-12) sonrasında bile kullanıldı. Teknedeki aşırı kalabalık ve aşırı çalışma nedeniyle ölüm oranları yüksek olduğu için, forsalara sürekli talep vardı. İstanbul'da konumlanmış kadırgalarda ise, savaş esirlerine kader kurbanlığı konusunda, suçluların ve yerel esnaf loncaları tarafından verilen "özgür" kürekçilerin eşlik ettiğine dikkat çekmiştik. İnsanları çeşitli suçlardan ötürü küreğe mahkûm etmek 16. yüzyılda Osmanlı topraklarında da yaygınlaşmıştı. Kimi dönemlerde yasadışı yollarla kaçırılıp donanma tersanesine satılmış Osmanlı tebaasının sayısı da oldukça kabarık olabilir.[29] Nüfusları çok daha düşük olan Kuzey Afrika vilayetlerinde forsa yüzdesi muhtemelen İstanbul'daki kadırgalardakinden fazlaydı.

İster Osmanlı padişahının ister Hıristiyan bir hükümdarın hizmetinde olsun, kadırga tayfası büyük ölçüde mahkûmlardan oluştuğundan, çektikleri eziyetin sorumlusu olan devlete karşı herhangi bir sadakat hisset-

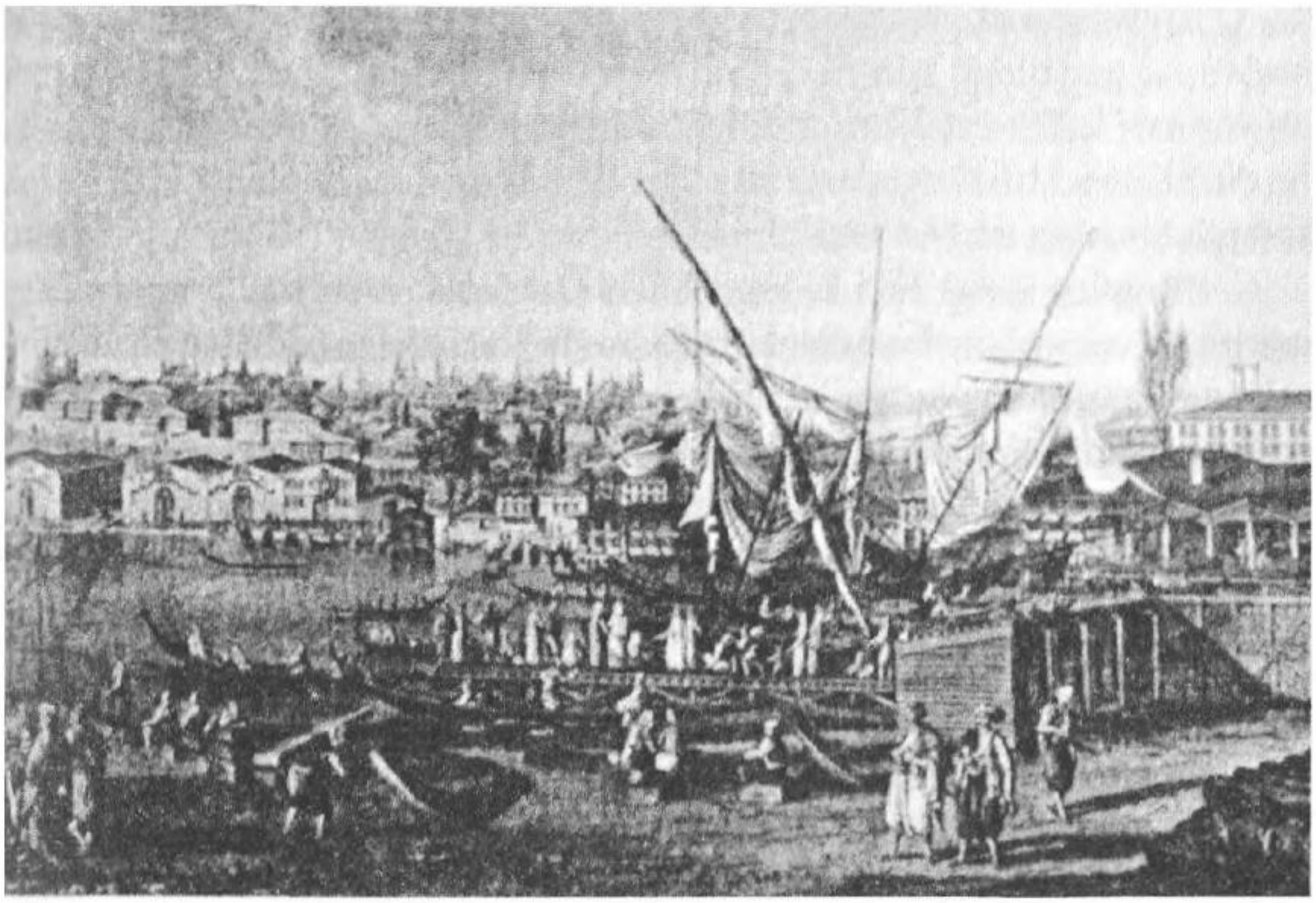

Resim 4. İstanbul, Kasımpaşa'da donanma tersanesi, 1768 sonrası ve 1800 öncesi arası, Antoine-Ignace Melling gravürü. Melling İstanbul'a 1784'te geldi ve III. Selim'in (hd. 1798-1807) kardeşi Hatice Sultan için çalıştı. Bu gravür Marmara Denizi kıyılarını, asıl İstanbul'u ve o sıralarda varlıklıların yazlarını geçirdiği yerlere dönüşmeye başlamış Boğaz köylerini gösteren bir dizinin parçasıdır.

Kaynak: *Voyage pittoresque de Constantinople et des rives du Bosphore, d'après les desseins de M. Melling* (yeniden basım İstanbul: Yapı ve Kredi Bankası, 1969): sayfa numarası yok. Yapı Kredi Bankası yayın bölümünün izniyle.

mek için fazla bir nedenleri yoktu.[30] Kadırga saldırıya uğradığında, kürekçilerin fırsattan faydalanıp isyan etmeleri mümkündü, daha normal koşullarda da, en küçük bir fırsat ele geçirdiklerinde firar etmeleri olasıydı. Bu durumun yarattığı güvensizlik ortamı ise, zabit ve muhafızların çok fazla zulüm yapmasına neden oluyor, pek çok kölenin canına mal oluyordu.[31] Hıristiyan bir devlet bir kadırgayı ele geçirdiğinde, Hıristiyan forsalar serbest bırakılıyordu. Kadırgayı ele geçirenin bir Osmanlı teknesi olması halinde aynı şey Müslüman forsalar için geçerliydi. Öte yandan, "yanlış" dinden olan kürek mahkûmları bu serbest bırakma jestinden yararlanamıyor-

du. Dolayısıyla hizmet ettikleri kadırga bir Papalık veya Malta gemisi tarafından ele geçirildiği için Hıristiyan forsalar serbest bırakıldığı zaman, bu Müslüman kader ortaklarının kötü talihinin sona erdiği anlamına gelmiyordu.[32] Gemi Müslümanların eline geçtiğinde de normal olarak Hıristiyan kadırga forsaları serbest bırakılmazdı.

Bugüne kadar eski kadırga kölesi Osmanlılara ait hiçbir anı bulunmamıştır, onun için bu adamların esaretlerini nasıl yaşadıklarına ilişkin çok az bilgimiz var. Bununla birlikte, Papalık kadırgalarında hizmet eden çeşitli kölelerin özgürlüklerini elde etmek için giriştikleri eylemlere ilişkin kanıtlar Roma arşivlerinde korunmaktadır. Bir çare, gemilerin demir attığı liman kentlerinden kaçıp Roma'ya ulaşmaya çalışmaktı, çünkü en azından 16. yüzyılın belli dönemlerinde Capitol'e ulaşıp özgürlük talep eden köleler azat edilmiş kabul edilirlerdi. Otomatikman azat olma hakkı kaldırıldıktan sonra bile, köleler buraya gelmeye devam ettiler, çünkü vaftiz edildiklerini kanıtlayabildikleri takdirde, özgürlüklerini elde etmeleri hâlâ mümkündü.[33] Kimi forsalar, buldukları ya da "özgürleştirdikleri" bir tekneyle Müslümanlara ait topraklara kaçmaya çalışırlardı. Ne yazık ki sadece başarısızlığa uğramış çabalar hakkında biraz bilgimiz var ve yeniden yakalanma talihsizliğine uğrayan kaçaklar genellikle çok ağır bir şekilde cezalandırılırdı.[34] Tabii başarılı olanlar arkalarında hiçbir iz bırakmayanlardı.

Hayır İşleri ve Esirlerin Sıkıntıları

Yiyecek fiyatlarının çok arttığı 16. yüzyılın ikinci yarısında, kadırgalarda çalıştırılan esirlere genellikle verilebilecek en az miktarda yiyecek veriliyordu.[35] Bugünün Güneybatı Almanyası'nın Heidelberg kenti yakınlarına düşen Bretten'e bağlı küçük Neckar kasabasından Michael Heberer 1580'lerde (987-98) Osmanlı kadırgalarında kürek çekmişti. Anlattığı çarpıcı bir sahne şöyledir: Güçlü bir bey olan kadırga sahibi, kaptanın (reis) daha kuvvetli kürek çekmelerini sağlamak için köleleri daha fazla kırbaçlamasını emreder.[36] Kaptan, kölelerin kırbaca değil yiyeceğe ihtiyacı olduğunu söyleyerek bunu reddeder. Kadırga sahibi mantıklı davranmamakta ısrar edince, kaptan durumu protesto eder, kölelerin de tıpkı kendisi gibi insan olduğunu ve onlara hayvan değil insan muamelesi yapmak istediğini

söyleyerek istifa eder. Heberer'e göre, bey öfkeden küplere biner, fakat askerlerle yolcular da kaptanın tarafını tuttuğu için bir şey yapmaya cesaret edemez. Osmanlı kadırgalarında koşullar kötü olmakla birlikte, Hıristiyan devletlerin kadırgalarında genellikle daha da kötüydü, ekmek genellikle yenilmez durumda oluyordu ve muhtemelen "kâfir" esirlere nasıl davranılması gerektiğini belirleyen ahlaki kurallar henüz pek gelişmemişti.[37]

Padişahın topraklarındaki esirler, hayırseverlerin yardımlarına bağımlıydı; bunlardan bazıları sonunda yurtlarına dönmeyi başardığı ve deneyimleri hakkında yazdığı için, Osmanlıların uygulamaları hakkında bir şeyler öğrenebiliyoruz. Ayrıca, geri dönenlerin oradan buradan verdikleri bilgi parçacıkları özellikle ilgi çekicidir. Normal olarak, Osmanlı kaynakları bizlere hayır kurumları kuran seçkin erkek ve kadınların faaliyetleri ve zaman zaman da niyetleri hakkında bir şeyler anlatırlar. Rauwolff gibi yabancı ziyaretçiler ise, kendi paylarına, Osmarılı Müslümanlarının genellikle dinlerinin emirlerini ciddiye aldığını ve sebatla sürdürülen ibadetin yanı sıra, sadaka vermenin de çok yaygın bir uygulama olduğunu fark etmekte gecikmemişlerdi.[38] Fakat Osmanlı ya da yabancı ayrıcalıklı kişilerce yazılmış bütün bu metinlerde, sadakaları alanların stratejileri ve tepkileri konusunda pek az şey söylenmiştir.[39] Bu, eski esirler tarafından aktarılan bilgileri özellikle değerli kılar.[40]

Çeşitli insanlardan sadaka istemek mümkündü. Osmanlı topraklarındaki Hıristiyan köleler açısından, Avrupalı sefaret personeli, gezginler ve hacılar böyle dışarıdan destek sağlayabilirdi, özellikle de esirle aynı devlet veya vilayetten iseler. Ya da sınıf dayanışması gündeme gelebilirdi: Michael Heberer eğitimli bir kişi statüsünde olmasının, kendisi gibi Latince ve Eski Yunanca eğitimi almış ziyaretçilerin sempatisini uyandırdığını anlatır. [41] Batı ve Güney Avrupa'da –Venedik dışında– gezen çok az sayıda özgür Osmanlı olması, bu ülkelerdeki Osmanlı esirlerinin çektiği ekstra sıkıntıların bir bölümünü muhtemelen açıklar. Ayrıca, Reformasyon ve karşı Reformasyon dönemlerinin bölünmüş Avrupası'nda, hayırseverliğin münasip muhatabı, anlaşılan o ki, sadece hayır sahibinin kendi din kardeşlerinden biri olabiliyordu. Protestanların sofu Katoliklerden ve Katoliklerin sofu Protestanlardan bekleyebileceği çok az şey olduğu ko-

şullarda, bir Müslümanın hayırseverlik yapma isteği uyandırma ihtimali çok daha azdı.[42]

Osmanlı bağlamında, kadınlar sadaka vermekte önemli rol oynarlardı. Heberer bir Osmanlı kadırgasındaki forsalık yaşamını anlatırken hacdan dönmekte olan ve eve efendisinin kadırgasının eşliğinde yolculuk eden bir saray kadınının zalim tekne sahibini azarlattığını ve forsalarına yaptığı kötülüklerin sonuçları konusunda uyarttığını anlatır. Kadın, fiilen, masrafı kendisine ait olmak üzere, İskenderiye ile Osmanlı başkenti arasındaki yolculuk boyunca adamları birkaç kez tedavi ettirir. Talihsiz kölelere, Heberer'in adını vermediği ama karaya inişindeki karşılamaya bakılırsa bir prenses olması muhtemel bu saraylı kadın adına ekmek, yemeklik yağ ve biraz et dağıtılır.[43]

İstanbul'un daha mütevazı kadın sakinleri de kölelere yönelik hayır işleri yaparlardı. Heberer, nüfuz sahibi bir adamın hizmetkârlarına eşlik eden, kendileri de muhtemelen hizmetkâr statüsünde olan ve erkekleri tarafından kadırgada çalışan forsaları görmeye götürüldüklerinde onlara sadaka dağıtan kadınlarla ilgili dikkat çekici bir öykü anlatır.[44] Bir başka olayda ise, kış mevsimini padişahın tersanesinin hapisanesinde geçirirken, birinin evinde çalışarak biraz para kazanmaya giden Heberer, yanında çalıştığı adamın karısının sadece kendisine yemek vermekle kalmayıp, kocasını da zavallı köle için bir şeyler yapması konusunda uyardığını kaydetmiştir.[45]

Buna karşın, 1604 (1012-13) ve 1611 (1019-20) tarihleri arasında Osmanlı topraklarında savaş esiri olan Nurembergli eski asker Hans Wild (1585-1613 sonrası / 992-1022 sonrası), din değiştirip Müslümanlaşan bir köle olarak hem Kudüs hem de Mekke'yi ziyaret etmişti. Wild sadece erkeklerden, özellikle de pek çok efendisi arasında en sonuncusundan gördüğü hayırseverlikten söz eder. Kahire'de azat edildikten sonra Wild bir yeniçeri komutanı olan eski efendisine numara yaparak hayatını küçük bir tacir olarak kazanmak istediğini söyler. Eğer daha sonra anlattıkları doğruysa, aslında evine gitmek çabası içindedir. Ancak işler neredeyse en baştan itibaren ters gider ve bindiği gemi Kıbrıs açıklarında batar. Geçmekte olan bir Osmanlı teknesi Wild'ı alır, buradaki tacir yolcular ona yiyecek ve giysi verirler, çünkü üzerinde azatlık belgesi dışında bir şey yoktur. Limasol ka-

dı mahkemesinde özgür biri olduğunu kanıtladıktan sonra, bizzat kadının kendisi Wild'a sadaka niyetine önemli bir miktar para verir. Wild yoluna devam edip Antalya'ya ulaşır, burada ağır hastalanır. Beş parasızdır, yüksek ateşi vardır; güçlü bünyesi hastalığın üstesinden gelene kadar hayırsever yerli Müslümanlar kendisini besleyip ona bakarlar. Yani gemideki tacirler, kadı ve adı verilmeyen Antalya Müslümanları, hep yoksul ve yabancı kökenli olduğu şivesinden anlaşılmış olması gereken bir yabancıya karşı çok cömert davranmışlardır.[46]

Osmanlı tebaasının yaptığı hayır işlerinden söz eden esirler sadece Heberer ve Wild değildi. Claudio Angelo de Martelli'nin anıları özellikle Macaristan ve Sırbistan'daki çeşitli Osmanlı kalelerinin zindanlarındaki bir esirin çektiği eziyetleri vurgular ve gördüğümüz gibi, muhtemelen savaş zamanı propagandası olarak görülmelidir. Dolayısıyla yazarın Osmanlı İmparatorluğu sakinlerinden gördüğü yardımlar hakkında söyleyecek çok şeyi olması daha da kayda değer bir durumdur. De Martelli'ye yapılan yardımların bir kısmı Katolik din kardeşlerinden, özellikle bazen birlikte kiliseye gittiği cemaatlerden gelmişti.[47] Belgrad'ta hem "Rumlardan" (Ortodoks) hem de Katoliklerden yardım görmüştü. Para, temiz çamaşır ve diğer ihtiyaçların yanı sıra, bu yardımlar mektuplarının gönderilmesini de içermiş, esirin hayata bağlılığının devam etmesine çok yardımcı olmuştu. Yazar, ismi belirtilmeyen pek çok kişiye ek olarak Papaz "Mettheus Bernakovick"ten ve bir Belgrad manastırının başrahibinden söz eder. Ruhban sınıfından olmayanlar arasında özellikle, kendisine hem maddi yardım sağlayan hem psikolojik destek veren Dubrovnikli zengin tacir Francesco Calogero'dan çok takdirle söz etmiştir.[48] Ayrıca, savaş koşullarına karşın, Müslüman kadınlar da bazen savaş esirlerine sadaka göndermekteydi; de Martelli, Belgrad dizdarının karısının gizlice katkıda bulunduğundan söz etmişti.[49]

Kadırgalarda –ve diğer yerlerde– kölelerin "program dışı" çalışmaları

Kadırgalar kış için kızağa çekilince, esirlerin bazıları zanaatkâr olarak donanma tersanesinde çalıştırılırdı. Bizzat gemi yapımında veya demircilik işleri, ya da direk ve yelkenlerin takılması gibi yan işlerde çalıştırılabilirlerdi. 16. yüzyılda Cezayir, Tunus ve Trablus'ta bu işlerin uzmanlarına

her zaman talep çoktu ve bir adamın donanma için yararlı işlerden birinde uzman olduğu bilindiği zaman onu mübadele yoluyla ya da fidye karşılığında kurtarmak müthiş derecede güçtü.[50] Fakat öte yandan, uzman becerisine sahip olmanın esir için yararlı olması da mümkündü. Arkasında, 1580'lerde (987-98) İstanbul tersanesinde köle olarak çalıştığı yılların da içinde yer aldığı maceralı yaşamının kısa bir öyküsünü bırakan İngiliz paralı askeri Edward Webbe, uzman bir topçu olarak, nasıl, şehzadelerin 1582'deki (990-1) sünnet şenliklerini şenlendiren havai fişek gösterisine yardım etmesinin emredildiğini anlatır. Bu girişim ona bir miktar para kazandırmış ve esaret koşullarını hafifletebilme olanağı yaratmıştı.[51]

Hayırsever erkek ve kadınların katkıları ve tersanenin –ya da özel kişilere ait köleler için söz konusu köle sahiplerinin– yiyecek olarak verdiği şeylerin, çalışarak takviye edilmesi gerekliydi. Burada her şey koşullara bağlıydı. Osmanlı bağlamında, bazı köle sahipleri kölelerinin kendi hesaplarına çalışıp azatlık paralarını çıkartmalarına izin verirdi. Bu kadı mahkemesinde belgelenmiş, kölenin belirli bir süre hizmet ettikten ya da belli bir miktar işi yaptıktan sonra azat edileceğine dair bir taahhütname şeklini de alabilirdi. Belirli sayıda kumaş dokumak 16. yüzyıl Bursası'nda revaçta olan bir koşuldu.[52] Başka koşullarda ise, çalışarak kazanılanın ancak biraz daha fazla yiyecek sağlamaya yetmesi mümkündü. Yine Michael Heberer'in anlattıkları oldukça aydınlatıcıdır; Heberer zaman zaman İstanbul'u ziyaret eden çeşitli Avrupalı ileri gelenlere methiyeler yazardı.[53] Telif hakkı çağı öncesi bu dönemde, bu şekilde onurlandırılan kişinin, hem Avrupa hem Osmanlı toplumlarında, bir armağanla karşılık vermesi âdettendi. Heberer, daha mütevazı bir iş olarak da, bir esir arkadaşından ucuza satın alınabilen koyun derisini kırkmayı, yününü eğirmeyi ve bununla çorap örmeyi öğrenmişti. Bu faaliyet sadece daha iyi yiyecekler almasına değil, muhafızlara da kazancından bir pay verip daha hoşgörülü davranmalarını sağlamasına imkân veriyordu.[54] Son olarak da, bu çorap satıcılığı mesleği, Heber'in sonunda özgürlüğüne kavuşmasını sağlayan bütün o önemli bağlantıları kurmasına yardımcı olmuştu. Fakat bunlara ilaveten, bu dindar esir bile, kadırgalarda forsalık yapanların fırsat çıktığında yiyecek veya satılabilecek ufak tefek eşyayı çalmasında hiçbir sorun görmüyordu.[55]

Tersinden bakıldığında, Müslüman kökenli aç kadırga forsalarına Hıristiyan krallıklarda çok sık rastlanırdı. 17. yüzyılda Marsilya tersanesinde böyle oldukça fazla talihsiz insan vardı. Bunların bazıları Kuzey Akdeniz kıyılarına yapılan saldırı girişimleri sırasında Fransız kaptanlar tarafından yakalanmış olabilir, ama çoğu Maltalılardan ya da Kuzey Afrika kıyılarında faaliyet gösteren başka Hıristiyan korsanlardan satın alınmıştı. Getirdikleri esirlere Fransız kraliyet tersanesinde her an hazır pazar bulan bu Hıristiyan korsanlar, dolayısıyla baskınlarına devam etmek konusunda resmen teşvik edilmekteydi. Marsilya tersanesindeki yaşam koşullarının İstanbul tersanesindekilere koşut bazı özellikleri vardı. XIV. Louis'ye hizmet eden kadırga forsaları da yan iş olarak çorap örerlerdi. Bununla birlikte, 17. yüzyıl Fransız ekonomisinin özelliği olan tüccar kapitalizm, Heberer'in tarif ettiği türden –gerçekten de kendini tarif ettiği tarzda– küçük girişimcilerin Marsilya'da o kadar yaygın olmadığı anlamına geliyordu: pek çok kadırga kölesi, ucuz köle emeği kullanarak kâr eden kentli efendiler için çalışırdı.[56] Üstelik, Güneş Kral, cezasını tamamlamış Fransız mahkûmları bile bırakmaya pek istekli olmadığından, Müslüman kölelerin serbest bırakılma ihtimali daha bile düşüktü.

Ev hizmetleri

Köle edilen Osmanlılara gelince, Habsburg topraklarına getirilenler sonunda genellikle az çok iyi halli bir hanehalkı içinde ev hizmetlisi oluyorlardı. 18. yüzyıl başlarında, bu çevrelerde Afrikalı veya Ortadoğulu uşak sahibi olmak modaydı. Ev köleliği insanın canı ve uzuvları için kadırgalarda kürek sallamaktan daha tehlikesizdi, ama yine de tehlikeli durumlara yol açabiliyordu. Eninde sonunda, hukuken özgür ve yerli halktan olan ücretli hizmetkârların bile işverenleri karşısında çok az hakları vardı; köle statüsündeki yabancılar daha bile zayıf konumdaydılar.[57] Kadın veya erkek bir efendinin –muhtemelen var olmayan– iyi niyetine mahkûm olmak bile kendi başına pek çok acıya neden olmuş olsa gerektir.

Habsburg topraklarına savaş esiri olarak gelmiş birçok hizmetkâr, hizmet ettikleri hanehalklarına henüz oldukça genç yaştayken girmekteydi. Bunların pek çoğu sonunda vaftiz edilir, genellikle de vaftiz babalıklarını

bir ya da birkaç yerli aristokrat üstlenirdi. Bu tür bağlantılar, en azından eski-Osmanlı kadınlarının azat edildikten sonra "orta halli," hatta birkaç örnekte küçük soylular arasından bile, eşler bulabilmesini ve hizmetkârlar ortamıyla sınırlı kalmamalarını sağlıyordu.[58] Ancak erkek ya da kadın, Osmanlı esirlerinin hepsi, dinlerinden, ailelerinden ve evlerinden ilelebet ayrı kalmak istemiyordu.[59] Viyana'dan 1699'da (1110-11) kaçıp yurduna dönmeyi beceren genç Osmanlı zabiti Osman Ağa ile daha önce tanışmıştık. Osman Ağa oluşturduğu kaçaklar grubunda, hayatlarını "kâfirler diyarında" geçirmemek için, henüz çok net bir biçimde çizilmemiş bir sınırdan tehlikeli yolculuğu göze alanlar arasında kadınlar olduğunu anlatmıştı.[60]

Güney İtalya'da da pek çok Müslüman esir sonunda ev hizmetkârı olurdu. Çünkü, 16. ve 17. yüzyıllarda üretim faaliyetinin fazlaca gelişmiş olmadığı bu bölgelerde, mevcut zenginlikler esas olarak bir soylular sınıfının tekelindeydi ve bu soylular için hanehalklarının büyüklüğü bir toplumsal itibar prestij kaynağıydı. Kölelerin, yine, Roma Katolik Kilisesi'ne girmesi beklenirdi. Ve burada da, hepsi olmasa da pek çok köle, efendileri din değiştirmelerini talep edince bunu kabul etmişti, çünkü vaftiz olmak, azat edilmenin önkoşulu olabiliyordu. Ayrıca, ücret karşılığı iş bulmak pek kolay olmadığı için, eski efendisinin hanesinden ayrılan azat edilmiş biri, gönüllü çalışan rahip olarak bir erkek veya kadın manastırına katılırsa başını bir çatı altına sokma olanağı bulabilirdi.[61]

Osmanlı esirlerinin Avrupalı bir hükümdarın veya hükümdar ailesi üyesinin sarayında hizmet etmesi özel bir durumdu. Bu genç hizmetkârlar, evlerinde, Osmanlı ülkesinde normal olarak sıradan birer vatandaş idiler. Ancak saray ortamıyla bağlantılı kızların söz konusu olduğu en az bir olay vardı. 1557'de (964-5), Osmanlı ve Malta kadırgaları arasındaki bir çarpışmada Mekke'ye gitmekte olan iki genç kadın esir alınıp, Malta Şövalyelerinin bir başkomutanı (*grand prior*) tarafından Fransa'ya getirilmişti. Başkomutan Fransa'ya, Fransız donanmasında görev almak üzere dönmekteydi. İki kız vaftiz edilmiş, birine vaftiz annesi addedilen Catherine de Medici'nin adı Catherine verilmiş ve daha sonra her ikisi de evlendirilmişlerdi. İstanbul'daki anneleri Hüma Hatun, kızlarının geri verilmesi işinin peşini yirmi beş yılı aşkın bir süre kovaladı. Kızların din değiştirmeye zorlandığı-

na ilişkin bir mektup almıştı. Hüma Hatun yoksul bir kadındı ama davasına güçlü destekçiler kazanmayı başarmıştı, bunların arasında bir dönem Osmanlı hanedan ailesinin kadın üyeleri ve Veziriazam Sokullu Mehmed Paşa da yer aldı. Sonuç olarak, konu bir tür diplomatik *cause célèbre* [meşhur dava] halini aldı. Bu davadan en son, 1581'de (988-9), III. Murad artık yetişkin iki kadın olan iki kızın iadesini talep ettiği zaman söz ediliyor, ama talebin fazla inanarak yapılmadığı belli oluyor. Ne yazık ki, bu iki eski-Osmanlı kadınının bu sıradışı macera hakkındaki düşünceleri ve tepkilerine ilişkin hiçbir bilgimiz yok.

Osmanlı ülkesinin ileri gelen birtakım kişilerinin ve öncelikle de bizzat padişahın hanehalklarında Avrupa kökenli kölelerin verdiği hizmet hakkında biraz daha fazla bilgimiz var. Bazı eski içoğlanlar geride öykülerini bırakmışlardır. Bunların arasında yurduna dönüp Engizisyon'a hayatının hikâyesine ilişkin, baskı altında üretilmiş tüm "otobiyografiler" gibi ihtiyatla okunabilecek bir rapor veren bir İspanyol da vardır.[62] Gutierre Pantoja padişahın hizmetine on altı yaşı civarında girmiş, sarayda içoğlanı olarak eğitim almış, daha sonra da padişah Topkapı bölgesinden her çıktığında, belki de bostancılar sınıfının parçası olarak, padişahın maiyetinde yer almıştı. İçoğlanı olan arkadaşları arasında iki eski-Portekizli vardı ve Müslüman olalı epey zaman olan Pantoja hükümdarın emriyle evlendiğinde, eşi Rus ya da Ukrayna kökenliydi. Kısacası, padişahın hanehalkı kozmopolit bir hanehalkıydı; yeri gelmişken, tıpkı, de Martelli'nin en sonunda fidye parasının ödenmesini beklerken kaldığı İstanbul'daki yüksek mevki sahibi görevlinin ikametgâhı gibi.

Hıristiyan bir mahkûmun fidye ödenerek kurtarılmasında yerli aracıların rolü

De Martelli'nin öyküsünde, yardımın büyük kısmı kuşkusuz diğer Hıristiyanlardan gelir. Belgrad dizdarının karısı dışında, özel bir şükranla sözünü ettiği Müslümanların çoğu yeni dönmeler, bazıları da Habsburg topraklarından alınmış eski esirlerdi. Bu durumdaki erkekler genellikle evleri konusunda nostalji içinde olur, anadillerini konuşmaktan hoşlanırlardı. Bazı hallerde yurtlarına geri dönmenin hayalini kuruyor bile olabilirler-

di. İşte de Martelli, Abdullah adlı birinin hikâyesini anlatır. Abdullah, kısa bir süre önce idam edilen Veziriazam Kara Mustafa Paşa'nın üç küçük oğlundan sorumlu kâhyanın, Hıristiyanlıktan dönme sekiz hizmetkârından biridir. Kanarya Adaları'ndan bir İspanyol olan Abdullah, Cezayir paşası tarafından İstanbul'a gönderilmiştir. Abdullah, de Martelli ile kendisi için çılgınca bir kaçış planı hazırlar ama plandan uygulamaya hiç başlamadan vazgeçilir.[63] Öykü sırasında yeni Müslüman olmuş başka isimler de boy gösterir. Bunlardan biri Mehmed Ağa'dır. Kâhyanın hanehalkında hazinedar olan Mehmed Ağa doğumu itibariyle Polonyalı bir soyludur. Mehmed Ağa güvenilir bir konumdadır ve Osmanlı toplumu ile iyice bütünleşmiştir. Fakat bu, esire yakacak odun vermesini, fidye parasına katkıda bulunmayı teklif etmesini ve onunla dostluk etmesini engellemez.[64] Bu tür insanların eski dindaşlarına karşı besledikleri söylenen düşmanlığa ilişkin pek bir kanıt görülmez.

De Martelli'nin anlattıklarında Yahudiler çok daha ender yer alır. Ama Davidoğlu Rosales adlı bir Yahudi, esirin fidye karşılığı serbest bırakılması için yapılan pazarlıkta aracı olarak belirleyici bir rol oynamıştır. Habsburg subayı rütbesini gizlemeye çalışmakla birlikte, önemli bir kişi olduğu İngiliz ve Fransız büyükelçileri tarafından kısa zamanda öğrenildiği için arabuluculuk yapan tek kişi Davidoğlu Rosales değildi. Anlaşılan o ki, Yahudi aracının İngiliz diplomatı Mountagu (Montagu) North ile bağlantısı vardı ve diplomat, Rosales'in, de Martelli'nin hem serbest bırakılması için uğraşmasını hem de melankoli nöbetleriyle sabırsızlığına hâkim olmasına yardımcı olmasını istemişti. Zira Pera'daki Avrupalı diplomatlar, esirin kaçmaya kalkışmasının çözümden çok sorun yaratacağı kanısındaydılar. Yahudi aracı, iş Habsburg subayının serbest bırakılmasının somut koşullarının müzakeresine geldiği noktada, de Martelli adına kâhya ile ilişkiye geçmişti. Bu çabaların belli riskleri de vardı, çünkü de Martelli'nin idam edilen eski veziriazama borç vermiş bir Türk'e satılması resmi çevrelerden ciddi muhalefetle karşılaşmış, bu süreçte Rosales küreğe mahkûm edilmekle bile tehdit edilmişti. Sonunda aracı başarılı oldu, ama de Martelli onunla Mehmed Ağa ve hatta Abdullah ile kurduğu tarzda bir kişisel ilişki kurmadı. Bu nedenle Rosales'in zahmetleri karşılığında nasıl ödüllendiril-

diğini, bu farklı pazarlıklarda ne tür diller kullandığını, zor ve zaman zaman tehlikeli mesleği konusundaki hissiyatını bilemiyoruz. Ancak bir esirin fidye karşılığı serbest bıraktırılması sürecinin mutlaka Osmanlı tebaasından aracıların müdahalesini gerektirdiği oldukça açıktır.

Sonuç

Bu paragrafların da gösterdiği gibi, Osmanlı topraklarındaki savaş esirleri ve yabancı ülkelerdeki Osmanlı esirleri hakkındaki araştırmalar henüz başlangıç aşamasındadır: bu bölümdeki "yamalı bohça" durumunun nedeni budur. Yaşamlarına Orta Avrupa'da devam eden eski-Osmanlı esirlerine ne olduğunu kilise kayıtlarından öğrenmek için yapılmış girişimler vardır, ama her ne olursa olsun, bu belgelerin birçoğu henüz incelenmemiştir.[65] Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Osmanlı kökenli olmayan esirlerle ilgili olarak da, 16. ve 17. yüzyıllarda Avrupalılarca yazılmış seyahatnamelerde bu tür insanlara yapılan çok sayıda göndermenin sistematik bir şekilde bir araya getirilmesi de umut vaat eder görünmektedir. Belki de antik tarihle ilgilenen tarihçileri örnek alarak, yayınlanmış seyahatnameleri tarayıp bilgisayara aktarmak, sonra da elektronik ortamda arama yapmak mümkün olabilecektir. Sonra da bu veriler, Osmanlıda kölelik üzerine Osmanlı kaynaklarına dayanılarak yapılmış giderek artan sayıdaki araştırmayla karşılaştırmalı olarak okunabilir. Fakat şu anda temel bir eksiklik sürmektedir: Avrupalı hükümdarlarla Osmanlı padişahları arasındaki savaşlarda alınmış esirlerle ilgili araştırmalar, çoğunlukla Osmanlı tarihçileri tarafından yürütülmekle birlikte, farklı kategorilerdeki birincil kaynaklar üzerinde yapılan çalışmalar farklı uzmanlar arasında fazla bir koordinasyon olmadan yürütülmektedir.

Ancak ilk elde ulaşılan bazı sonuçlar önemlidir ve bunlara sahip çıkılması gerekir. Birincisi, savaş esirlerinin köleleştirilmesi hiçbir şekilde Osmanlılara özgü bir durum değildi. Tam tersine, 1699'a (1110-11) kadar bu işlem Avusturya tarafınca da resmen onaylanmaktaydı ve 1800'lerin başlarında Güney İtalya'da, sayıları azalmış olmakla birlikte, hâlâ köleleştirilmiş Müslüman esirler vardı. Marsilya tersanesinde Hıristiyan korsanların baskınlarının kurbanı oldukça fazla sayıda Müslüman köle vardı. Ancak

bu bariz olgu, Fransız kralları ile Kuzey Afrika hükümdarlarından biri ya da diğeri arasında özel bir anlaşma yapılması gibi çok ender bir olay hali dışında, özgürlüklerini kazanmalarını sağlamıyordu. Osmanlılarla normal olarak dostane ilişkiler sürdüren krallıklar bile Müslüman forsalarından vazgeçmek istemiyorlardı. İkincisi, subay statüsündeki esirlerin mübadelesine ilişkin anlaşmalar en azından Habsburg-Osmanlı savaşları çerçevesinde ve en azından 17. yüzyılda oldukça olağandı. Yani genellikle varsayıldığı gibi bu tür anlaşmalar hiçbir şekilde Hıristiyan hükümdarlar arası savaşlarla sınırlı değildi. Hiç değilse bu bakımdan, Osmanlılarla rakipleri tek ve aynı dünyada yaşamaktaydılar.

Bu noktaya kadar esas olarak siyasal ve askeri "somut olgular" denilebilecek konular üzerinde durduk, barışçıl mal ve insan değiş tokuşu üzerinde pek durmadık. Oysa Osmanlı topraklarında oldukça fazla sayıda Müslüman ve gayrımüslim yabancı tacir vardı. Bunun padişahların ve danışmanlarının rızası dışında olması mümkün değildi, dolayısıyla kendi kendimize Osmanlı devletinin kullarının dış ticaretten ne gibi avantajlar elde etmeyi umduklarını sormamız gerek. Bu tacir konuklar, mevcudiyetleriyle padişahların "memâlik-i mahruse"sinde sık sık yol açtıkları karışıklıkları telafi edecek, ne sunabiliyorlardı?

Altıncı Bölüm

TİCARET VE YABANCILAR

Erken modern dünyada, herhangi bir prensliğin/beyliğin veya imparatorluğun ahalisinin, söz konusu siyasanın sınırları dışındaki dünyayla ilişki kurmasının üç belli başlı tarzı, ticaret ve hac ile savaş ve savaşın fetih ve tabi kılma da dahil siyasal sonuçları olarak belirlenebilir. Daha önceki bölümlerde önce fetih ve tabi kılma tarzlarını ele aldık, ardından da bu ilişkileri yaratan savaşları. Ama, "savaş devleti" modeli (karş. 1. Bölüm), her ne kadar, araştırmacıları ticaretle ilgilenmeyen bir Osmanlı seçkin zümresi çerçevesinde düşünmeye teşvik ettiyse ve belki hâlâ da etmekteyse de, son yirmi otuz yılda yapılan araştırmalar, bunun gerçekçi bir yaklaşım olmadığını göstermiştir.[1] Tersine, gümrük resimleri devlet gelirinin önemli bir kısmını oluşturmaktaydı ve Osmanlı yönetim aygıtı bu temel gerçeğin pekâlâ bilincindeydi. Ayrıca, hanlardan ve kapalıçarşılardan kira geliri üreten ticaret, Osmanlı seçkinlerinin pek çok üyesinin namını yürüten dini vakıfların çalışmasına katkıda bulunuyordu. Bütün bu hususlar, yönetim aygıtındaki birtakım üst düzey şahsiyetlerin ticaretle bizzat iştigal etmeye teşvik edildiği anlamına gelmekteydi. Fakat ticaretle uğraşmayanlar bile, ticaretle yaratılan gelirin maksimize edilmesiyle şu veya bu tarzda ilgilenmekteydiler.[2]

Bu bölümde, ticaret için yurtdışına giden Osmanlı tebaasından çok, iş yapmak için Osmanlı İmparatorluğu'na gelen yabancı tacirler hakkında bilgi verilecek. Böyle bir seçim yapılmasının nedeni oldukça sıradan. Şu ana kadar İmparatorluktaki yabancı tacirlerin faaliyetleri hakkında önemli miktarda araştırma yapılmış olmasına karşın, "yurtdışındaki Osmanlılar," daha önce de gördüğümüz gibi, çok daha sınırlı bir ikincil literatür yaratmış durumdalar.[3] Ayrıca Osmanlı seçkinlerinin, mallarını pazarlamak için İmparatorluk dışına çıkan tebaaya yönelik tutumlarına ilişkin, şu ana kadar elimize ulaşmış pek fazla kanıt yok. Ancak, bulguların sınırlı olması bu konuda toptan bir umursamazlık olduğu anlamına gelmiyor: en azından 1500'lerin sonlarıyla 1600'lerin başlarında, padişahlar ve vezirler, Vene-

dik'e giderken Uskoklar ve diğer korsanlar tarafından soyulan Anadolulu ve Boşnak tebaayı korumak için özel çaba gösterdiler.[4] Osmanlı seçkinlerinin bu önemli konudaki tutumlarının kapsamlı bir resmini çizebilmek için belirli zaman kesitlerinde belirli gruplar hakkında daha fazla araştırma yapılmasını beklemek durumundayız. Fakat bu arada savaş, fetih ve siyasal bütünleşme tarzları üzerindeki uzun tartışmamızda, ticaret bağlantısına daha yakından bakarak denge sağlamak yerinde olacaktır.

Uzak ülkelerin tacirleri: Asya dünyası

İster Müslüman ülkelerden ister "darü'l harb"den olsunlar, yabancı hükümdarların tebaasının Osmanlı topraklarında bizzat boy göstermelerinin başlıca nedeni ticaret olmuş olsa gerektir. 17. yüzyıl başlarındaki görece iyi belgelenmiş bir örnekte de anlatıldığı gibi, Hintli tacirler Halep'e Basra yoluyla ulaşırlardı.[5] Batı Hindistan kıyılarından gelen Müslüman tacirler Hicaz'da da aynı ölçüde ticaret yaparlar, okyanusu, kereste kıtlığı içindeki Kızıldeniz kıyılarının ahalisini şaşkınlığa düşüren kocaman gemilerle geçerlerdi.[6] Bu ticari bağların baş nedenlerinden biri padişahların hükmü altındaki topraklara pamuklu Hint basmalarının ve boyalı Hint pamuklu kumaşlarının ithali idi. Sonuçta bu kumaşlar 17. ve 18. yüzyıl Osmanlı müşterileri arasında da aynı dönemde Batı Avrupalılar arasında olduğu kadar revaçtaydı. Hint pamukluları çoğu zaman Mısır üzerinden dağıtıldığı için, Osmanlı pazarı Hintli tekstil üreticileri tarafından genellikle Arap pazarı olarak bilinirdi. Fakat Türkçe konuşan vilayetlerin hali vakti yerinde sakinleri arasında da müşterileri vardı ve farklı pamuklu türlerine ilişkin çeşitli kelimeler Osmanlı Türkçesine ödünç alınmış kelimeler olarak girdi.[7]

Hint mallarını dağıtan Mısırlılar genellikle Cidde'nin güneyine inmezlerdi, dolayısıyla önemli sayıda Hintli, Osmanlı topraklarında bir miktar vakit geçirmiş olsa gerektir.[8] 1564'te (971-3), Kanuni'nin Portekiz Kralı Don Sebastian'a yazdığı bir mektupta, Portekiz kralının kısa bir süre önce dile getirmiş olduğu barışçı ilişkiler içinde olmak arzusunun, hacca gidenlere ve tacirlere yönelik Portekiz saldırılarıyla ters düştüğü açıklanmaktaydı. Kral Sebastian'ın savaş mı barış mı istediğine karar vermesi gerekliydi,

"ve başka söylenecek ne var'dı.[9] Bu Hintli tacirlerin bir kısmı, o sırada Osmanlılar tarafından yeniden fethedilen Yemen'de iş yapıyordu. Sana'a valisine gönderilen bir ferman bu tacirlerin silah ve gümüş eşya edinmesini yasaklamaktaydı.[10] Ancak Hintlilerin Rus topraklarındaki, özellikle de Moskova ve Astrahan'daki ticari örgütlenmelerine ilişkin bir şeyler bilinmekle birlikte, Osmanlı topraklarındaki Hintli tacirler hakkında çok az belge vardır ve ticari örgütlenmeleri dikkatlerden kaçmaya devam etmektedir.[11]

İranlı tacirler özel ve özellikle sıkıntılı bir konumdaydılar. Osmanlı topraklarının Hintli konukları arasında muhtemelen Şiiler vardı, fakat Hint hükümdarları ile Osmanlı padişahları arasında büyük bir çelişki ve daha da önemlisi dinle ilgili bir çelişki olmadığı için, bu işadamlarının inançları İstanbul'daki yetkilileri ilgilendirmiyordu. İran konusunda ise durum değişikti. 15. yüzyılda Azerbaycan ve diğer İran vilayetlerinden tacirler Bursa'ya sık sık gelirlerdi. Fakat sonra I. Selim ile I. İsmail arasındaki savaş (1514 / 919-20) Osmanlı hükümdarını İran ipeği ithalatını yasaklamaya, topraklarında mevcut ipeğe el koymaya ve hatta ithalatçı tacirleri hapsetmeye sevk etti.[12] İranlı tacirler yıllarca Osmanlı sahnesinden neredeyse kaybolmuş olsa gerektir. Ayrıca Sultan Süleyman 1520'de (926-7) tahta çıktıktan kısa bir süre sonra, İran'la ticarete bir kez daha izin verdiyse de, Müslüman İranlılar için Bursa ticareti giderek sorunlu bir hal almış görünmektedir.

16. yüzyıl içinde Müslüman tacirlerin yerini, genişleyen bir Ermeni tacirler ağı aldı. Bu Ermeni tacirler uzun vadede Osmanlı topraklarına İran ipeği ithalatına hâkim oldular.[13] Bunun sadece, bu işi Ermenilere devreden Şah Abbas ve ardıllarının politikalarından değil, Osmanlıların tercihlerinden de kaynaklanmış olması kuvvetle muhtemeldir. Nihai olarak, gayrimüslimlerin, 16. yüzyıl Osmanlı yöneticilerinin hep korktuğu, kılık değiştirmiş Safevi tarikatı şeyhleri olduğundan kuşkulanmak imkânsızdı.

Ancak yine de Ermeni ticaret ağının oluşması inişli çıkışlı koşullar altında gerçekleşti. 16. yüzyılın ikinci yarısında Aras nehri üzerindeki Culfa kasabasından Ermeniler, ardı kesilmeyen Osmanlı-İran savaşlarına karşın zenginleşmiş görünüyorlar; Culfa mezarlığında bulunan, bazıları bugüne kadar ulaşmış özenle hazırlanmış mezar taşları buna tanıklık ediyor.

Bu zenginleşme, İran ham ipeğine ulaşabilen yerel tacirlerin, Avrupalı alıcıların önem kazanmakta olduğu uluslararası ipek ticareti ile eklemlenebilmiş olmasından ileri geliyordu. Şah Abbas 17. yüzyıl başında Nahıcivan kasabasını Osmanlılardan geri almayı başardığı zaman, kasabayı yıktırdı, çünkü onun açısından, burada yaşayan seçkinler hainlik ederek en büyük düşmanını desteklemişlerdi. Üstelik Nahıcivan'ın hızla yeniden inşa edilmesini önlemek için, yerel tacirlerin ticaret ortaklarını, yani Culfa Ermenilerini İsfahan yakınlarında uzak bir yere sürdü.[14] Ermeniler İsfahan'da, 17. yüzyıl boyunca İran ipek ihracatını ve İngiliz ve Hint malları ticaretini yürüten ünlü tüccar diasporasını kurdular.[15]

Ermeni tacirler, İsfahan yakınındaki Yeni Culfa'nın sakinlerini bir yandan Hindistan'a ve hatta Tibet'e, diğer yandan da İzmir, Halep, Amsterdam ve en azından geçici olarak Marsilya'ya bağlayan büyük bir ticaret diasporasının bir parçasını oluşturdular. Bir başka grup Ermeni bugün Ukrayna'da bir kent olan fakat erken modern dönemde Polonya-Litvanya topluluğu içinde yer alan Lvov (Lwiw) ile iş yapıyordu. Bütün bu faaliyetler Yeni Culfa'da yerleşik Ermenilerin uzunca dönemler büyük Osmanlı ticaret merkezlerinde ikamet etmesine yol açmış olsa gerektir.[16] Ayrıca Amsterdam'da yerleşik Ermenilerin bazıları da Osmanlı İmparatorluğu'yla ticaret yapıyor ve dolayısıyla da Osmanlı limanlarına, özellikle de İzmir'e gelip gidiyorlardı.[17]

Ermeni diasporasının belli başlı tacirlerinin çoğu sürekli olarak İran'da yaşıyor ve ticari gezilere küçük ortaklarını, genellikle daha genç yaştaki akrabalarını gönderiyorlardı. Fakat Osmanlı kentlerinde de mukim Ermeni tüccar kolonileri vardı. Böylece, 18. yüzyıldan itibaren İranlı Katolik Ermeni göçmenler İzmir'e yerleştiler ve bu grubun zengin üyelerinden bazıları kısa bir süre sonra Fransız tacirleriyle kız alıp verdiler.[18] Ancak ilgili kayıtlar olmadığı noktada bu Ermeni göçmenlerin Osmanlı padişahının tebaası sayılıp sayılmadığını belirlemek kolay değil.

Ermenilerin durumu görece iyi belgelenmiş ve günümüzde akademik ilginin odaklarından biri olmakla birlikte, Müslüman İranlıları da göz ardı etmemek gerekir. En azından Bağdat, Basra ve Halep'te Müslüman tacirler zaman zaman Osmanlı belgelerine girdiler. Örneğin 1610'da (1018-

19) Halep'e bir kervan geldi. Bu kervanda Hamedan'dan bazı çok zengin tacirler vardı. Bu tacirler esas olarak Lahor'dan çivit, parfüm şişeleri, ilaç ve kumaş getiriyorlardı.[19] Halepli kâtip, "kumaşlar" derken muhtemelen en yaygın Hint tekstil ürünü olan pamuklu̇ları değil, Lahor'da üretilen ünlü şalları kastetmekteydi.[20] Hint-Pakistan alt kıtasıyla ticari bağlar muhtemelen İran'da ticaret yapmak için muntazaman Hindukuşları aşan Multanlı tacirler tarafından kurulmuştu. İran'da yerleşik Hintli tacirler ile İranlı tacirler arasındaki ticari bağlar hakkındaki bilgimiz maalesef henüz çok sınırlıdır.[21]

Rusya ile ticaret ise daha da bilmece gibidir; Osmanlı tarafı Rusya'dan büyük oranda kürk gibi lüks mallar ithal etmekteydi.[22] Fakat lüks kavramı, görece bir kavramdır. Osmanlı yönetimi çok sayıda kaftan dağıtıyordu ve bu kaftanların yüksek rütbeli kişilere verilenleri kürk astarlıydı; dolayısıyla, Rus kürklerine toplam talep önemli olmuş olsa gerektir. Eğer Kremlin koleksiyonlarında hâlâ mevcut olan örnekler ipucu sayılabilirse, Rus tarafında ise değerli at koşum takımları için önemli talep vardı. Osmanlı padişahları zaman zaman saray tacirlerini farklı türlerde kürk almak üzere yollarlardı.[23] Fakat bu kişilerin Moskova'da talep edilen lüks malları da oraya götürüp götürmediği henüz cevaplanmamış bir sorudur.[24] Kazanlı ve Astrahanlı Tatarların da bu ticarette aktif rol almış olması da çok muhtemeldir, tabii bir de 17. yüzyılın ikinci yarısında İran ipeği için Rusya'dan transit yol olanaklarını araştıran Ermeni tacirler söz konusudur.[25]

Çok da uzak olmayan bir Hıristiyan ülkenin tacirleri: Venedikliler

Hıristiyan ülkelerin tacirleri arasında Venedikliler 16. yüzyıl sonlarında ve hatta 17. yüzyıl başlarında önde gelen konumlarını hâlâ korumaktaydılar. Venediklilerin bölgedeki varlığının kökeni 1204 (600-1) dördüncü haçlı seferi sırasında Bizans'ın bölünmesine dayanmaktaydı; Venedikliler bu sırada bir dizi ada ve Ege kıyılarında toprak kazanmışlardı. Ancak bunların çoğu padişahlar tarafından 1540'tan (946-7) çok önce alındığı için burada üzerinde durmayacağız. Daha da önemlisi, zengin pamuk ve şeker üretiminin yapıldığı Kıbrıs 1489'da (894-5) Venediklilerin mülkü olmuştu.[26] Shakespeare'in *Othello* oyununun mekânı olan bu ada 1570-3'te (977-81) Osmanlılar tarafından fethedilinceye kadar Senyörlüğün denetimi al-

tında kaldı. Üstelik, 17. yüzyıl ortalarına kadar Girit de Venedik mülkü olarak kaldı; sonunda bu ada da Sultan IV. Mehmed namına (hd. 1644-69 /1053-80) Veziriazam Köprülüzade Fazıl Ahmed Paşa tarafından alındı.[27] Fakat Venedikliler Ege bölgesindeki tüm mülklerini nihai olarak kaybettikten sonra bile (1718 / 1130-1) bazı İyon adalarıyla Dalmaçya kıyısının belli bölgeleri Senyörlüğün elinde kaldı, dolayısıyla Venedik, eski cumhuriyet 1797'de (1211-12) son bulana kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun komşusu olmaya devam etti.

Oldukça fazla sayıda savaş yapılmış olmasına karşın, Osmanlılar bu kentle [Venedik], Hıristiyan âleminin diğer bütün devletleriyle olduğundan daha yakın ilişkiler içindeydiler. Padişahın zengin tebaası Venedik kumaşları ve cam eşyası almaya 17. yüzyılın ortalarına kadar devam etti, tabii bazı 16. yüzyıl Osmanlı ricalinin çok rağbet gösterdiği peynirleri de anmadan geçmek olmaz.[28] Osmanlı gayrimüslimleri Yunanca basılmış kitaplar alıyorlardı, 16. yüzyıla gelindiğinde Venedik bu işte uzmanlaşmış durumdaydı.[29] Buna karşılık Senyörlüğün tebaası Orta Avrupa'da satmak üzere Suriye'den ve Kıbrıs'tan pamuk almaktaydı. Bu pamuk, Orta Avrupa'da yerel köylü kadınların giydiği *fustian* (pamuklu kadife) eteklerin üretiminde kullanılıyordu. 17. yüzyılın Venedikli girişimcileri dolaylı olarak da olsa, Osmanlı çarşılarında ipek ticaretinin gelişmesine de katkıda bulundular. Bu dönemde ipek sarma işlemini su enerjisi kullanarak yapmak Orta İtalya'da yaygınlaşmış, Venedik topraklarındaki kasabalar bu sanayiinin merkezlerinden biri haline gelmişlerdi. Bu şekilde mekanik yöntemlerle sarılarak üretilen ipek iplik, ithal değil İtalyan ham maddesinden yapılmasına karşın, dayanıklılığı nedeniyle, başka Avrupa ülkelerinde dokunan ipekli kumaşların çözgüleri için aranan bir üründü. Bu ülkelerdeki girişimciler daha az dayanıklı olan İran ipeğini atkılarda kullanıyor, böylelikle de Ortadoğu ham ipeğine talebi yükseltmiş oluyorlardı.[30] Ancak İngiliz ve Fransız tacirlerin bu ticaretten ettiği kâr Venedikli rakiplerinden çok daha fazlaydı.[31]

1600'den (1008-9) önce ve sonra kısa bir süre için kimi Venedik tacirleri Osmanlı müşterilere yünlü kumaş getiren, çok geniş olmayıp rekabetin yüksek olduğu piyasaya da girdiler. Portekiz gemileri 1500'lerin başında Hindistan'a gelip gitmeye başladıktan sonra, 1550 (956-7) dolay-

larında Venedik baharat ticaretinde yaşanan geçici ama ağır kriz yerel yatırımcıları paralarını zanaat üretimine yatırmaya yöneltti. Bu yüzyılın bir bölümünde, Venedik'te önemli bir yünlü kumaş sanayii gelişti.[32] Venedikli imalatçılar hali vakti yerinde Osmanlı alıcılar arasında rağbet gören kaliteli kumaş üretimi üzerinde yoğunlaştılar. Fakat bu sektördeki zenginlik kısa sürdü. Hayat pahalılığı ve çok sayıda vergi nedeniyle fiyatlar çok yükseldi ve sanayi hem İspanyol yününe kolaylıkla ulaşabilen İtalyan kentlerinin, hem de İngiliz ve Hollandalı ithalatçıların rekabeti karşısında zayıf duruma düştü. Bir başka sorun kaynağı da, taşrada çıkan isyanlar ve 1600 (1008-9) dolaylarındaki felaketlerle dolu yılların mali krizleri nedeniyle satın alma güçleri ciddi ölçüde azalan Osmanlı müşterilerden gelen talebin düşmesiydi. Fakat bu krize ve yollarda sık sık karşılaşılan tehlikelere karşın, Osmanlı-Venedik ticareti, Osmanlılarla Habsburgların savaşta olduğu ve Venedik ve Osmanlı piyasalarının tam bir kargaşa içine düştüğü o yıllarda bile, iki devlet arasında dikkate değer miktarda yolculuk yapılmasına yol açtı.[33]

Venedikli tacirlerin iş faaliyetleri savaş dönemlerinde sekteye uğrar, Fransa, İngiltere ve hatta Habsburg İmparatorluğu'ndan ticaret ortaklarının kuşkusuz karşılık beklemeden verilmeyen hizmetlerinden yararlanmak zorunda kalırlardı.[34] Savaşla ilgili bu dezavantaj, Osmanlı diplomasisinde kullanılan ifadeyle, "Venedik Doju ve Beyleri"nin, Venedik tacirleri Doğu Akdeniz ticaretinde önemli rol oynadığı sürece, padişahlarla yaptıkları savaşları niye birkaç yıl içinde bitirmeye çalıştığını açıklar.[35] Ancak Venedik'in uluslararası ticaretinin tam bir gerileme içine girdiği 17. yüzyıl ortasından sonradır ki, on yıllarca sürdürülen savaşlarla karşılaşıyoruz.

Barış zamanlarında Venedikli tacirler geniş bir alana yayılmış bir konsoloslar ağından faydalanırlardı. Bu konsoloslar tek tek tacirlerin şikâyetlerini İstanbul'daki balyosa aktarırlardı; balyos da Osmanlı yetkililerine başvurur ve genellikle başarılı sonuç alırdı. Örneğin, İzmir'de balyalarının boşaltılmasına nezaret eden görevliler tarafından kendisinden fazla para kesildiğini iddia eden bir tacir, Osmanlı merkezinden tazminat alabilmişti.[36] Halep kentinde kentin hanlarında kiraladıkları ambarlara önemli miktarlarda para harcayan tacirler, çok daha iyi duruma gelen binadan da-

ha yüksek kira elde etmek hevesindeki yerel vakıf yöneticileri tarafından binadan atılmakla tehdit edildiklerinde de benzer bir durum geçerli olmuştu.[37] Diplomatik kanalların daha ciddi sorunlarda bile işe yaradığı oluyordu: 17. yüzyıl başlarında pamuk ve ham yün ihracatına daha önce konmuş olan yasak kaldırılmıştı, fakat taşradaki kimi görevliler bu politika değişikliğinden haberleri olmadığı iddiasıyla Venedikli tacirlerin mallarını vilayet dışına çıkartmalarını yasakladılar. Yürütülen diplomatik arabuluculuk faaliyeti üzerine, yeni ticarete açık ve net bir şekilde izin veren bir padişah fermanı daha çıkartıldı.[38] Osmanlı topraklarında başı derde giren Venedikliler, balyoslarının desteğine sadece ticari meselelerde değil başka konularda da güvenebilmekteydiler. 1618-19'dan (1028) bir süre önce Bozcaada'yı (Tenedos) ziyaret eden iki Venedikli casuslukla suçlandıkları zaman, balyos, iki adamın Gelibolu'daki Venedik konsolosuna teslim edilmesini buyuran bir padişah fermanı çıkartmayı başarmıştı; konsolosa bu ikisinin mahkemeye çıkartılacağı konusunda en yüksek makamlarca güvence verilmişti.[39] Dolayısıyla, Venediklilerin diplomatik ve konsolosluk temsilcilerinin kalitesi, Venedik'in uluslararası ticaretteki rolünün kesinlikle zirveden inişe geçtiği bir dönemde bile, Venedikli tacirlere sahada avantaj sağlıyordu.[40]

Polonyalı tacirler ve soylu ziyaretçiler

16. yüzyılda, Macaristan Osmanlı vilayeti olduktan sonra Habsburglarla padişahlar arasındaki rekabetin yoğunlaştığı yerlerden biri Polonya tahtı konusuydu. Jagiello hanedanının 1572'de (979-80) neslinin tükenmesinden sonra, Polonya seçimli bir monarşi haline geldi. Sultan II. Selim (hd. 1566-74 / 973-82) Polonya tahtına komşu prensliklerden herhangi bir prensin çıkmasına göz yummayacağını hemen ortaya koydu; bu savaş tehdidi özellikle Habsburg adayları için geçerliydi. Bunun sonucu olarak taht, padişahın yerel soylulardan hiçbirisi gerekli desteği sağlayamadığı takdirde kabul etmeye razı olduğu bir Fransız prensine teklif edildi.[41] Bu olay 16. yüzyıl sonu ve 17. yüzyıl başı Osmanlı padişahlarının Polonya-Litvanya topluluğunun politikalarının çizilmesinde önemli bir rol oynadıklarını gösterir. Bu olgu konumuzla ilgilidir, çünkü

ticaret ilişkilerini, içinde yer aldıkları siyasal ortama gönderme yapmadan ele almak mümkün değildir, özellikle de mevcut bağlamdaki gibi lüks malların büyük önem taşıdığı koşullarda.

Osmanlı ipekli, kadife ve moher kumaşları kadar silahları da Polonya sarayında ve Polonya soyluluğunun erkek üyeleri arasında çok revaçtaydı.[42] Sonuçta, 17. yüzyılda Polonya soylularının kimliklerini tanımlayan *Sarmatiyen** kostümü denilen kostüm hiç kuşkusuz "icat edilmiş bir gelenek" idi. Fakat kostümün esin kaynağı Polonya koleksiyonlarında günümüzde bile bol rastlanan Osmanlı el ürünleriydi.[43] Polonya-Litvanya topluluğunun belirli üst düzey komutanları Osmanlı bozdoğanının şaşaalı bir versiyonunu, onur ve makamlarının nişanesi olarak taşırlardı. Polonya soyluları, genellikle cenaze törenlerinde kullanılmak üzere yapılan 17. yüzyıl portrelerinde, Osmanlı kaftanlarını andıran kostümler giymiş olarak resmedilirlerdi.[44] Rağbet gören kumaş desenleri de genellikle gözle görülür bir şekilde Osmanlılardan esinlenmiştir; kimileri ise İstanbul ve Anadolu'dan ithal edilmiş orijinallerdir. Diğerleri yerel taklitlerdi, çünkü bu kumaşların bu kadar tutulması bazı soyluları, kendi himayeleri altında benzer desenler üreten atölyeler çalıştırmaya teşvik etmişti. İpeklilerin yanı sıra Ankara'nın moher kumaşları da pek beğeniliyordu; 16. yüzyıl sonu Ankara kadı sicilleri bunları Polonya'ya ihraç eden tacirlerden söz eder.[45] Muhtemelen bir miktar ham tiftik ve tiftik yünü de ihraç edilmekteydi; 1645-6 (1055) tarihli bir padişah fermanı bu malların Sinop ve Samsun limanlarına teslim edildiğinden söz eder, buradan da kuşkusuz genellikle Polonya'ya naklediliyorlardı.[46]

Kuşkusuz orijinal kumaşların bir kısmı Krakov ve diğer yerlere profesyonel tacirler tarafından getirilmeyip, dünyayı tanıma faaliyetleri çerçevesinde İstanbul'a gelen çok sayıda genç soylunun "alışveriş gezileri"nin ürünü olarak ulaşmaktaydı. İstanbul'u ziyaret eden Polonya elçileri çoktu ve o zamanki "ihtişam" anlayışı kalabalık bir maiyet gerektiriyordu. Üstelik orta halli soylu aileleri için oğullarını bir büyükelçinin maiyeti içinde

* Sarmat halkına ait; Sarmatlar İÖ 4. yüzyılda Karadeniz'in kuzeyinde Polonya'dan Hazar Denizi'ne kadar uzanan ve Sarmatya denilen bölgede yaşan halk –ç.n.

yolculuğa göndermek, muhtemelen geleneksel "şövalyelik turu"ndan (cavalier's tour*) daha ucuza geliyordu. Bir veziriazam bir zamanlar belli bir Polonya elçisinin maiyetinin İstanbul'u fethetmek için çok küçük, ama başka herhangi bir amaç için de çok büyük olduğuna dair bir espri yapmıştı.[47] Bazen bizzat Polonya kralı Osmanlı İmparatorluğu'nu ziyaret eden soylulara kumaş siparişi verirdi: örneğin 1553'te (960-1) Sigismund August, kale komutanı Wawrzyniec Spytek Jordan'dan tam 132 kalem kumaş istemişti.[48] Aslında çok sayıda soylu ziyaretçi, ticaretten hoşlanmadıklarını iddia etmelerine karşın, ülkelerine geri götürdükleri mallardan muazzam kârlar elde etmişlerdi: 1742'de (1154-5) diplomat Pawel Benoe beraberinde mal dolu elli araba götürmüştü. Yatıracak parası olmayanlar hiç değilse kendilerine Osmanlı sarayında verilen kaftanları satarlardı, "*Sarmatiyen*" giysi modası olduğu için de bunlar Polonya'da iyi para ediyordu.[49]

Fakat bunlara ek olarak, Polonyalı müşterilerine mal temin eden "normal" tacirler de vardı. 16. yüzyılda bu ticaretle Osmanlı Müslümanları, Yahudiler ve başkaları uğraşmaktaydılar, 1600'den (1008-9) sonra ise Ermeniler hâkim oldu. Daha önce de gördüğümüz gibi Ermeni ticaret diasporasının koca bir kesimi zamanın Polonya kenti Lvov'da yerleşikti. Bu tacirler, ya bütün yolu Boğdan ve Eflak üzerinden arabayla alarak ya da kendilerini ve mallarını Karadeniz'in ünlü fırtınalarına dayanabileceğini umdukları gemilere emanet ederek İstanbul'a yılda iki sefer yapabiliyorlardı.[50] Anadolu'ya ya da Halep'e gitmeyi planlayanların Trabzon, Samsun veya Sinop limanlarından transit geçerek İstanbul'da kalma masrafından kaçınmayı tercih ettikleri de oluyordu. Fakat bu tacirlerin yanlarında taşıdıkları önemli miktarda para, onları saldırıya açık hedefler haline de getirebilmekteydi: Örneğin 1576-7'de (984) Osmanlı yetkililerinin, kurbanları sikke ve yünlü kumaş taşıyan iki Polonyalı taciri olan, bir soygun ve cinayet vakasını temizlemeye uğraştığını biliyoruz. Taşınan malların zenginliğiyle çarpıldığı anlaşılan Sinop limanı gümrük görevlisinin kardeşi, anlaşılan kendisine bazı tacirler ve kaçak medrese öğrencileri arasından suç ortakları bul-

* Soylu kimliğini oluşturan eğitimin bir parçası; soylu ailelerin gençlerinin özel olarak seçilmiş bir eğitmen eşliğinde çıktığı yabancı diyarlar turu –ç.n.

muştu. Hiç değilse bir kısmı bulunup geri alınan bu çalınmış yünlü kumaşların nerede üretilmiş olduğunu bilmek iyi olurdu, fakat elimizdeki metinlerin bu konuda bize bir yardımı dokunmamaktadır.[51] Polonya'ya tekstil ithal eden bir kısım tacir Osmanlı Karadeniz limanı Kefe/Kaffa/Feodosia'da yerleşikti. Adlarına bakılacak olursa bunların bir kısmı Slavdı, diğerlerinin ise ana dili Almanca gibi görünmektedir; bu adamların başından itibaren Polonya kralının tebaası olup olmadığını bilmiyoruz ama bu mümkündür.[52]

(Kuşkulu) bir müttefikin ülkesinden tacirler: Fransa

16. ve 17. yüzyıl Osmanlı padişahları Habsburglara karşı mücadelelerinde gerçek veya potansiyel müttefik olarak kabul ettikleri hükümdarlarla dostane ilişkiler sürdürmeye özen gösterirlerdi.[53] Yabancı tacirlere ayrıcalıklar tanıyan kapitülasyonlar tam da bu bağlamda çıkarılmıştı. Bir bakıma, bu, Venedik için bile geçerliydi; o sırada İspanyolların Napoli ve Milano'daki varlığından ötürü kendisini özellikle tehdit altında hisseden Venedik yönetimi, Osmanlı İmparatorluğu ile bir *modus vivendi* [geçici anlaşma] yapmaya ilgi göstermekteydi.[54] Fakat Osmanlıların Batı Avrupa'daki ilk Hıristiyan ortağı Fransız kralı I. François idi. François'nın Muhteşem Süleyman ile ittifakı Osmanlı topraklarındaki Fransız tacirlerinin güvenliğine ilişkin hükümler içeriyordu.[55] Fransız ve Osmanlı hükümdarları arasındaki bu "mutabakat"ta 17. yüzyılda pek çok kez önemli zorlanma belirtileri görüldü.[56] Yine de çatışma kontrol altına alındı ve burada ele alınan dönemde Osmanlı İmparatorluğu ile Fransa arasında bir savaş meydana gelmedi.

Bununla birlikte, 16. yüzyılda ve hatta 17. yüzyılın ilk yarısında Fransız-Osmanlı "özel ilişkisi"nin yarattığı fırsattan gerçekten yararlanan Fransız tacir sayısı fazla değildi. Önce din savaşları denilen savaşlar ve Valois hanedanının neslinin tükenmesini izleyen iç savaş, o dönemde Fransa'nın ticari merkezi olan Lyon ticaretini mahvetti. Bunun sonucunda Lyon'daki ekonomik faaliyeti finanse eden İtalyan bankerler ya yurtlarına döndüler ya da Fransız aristokrasisine girmenin yollarını aradılar.[57] Bourbon hanedanından IV. Henri Fransız kralı olarak kabul edildikten sonra

yaşanan kısa ticari canlanma dönemi, kapitülasyonların yenilenmesine yansıdı (1604 / 1012-13). Fakat bu hükümdarın 1610'da (1018-19) öldürülmesi yeni bir iç savaşlar dönemini açtı. Bu dönem, ancak taşrada vergilere karşı çıkan isyanların ve *Fronde* diye bilinen saray soylularının ayaklanmalarının 1652'de (1062-3) yenilgiye uğratılmasıyla son buldu.

Yine de bu dönemde bile, kapitülasyonlar yoluyla Osmanlı padişahlarıyla kurulmuş olan "özel ilişki" zamanın filizlenen Fransız diplomasisi için büyük değer taşımaktaydı. Zira, Venedik kapitülasyonları çok daha eski olmakla birlikte, Osmanlıların Kıbrıs'ı fethi öncesi ve sonrasındaki gerginlik ve savaş döneminde battal olmuşlardı. Dolayısıyla Osmanlılarla ticaret yapmak isteyen bütün Avrupalı tacirler bu işi Fransız bayrağı altında yürütmek zorundaydılar. Valois ve Bourbon diplomasisinin, İngiliz ve Hollandalıların kendilerine özgü kapitülasyonlar elde etme girişimlerinden hiç hoşnut olmaması da bu durumla açıklanabilir.[58]

Fransız tacirlerin pek yoğun faaliyet göstermemesinin, ülkelerindeki siyasal sorunların dışında ekonomik nedenleri de vardı. 17. yüzyıl, Avrupa'nın başka pek çok bölgesi gibi Fransa'da da ekonomik sıkıntılar dönemiydi. Bu nedenle XIV. Louis'nin başbakanı Colbert'in Hollandalılarla ileride başarıyla rekabet edebilmeye hazırlık olarak Fransa'nın uluslararası ticaretini yeni bir düzenlemeye tabi tuttuğu 1662 (1072-3) sonrasında bile, sonuçlar hemen görülmedi.[59] Ancak 18. yüzyılda, ekonomik konjonktürün bir kez daha genişlemeye elverişli hale gelmesiyle Fransızlar Osmanlı İmparatorluğu içinde aktif olan Avrupalı işadamları içinde en önde gelen grup oldular – bu da büyük ölçüde İngiliz rakiplerinin kendiliklerinden geri çekilmesi sayesinde olmuştu.[60]

Daha olumlu tarafından yaklaşıldığında, Colbert'in korumacı önlemleri Carcassonne'un Languedoc kasabası içinde ve çevresinde yünlü kumaş üretiminin ortaya çıkmasını mümkün kılmış, bu kasabanın ürünleri, 18. yüzyılda orta ve iyi kalitede ithal yünlü kumaş almaya gücü yeten Osmanlı müşterilerini kendine bağlamıştı.[61] Languedoc üreticileri mallarının dağıtımı için Marsilya'daki tacirlerin hizmetlerinden yararlanıyorlardı. Provençal bölgesindeki bu liman kentinin tacirleri ise, krallığa Doğu Akdeniz'den ithal edilen ve Marsilya'dan geçmeyen tüm mallara ödenen yüzde

yirmilik bir ek vergi ile Fransa içi rekabete karşı korunmaktaydılar.[62] Yünlü kumaşlarda kalite standardı çeşitli denetlemelerle katı bir biçimde uygulanmaktaydı. Ancak ayrıcalıklar, denetimler ve tekeller yoluyla yapılan ayrıntılı düzenlemeler, bu sanayii, Akdeniz'deki savaş ile Osmanlı İmparatorluğu'ndaki iç krizin Carcassonne üreticilerini pazarsız "dımdızlak orta" bıraktığı koşullarda, savunmasız hale getirmiş olabilir. Marsilya dışında hiçbir yerle ticari bağları olmayınca, yerel girişimciler ürünleri için alternatif pazarlar bulamadılar ve Carcassone "sanayide gerileme sürecine" (deindustrialize) girmek zorunda kaldı.[63]

Güney Fransa gemi sahiplerinin, ticari emtia dışında, "gözle görünmez" bir gelir kaynağı gemilerinin Osmanlı tacirleri tarafından kullanılması, yani *caravane** işi oldu. Donanma-yı hümayûn'un ortadan kaldırmayı başaramadığı Maltalı korsanların yağmaları nedeniyle birçok Müslüman tacir mallarını Osmanlı olmayan Hıristiyan taşımacıların gemilerinde taşımayı tercih ediyordu.[64] Ayrıca 17. yüzyılın Cezayir, Tunus ve Trablusgarp vilayetlerinde yerel yeniçeri garnizonlarının çıkarlarıyla, Maltalıların Osmanlı ülkesindeki karşılığı olan hükümet izniyle çalışan korsanların çıkarları arasında hassas bir denge sürdürülüyordu. Çıkarları genellikle *corsair*'lerinkiyle uyuşmayan ticaret gemileri sahiplerine Cezayir, Tunus ve Trablusgarp politikasında büyük söz sahibi olan yerel divanlarda yer vermek çok güç olurdu. Bu vilayetlerin tacirlerinin kendi ticaret filolarını kurmayıp, yabancı deniz nakliyatçılarından, çoğunlukla da Fransızlardan hizmet almalarının bir diğer nedeni de buydu. Mekke'ye Kuzey Afrika'yı geçerek değil de, Mısır'a kadar deniz yoluyla giden hacı adayları da benzer bir seçim yapıyorlardı.[65] Bu işte uzmanlaşan Provençal bölgesi sakinleri genellikle gemilerinin hızına güvenen küçük işletmeciler idiler. Dahası, Fransız kralının Tunus, Cezayir ve Trablusgarp yönetimleriyle – genellikle – iyi olan ilişkileri de kendilerine yardımcı olmaktaydı. Ancak 18. yüzyıla gelindiğinde, Fransız *caravanier*'ler [gemi kervancıları], henüz Osmanlı padişahının tebaası olmaya devam eden Yunan armatörlerinin ciddi rekabetiyle karşı karşıya kalacaklardı.[66]

* Caravane: gemi "kervanı" –ç.n.

Venedikliler ve Hollandalılarla karşılaştırıldığında, hiçbir ticarî temsilcilerinin siyasal erki elinde tutanlara anında ulaşma imkânı olmaması, Fransız tacirlerin işlerini engelliyordu. Büyükelçiler ticaret ile doğrudan bağlantıları olmayan soylu kişilerdi, ama göreceğimiz gibi bu durum, bazılarını ticaretle ilgili meselelerde katı fikirlere sahip olmaktan alıkoymadı.[67] Konsoloslar normal olarak makamlarını satın alır ve diğer mültezimler gibi öncelikle ve en çok, yatırdıkları para karşılığında uygun bir getiri elde etmekle ilgilenirlerdi. Her halükarda konsolosların tacirler üzerinde otoritesi vardı ve dik kafalı saydıklarını zor kullanarak ülkeye geri göndermek yetkisine bile sahiptiler.

Tacirler, gerekli sermaye ve resmi Fransız ikamet izinleri sağlandığı takdirde hep birlikte bir *millet* oluştururlardı. Bu yapı düzenli toplantılar yapardı ve konsolos ya da yardımcısının bulunmaması halinde, hem Fransız hem de Osmanlı yetkilileri nezdinde kendilerini temsil etmek üzere aralarından birini seçerlerdi. Büyükelçi, konsolos ve tacirlerin birbirlerinden farklı politik ve ekonomik çıkarları pek çok çelişki yaratır, bunların çözümü sert ve zaman zaman da Osmanlı yetkililerinin de işin içine karıştığı mücadelelere konu olurdu. Ünlü bir örnek 17. yüzyıl başında Fransız büyükelçisi Kont de Césy'nin biriktirdiği borçların hikâyesidir. İddiaya göre kont borç aldığı parayı Fransız tacirlere birtakım avantajlar sağlamak için harcamıştır.[68] Ancak tacirler meseleyi böyle görmeyi reddederler ve anlaşmazlık yıllarca sürer.

1720'ler (1132-42) ve 1730'larda (1142-52) Marsilyalı tacirler o sırada İstanbul'da bulunan Fransız büyükelçisi de Villeneuve'ün *dirigiste* [merkezi planlama] ihtiraslarıyla uğraşmak zorunda kaldılar. Elçi bir süredir inişe geçmiş olan Fransız yünlülerinin fiyatının ithalatçı tacirlerin birlikte hareket ederek, piyasaya sürülen kumaş miktarını sınırlamasıyla korunabileceği kanısındaydı. Bütün grup adına alınacak bir kararla bu politika ilgili *millet*in bütün üyelerini bağlayacaktı. Benzer "mecburi anlaşmalar" ise Fransa kralı tebaası tacirler tarafından Osmanlı İmparatorluğu'ndan ihraç edilen malların fiyatını aşağı çekecekti. De Villenueve farklı limanların (*échelles*) Fransız tacirleri arasında, bağlayıcı anlaşmalar oluşturmak için bir plan bile hazırlamıştı. Fakat 18. yüzyıla gelindiğinde Marsilyalı tacirler Osmanlı pazarında güçlü bir konuma sahip olmalarına karşın, hiçbir şekilde tekel

sahibi değildiler. Bu nedenle, hem Fransa'daki yöneticiler hem de onların Osmanlı toprağındaki temsilcileri Villeneuve'ün kararlarının Avrupalı rakiplerine sağlayacağı fırsatlar konusunda endişeliydiler. Dolayısıyla bu kararlar en fazla, düzensiz bir şekilde uygulandı.[69]

18. yüzyılın ikinci yarısında, de Villeneuve'ün iktisadi hikmeti konusunda hiç kuşku duymadan uyguladığı *dirigisme* [merkezi plancılık] Fransız hükümet çevrelerinde giderek büyüyen saldırılara uğradı.[70] Tartışma konusu meselelerden biri Fransız Doğu Akdeniz ticaretinde Marsilya ticarethanelerinin sahip olduğu tekeldi. Politik menfaat ideolojinin yardımına koştu. Zira bu dönemde yapılan pek çok savaşta Fransa ve İngiltere genellikle karşı saflarda olmuştu ve – İngiltere'nin Kuzey Amerika'daki sömürgelerinin bağımsızlık mücadelesi dışında – Fransa olağanüstü bir başarı göstermiş sayılmazdı. Sonuç olarak, İngiliz kralının hizmetindeki korsanların sürekli saldırısı altındaki Fransız gemileri Akdeniz'de normal bir şekilde sefer yapamamaktaydılar.[71]

Bu elverişsiz koşullar altında Fransız tacirlerinin Doğu Akdeniz'de kurulu ticaretini kurtarmak için XV. Louis Marsilya'nın tekelini güvence altına alan % 20'lik ek vergiyi geçici olarak kaldırdı. Bu, Amiens'in tiftik üreticileri gibi, ithal edilmiş hammadde alıcılarına önemli bir avantaj sağladı. Bu üreticiler barış dönemlerinde bile tiftik yününü Hollandalı ithalatçılardan çok ucuza alabilmekteydiler, çünkü Hollandalılar iç gümrüklere ilaveten Fransa içindeki pahalı taşıma masrafını ödemiyorlardı. Böylece Amiensli girişimciler Hollandalılardan alınan tiftik yününün daha kaliteli olduğunu ileri sürerek savaş dönemi muafiyetlerini olabildiğince uzatmaya çalıştılar. Marsilyalılar bu iddiayı yalanlamaya kalkışınca sonuç gerçek bir karşılıklı bildiri savaşı oldu. Fakat iki taraf da konuyu esas olarak bir tür emsal teşkil eden olay olarak ele almış görünüyor. Tiftik yünü ithalatı kendi içinde büyük bir ticaret dalı değildi, fakat Marsilya'nın tekeli bu olayda ortadan kalktığı takdirde, başka ticaret alanlarında devam etmesi için neden yoktu.[72] Ama sonunda, tekel Fransız Devrimi'ne kadar sürdü ve *Ancien Régime*'in [eski rejim] çoğu ayrıcalığıyla birlikte kaldırıldı.

Fransızlar gündelik yaşamlarının en küçük ayrıntılarında, yabancı ülkelerdeki diğer Avrupalı tüccar kolonilerinden daha fazla hükümet mü-

dahalesiyle karşılaşıyorlardı. Üstelik, en azından bazı limanlarda bu müdahale hayatın bir gerçeği olarak kabul ediliyor ve genellikle aktif olarak davet ediliyordu. Örneğin 18. yüzyılın ikinci yarısında Ankara'da bulunan Fransız tacirler tarafından İstanbul'daki elçiliğe yazılan itaatkâr mektuplar, devrimin sadece on beş yirmi yıl ötede olduğuna inanmayı zaman zaman güçleştiriyor.[73] Yakın zamanlarda yapılmış bir araştırma aşırı ölçüde merkezi plancı bir politika ile gerçek hayat arasındaki uçurumun muazzam olabileceğini bir kez daha göstermiştir.[74] Resmi olarak Fransızların Doğu Akdeniz'e aileleri ile birlikte gelmeyecekleri, yerel Hıristiyan kadınlarla evlenmekten kaçınacakları ve Fransa'ya birkaç yıl içinde geri dönecekleri varsayılmaktaydı. Ancak gerçekte, 18. yüzyıldan itibaren kimi Fransız aileleri Doğu Akdeniz'e kuşaklar boyu yerleştiler; Rum ve Ermeni kökenli Katolik kadınlarla evlilikler olağandı ve kayıtlarda Fransız olarak geçen bazı insanlar aslında artık Fransızca konuşmaz olmuşlardı. Büyükelçiler ve konsolosların pekâlâ farkında oldukları bu duruma normal olarak hoşgörü gösterilirdi; Fransız yetkililer az veya çok nüfuz sahibi *protégé*lerden [himaye edilen kişilerden] oluşan kalabalık bir çevreye sahip olunmasının büyükelçilik ve konsoloslukların ve dolayısıyla da Fransa kralının prestiji açısından yararlı olduğunu varsaymak konusunda yalnız değillerdi.[75]

Majesteleri İngiltere kralının / kraliçesinin tebaası

İngiliz tacirler 15. yüzyıl Akdenizi'nde, zaman zaman, ülkenin başlıca ihraç malı halini almaya başlayan yünlü kumaş satarak boy göstermişlerdi. Yüz yıl sonra, 1566-73 (973-81) Venedik-Osmanlı gerginlikleri sırasında meydana gelen kısa bir kesintiden sonra, İngiliz tacirler, bu kez ellerindeki, korsan saldırıları da dahil, her türlü olanakla Venedik taşımacılığının yerini almak niyetiyle bütün güçleriyle Akdeniz'e yeniden girdiler.[76] 16. yüzyılın son on yıllarında İspanya tahtıyla çelişkiler doruğundayken, Kraliçe I. Elizabeth ilk büyükelçilerin İstanbul'a gönderilmesine onay verdi; ancak maaşları yeni kurulan *Levant Company* [Doğu Akdeniz Şirketi] tarafından karşılanacaktı.[77]

Doğu Akdeniz Şirketi'nin en büyük kâr kaynağı Yeni Culfalı Ermeni tacirler tarafından Halep'e, daha sonra da İzmir'e getirilen İran ipeği ti-

caretiydi.[78] Getirilen ipeğin belirli bir miktarı Londra'nın Spitalfields semtinin yeni kurulan ipek imalatçıları tarafından tüketilmekle birlikte, İngiliz tacirler bu değerli hammaddeyi bütün Kuzey Avrupa'ya dağıtıyorlardı. Dönemin İngiltere'sinde "kamuoyu," altın ve gümüş ihracatını Doğu Akdeniz ticaretinin ciddi hatalarından biri olarak görmekteydi. Bu madenler savaş için gerekli stratejik malzeme, dolayısıyla da devlet gücünün temeli olarak görülüyordu. Daha ileride göreceğimiz gibi, dönemin Osmanlı ve Avrupa ticaret anlayışlarının tek ortak noktası buydu. Doğu Akdeniz Şirketi kendisini savunmak için Avrupa'da ipek satışları sonucunda ülkeye giren külçe altın ve gümüşün, ilk alımları finanse etmek için ülkeden çıkandan çok daha fazla olduğu açıklamasını yapıyordu. Yine de, günümüzün kavramlarıyla ifade edilecek olursa, Doğu Akdeniz ile ticaret yapan İngiliz tacirler önemli ölçülerde döviz kazanmak konusunda büyük baskı altındaydılar.[79]

Para ihracatını sınırlamanın bir yolu İngiliz yünlülerini Osmanlı İmparatorluğu'nda satmaktı. İpek ticaretinden elde edilen kâr yüksek olduğu için yünlüler işin bütününün kârlılığını tehlikeye atmadan, görece düşük fiyattan satılabilirdi. Bu İngiliz yünlüleri girişi Selanik'te Osmanlı Yahudileri tarafından yapılmakta olan yünlü kumaş imalatına ciddi zararlar verdi.[80] İngiliz yünlüleri ve bu Makedonya liman kentinde üretilen yünlüler ve tabii Venedik'ten ithal edilenler, oldukça sınırlı tek bir pazarı hedef almaktaydı. Bu kumaşlar genellikle hali vakti yerinde Halepliler, İzmir ve İstanbullular tarafından alınırdı. Köylüler ve hatta büyük ithalat merkezlerinden uzakta olan kasabaların sakinleri yerel ürünleri kullanmaya devam ediyorlardı.

Selanik üreticilerinin İngiliz mallarının rekabeti karşısında özellikle savunmasız kalmasına çeşitli faktörler neden oldu. İlk olarak, Selanik üreticilerinin kullandığı Balkan ham yünü en yüksek kaliteli yün değildi, oysa İngiliz yünü yüksek kaliteliydi. Bu son ürünü etkiliyor ve harcayacak parası olan seçici müşteriler için ithal ürünü daha cazip hale getiriyordu. İkinci olarak, Selanik Yahudileri Balkan yününü diğer bütün tacirlerden önce satın alma ayrıcalığına sahipti ama, ham yündeki Venedik ve daha sonra da Fransız rekabeti fiyatları yükseltiyordu.[81] Üçüncü olarak, Selanik üreticileri Osmanlı yetkilileri tarafından, yeniçeri ordusuna yünlü kumaş tedarik ettikleri için korunuyorlardı. Bu yünlülerin ödemesi ya görece dü-

şük fiyattan yapılıyor, ya da özellikle 17. yüzyılda, vergi yerine talep ediliyor, dolayısıyla karşılığında hiçbir ödeme yapılmıyordu. Geçinebilmek için üreticiler açık pazardaki satışlara bel bağlamaktaydılar ki, bu da yüzyıl ilerledikçe giderek zorlaşıyordu. Dördüncü bir sorun kaynağı da 1600 (1008-9) yılları civarında Osmanlı devletinin içine düştüğü mali krizdi. Çünkü Venediklilerin de bedelini ödeyerek gördükleri gibi, padişah kullarının pek çoğunun harcayabileceği gelir azalmıştı. Bu koşullar altında, İngiliz tacirlerin koyduğu düşük fiyatlar, başarılarında normal koşullarda oynayacağından fazla rol oynadı.

17. yüzyıl boyunca, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki en gözle görülür Avrupalı mevcudiyetini İngiliz tacirler oluşturdular. Mora (Peloponez) gibi uzak bir vilayette zaman zaman Osmanlı vergilerinin mültezimliğini yapan İngilizlere bile rastlayabiliyoruz.[82] Ancak İngiliz firmaları 1700 (1111-2) dolaylarından sonra Osmanlı pazarından çekildiler. Bir yandan, Safevi hanedanının sonu öncesi ve sonrası savaşlar üreticileri bu hassas ve emek-yoğun işle uğraşmaktan caydırdığı için, İran ham ipeği ikmali giderek tesadüfi bir hal aldı ve sonunda azalarak neredeyse yok kertesine indi.[83] Üstelik İngiliz tacirler Bengal ve Çin'de daha ucuz ve büyüyen Avrupa sanayiine daha uygun ipek buldular. Sonuç olarak, İran ipeğine Avrupa talebi fiilen çöktü. Bu olay, Osmanlı tekstil ipliği üreticilerini Avrupalı müşterilerine bağlayan bağların gevşemesi olarak tarif edilmiştir. Osmanlı üreticilerine, Avrupa imalatı 19. yüzyıl başında tüm şiddetiyle topyekûn saldırıya geçmeden bir "ek süre" verilmiş oldu.[84] İngiliz tacirler o sırada Doğu Avrupa'dan ithal edecek mal bulamadılar ve yöneticileri Londra'nın Devonshire Meydanı'nda yaşayan Halep ticarethaneleri birer birer kapandı.[85] Kendi içinde bu olgu bile, 18. yüzyılda Osmanlı topraklarından İngiliz mamul mallarının belli başlı pazarlarından biri olarak henüz söz etmemiz gerektiğini gösterir.

17. YÜZYIL DÜNYA EKONOMİSİNİN SERMAYESİYLE BAĞLAR: HOLLANDA ÖRNEĞİ

Hollandalı tacir ve armatörler Akdeniz'in doğusuna sonradan geldiler. İlk olarak 16. yüzyılın son yıllarında ortaya çıktılar. Kuzey Hollandalıların cankurtaran halatı, uzunca bir süre, büyük ölçekli tahıl ithalatına ve

bunun sonucu olarak da erken modern dönem için olağanüstü yüksek bir kentleşme düzeyine olanak tanıyan Baltık ticareti olmuştu. Avrupa dışı Hollanda ticareti bakımından ise Moluka Adaları ve Seylan baharat ticareti – ve hatta 17. yüzyılda Amerikalarda bir yer tutmak için yapılan başarısız girişim – Osmanlı topraklarına yapılacak ihracat ve ithalata göre daha büyük öncelik taşımaktaydı.[86]

Osmanlı tarafında ise Hollandalıların İspanyol-Habsburg hegemonyasına karşı verdikleri uzun ve başarılı mücadele nedeniyle hoş karşılandıkları anlaşılıyor. 1568 (975-6) ve 1609 (1017-18) arasında Hollanda'daki savaşın seyri üzerinde hiç değilse kısmen Osmanlı girişimlerinin etkili olduğu öne sürülmüştür. Donanmay-ı hümayunun Akdeniz'deki hareketlerinin zamanlamasında Hollanda'daki savaşın iniş çıkışların hesaba katılmış olması pekâlâ mümkündür.[87] İspanyol donanmasının Osmanlı Kuzey Afrikası'na karşı harekete geçmek üzere serbest kalmasının, İstanbul'daki politika yapıcılara cazip gelmiş olması mümkün değildir. Dolayısıyla Hollanda Cumhuriyeti'nin nihai olarak ayakta kalmasının, İspanyolların "Katolikliği savunma" işini sadece asi kuzey eyaletlerinde değil, aynı zamanda Akdeniz savaş alanında, yani iki cephede birden yürütmek zorunda kalmasından kaynaklandığını varsayabiliriz.

Ancak 17. yüzyıl başında Hollandalılar ayrı kapitülasyonlar için başvurduğunda, onları asıl ilgilendiren Osmanlıların siyasal desteği değildi. Erken modern tarihte sık görüldüğü üzere, burada gelişmekte olan tekstil sanayiinin ihtiyaçlarının belirleyici olduğu anlaşılmaktadır. Zira Leiden kentinde dikkate değer bir başarıyla "yünlü" üretilmekteydi ve bunun bir bölümü Doğu Akdeniz'de alıcı buluyordu. Ancak Hollanda dilinde *greinen* diye bilinen bu üretimin çok önemli bir kısmı hiç yün kullanılmadan, Ankara keçilerinin kıllarından yapılmaktaydı.[88] Ham tiftik, çoğu Ankara civarından ve daha küçük bir kısmı da muhtemelen Halep bölgesinden olmak üzere sadece Osmanlı topraklarından geliyordu.[89] Leiden'deki bu *greinen* üretimi 17. yüzyıl boyunca gelişerek devam etti, fakat 1700'den (1111-12) sonra geriledi ve 1730 (1151-2) dolaylarında ekonomik önemini yitirdi.[90]

17. yüzyılda Ankara tiftik dokumacılarının ihtiyaç duydukları hammaddeyi bulmakta zorluk çekmesine neden olan, muhtemelen Amiens gi-

bi Fransız imalat merkezlerinin oldukça sınırlı talebi değil, Leiden sanayiinin ihtiyaçları olmuştu. 17. yüzyıl ortalarında, bitmiş tiftik kumaşına karakteristik perdahını veren preslerin vergisini toplamakla görevli bir mültezim, imalatçılar adına duruma müdahale etmeye ikna edildi. Sonuç olarak 1645'te (1054-5) tiftik ipliği ve işlenmemiş tiftiğin Ankara vilayeti dışına ihracı padişah fermanıyla yasaklandı.[91] Bu yasak tam anlamıyla uygulanmadı, aksi takdirde *greinen* üretimi tez zamanda ömrünü tüketmiş olurdu. Fakat 18. yüzyıl Fransız kaynaklarından, hiç değilse daha kaliteli tiftiğin yerel dokumacılar için ayrıldığını biliyoruz ve 19. yüzyıl başı Osmanlı belgeleri yerel zanaatkârların o dönemde ihtiyaç duydukları malı bulmakta zorluk çekmediğini gösteriyor.[92] Hollanda'da, Leiden *greinen* son nefesini verdikten sonra, 18. yüzyılın ikinci yarısında bile tiftik satışları yer yer gerçekleşti. Muhtemelen Fransa'ya yeniden ihraç, az sayıda Hollandalı tacirin bu tarihte bile Ankara'daki faaliyetlerini sürdürmelerine olanak tanımaktaydı.

Osmanlı tacirlerinin yabancılarla ve dış ticaretle ilişkileri

Bundan sonraki adımımız Müslüman ve gayrimüslim Osmanlı tacirlerinin dış ticaret faaliyetleri üzerinde durmak olacak. Tarihçiler uzun bir süre, Osmanlı Müslümanlarının, devletin çok sıkı denetimi altında İstanbul'un ikmalini yapan ve bazen Osmanlı merkezi idaresinin bir kolu gibi görünen ticaret dışında, ticaretten kaçındıklarını varsaydılar.[93] Fakat 19. yüzyıl öncesi dönemler için bu varsayımların yanlış olduğu, son on beş yirmi yılda yapılan çeşitli araştırmalarda ortaya koyuldu. Tek bir örnek verecek olursak, 1600 (1008-9) dolaylarında Venedik'te *Fondaco dei Turchi*'nin [Türk hanı] kurulması ancak çok sayıda Anadolu'dan gelme insanın, İstanbul sakininin ve Müslüman Boşnakın kentte bulunmasıyla açıklanabilir. Bununla ilgili rakam bulmak güçtür, ancak barış dönemlerinde Venedik'teki Osmanlı varlığı pekâlâ birkaç yüz kişiyi bulmuş olabilir.[94]

Ayrıca, 16. yüzyıl sonları ve 17. yüzyıl başlarında yaşayan Kahireli bir Müslüman tacir hakkında yakın zamanda yazılmış bir monografi böyle bir adamın kurabildiği çok uzaklara yayılan ağı ortaya koymuştur. İsmail Ebu Takiyya Hint baharatları, drog ve kumaş ticareti yapıyor, ortakları vasıtasıyla Venedik'teki tacirlerle iş yapıyordu.[95] Kahire tacirlerin en gözde

buluşma yerlerinden biri olmaya devam etmekteydi, belki de kendi özel gümrüğüne sahip büyük bir vilayet merkezi statüsünde olması tacirlerin merkezi idareden daha bağımsız bir biçimde hareket etmesine İstanbul'dakinden daha fazla olanak tanıdığı için. Yabancı ülkelerle ticari bağlar içinde, 1632'den (1041-2) sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olmayan Yemen üzerinde özellikle durmak gerekir. Her ne kadar padişah fermanları bu "zararlı yeniliği" zaman zaman yasaklasa da, Osmanlı ülkesinde artan kahve talebi nedeniyle Yemen ile ticaret yeni bir önem kazandı.[96]

Dış ticaretle uğraşmak, kuşkusuz mutlaka, zengin bir tacirin Osmanlı sınırları ötesindeki dünyayı bizzat ziyaret etmesi anlamına gelmiyordu. Büyük işadamları, tıpkı erken modern ve hatta geç Ortaçağ Avrupası'ndaki muadilleri gibi, normal olarak Kahire veya Şam'daki bürolarında oturur ve istenen malların temini konusunda muhabirlerine güvenirdi. İsmail Ebu Takiyya döneminin Kahireli tacirleri hâlâ Batı Hindistan ile doğrudan iş yapmaktaydılar. Ancak 1700'den (1111-12) sonra sadece, yolculuğun son ayağında mallara eşlik etmek üzere adamlarını Cidde'ye göndermekle yetindiler.[97] Bu son dönemde malların Kızıldeniz limanlarına getirilmesi üretimin yapıldığı bölgelerin, yani Hindistan ve Yemen'in tacirlerince sağlanırdı.

Bunlara ek olarak, köle ticareti de önemsiz sayılamayacak bir kâr kaynağı idi. Tanımı gereği bu Osmanlı sınırlarını aşan ticari faaliyetleri içeren bir işti, zira yasal olarak padişahın hiçbir tebaasının köle edilmesi mümkün değildi. Resmi olarak köle tacirlerinin Müslüman olması gerekliydi, ancak "gayri resmi" Yahudi tacirler de faaliyet göstermekteydi. Karadeniz'in kuzeyindeki step bölgelerindeki köle tacirleri Tatarlardan olurken, Kafkasyalı kölelerin ticaretinin, en azından 18. yüzyıl ortasında kuzeydoğu Anadolu'dan insanların elinde olduğu anlaşılıyor. Ancak bunlar Osmanlı sınırlarının ötesindeki Abaza ve Çerkez tacirlerle rekabet halindeydiler.[98] Osmanlı tacirlerinin bu kölelerin bedelini Kafkas aşiretlerine silah satarak ödemesi bilinip duyulmadık bir şey değildi.[99]

Müslüman tacirler araştırmamızın bittiği 18. yüzyıl sonlarında bile Karadeniz bölgesinde faaldiler ve bu faaliyet 19. yüzyıl içlerine kadar sürdü. Bu durum, bu kişilerin çoğunun yaşayıp işlerini yürüttüğü İstanbul'un

ticari banliyösü Galata'nın kadı sicillerinden saptanabilir. Bunların bazıları İstanbul'un ikmal ticaretinde aktifti, koyun, sığır, tahıl ve yağ getirirlerdi; bu işe yatırılan sermaye genellikle oldukça büyüktü. Fakat muhtemelen bu iş alanında egemen olan sıkı resmi denetim nedeniyle, tacirler bu alanda uzun süre faaliyete devam etmezlerdi ve hatırı sayılır sayıda tacir işi daha yüksek kâr vaat eden yatırımlara, özellikle de köle ticaretine çevirirdi.[100]

Osmanlı Yahudi tacirlere gelince, bunların en büyük başarıyı 16. yüzyılda ve 17. yüzyıl başında, çoğunun İspanya ve İtalya'dan yeni göç etmiş olduğu sıralarda gösterdiği anlaşılıyor. Osmanlı ortamına tam olarak uyum sağladıktan sonra çok daha az varlıklı hale gelen bu tacirlerin durumu bütün dünyada gözlemlenen bir modele uygundur; genellikle ticari diaspora denilen bu gruplar en büyük başarıyı üyeleriyle ev sahibi toplum arasında önemli bir fark olmaya devam ettiği sürece gösterirler.[101] Aynı zamanda, 16. yüzyıl Yahudi tacirlerinin sadece Osmanlı topraklarında değil, Venedik ve Ancona gibi başka İtalyan kentlerinde ticarette iyi duruma geldiklerini gördük. Ya da hiç değilse 1556'ya (963-4), bu kentteki papalık engizisyonu oldukça fazla sayıda *Marrano*'yu, yani İspanya'da vaftiz edilmeyi kabul etmeye mecbur tutulan ve daha sonra asıl dinine geri dönen Yahudileri, yakalayıp idam edene kadar durum böyleydi. Ortaçağ İtalyan kornünlerinin artan zenginliği nedeniyle uzun bir süre yıldızı sönen Yahudi tacirler, Akdeniz ticaretinde daha sonra bu görece başarıyı pek çoğunun tebaalığını kabul ettiği Osmanlı padişahının himayesi sayesinde kazandı.[102]

Osmanlı Yahudilerinin başarılı rakipleri arasından, 17. yüzyılda hâkim olan Ermenilerle daha önce karşılaşmıştık; 18. yüzyılda ise Rumlar, Arnavutlar ve Sırplar üstünlüğü ele geçirdiler. Balkan yarımadasında olumlu ticari konjonktür, uzun bir dizi Osmanlı-Habsburg savaşının 1718'de (1130-1) bitmesi sonrasında oluştu; Osmanlılara Belgrad'ı yeniden kazandıran 1737-9 (1149-52) savaşı ticareti kesintiye uğratmayacak kadar kısa sürdü. Yaşadıkları dağ köylerinin ürünlerini satan katırcılar artık bağımsız ticari firmalar kurabiliyorlardı. Temsilcileri Viyana'yı ziyaret ediyor ve burada yabancı bir hükümdarın Ortodoks tebaası olarak ve ayrıca Habsburgların Sırp tebaasıyla bağları nedeniyle kendilerine pek güvenmeyen

yönetim tarafından yakından izleniyorlardı. Bu Balkan tacirlerinin bazıları Leipzig fuarlarında bile sık sık görülmekteydi.[103]

Yunanlı deniz taşımacıları, özellikle rakipleri Provençal taşımacılarının işlerini sürdüremediği savaş zamanlarında durumlarını düzeltiyorlardı. Aralarından bir kısmı, *corsair* olarak İngiltere kralının hizmetinde olduklarına ilişkin *lettres de marque** bile edinmişlerdi, böylelikle doğrudan doğruya korsanlıkla bağlantılı itibar kaybına uğramadan ticari rakiplerine karşı güç kullanmak imkânı buluyorlardı.[104] Daha eski araştırmalar, faaliyetlerinde belirli küçük Ege adalarını merkez almış tacirler üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bu, milliyetçi tarihçiler için elverişli bir yer seçimidir, çünkü bu adalar neredeyse sadece Rumların yaşadığı yerlerdi. Fakat daha yakın zamanlarda yapılan araştırmalar sayesinde gemi taşımacılığının 17. yüzyıl sonları ve 18. yüzyıl başlarında Girit gibi daha "çokuluslu" bağlamlarda da geliştiğini biliyoruz.[105]

Siyasal faktörler Rum girişimcilerin ticaret faaliyetlerinin yayıldığı alanı genişletmelerine olanak tanıdı: 1774 (1187-8) Küçük Kaynarca barışından sonra Rus İmparatorluğu Karadeniz'e girme hakkı kazandı ve Rusya'da gerekli sermayeye sahip yerel armatörler olmadığı için Rum girişimcilere avantajlı koşullar teklif edildi.[106] İkincisi, Fransız Devrimi'ne eşlik eden savaşlar ve Napoléon'un seferleri tahıl talebini çok artırdı, oysa Fransız donanması kısa bir süre içinde Akdeniz'de faaliyet gösterip Provençal *caravanier*'lerin güvenliğini sağlayamaz hale geldi.[107] Bu olayların ancak bizim anlatımızın sona erdiği, geleceğin habercisi olan 1774 (1187-8) yılından sonra meydana geldiğini kabul etmek gerek. Fakat eğer Rum armatörler o tarihten önce de önemli girişimciler olmasaydılar, 1800 (1214-15) öncesinde ve sonrasında Rus, İngiliz ve Fransız donanmalarının varlığının sunduğu ticari fırsatlardan yararlanacak konumda olmazlardı.

Böylelikle Rum armatörler Fransız rakiplerine karşı mücadele ederek oldukça uzak ülkelerde, hatta zaman zaman İspanya'da yer edinmeye çalıştılar. Bu, gayrimüslim Osmanlıların sadece daha fazla sermayeleşmiş

* Hükümet tarafından kişiye verilmiş, silahlı bir gemiyle denize açılıp düşman gemi ve mallarını yağmalama lisansı veya olağanüstü yetkisi –ç.n.

ve siyasi olarak ayrıcalıklı Batı Avrupalı tacirlerin ticari faaliyetine aracılık ettikleri için zenginleştiklerini varsaymanın, işi aşırıca basitleştirmek olduğunu gösteriyor. Osmanlı dini azınlıklarından bazı tacirlerin bu tür hizmetleri sağlamak konusunda uzmanlaştığı inkâr edilemez. Batılı tacirlerin çeşitli acentalarını, konsoloslukların gerçek ve hayali dragomanlarını ve başka pek çoğunu hatırlamak yeter. Fakat aynı zamanda hangi mezhepten olursa olsun, bu Osmanlı tacirlerin pek çoğu Fransız ve İngiliz tacirlerin iş ortağı oldukları kadar rakipleriydiler de. Yabancılarla birlikte çalıştıkları zaman bile, yerel koşullar hakkındaki bilgi üstünlüklerini pazarlarını yeni gelenlerin müdahalesinden korumak için kullanmaya çalışırlardı.[108] Ayrıca 1720 (1132-3) ve 1760 (1173-4) arası yılların genel genişleme atmosferinde nakliyeciler bağımsız tacirler olabiliyorlardı ve oldular. Dolayısıyla gayrimüslim Osmanlı tacirlerinin yabancı tacirlerle ilişkisini, aynı kişinin duruma göre hem ortak hem de rakip rolünü oynayabildiği karmaşık bir ilişki olarak görmek gerekir. Bazı Suriyeli ve daha sonra Ermeni Hıristiyanların Roma Katolikliğini benimseme eğilimlerini bile sadece daha "güçlü" yabancıların kimliğini almak için kendi kimliklerinden vazgeçmeye hazır olmak olarak değerlendirmemek gerekir. Çünkü böyle bir kültürel asimilasyon aynı zamanda din değiştirenlere rakipleri karşısında genellikle avantaj sağlayan eğitsel ve diğer ağlara ulaşma olanağını tanıyabilmekteydi.[109]

Eski bir tartışma: "yerleşik" ve "yeni" ticari aktörler

Fernand Braudel'in 16. yüzyıl Akdeniz'i hakkındaki kitabı, elli yıldan fazla bir süre önce çıktığından bu yana, akademisyenler Venedik'in gerilemesi ve Hollandalılar, İngilizler ve Fransızlar gibi "yeni tür" ticaretçi ulusların yükselmesi konusunu tartışıyorlar.[110] 1970'lerde işler basit ve güzel görünüyordu: Ortadoğu'nun küçük ölçekli tacirlerinin daha büyük sermayeli, daha fazla depolama alanına ve pazar bilgisine sahip imtiyaz beratına sahip şirketlerin rekabetine dayanamadığı varsayılıyordu.[111] 17. yüzyılda okyanus deniz taşımacılığının kara güzergâhlarını gölgede bıraktığı ve Osmanlı tacirlerinin önemlerini kaybettiği ileri sürülüyordu. Kabul etmek gerek ki, Braudel'in kendisi de daha ileri yıllarda bu görüşü değiştirme eğilimindeydi; Osmanlıların karayolu güzergâhları üzerinde kurduğu deneti-

mi, İmparatorluğun Avrupa dünya ekonomisine entegrasyona karşı 1800 (1214-15) dolaylarına kadar direnme kapasitesinin önemli bir faktörü olarak görüyordu."[112] Fakat araştırmacıların çoğu için bu önemsiz bir hususta. Yerel ekonomiler hakkında yapılan araştırmaların Doğu Akdeniz ve *Oostindische* şirketleriyle rekabet edebilen sahneden çoktan kaybolmuş olması gereken aktif tacirlerin örneklerini ortaya çıkartıp durması bir tek Osmanlı tarihi uzmanlarının merakını uyandırıyordu."[113]

İşler kısmen imparatorluk-kurucu Avrupa diplomatları ve tacirleri karşısında yerel aktörlere yapılan yeni vurgu nedeniyle ancak 1980'lerin ikinci yarısında değişmeye başladı; bu eğilim o tarihten itibaren tarihyazımının niteliğini belirleyen bir özellik oldu. Bunun sonucu olarak tarihçiler Osmanlıların 1600 (1008-9) dolaylarında elde ettikleri ticari başarılar hakkında ortaya çıkmakta olan bilgileri Venedik'in yaklaşık olarak aynı dönemde uluslararası ticaretten geri çekilmesi hakkında bildiklerimizle birleştirmek girişiminde bulundular. Bu süreçte araştırmacılar, 15. yüzyılda Memluk sultanlarının tabii ki başlıca gelir kaynaklarından biri olan kıtalararası baharat ithalatının, 1500'lerin sonlarında Kahireli tacirler için Venedikli tacirler için olduğu kadar elzem olmadığını vurguladılar. Bu durum, özellikle Mısırlıların baharatın yerine rahatlıkla ikame edebildiği ama Venediklilerin hiçbir paya sahip olmadıkları kahve ve kumaş ticareti nedeniyle böyleydi."[114]

Ayrıca belirli bir ticaret kolunda sağlam bir yer edinmiş tacirlerin kendi sahalarında oynuyor olmanın avantajından çok iyi yararlanabileceklerini de anlamaya başladık. Dolayısıyla bu tacirlerin dışarıdan gelenlerin kendilerini yerlerinden etme çabalarına uzun süre direnmeleri mümkündür. Bu mücadelede oldukça beklenmedik ittifaklar hatta ortak yaşam biçimleri de ortaya çıkabilir. Yakın zamanlarda yapılan bir çalışma, 17. yüzyılda hem Osmanlıların hem de Venediklilerin, ancak "yabancıların" –bu örnekte ağırlıkla Fransızların– Girit limanlarına yerleşmesiyle sona eren bir *ancien régime* dünyası içinde ne kadar da birlikte yer aldıklarını göstermiştir."[115] Bütün bunların çoğu Osmanlıların adayı almasından epeyce süre sonra oldu. Okur, Girit açısından "Avrupa dünya ekonomisiyle bütünleşmenin" 1700'lerin başlarında bir yerde, yani İzmir'den biraz sonra, fakat örneğin Karadeniz kıyılarından önce olduğu izlenimini edinebilir.

Bu tür yargılar genellikle Fransa hükümetinin, Fransız tacirlerinin faaliyetlerini sanki tacirler hükümet memurlarıymış gibi yönlendirerek Akdeniz bölgesindeki ticaret üzerinde sıkı bir kontrol kurmayı başardığı varsayımına bağlıdır."[16] Ancak başka araştırmalar, XIV. Louis'nin, Coulbert ve de Villeneuve'ün ihtirasları her ne olursa olsun, Doğu Akdeniz'de yaşayan Fransızların kendilerine Paris veya Marsilya'dan gönderilen kuralları dikkate almamak konusunda oldukça usta olduğunu göstermiştir. Böyle bir itaatkârlık gerçekten söz konusu olmakla birlikte, bu insanların hepsinin tam bir itaat içinde olduğunu varsaymak yanlış yargılara yol açabilir. *Echelles du Levant*'ın [Doğu Akdeniz limanlarının] birinde ya da ötekinde konumlanmış Fransız konsoloslarının resmi kurallara itaatsizliğe hoşgörü göstermek için genellikle kendi gerekçeleri vardı. Sonuç olarak, söz konusu tacirler, eninde sonunda konsolosun bir *modus vivendi* oluşturmak zorunda olduğu Fransız milletinin üyeleriydiler.

Kuşkusuz hükümetlerinin isteklerini her zaman yerine getirmeyen ve İzmir ya da Hanya'da sağlamca yerleşmiş tacirler bile Ege bölgesini veya Girit'i Avrupa dünya ekonomisiyle bütünleştirebilirlerdi. Ancak böyle bir şeyin bugünden yarına, ancak 20. yüzyılda olanaklı hale gelen bir hızda yapılabileceğini düşünmek saflık olur. 1600'lerde veya 1700'lerde yabancı tacirler tahayyül etmeyi sevdiklerinden çok daha az güç sahibiydiler ve ticarete devam edebilmek için Osmanlı kural ve geleneklerine uyum sağlamak durumundaydılar. Öte yandan önerdikleri fiyatlar, padişahın tebaası olan üretici ve tacirlerin mallarını, pazarların sıkı bir şekilde kontrol altında tutulduğu İstanbul'da satmayı umabilecekleri fiyatlardan genellikle daha düşük olması yabancı tacirlerin faaliyetlerini kolaylaştırıyordu. Yerliler ve yabancılar arasında rekabetin yanı sıra bir dereceye kadar işbirliği de vardı.

Osmanlı yönetici grubu ve yabancı ticarete ilişkin tutumları

Osmanlı padişahlarının ticari politikaları çok sık tartışıldığı için, burada sadece birkaç genel özelliği yeniden özetleyeceğiz."[17] Sanayi öncesi çağın diğer siyasalarında olduğu gibi burada da, ticaret kendi yasaları olan ve hükümdarların ancak birtakım beklenmedik sonuçlara (örneğin malla-

rın "resmi" pazardan kaybolmasına) neden olmak bedeli karşılığında müdahale edebilecekleri bir çalışma alanı olarak görülmemekteydi. Muhtemelen yaygın olan ve ihtikâr olarak bilinen karaborsa olayından Osmanlı resmi belgelerinde söz edilirken, bu, sınırsız kazanç arzusundan (tama'-ı ham) kaynaklanan bir ahlaki kusur olarak tarif ediliyordu. Hiçbir zaman bugün düşünüldüğü gibi, kıtlık karşısında ortaya çıkan kınanacak fakat kaçınılmaz bir tepki olarak görülmedi. Ama biz 21. yüzyılda yaşayanların az çok özerk "ekonomik" veya politik alanların parçası olarak gördüğümüz olaylar, Osmanlı düşünürü için her şeyin üstünde ve her şeyi kapsayan ahlak alanının parçasını oluşturmaktaydı. Çok sayıda örneği yazılmış olan "hükümdarların aynaları," bu bakış açısını edebi bir tür olarak çok canlı bir şekilde yansıtmaktaydı. Ayrıca dönemin Batı Avrupası'nda benzer bir düşünce tarzı Machiavelli zamanına kadar sorgulanmadan hüküm sürdü, 17. yüzyılda da kuşkusuz ortadan kaybolmamıştı."[8]

Hem Ortadoğu'daki hem başka yerlerdeki sanayi öncesi ortamlarda yaygın eğilim, ticareti, en azından gündelik yaşam için gerekli mallar söz konusu olduğunda hükümet tarafından tanzimi gereken bir faaliyet olarak görmekti."[9] Tarımdaki düşük üretkenlik koşullarında büyük kentlerin veya orduların sadece piyasa operasyonları ile beslenemeyecek olması gibi pratik düşünceler, tanzimi meşrulaştırıyordu. Hükümdarın ahlak düzeninin koruyucusu olarak görülebilmesi (ve de İslami devlet kuramında görülmesi), ahlakın "ekonomi" ve siyaset üzerinde kurduğu hâkimiyet için ek bir gerekçe oluşturuyordu. Bu bakış açısına göre, tanzim hükümdarın hem hazinesinin avantajına hem de tebaasının yararınaydı. Hükümet dinin onayladığı yasalar ve ahlak tarafından belirlenmiş bir çerçeve içinde işliyordu. Bu kurallar, gerektiği gibi uygulandığı takdirde nüfusun refahını sağlayacaktı. İslami bağlamda daire-i adliye (adalet çemberi) olarak bilinen "kadim akla" göre, hükümdarın tebaasının refahı, tebaanın vergilerini ödemesine olanak sağlamaktaydı ve bu vergiler olmadan hiçbir devletin ayakta kalması mümkün değildi."[10]

Osmanlı padişahlarının saray, ordu ve başkent tarafından talep edilen yiyecek ve hammaddelerin ticareti ile, uzak mesafeli ve devletlerarası ticaret yapan tacirlerin işini ayrı tuttuğu uzun zamandır bilinmektedir. Bu

tacirler diğerlerinin uymak zorunda olduğu ayrıntılı kurallardan genellikle muaftılar. Hükümet bunların kâr marjlarına müdahale etmeden mal alıp satmalarına izin verirdi; oysa zanaatkârların ve sıradan dükkân sahiplerinin yüzde 10 ila 20'den fazla kâr etmesine izin verilmezdi.[121] Bu özel muamele, büyük olasılıkla uzak yerlerle ticaret yapan tacirlerin mallarının sayıca az ve çoğunlukla zorunlu ihtiyaç maddeleri değil, lüks maddeler olduğuna ilişkin dile getirilmemiş varsayımdan ileri gelmekteydi. Yeri gelmişken, böyle bir yorum, farklı iktisadi bölgeler arasındaki sınırların aşılmasının genellikle az kâr getireceğini düşünen Braudelci "dünya ekonomisi" anlayışına uygundur.[122]

Ancak Osmanlı hükümetinin lüks madde ticaretinin tanzimi ile ilgilenmediği iddiası hemen bir sınırlama gerektirir. Çünkü en azından 16. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde yetkililer, yönetim aygıtı üyelerinin, ve tabii ki hükümdarın kendisinin, sıradan tebaanın kolaylıkla erişemediği belirli malları [edinmeye] hakkı olduğunu varsaymış görünmektedirler. Sıradan yeniçerinin temsil ettiği görece mütevazı düzeyde ise, bu, örneğin kamu tarafından muntazaman sübvanse edilen et tüketimi anlamına gelmekteydi.[123] Ya da kutlamalar vesilesiyle muntazaman kaftan dağıtılırdı; yani bunları alanlar, ki bunların çok üst bir düzeyde olması gerekmezdi, hükümdarın verdiği ihsan kanalıyla büyük miktarlarda ipekli kumaş almış olurlardı. Bunu da yine ricalin değerli mallar edinme hakkı çerçevesinde düşünmek mümkün.

Padişahın sarayına mal getirileceği zaman, uzak mesafeli ticaret bile her zamankinden daha sıkı bir şekilde tanzim edilirdi. Özellikle 16. ve 17. yüzyıl İstanbul'unda ayrıntılı listeler halinde yayınlanan narhların (idari kararnamelerle belirlenmiş fiyatlar) alıcılar devlet yetkilileri olduğu zaman özelikle katı bir şekilde uygulandığı ileri sürülmüştür. Tacirlere sıradan müşterilerle iş yaparken daha fazla özgürlük tanındığı anlaşılmaktadır.[124] Hükümdarın ihtiyaç duyduğu malların sahiplerinin, bağlılıklarının bir göstergesi olarak bunları özel fiyatlardan vermeleri istenebilmekteydi ve 16. yüzyılda alımları doğrudan "kaynağından" yapmak üzere özel saray tacirlerinin Rusya'ya hatta İngiltere'ye gittiği olmuştur. Maalesef bu saray tacirlerinin iş yapış tarzı hakkında hiçbir bilgimiz yoktur.[125]

Osmanlı idaresi saray ve devlet seçkinlerinden farklı olarak hali vakti yerinde fakat "sıradan" kentlilerin kaliteli yün cübbe, saat veya boyalı Hint kumaşları taleplerini kollamak ihtiyacı duymamaktaydı. Tersine, tabi nüfusun böyle zengin üyelerinin, tüketimi bir statü tesis aracı olarak kullanmak girişimleri, lükse-karşı çok sayıda tebliğe konu olmuştu. Sosyal statüyü gösterişli tüketim vasıtasıyla belirgin hale getirmek eğilimi 18. yüzyılın ilk yarısında özellikle dikkat çekiciydi ve sarayla bağlantılı olduğu sürece hoş görülüyor hatta destekleniyordu. Fakat dönemin, filizlenen ticaret vasıtasıyla zenginleşmiş tacirlerinin, zenginliklerini göze batan tüketim vasıtasıyla göstermeye kalkışması, lükse-karşı yasaların yenilenip "tepelerine binilmesi" ile sonuçlanıyordu.[126] Bu tür düzenlemeleri hayata geçirmek dünyanın hiçbir yerinde kolay değildir, nitekim tüketimi kısıtlayan padişah fermanlarının uygulanması da genellikle kolay olmuyordu; Osmanlı yetkililerinin de bu durumun bizim kadar farkında olduğunu varsayabiliriz. Osmanlı yönetiminin, uzak mesafe tacirlerinin mallarını pazarın kaldırabildiği fiyattan satmasına izin vererek, sosyal statülerinin yükseltilmesine talepkâr olmaya aday daha az zengin kesimler arasında tüketimi kısıtlayıcı yasaları (sumptuary legislation) oldukça etkili bir şekilde uygulamış olması muhtemeldir.

Fakat Osmanlı devletini dış ticareti sınırlamaya zorlayabilecek başka nedenler vardı. Bunlar savaşa hazırlanan her hükümdarın sahip olması zorunlu sayılan, külçe altın ve gümüşün muhafazası sorunuyla bağlantılı nedenlerdi. Osmanlı devleti, hiç değilse 18. yüzyılda ödemeler konusunda kötü olmuş olabilir, ama yine de askerlerin ve malzemenin bedelini ödemek için gümüş ve altın gerekliydi. Gümüş sikke olmadan paralı asker tutmak mümkün değildi ve 17. yüzyıldan itibaren bu askerler mutlaka gerekli görülmekteydi. Ayrıca 17. yüzyıl içinde, Osmanlılar topraklarında bulunan, sayısı zaten sınırlı gümüş madenlerinin çoğunu işletmekten vazgeçtiler, çünkü yüksek üretim maliyetleri bunları Peru ve Meksika'daki rakiplerine kıyasla randımansız kılıyordu.[127] Fakat aynı zamanda, 16. yüzyıl sonlarından itibaren baş gösteren müthiş bir gümüş kıtlığı Osmanlı hükümetinin uzun bir dizi devalüasyona girişmesine yol açtı; oldukça büyük sosyo-politik altüstlüğe neden olan bu durum, en ağır biçimde etkilenen insanlar arasında bir "siyasal gerileme" duygusunun uyanmasına katkıda bulunmuş olabilir.[128]

Paranın "uzun vadedeki akışı"nın, çok eskilerde Roma döneminde olduğu gibi, doğuya doğru olduğu belliydi. Dolayısıyla 1600 (1008-9) civarındaki enflasyonist yıllarda bile, Avrupalı tacirlerin satın aldıkları mallar için ödedikleri Amerikan külçe altın ve gümüşünün çoğu imparatorluk sınırları içinde uzun süre kalmadı. Daha önce anlatıldığı gibi, Hintli tacirler İran'da Osmanlı topraklarına da uzantıları olan büyük bir ticaret diasporası kurmuşlardı. Çivit, Hint kumaşları, baharat ve droglar ve belki bir miktar da İran ipeklisi satıyorlardı. Ancak Osmanlı pazarında onların memleketindeki alıcıların ilgisini çekecek pek fazla mal yoktu. Dolayısıyla Hintli tacirler [ülkelerine] büyük miktarlarda gümüş ihraç etmek durumunda kaldılar; Babürlü sikkelerinin ağırlığının ve içinde yüksek oranda gümüş bulunmasının nedeni alt kıtaya böyle büyük miktarlarda değerli maden girmesiydi. Bu durum 18. yüzyıl başlarında Osmanlı seçkinlerini endişelendirmeye başladı ve resmi tarihçi Naima, Hintlilerin en büyük külçe gümüş ve altın ihracatçısı olduğuna işaret ederek, tacirlerin İmparatorluğa getirdikleri mallar karşılığında mal satın almalarının şart koşulmasını önerdi.[129] Fakat ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun bir kez daha kendisini savaş ve kriz ortasında bulduğu 18. yüzyıl sonundadır ki, III. Selim yabancı ülkelerden kumaş ithalatını yasaklamak konusunda ciddi girişimlerde bulundu.

Gümüşün dışarı çıkmasını engelleme kaygısının, Avrupalı tacirler üzerinde önemli bir etkisi olmadı. Safevi döneminin sonlarında İran'da ipek ticareti kârlılığını kaybedince Avrupalı tacirler büyük miktarlarda külçe altın ve gümüş ihraç etmişlerdi, ama Osmanlı topraklarında 18. yüzyıl sonlarının Fransız mali spekülasyonları öncesinde böyle bir durum yoktu.[130] Tersine Osmanlıların Avrupa ülkeleriyle ticaret dengesi uzun süre artıda kalmaya devam etti, öyle ki Fransız ve İngiliz tacirleri gümüş ithal etmek zorunda kaldılar. Buna karşın, Osmanlı yetkilileri açısından 16. yüzyılda bile İran'a sadece gümüş değil bakır çıkışı bile büyük sorundu. Çünkü burada külçe altın ve gümüşün muhafazası meselesi, olası bir hasıma maden vermemek niyetine bağlıydı.[131] Ama Bursa üreticileri tarafından İran'dan ham ipek alınmasının ve tabii lüks malların ithalatının demir, bakır ve gümüş sikke ihracatıyla çok kolay denkleştirilmesi mümkündü, dolayısıyla kaçakçılık yaygın olmuş olsa gerektir.

Osmanlı idaresi ticareti tanzim ederken, mevcut sosyal düzeni koruyup sarayla, askeri ve idari seçkinlerle rekabeti caydırma düşüncesi, külçe altın ve gümüşü ülke içinde tutma arzusuyla birleşti. Olası bir düşmana yarar sağlayabilecek yiyecek ve hammaddeler ihraç edilmeyecekti, zaten bunlara Osmanlı ordusunun, denizcilerinin veya zanaatkârlarının ihtiyacı olabilirdi.[132] Bakır ve tiftik yünü bağlamında daha önce karşılaştığımız bu tür politikalar, buğday, pamuk ve deri gibi temel ihtiyaç maddeleri konusunda daha da büyük önem taşımaktaydı. Hesaba katılan bütün bu hususlar birlikte ele alındığında, Osmanlı seçkinlerini, en azından padişaha hizmet etmek üzere yapılmayan bütün dış ticaret konusunda, eğer doğrudan düşmanca değilse, aşırı ölçüde ihtiyatlı bir tutum içine sokmuş olması gerekirdi.

Ancak durumun böyle olmadığı açıktı. Tam tersine, yabancı tacirlere hatırı sayılır bir hareket alanı tanınmıştı. "Frenkler" için bu, özellikle İzmir gibi yerler için geçerliydi; buralarda kendilerine ileri derecede görünürlük olanağı, hatta boş zamanlarını geçirebilecekleri alan tanınmıştı. Hintli tacirler de ticaretlerini çoğunlukla engel ve pürüz olmadan yürütüyorlardı. Bir başka açıdan bakıldığında, Osmanlıların istedikleri an işgal edebilecekleri fakat almayı tercih etmedikleri küçük ticaret kenti Dubrovnik'in süren varlığı, merkezi hükümetin dış ticarete ilgisini ortaya koyar (karş. 3. Bölüm). İthalat konusunda, harekete geçirici başlıca etkenlerden biri Osmanlı yönetiminin "tüketimci" eğilimiydi; iç pazarda bulunan mal miktarını artıran her şeye olumlu gözle bakılıyordu. Ayrıca eğer ithalatçıların külçe altın ve gümüş ihraç ederek kendilerini kötü duruma düşürmesi istenmiyorsa, belirli malları dışarı çıkartmalarına izin verilmesi gerekliydi. Osmanlı yönetiminin bakış açısından, hangi malların ihracata uygun olup hangilerinin olmadığını belirlemek öncelikle kendi kullarının hakkıydı. Osmanlı görevlilerinin 18. yüzyılın ortalarına kadar, Avrupa ülkeleriyle ticaretin içeriye net gümüş girişi sonucunu yarattığının farkında olup olmadıklarını bilmiyoruz, ama olmuş olmaları kuvvetle muhtemeldir. 20. yüzyıl tarihçileri büyük miktarlarda külçe altın ve gümüş girişini 16. yüzyıl sonu Osmanlı İmparatorluğu'nda büyük bir istikrar bozucu etken olarak görmüş olmakla birlikte, 1500'lerin hazine görevlileri büyük ihtimalle onlarla aynı fikirde olmazdı.

Padişahın kullarının gözünde en az bu kadar, ve belki de daha da fazla önem taşıyan husus dış ticaret sayesinde devletin elde ettiği gelirdi. Osmanlı gümrük resimleri modern standartlara göre yüksek değildi; genellikle Müslüman yabancılar % 3, gayrimüslimler % 5 resim öderdi; ancak bu ödemelerin miktarı çeşitli ek resimler ve "armağanlar"la artardı.[133] Belli Avrupa hükümdarlarına tanınan kapitülasyonlar uygulandığında hak sahibi hükümdarın tebaasının da % 3 oranında vergi ödemesine olanak tanımaktaydı. Söz konusu malların toplam miktarı genellikle büyük olduğu için, uygulanan düşük oranlarda bile, herhangi bir kapıda toplanan gümrük resimleri büyük meblağları bulurdu. Eğer kanıt gerekiyorsa, dönemimizin sonuna doğru, 18. yüzyılın ikinci yarısında, İzmir'de Kara Osmanoğulları ve Akka'da Cezzar Ahmed Paşa gibi yerel âyanın dış ticaret üzerindeki denetimlerini artırmak için özel olarak çaba harcamış olduğundan söz edebiliriz.[134] Buna ek olarak, ithalat ve ihracat gümrük resimleri dışında da gelir üretmekteydi: İran ipeği özel kamu terazilerinde tartılırdı ve bunların iltizama verilen gelirleri Osmanlı devlet bütçesinin hiç de önemsiz olmayan bir kalemini oluştururdu.[135]

18. yüzyılda yabancı tacirler ve öncelikle Fransızlar yerel resimleri ödemeyi, kapitülasyonlara göre muafiyet sahibi oldukları iddiasıyla reddedebilmekteydiler. Fakat Osmanlı vergi tahsildarları genellikle yabancıların ayrıcalıklarını etkisiz kılmanın yollarını bulurlardı, söz konusu vergileri yabancı tacirler tarafından istihdam edilen aracılardan kesmek de bunlardan biriydi. Osmanlı tebaasından olup, genellikle "yabancı himayesinde" olmayan bu aracılar çoğunlukla muafiyet talep edemezlerdi. Öte yandan bu aracıların bariz sermayesizlikleri ve onlar olmadan ticareti yürütmenin imkânsızlığı, işverenleri olan Fransızları resimlere katkıda bulunmak zorunda bırakabiliyordu.[136] Böylelikle mültezimlikten genellikle servet yapan yerel âyanın dış ticaretin devamında mutlak çıkarları oluştu. Ayrıca dini vakıflar kiraya verdikleri hanlardan kâr elde ediyorlardı; yabancı tacirlerin, özellikle de bekâr olanların, buralarda kalması gerekmekteydi. Bazı yerlerde hem yerel rical, hem de kurdukları vakıflar yabancı tacirlere kiralanmak üzere özel konutlar inşa ettiler. Son olarak da dış dünya ile ticaret çok sayıda ticari acentacıya, rehberlere, gemi ve deve sahiplerine, liman işçilerine

ve hatta devlet memurlarına iş sağladı. Bütün bu istihdam Osmanlı idaresi açısından da biraz önem taşımaktaydı, çünkü "yoksul tebaasına" bir geçim kaynağı sağlayan her padişah meşruiyet kazanmayı bekleyebilirdi. Osmanlı hükümdarlarının, çoğu zaman, yeni dünya ticaret yolları açmak için özel çaba göstermemiş olması mümkündür. Fakat mevcut yollardan elde edilecek kazançlarla, hiç kuşkusuz, yakından ilgilenmekteydiler.

Bununla birlikte, Osmanlı yetkilileri ülkede ikamet eden yabancıların yaratabileceği problemleri fazlaca sorun etmemiş görünmektedirler, en azından ilgili hükümdarlarla savaş halinde olmadıkları ve/veya söz konusu kişiler 16. yüzyıl İran şahının tebaası olmadığı sürece. Ve savaş zamanlarında bile, her ne kadar o sıradaki düşmanlarının yerleşik tebaasının ülkeden ayrılması beklense de, bu kişilerin ülkeden olabildiğince çabuk çıkartılmasının gerekliliğine ilişkin fazla resmi yazışma yoktur. Ele alınan dönemde padişahlar, hiçbir zaman İngiltere, Fransa ve Hollanda hükümdarlarıyla savaş halinde olmadılar ve bu hiç kuşkusuz Osmanlıların tutumlarını belirleyen önemli bir faktör oldu. Öte yandan, Avusturyalı tacirler henüz özel bir önem taşımamaktaydı. Osmanlı görevlilerinin konu üzerindeki suskunluğunun da durumu kontrol altında tuttuklarına inandıklarını gösterdiğini düşünmemiz mümkün. Durum farklı olsaydı, muhtemelen sorun hakkında yazmış olurlardı.

Öte yandan, İmparatorluğun anayollarında ve tali yollarında seyahat eden yabancılar sadece tacirler değildi. Hac, erken modern çağda yaşayan birinin, tipik olarak, dış dünya ile ilişki kurduğu üçüncü bir kanal işlevi görüyordu. Daha özel olarak ifade edersek, yabancı Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi hacılar Osmanlı topraklarında nasıl karşılanıyordu? Misyonerler ve ticaretle uğraşmayan diğer yabancılar Osmanlı Müslümanları ve gayrimüslimleri ile ne tür ilişkiler kuruyorlardı? Bir sonraki bölümde bu konular ele alınacak.

YEDİNCİ BÖLÜM

HACILARLA KURULAN İLİŞKİ VE ARACILIK

Osmanlı İmparatorluğu'na girerken yabancı hükümdarların tebaasının en yakın sınır noktasına başvuru yapması, gümrük resmi ve diğer vergileri ödemesi ve belki de İstanbul veya Halep yolculuğu için bir laissez-passer [geçiş izni] alması tabii ki gerekliydi.[1] Ama gerekli izinleri almak, şimdi üzerinde konuşacağımız bazı istisnalar dışında, erken modern Rusya ya da Çin'e gitmek isteyenlerin karşılaştığı güçlüklerle karşılaştırılamayacak ölçüde, oldukça rutin bir işlemdi. 17. ve 18. yüzyıllarda kişisel amaçlarla yolculuk yapanların anlatılarında yazarların Osmanlı topraklarına giriş iznini nasıl aldıklarına ilişkin pek az şey söylenmiş olması, aşılmaz zorluklarla karşılaşmadıklarını gösterir. Öte yandan, en azından 17. yüzyıldan itibaren Osmanlı İmparatorluğu'ndan gelen yolcular Avrupa devletlerine girerken karantina yönetmelikleri yüzünden sık sık oldukça sıkıntılı durumlar yaşadılar.

İmparatorluğun belli başlı yollarında çeşitli işlerle uğraşmakta olan oldukça fazla sayıda yabancı vardı. Halep, Bursa veya İzmir'e giden İngiliz tebaası, Fransız veya İran Ermenisi tacirlerle tanıştık. Bunların yanı sıra bir de, ticaretle uğraşmayan çeşitli yolcu tipleri, özellikle de hacılar vardı. Bunlar Fas ve Hindistan'dan gelip Mekke'ye giden Müslümanlar, Osmanlı Irakı'ndaki mabetleri ziyaret eden İran Şiileri ve Kutsal Topraklara giden Hıristiyan ve Yahudi ziyaretçilerdi. Fakat zevk, eğitim ve yazacakları kitaplara konu peşinde Avrupalı beyefendiler de vardı ve tabii Osmanlı başkentinde nasıl olursa olsun bir iş bulmaya çalışan Venedik tebaasından Dalmaçyalıları da unutmamak gerek.

Bu insanların bir kısmı Osmanlı topraklarından yerli ahali ile asgari seviyede ilişki kurarak geçtiler. Fakat bazıları da İmparatorlukta aylar hatta yıllar geçirdiler; bunların çok sayıda Osmanlı tebaasıyla alışverişleri olmuş olsa gerektir. Ayrıca, en kendi içine kapalı gezginler grubu bile bir handa konaklamak, ücret ödemek ve belki de rehberlerin hizmetlerinden yararlanmak durumundaydı. Dolayısıyla yabancı ziyaretçilerle ister istemez ilişki ku-

ran Osmanlı tebaası her zaman vardı. Ayrıca bir de gündelik geçim sağlama faaliyetlerinin bir parçası olarak böyle temaslara giren insanlar vardı. Bu bölümde çeşitli yabancıların Müslüman ve gayrimüslim Osmanlı muhatapları üzerinde bıraktığı izlenimlerin izini sürmeye çalışacağız.

Ancak en büyük sorunumuz Osmanlı İmparatorluğu sakinleriyle yabancı gezginler arasındaki bu tür temasların az belgelenmiş olmasıdır. Resmiyet taşımayan ilişkilere dikkat çekmek için sık sık, şu veya bu yabancının, padişahın çeşitli tebaası tarafından nasıl karşılandığına ilişkin yorumlarının yer aldığı Osmanlılar dışındaki kaynakları kullanmak zorunda kaldık.[2] Bu yorumculardan biri, kültürlü bir *femme de lettres* ve bir İngiliz elçisinin eşi olarak 1716-17 (1128-30) yıllarında İstanbul ve Edirne'ye gelen Lady Mary Wortley Montagu idi. Lady Montagu Osmanlı hanımefendileri ve beyefendileri ile ilişkilerinden oldukça geniş bir biçimde söz etmişti; onun kadar seçkin olmayan başka yazarların eserlerinde de bu tür bilgiler araştırılabilir. Fakat yine de, elinizdeki bu çalışmada hem yazar hem de okurlar, ulaşabildiğimiz birinci el kaynaklarda bizi en çok ilgilendiren konuların sistematik olmayan bir tarzda ele alınmış olmasıyla boğuşmak zorundadır. Bu bölümde bu güçlük daha da artmış durumdadır. Çünkü elimizdeki, Avrupalıların yazdığı çok sayıda seyahatnameyi dengeleyecek, Müslüman ve gayrimüslim Osmanlılar tarafından yazılmış konuyla ilgili metin sayısı azdır.[3] Sonuç olarak, İmparatorluk sakinlerinin yabancı muhatapları hakkında ne düşündüklerine dair bilgimiz ancak "aynada silik bir görüntü gibi." Şu an için elimizdekilerle yetinip ileride daha çok kaynağın gün ışığına çıkmasını umabiliriz. Benden kaynaklanan belli bir sistematik düşünme eksikliği de zorluklara katkıda bulunmuş olabilir.

16. yüzyıl İranlı Şii hacılarının nasıl karşılandığı ile ilgili Osmanlı kaynakları hasbelkader mevcut, dolayısıyla önce bu konu incelenecek. Bunu, Kutsal Topraklara giden ve yerli ahaliden bazı kişilerin kendileriyle nasıl bir etkileşim içine girdiğine geniş denebilecek bir yer veren Hıristiyan ve (çok kısa da olsa) Yahudi ziyaretçilerin izlenimleri izleyecek. Hıristiyanların hac yazıları pek çok olduğu için kendimizi birkaç örnek metinle sınırlayacağız. Burada yer verebileceğimizden daha ayrıntılı bir değerlendirmeyi hak eden yabancı Katolik misyonerlerin Osmanlı Hıristiyanla-

rı tarafından nasıl karşılandığı konusunu, Osmanlı gayrimüslimlerinin farklı dünyalar arasında, ister tercüman ister doktor olarak oynadığı aracılık rolü hakkında aynı ölçüde kısa bir analiz izleyecek. Bu roller ilgili bütün taraflarla yakın ilişki içinde olunmasını gerektirmekteydi. Bir 18. yüzyıl İstanbul yazarının tanıklığının dileyebileceğimiz kadar açık bir şekilde göstereceği gibi, bu samimi bir ilişki olabildiği gibi tam tersi de mümkündü. Aracılar konusundaki tartışma, tarifi güç ancak temel öneme sahip bir insan ilişkisinin, arkadaşlık kurmanın ve Osmanlı tebaasıyla yabancıların bu tür bağlar kurmasının ne kadar mümkün olduğuna ilişkin son bir incelemeye bağlanacak.

İranlı hacıların Irak ve Hicaz'da yaşadıkları sorunlar

16. yüzyıl boyunca, ayrıca 1600'lerin başında da, Osmanlı padişahları ile İran şahları arasında büyük siyasi rekabet vardı. Padişahların kendilerini Sünni İslam'ın koruyucuları olarak tanımlaması, şahların ise On iki İmam Şiiliğini kendi diyarlarının hâkim dini olarak tesis etmiş olmaları bu rekabeti daha da şiddetlendirmekteydi. Öte yandan Şiilerin en önemli hac yerleri Osmanlı topraklarındaydı ve sadece Hicaz'daki iki mukaddes kenti değil, Muhammed Peygamberin damadı İmam Ali'nin ve torunu Hüseyin'in Irak'ın Necef ve Kerbala kentlerindeki türbelerini de içermekteydi. Ayrıca, inançlı Şiiler diğer Ehl-i Beyt mezarlarını da ziyaret ederlerdi ve bunların çoğu modern Irak'ı oluşturan Osmanlı vilayetlerinde bulunmaktaydı. Aileleri masrafı karşılayabilen İranlı Şiilerin kendilerini bu mübarek kişilerin türbelerinin yakınlarına gömdürttüğünü de görüyoruz.[4]

Osmanlıların bu durumla başa çıkma çabaları 19. yüzyılın ortası ve ikinci yarısı bağlamında oldukça ayrıntılı bir biçimde incelenmiştir.[5] Ancak, her ne kadar 16. ve 17. yüzyıllar yetkililerinin – [19. yüzyılda] oldukça önem kazanan – salgın hastalıkların denetim altına alınması meselesiyle ilgili bir endişeleri henüz yoktuysa da, yetkililer, casuslara karşı korunma ihtiyacının İran şahının tebaası hacıların hareketlerinin sıkı bir şekilde kontrol altında tutulması için yeterli neden olduğu kanaatindeydiler.[6] Savaş zamanı İranlı hacılara Osmanlı topraklarına hiçbir giriş izni verilmezdi. Fakat 1555'teki (962-3) Amasya barışı ilişkileri bir düzene soktuktan sonra bi-

le, İstanbul'daki görevliler şahın ajanlarının hoşnutsuz Osmanlı tebaasıyla, özellikle de Şii tebaayla ilişki kuracağından kaygı duyuyorlardı. Bu nedenle [İranlı] Hicaz yolcularının sınırı geçmesine hac mevsimi başlayana kadar izin verilmez ve kervanlarına mümkün olduğu kadar seyrek nüfuslu bölgelerden yol verilirdi.[7]

İstanbul'daki yetkililer, şahların ve akrabalarının Necef ve Kerbela hac kentlerinde kurdukları resmi hayır kurumlarını da hoş karşılamamaktaydı. İranlıların şahın topraklarından gelen yoksul hacılara hizmet edecek bir aşevi kurmak için izin talebi geri çevirilirken, her hacının birkaç gün kendi başının çaresine bakabilmesi gerektiği ve daha uzun bir süre kalınmasının da zaten arzu edilmediği şeklinde görüş belirtilmişti.[8] Bu tutumun nedeni muhtemelen, Osmanlı topraklarında, özellikle de ahalinin pek çoğunun Şii olduğu bir yerde, şahın "daimi bir temsilciliği" haline gelebilecek bir şeye padişahın görevlilerinin meydan vermek istememesiydi. Fakat şahın elçilerinin daha gayri resmi bir şekilde sadaka dağıtmasının engellenmesi güçtü ve bazen buna açıkça izin de verilirdi. Ayrıca İranlı zenginler bölgeye yerleşip evler bile satın aldılar, ancak sık sık savaşların yapıldığı bir dönem olan 16. yüzyılda ve 17. yüzyıl başlarında iki imparatorluk savaşa girdiğinde ev sahiplerinin mülklerine el koyulması ihtimal dahilindeydi.

Mekke'ye çöl güzergâhından, Arap yarımadasını geçerek giden İran tebaası da İstanbul'da büyük gerginlik yaratırdı. Bu da muhtemelen yeni ele geçirilen el-Hasa (Lahsa) vilayetinde Şiilerin bulunmasından ve Portekizlilerle bile iyi ilişkiler kuran kimi yerel emirlerin bağlılıklarından duyulan kuşkudan kaynaklanmaktaydı.[9] Ayrıca, İstanbul'daki görevlilerin, padişahın iradesinin olsa olsa kesintili olarak hüküm sürdüğü Arap yarımadası içlerinde seyahat eden İranlı hacıların yerli Bedevilerle ilişki kurabileceğinden ve bu Bedevilerin Hicaz'da Osmanlı devletine güçlük çıkarabileceğinden çekindiklerini de tahmin edebiliriz. Her durumda, Arap yarımadasından geçen hac yolu periyodik olarak kapatılırdı. Basra ve Irak'tan gelen hacı adaylarının – İran'dan transit gelen dindar yolcuların yanı sıra Osmanlı tebaası – Şam veya Mısır kervanlarıyla yolculuk etmesi emredilirdi. Normal yoldan ayrılan bu çok dolambaçlı güzergâh, hac yolculuğunu pek çok hacı adayı için bütünüyle olanaksız hale getirmiş olsa

gerektir. Gerçekçi bir görevli, casusların, Mekke yolu kapatılsa bile gireceğini ve kısıtlayıcı önlemlerin sadece meşru yolcuların hayatını zorlaştırdığını söylemişti.[10] Ama anlaşılan 16. yüzyıl Osmanlı bürokratları içinde bir azınlığı temsil ediyordu.

Belli aralıklarla yaşanan casus paniklerinin yanı sıra, Osmanlı yetkililerinin Mekke'ye gelen İranlı ziyaretçileri zaman zaman hoş karşılamamasının bir başka nedeni de kültürel faktörler olabilir. 16. yüzyılın ikinci yarısında padişahlar Mekke Büyük Camii'nde gerekli adabı sağlamak konusuna çok önem vermekteydiler. Bu, başka şeylerin yanı sıra, cami avlusunun uyumak ve dinlenmek gibi "mukaddes olmayan" faaliyetler için kullanılmasının engellenmesi anlamına geliyordu. Örneğin bir padişah fermanında cami avlusunda "beşik ve döşek" akşam serinliğinin keyfinin çıkartılmasının kabul edilebilir bir şey olmadığı suçlaması yapılmıştı, fakat bazı İranlı hacıların mümin adabının ne olup olmadığı konusunda farklı görüşleri olduğu açıktı." Osmanlıların resmi örf ve adap kurallarının İran'da bilinmediği, dolayısıyla da bunlara bağlı davranışların tarafların bir ölçüde birbirini anlayamamasına yol açtığı anlaşılıyor.[12]

Kudüs'teki Musevi ziyaretçiler

Kudüs Museviler, Hıristiyanlar ve Müslümanlar için bir hac yeriydi ve hâlâ da öyle. Ve tek tanrılı üç dinden müminlerin kentin dar sokaklarında birbirine rastlamaması pek mümkün değildi. 16. ve 17. yüzyıllarda Kudüs'te yaşayan Musevi cemaat görece küçük olmakla birlikte, Osmanlı ve Osmanlı olmayan Musevilerin buraya hacca gitmesi hiç ender değildi. Fakat bununla ilgili raporların pek azı tercüme edilmiş olarak mevcut görünmektedir. 1625-6 (1034-6) tarihli bir rapora göre Musevi hacılar Kudüs'te yaşayan yoksul dindaşlarına, tıpkı bir yüzyıldan daha fazla zaman önce, Osmanlı idaresinin ilk yıllarındaki gibi hayrına bağışta bulunurlardı. Daha küçük bir ölçekte olmakla birlikte bu gelenek dinibütün Müslümanların Mekke ve Medine yoksullarına verdikleri sadakalara benzer. Osmanlıların fethi ile 1625-6 (1034-6) arasında geçen yüzyıldan fazla zamanda kentte yine dış destekle pek çok Musevi yeşivası açılmıştı. Biriken bu zenginlik, muhtemelen 1600 (1008-9) dolaylarında yerli Musevileri soyan ama Müs-

lümanlarla Hıristiyanları da esirgemeyen isyancı bir paralı asker komutanını baştan çıkarmaya yetmişti. 17. yüzyıl ortalarında Kudüs'e gitmeyi planlayan dindar Musevilere yanlarına almaları ve almamaları gereken şeyler konusunda bilgi veren gelişkin gezi rehberleri vardı.[13]

Filistin ve Sina yarımadası hakkında yazan Hıristiyan ziyaretçiler

Elimizde 16. ve 17. yüzyıllarda geleneksel olarak İsa'nın ve annesi Meryem'in hayatlarıyla ilişkilendirilen yerleri ziyaret eden Hıristiyan hacıların – Ortodoks, Ermeni Gregoryen, Katolik ve hatta Protestan – çok sayıda kaydı olmasına karşın, erken modern dönem bu faaliyet bakımından bir kriz dönemiydi. 1500 (905-6) dolaylarından sonra Kutsal Topraklara haccın en azından batı Hıristiyanlarının gözündeki önemi önceki yüzyıllara göre azaldı. 15. yüzyıl klisesinde reform yapılmasıyla ilgilenen ve aralarında çok saygı duyulan ruhani lider Thomas à Kempis gibi Katoliklerin de bulunduğu kişiler, bizzat hac fikrinin kendisini eleştiriyor ve böyle yolculuklara giden kişilerin çok ender olarak birer aziz haline geldiğini düşünüyorlardı.[14] Lutherciler ve Kalvinciler ise daha da radikal bir şekilde, cehennem ateşinden ancak sırrına erişilmez bir tanrının inayetiyle kurtulabilecek günahkâr varlıklar olan erkek ve kadınların, ruhlarını kurtarmak için herhangi bir şey yapabilecekleri fikrini reddediyorlardı. Bu, hac dahil "sevap" fikrini tümden reddeden bir öğretiydi. Bu kavramlara sahip çıkmaya devam eden Katolik Kilisesi bile hacıları daha katı bir şekilde denetlemeye çalışıyordu. İlke olarak, Kudüs'e yapılacak her bir hac için Roma'daki papalık görevlilerinden izin almak gerekli oldu. Ancak pratikte ziyarete giden dindarlar zaman zaman bu izinleri Kudüs'teki Fransiskenlerden almaktaydılar.[15] Haccın din içindeki öneminin azalmasıyla birlikte, hacca gidenler sevap kazanmaktan çok dünyevi deneyimler ya da en azından eğitim ve dini tefekkür üzerinde yoğunlaşmak eğilimine girdiler.[16] O dönemde yaşayanlar bu durumun bilincindeydiler; 16. yüzyıl sonlarında Kudüs'te boy gösteren bir Lutherciye dini amaçlarla mı, yabancı diyarları görmek için mi geldiği şeklinde anlamlı bir soru yöneltilmişti.[17]

Batılı pek çok hacı Kudüs ve çevresini günümüz gezginlerini anımsatan rehberli turlarla ziyaret eder, gördükleri yerleri oldukça standart bir

tarzda birer birer sayarlardı. Zaman zaman Protestan ve Katoliklerin de aynı modelleri kullandığı anlaşılıyor, öyle ki Katolik Jean Palerne'nin 16. yüzyıldaki anlatısının Leonart Rauwolff veya Samuel Schweigger gibi Protestanların anlattıklarıyla ortak noktaları var.[18] Ancak yukarıda sözü edilen büyük değişiklikle bağlantılı olarak bu standart şablonda değişiklikler de olmuyor değildi. İlgili metinlerden esinlenmiş dini mülahazaların yanı sıra İncil'deki öyküler de hac anlatılarının düzenlenmesinin ana hattını oluşturmaya devam etmekle birlikte, 16. yüzyılın ikinci yarısında daha eğitimli yazarlarda genellikle daha geniş anlamda kültürel kaygılar öne çıktı.[19] Dini konulara vakıf Protestanlar, İncil okumalarını görsel açıdan tamamlayıcı bir unsur olarak, özellikle İncil'de anılan yerleri ziyaret etmeyi severlerdi. Örneğin Augsburglu doktor ve botanikçi Rauwolff, Mezopotamya'da yaptığı oldukça uzun bir yolculuktan sonra, kendine zaman ayırarak 1575'te (982-3) Kutsal Toprakları ziyaret etti. Ve buraları dönemin hümanist eğitim almış Avrupalı soyluları arasında seküler bir bağlamda sıradışı olmayan bir tarihi, mimari ve coğrafi ilgiyle gözlemledi. Ayrıca, doğru betimlemeye özel ilgisi olan bu yazar, yazdıklarında, Kudüs anıtlarının ve bu arada yeni restore edilmiş kent surları gibi Osmanlı yapılarının "kelimelerle çizilmiş" oldukça ayrıntılı "resimlerine" yer verdi.[20] Bu dindar gezginlerin "ön-arkeolojik" (proto-archaelogical) merakları da olan bazıları asıl Kutsal Toprak dışında kalan yerlere, özellikle Sina'ya, ama ayrıca Yeni Ahid'e göre ilk Hıristiyan kiliselerinin kurulduğu yerlere de gittiler. Bu noktada hac rahatlıkla "akademik turizm"e dönüştü.

Hac anlatıları ve özellikle de Ortodoks din adamları tarafından yazılanlar, daha sonraki hacılara rehber olacak şekilde hazırlanmıştı ve ziyaret edilecek yerleri, özellikle de Kutsal Kenti oldukça standartlaşmış bir şekilde betimlemekteydi.[21] Yazarın kendi ismiyle yazıp, kendi başından geçenlerin bir kısmına yer verdiği gezi anlatıları nispeten enderdi.[22] Burada, ekümenik patrik II. Jeremias'ın başkâtibi (protonotary), dolayısıyla da Osmanlı tebaasından olan Theodosios Zygomalas özel bir durum oluşturmaktaydı. Zygomalas İstanbul'dan Kudüs'e, Antalya ve Akkâ üzerinden gitmiş ama Kutsal Toprakların hac mekânlarından sadece birkaç kısa cümleyle söz etmişti.[23] Ancak bizim açımızdan Zygomalas'ın eseri çok ilgi çeki-

cidir, çünkü kendisi Protestan teolog Stephan Gerlach ile arkadaştır. Gerlach da İstanbul'a gelmiş ve ziyaretini anlatan günlük tutmuştu. Zygomalas'ın anlattıkları aslında Gerlach'a hitaben yazılmış ve Lutherci din adamı Sina'daki St. Catherine manastırını görmemiş olduğu için, eserde en önemli yer bu mabede verilmişti. Zygomalas Ortodoks olmayan bir arkadaşına hitaben yazdığı için de, Ortodoks hac literatüründe olağan olmayan bir şekilde, özellikle Batı Kilisesine bağlı hacılar tarafından kullanılan şapellerden söz etmişti. Aynı mekân hakkında yine bu dönemde (1577-92 / 984-1001) yazılmış daha edebi ve çok daha uzun bir betimleme Rodos metropoliti, yani Osmanlı tebaasından, Paisios Hagiapostolites'e aittir. Bu metinde St. Catherine kilisesinin ve ek yapılarının oldukça ayrıntılı betimlemeleri mevcuttur, araya da mucize öyküleri ve dini öğütler serpiştirilmiştir.[24] Paisios kendi yaptığı bir yolculuk hakkında ve üstelik izlenimleri henüz tazeyken yazdığı halde, bir hacının içinde bulunması gereken ruh hali hakkında o kadar ayrıntılı talimatlara yer vermişti ki, yazdığı metin resmi bir hac rehberini andırıyordu. Böyle bir eserde, Ortodoks Osmanlı tebaasıyla Osmanlı olmayan Hıristiyan ziyaretçiler arasındaki ilişkiler üzerinde durmaya tabii ki pek neden yoktu.

Kudüs'e bu kez İmparatorluk dışından bir Ermeni tarafından yapılmış bir 17. yüzyıl hac yolcuğunun çok daha kişisel bir hikâyesi, Gregoryen mezhebinden kâtip ve mümin kişi Zamostalı (Zamosc) Simeon (1584-1639 sonrası / 991-1049 sonrası) tarafından yazılmıştı.[25] Simeon daha ileri yaşlarda Ermeni ve Katolik kiliseleri arasında her türlü birleşme projesine karşı çıkmasıyla bilinmekle birlikte, 1617'de (1025-7) Kudüs'e yaptığı ziyaret sırasında pek çok "Frenk"in padişahın tebaası olan ve dahası İstanbul'daki yetkililer tarafından yakından denetlenen Gregoryen patriklerle sürdürdüğü yakın ilişkileri vurgulamıştı. Simeon'a göre "Frenk" Hıristiyanların St. James Ermeni kilisesine yaptıkları dini ziyaretler Kudüs'ün dini ayinlerinin önemli bir parçasını oluşturmaktaydı. Beytüllahim'deki Doğuş Kilisesi'ni ziyaret ederken de mabetten sorumlu "Frenk" rahiplerin Ermeni hacıları nasıl iyi karşıladığının altını çizmişti. Aynı zamanda Simeon Gregoryen Ermeni Kilisesinin gücünden ve zenginliğinden, yani dolaylı olarak da Osmanlı devlet aygıtıyla başarılı bir şekilde bütünleşmiş olmasın-

dan gözle görülür bir gurur duymaktaydı. Bunun sonucu olarak da bize, Avrupalı hacıların çoğu yerel hanlarda kalmak zorunda kalırken, kendi kilisesine ait St. James manastırının "on bin" hacının konaklayabileceği kadar büyük olduğunu anlatıyor. Fakat onun için daha da önemli olan, duygusal olarak güçlü bir şekilde bağlandığı ve ayrılmaktan derin üzüntü duyduğu Kutsal Kudüs kentinin kendisiydi.

Batılıların Kudüs anlatılarında Osmanlı halkı ve Osmanlı mekânları

16. yüzyıl ortasıyla 18. yüzyıl sonları arasında batılı Hıristiyanlar tarafından yazılmış hac anlatılarını kapsamlı bir şekilde ele alabilmek için ayrı bir kitap yazmak gerekir. Benim olanaklarımın dar sınırları içinde, bu metinlerden birkaçında aktarıldığı şekliyle, Müslüman ve gayrimüslim yerli ahalinin dindar yabancı ziyaretçilere tepkileri üzerinde odaklanacağız. Fakat genellikle kısa gözlemlerden ibaret olan elimizdeki malzemeye anlam verebilmek için, bunları daha geniş bir tarihsel bağlam içinde değerlendirmek gerekmektedir.

Ele alınan dönem boyunca, başlıca hac mekânlarının özellikle de Kamame / Kumame Kilisesi'nin kimin kontrolü altında olacağı konusunda Hıristiyan mezhepler arasında sert politik mücadeleler yaşandı. Her ne kadar yabancı hacılar meselenin bu yönüne pek ender dikkat ettiyseler de, bu mücadelelerin büyük ölçüde bir Osmanlı iç meselesi olduğunu vurgulamak gerekir. Nihayetinde, Ortodoks, Ermeni Gregoryen ve Katolik Kiliseleri mensuplarının hepsi de padişahın tebaasıydı ve bu cemaatler yetkililer tarafından tanınmaktaydı. Ancak bütün diğerlerinden farklı olarak Katolikler yabancı hükümdarlardan, yani Habsburg imparatorları ve Fransız kralларından yardım alıyorlardı. Fakat yakın zamanlarda yapılmış bir araştırma, genel olarak yabancı hükümdarların bu faaliyetlerinin Kudüs sahnesinde 17. yüzyıl sonlarından önce büyük bir politik önem taşımadığını göstermiştir. Ancak felaketlerle dolu 1683-99 (1094-1111) Osmanlı-Habsburg savaşı sırasındadır ki, Osmanlı sarayı, Kamame Kilisesi'nin tasarrufu konusunda Katoliklere tavizler vererek Fransız Kralı XIV. Louis'nin desteğini sağlamaya çalışmıştır.[26]

Protestan kiliseleri ilke olarak hac yolculuklarına karşıydı, fakat gördüğümüz gibi eğitim görmüş Anglikanlar ile Luthercilerin yine de dini

görgülerini artırmak amacıyla Filistin'i ziyaret ettikleri görülebiliyordu. Inançlı bir Lutherci olmasına karşın, Leonhart Rauwolff İsa'nın doğduğu rivayet edilen yeri ve İncil'deki olayların geçtiği varsayılan diğer yerleri tefekkürle zaman geçirmişti.[27] Samuel Schweigger gibi bir Lutherci din adamı 1581'de (988-9), Hıristiyanların Kudüs ve çevresindeki kutsal yerlerine aynı ruh hali içinde yaklaşmıştı. Dahası, tam bir yüzyıl sonra (1696 / 1107-8), Halep'te yaşayan İngiliz tacirlerin papazı Henry Maundrell için de, kendisi birçok bakımdan bir erken aydınlanma dönemi insanı olduğu halde, aynı şeyi söylemek mümkündür.[28]

Rauwolff'un yerli Hıristiyanlarla özellikle Marunilerle geniş bir şekilde konuştuğu anlaşılıyor. Dürzilerle de ilişkileri olduğu anlaşılan Rauwolff orada olduğu sıralarda iki cemaatin ittifak içinde olduğunu kaydetmişti, ama Dürzilerin bir zamanlar Suriye topraklarına yerleşmiş haçlıların soyundan geldiği gibi şaşırtıcı bir fikre sahipti.[29] Rauwolff'un anlatısı farklı Hıristiyan mezhepleri arasında yüzyıllardır sürmekte olan teolojik polemikleri de yansıtır.[30] Ortodoks ve Nesturi Hıristiyanlardan söz ederken oldukça düşmanca yorumlar yapmasına karşın, Etiyopyalılar, Ermeniler ve Marunileri olumlu veya en azından tarafsız ifadelerle anlatır. Dönemin hac raporlarında Kutsal Topraklardaki çeşitli Hıristiyan mezheplerden söz etmek revaçtaydı. Rauwolff ile aynı dönemde yaşayan Samuel Schweigger da dayanağını bu kez dönemin Protestan teologlarının Ortodoks inancına ilgisinden alan benzer bir kaygı sergilemişti.[31]

Yaşadığı ortamın ve zamanın Müslümanlara karşı sahip olduğu tipik önyargıları paylaşan Rauwolff, Musevileri de sevmiyordu. Hac anlatısında, yerli Müslümanlar, vergileri toplayan kişiler ve Kudüs'te hareket ederken hassasiyetleri göz önünde tutulması gereken egemen grup olmak dışında pek yer almamaktaydı. Benzer bir durum Palerme, Schweigger ve hatta Maundrell için de geçerliydi. İnsan intihalin söz konusu olup olmadığını da ara sıra düşünüyor. Schweigger, hizmetkârlar ve devecilerle çıkan ve pek çok yolculukta meydana gelen ama genellikle gezi kitaplarına geçmeyen ufak tefek fiziksel itiş kakışı da kaydetmiş olması bakımından farklı bir durum arz ediyordu. Bu din adamının bu tür olayları kayda değer bulmuş olmasının özel bir emniyetsizlik duygusuyla ilgisi olabilir. Maundrell, bir Şii

köyünde misafir edilmek isteyen kafilesinin nasıl reddedildiğini anlatmıştı. Okur, anlatılanlardan Sünni yolcuların da hoş karşılanmayacağı izleniminl alır. Öyküsünün mesajı köylülerin sonunda bir bakıma aldatıldığıydı. Çünkü biraz pazarlık ettikten sonra hacıların eşyalarını bir yere koymalarına izin verilmiş ama kendilerinin yerleşim alanına girmesine müsaade edilmemiş, ancak gecenin karanlığında onlar yine de bir yolunu bulup barınağın içine girmişlerdi.[32] Dolayısıyla bu üç yazar tarafından kayda geçirildiği kadarıyla Müslümanlarla temas asgari düzeyde ve çoğunlukla dostça olmamış görünmektedir. Yazarlarımızın hiçbirinin kayıtlarında yerli halk ile yapılmış ve muhataplarının "eninde sonunda hepimiz tek ve aynı tanrıya inanıyoruz" türünden bir şeyler söylediği konuşmaların bulunmaması özellikle çarpıcıdır. Böyle bir şey gerçekten de hiç olmamış mıydı?

Ancak Henry Timberlake (ziyaret tarihi 1601 / 1009-10) tarafından aktarılan bir hikâye bu kuralı kanıtlayan az sayıda istisnadan biri olarak görülebilir. Yazar hem İngiltere kraliçesinin tebaası hem de Protestan olduğunu bildirip Kudüs'e girmek konusunda ısrar edince tutuklanmıştı. Bu talihsiz durumdan gemide arkadaş olduğu bir Müslümanın aracılığıyla kurtulmuştu.[33] Bu adam valiyi görmeye gidip, Timberlake'in iyi karakter sahibi biri olduğuna yemin etmiş ve sonunda serbest bırakılmasını sağlamıştı.

Fakat maalesef bu tür hikâyeleri boşlukta yükselen, kimsenin duyup dinlemediği sesler olarak görmek gerekir. Buna karşın, çeşitli Hıristiyan mezheplere mensup Osmanlılar ve yabancı kişiler arasında dostça ilişkiler daha sık belgelenmiştir. Dolayısıyla dağınık bir tarzda, Kudüs'e yapılan hac yolculuklarının Avrupalıların Osmanlı Hıristiyanlarına ve Osmanlı Hıristiyanlarının Avrupalılara duyduğu ilgiyi canlandırmış olması mümkündür.

Müslümanların gözüyle Hıristiyanların Kudüs'e yaptıkları hac yolculukları

Kentlerine gelen Hıristiyan ziyaretçilerin gariplikleri konusunda pek çok Müslüman sözlü olarak görüş belirtmiş olsa gerektir, ama normal olarak gözlemleri hakkında bir şey yazmamışlardır ve sık sık yaptığımız gibi bu konuda da Evliya Çelebi'ye başvurmak durumundayız. Evliya kuşku-

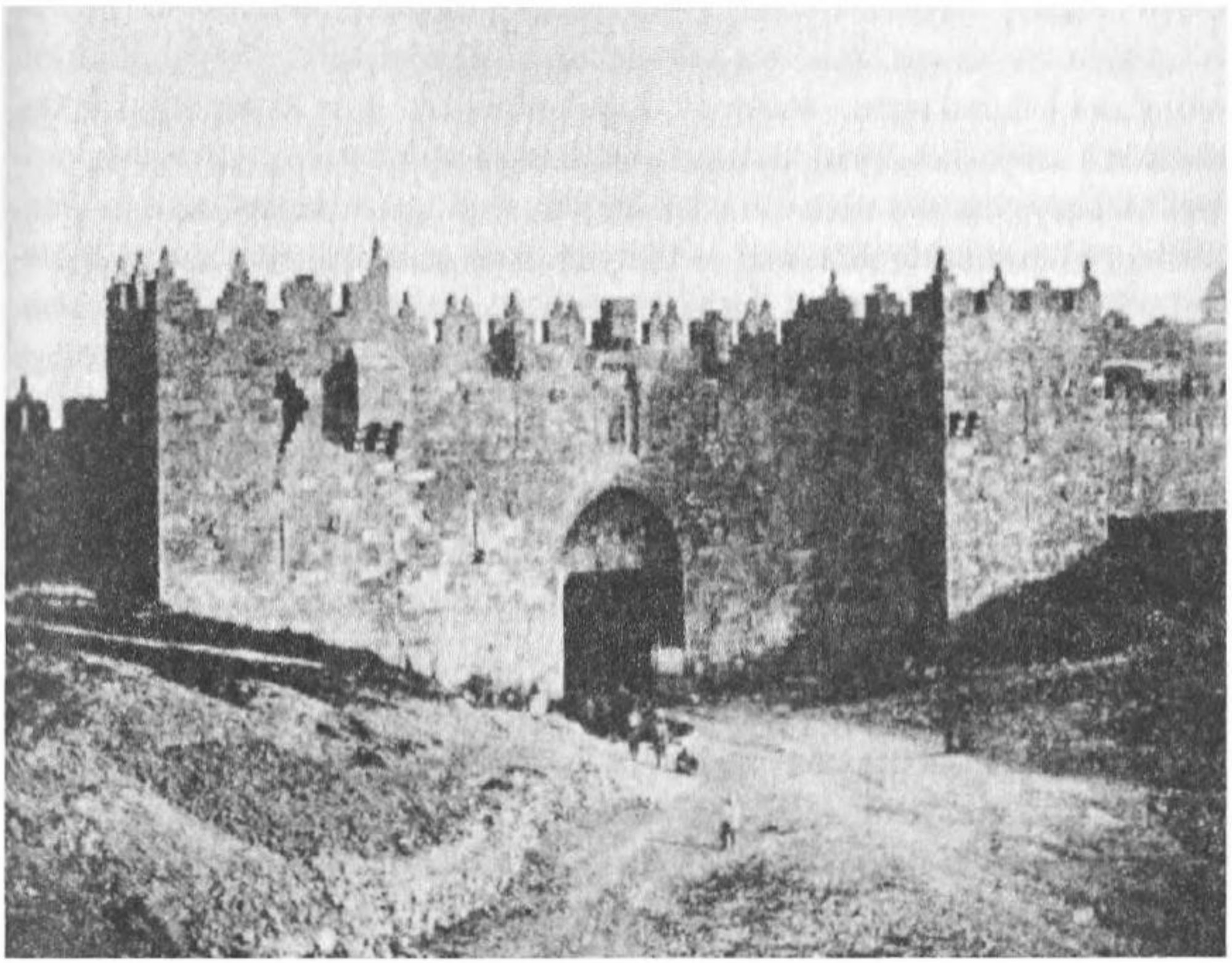

Resim 5. Kudüs surlarındaki Şam Kapısı. Bu duvarlar Osmanlı dönemine tarihlenir.

Kaynak: Bahattin Öztuncay, *James Robertson, Pioneer of Photography in the Ottoman Empire* (İstanbul: Eren, 1992): no. 29, s. 97. Yayıncının izniyle.

suz tipik bir üst sınıf Osmanlı olmamakla birlikte, anlattıkları kültürlü bir Müslümanın Hıristiyanların hac yerini nasıl gördüğüne ilişkin belirli ipuçları veriyor. Yazar kendisine Kamame Kilisesi'nin hac mevsimi dışında özel bir "rehberli tur"unun yaptırıldığını iddia ediyor. Anlatısının birçok ayrıntısı Rauwolff gibi Hıristiyan ziyaretçilerinkine benzediği için Evliya'nın kendisine rehberi tarafından anlatılan belirli öyküleri aktarmış olması muhtemel görünüyor.[34] Augsburglu doktor ve başka pek çok Hıristiyan ziyaretçi gibi Osmanlı gezgin de mabede hizmet eden rahiplerin yılın önemli bir bölümünde kilisenin içine kilitlendiğini, binanın hacılara ancak

esaslı bir giriş ücreti ödendikten sonra açıldığını anlatmaktaydı.[35] Demek ki bu gözlem ve yorum, anlatımı kaleme alanın Hıristiyan mı, Müslüman mı olduğuna bakmaksızın, "standart" kabul edilebilir. Bina kapandığı zaman, rahiplere ihtiyaçları, çevre duvarına bu amaçla açılmış bir pencereden verilirdi. Kiliseye hizmet eden din adamlarının sürdüğü münzevi hayat ve *Pantokrator* [Evrenin Efendisi İsa] ve Meryem Ana mozaiklerinin resim kaliteleri Evliya'yı çok etkilemişti. İsa'nın mezarı sayılan yer üzerine kurulu kubbeden de büyük bir övgüyle söz etmekteydi.[36] Bu gerçekten de "görülmeye değer bir yer" (temaşagâh) idi ve ayrılırken yazar, revakını ve tüm mimarisini çok övdüğü kilisenin, bir gün camiye çevrilmesi için dua etti.[37]

Bu anlatımda bazı müphemlikler olduğu ortadadır. Evliya belli ki kilisenin mimarisinde ve iç dekorasyonunda ve hatta rahiplerin yaşam tarzında hayran kalınacak şeyler bulmuştu. Aynı zamanda, Ortodoks ve Ermeni din adamlarının her Paskalya, ya da kendi deyimiyle "kötü şöhretli" kızıl yumurta günlerinde, tekrarladığı sözde cennetten inen ateş olayındaki "dini madrabazlığın" da oldukça farkındaydı.[38] Evliya işin içindeki maddi çıkarların da bilincindeydi, Paskalya mumlarının balmumunun din adamları için hatırı sayılır bir gelir yarattığını belirtiyordu; çünkü din adamları kurumlarında misafir ettikleri hacılara mum satıyorlardı. Ayrıca, Maundrell'in ziyareti sırasında ince uzun mumlarını Paskalya ateşinde yakan sayısız Ermeni ve Ortodoks da muhtemelen bunları keşiş ve rahiplerden almışlardı.[39] Ayrıca Evliya'nın iddiasına göre, rehberi kendisine bir itirafta bulunarak, kilisede tasvirler bulunmasının nedeninin tasvirlerin Tanrı vergisi kudretleriyle hiç ilgisi olmadığını, "(Rum) Ortodokslarımız"ın sadece vaazlarla harekete geçirilmesi mümkün olmayan, tasvirleri mantıklı bir şekilde kullanarak cömertlikleri harekete geçirilebilecek "bir sürü kalın kafalı ve saf adam" olduğu düşüncesi olduğunu söylemişti.[40] Yani Evliya kendisine rehberlik eden rahibin "inançsız, zındık ve ahlaksız biri" olduğunu anlatır ve bu kişiden "lanetlenmiş kişi" olarak söz etmekte sakınca görmez. Fakat Evliya'nın öyküsünde bir yandan da, Mescid-i Aksa olarak bilinen Müslüman mabedinin restorasyonu Konstantinus'un annesi ve – Evliya'nın çok iyi bildiği gibi – sofu bir Hıristiyan olan Helena'ya atfedilir. Evliya Çelebi için hac kilisesi Kamame'nin insanın garip kişilerle karşılaşabi-

leceği, kendi dininin üstünlüğü konusunda iman tazeleyebileceği ve nefis bir mimarlık eserinin keyfine varabileceği ziyaret edilmeye değer ilginç bir yer olduğu açıktır.

Kamame Kilisesi'ne "turistik" diyebileceğimiz ziyaretler için giren başka Müslümanlar da olmuştu. Bu ziyaretlere ilişkin en azından dolaylı kanıtımız var. 1604 (1012-13) ve 1611 (1019-20) yılları arasında Osmanlı ülkesinde savaş esiri olarak bulunan Nurembergli asker Hans Wild (1585-1613 sonrası / 992-1022 sonrası), Kudüs'ten geçerken bu kiliseyi ziyaret etmeye karar veren bir tacirin kölesiydi. Tacirle birlikte kervandaki diğer yolcular da kiliseye gitmişti. Wild büyük ihtimalle din değiştirip Müslüman olmuştu ve gezintiye o da götürülmüştü. Kendisiyle birlikte kiliseyi gezenlerin, muhtemelen Hıristiyan bir rehber tarafından yapılan, İsa'nın bugün kilise dahilinde bulunan şu noktada hakarete uğradığı, şu noktada kafasına dikenlerden taç giydirildiği gibi açıklamalarla dalga geçtiğini kaydetmişti.[41]

Kamame Kilisesi'ni ziyaret ettiğinde Maundrell de Müslüman ziyaretçilerin varlığına dikkat etmişti. Bunların bazıları yine "turist" olarak gelmiş olabilirdi, fakat bir de, Paskalya zamanı Ortodoks ve Ermeniler tarafından kutlanan Kutsal Ateş sözde mucizesi öncesinde, kilisedeki bütün lamba ve mumların söndürülmüş olduğuna, dolayısıyla ateşin binanın içinden gelmesinin olanaksız olacağına tanıklık etmek göreviyle bulunduğu anlaşılan başkaları vardı.[42] Paskalya ateşi 11. yüzyılda yapılan ve batılı, özellikle de Protestan gözlemcilerin çok aşağıladığı bir ayinin doruk noktasını oluşturuyordu.[43] Belki de Kudüs kadı sicillerinde yapılacak bir araştırma bir gün bize "mucize" sırasında orada bulunan Müslüman tanıklardan hiç değilse birkaçının bütün bunlar hakkında ne düşündüğünü anlatacaktır.

Hıristiyan hacılara yönelik resmi Osmanlı yaklaşımı da aynı sicil defterlerine ve hiç değilse yer yer olmak üzere Mühimme Defterlerine yansımıştı.[44] Söz konusu metinlerin bazıları çeşitli Hıristiyan hac mekânlarının idarecilerine gözetimleri altındaki yapıda onarım yapmak için verilmiş izinlerdi, bir kısmı da yasal olarak toplamalarına izin verilmiş olandan fazla vergi isteyen çeşitli Müslümanlarla ilgili soruşturma yapılmasını emrediyordu. Başka örneklerde, çeşitli Hıristiyan mezhepler arasında Filistin'deki şu ya da bu mabedin kimin kontrolünde olacağı konusunda çıkan

anlaşmazlıklar İstanbul'daki en yüksek otoriteler tarafından, bütün Hıristiyanların ana hac mekânlarına girme izni olması gerektiği ana fikri uyarınca karara bağlanıyordu. Kuşkusuz Osmanlı yönetimi bu şekilde hac trafiğini artırmayı ummuştu. Ancak, yakın zamanda yapılmış araştırmalar hacıların vergi resimlerinin normal olarak hazine için doğrudan mali kazanç olmadığını göstermiştir. Normal uygulama, örneğin bu resimleri İslam dininin amaçlarına vakfederek, toplanan parayı, Kudüs'ün daha Müslüman bir karaktere bürünmesini sağlamak için kullanmaktı.[45] Dolayısıyla, dini, siyasi ve mali mülahazalar Osmanlı idaresini Kutsal Kent'e giden Hıristiyan hacıların güvenliğini güvence altına almaya teşvik etti.

Osmanlı topraklarındaki Katolik misyonerler

Bölgedeki Batılı hacılara, daha önce gördüğümüz gibi, Osmanlı olmayan (genellikle İtalyan) Fransisken rahiplerden oluşan bir misyon barınma, beslenme ve rehberlik hizmeti sunuyordu. Şimdi de bu misyonerleri ve yerli Hıristiyanlar tarafından nasıl karşılandıklarını ele alacağız. Reform sonrası Katolik Kilisesi gelecek birkaç yüzyıl için geçerli olacak örgütsel yapılarını Trent Konseyi'nde (1542-64 / 948-72) belirlemişti.[46] Avrupa'nın büyük bir bölümünün Protestanlığa kaptırılmasını telafi edecek önlemler arasında başka kıtalarda misyonerlik faaliyetlerinin artırılması da vardı. Küresel bağlamda en önemli yer Hindistan'a, Çin'e ve bir süre için Japonya'ya verilirken, Batı Asya'nın Hıristiyan cemaatlerinin Katolik mezhebine geçmesini sağlama çabaları da yoğunlaştı. Hiç değilse, Ortadoğu Hıristiyanları bir yandan kendi âdetlerini ve ayinlerini korurken bir yandan da papanın üstünlüğünü tanımaya ikna edilecekti; yeni oluşan bu kiliselere bağlı olanlara "Uniyatlar" deniyordu.

Eğitimlerinin bir parçası olarak içlerinde hizmet yapmaları beklenen halkların dillerini öğrenen misyonerler, bu iş için Roma'da özel kolejlerde eğitim görürlerdi. Bunların çoğu Papa XIII. Gregorius (1572-85 / 979-94) tarafından kurulmuş, öğretim ise Cizvitlere emanet edilmişti. 1577'de (984-5) kurulan *Collegium Graecum* Yunanca faaliyet gösterebilecek rahipler yetiştiriyor, fakat rahip sınıfından olmayan öğrencileri de kabul ediyordu. 1584'te (991-2) kurulan *Collegium Maronitarum*, daha önce Roma

ile birleşmeyi kabul etmiş olan Lübnan Dağı Marunilerini Katolik Kilisesine daha yakından bağlayacaktı. Rauwolff için bu bağlar oldukça açıktı: bölgeyi ziyareti sırasında (1575 / 982-3) Maruniler, daha sonra papa tarafından onaylanan patriklerini seçmeye alışkındılar; ve yazarın ifadesiyle, mevcut görevli bu makamı birkaç yıl önce, Roma'ya koşup rakibi daha fırsat bulamadan adaylığını koyarak elde etmişti.[47]

1622'den (1030-1) itibaren, bütün misyonlar *De Propaganda Fide* olarak bilinen Roma cemaati tarafından denetlendi. Papalığın hizmetindeki bu bürokratik yapılanma, teoloji eğitimine ek olarak dil eğitiminin önemini vurgulamış, çeşitli misyoner kolejlerinin tedrisatı üzerinde etkili olmuştu. *Propaganda* komitesi "sahadaki" misyonerlerin faaliyetlerinde uymaları beklenen kuralları da belirlemişti. Ancak bu faaliyette bulunan çeşitli keşiş ve rahip tarikatları arasındaki rekabeti bütünüyle ortadan kaldırmayı hiç başaramadı. Bütün misyonerlerin faaliyetleri hakkında yıllık raporlar vermesini talep eden *Propaganda,* Osmanlı diyarını çalışan tarihçilere yararı dokunan bir iş yapmıştır; bu dosyalarda Bosna ve Arnavutluk gibi, haklarında başka pek belge bulunmayan bölgelerin yerel toplumsal tarihine ilişkin pek çok bulgu vardır. 18. yüzyılda Cizvitler, Doğu Akdeniz'deki ve başka yerlerdeki misyonerlik faaliyetlerini muhtemel mali destekçilere tanıtmak için, bazı basılı raporları seriler halinde daha geniş bir kesime bile ulaştırdılar. Dolayısıyla bu metinlerin hem manevi olarak zenginleştirici nitelikte, hem de merak uyandırıcı/ilginç olması gerekiyordu.[48] Kimi anonim kimi adını kullanan Cizvit yazarlar, metinlerde genellikle birinci tekil şahıs kullandılar ve ölmüş yol arkadaşlarının yazdıklarını düzenlediler. Basılan metinlerin bir kısmı gezi günlükleri olarak ortaya çıkmış gibi görünmektedir. Metinlerde ziyaret edilen yerleri ve oralarda yaşayan Hıristiyanların içinde bulundukları çeşitli koşulları tasvir eden bölümlerle misyonerlerin hayatlarına ve öncelikle de ölümlerine dair "terbiyevi" anlatımlar dönüşümlü olarak birbirini izlemekteydi. Kısalıklarına karşın, insanlar ve yerler hakkındaki hikâyeler, yani bu seyahatnamelerin "meraklı" kısmı, bazen misyonerler ile sıradan Osmanlı tebaası arasındaki etkileşiminden enstantaneler yakalamamıza imkân verdikleri için değerlidir, yoksa bu konularda hiçbir şey bilmeyecektik.

Farklı misyoner tarikatları arasında Fransiskenler ve Cizvitler Osmanlı topraklarında özellikle aktiftiler ve genellikle Avrupalı sefirlerin himayesinde çalışırlardı. Habsburglar Trent Konseyi sonrası Katolikliğin hamisi olma konusunda gayretli ve ısrarcı olmakla birlikte, Osmanlılarla sık sık savaştıkları için, misyonerlik faaliyetlerinin hamiliği baş rakipleri Fransız kralının faaliyet alanı içine girdi. Fransız elçilerinin raporlarında misyonerlerle ilgili meseleler, siyasal ilişkiler ve ticaret meseleleriyle kıyaslanabilecek özel bir yer tutuyordu. Ancak din adamlarının bekleyebileceği desteğin derecesi çeşitli diplomatların siyasal kanaatlerine göre değişmekteydi, özellikle 17. ve 18. yüzyıllarda kimi misyonerlerin "yersiz gayretkeşlikleri" Fransız sefaret yazışmalarında sık sık şikâyet konusu oldu.[49]

Padişahların Hıristiyan tebaasının bu misyonerlerle ilgili olarak sahip olabileceği beklentiler konusunda, yakın zamanlarda yapılmış araştırmalarda, Halep gibi bir kentteki yerli 18. yüzyıl Ortodoks tacirlerinin yerel kiliseler üzerindeki hâkimiyetlerini artırmak isteğinde olduğu ve İstanbul'daki patrikten kurtuldukları takdirde bunu sağlamanın daha kolay olduğu vurgulanmıştır. Ayrıca, Uniyat statüsünü, hatta tam Katolikliği benimsemek, Fransız ticaretinin egemen olduğu daha geniş Akdeniz dünyasına daha iyi intibak etmelerine olanak tanıyordu.[50] Merkezden uzak yerlerde, dış dünya ile baş etmeye çalışırken Katolik aracılığından faydalanma isteği, oldukça dikkat çekici biçimler alabilmekteydi. Anonim bir Cizvit pederin, 1754'te (1157-8) basılan raporunda, bir İtalyan yağmacı komutasındaki Hıristiyan korsanların Ortodoks Sisam adasındaki Hıristiyan köylerini nasıl yağmaladıkları, bir keresinde bütün kız ve kadınları bile kaçırdıkları anlatılmaktaydı. Yerli halk, tesadüfen oradan geçmekte olan Cizvit pederin korsanları uyarıp çıkışmasını ve kaçırılan insanların serbest bırakılmasını sağlamasını beklemişti. Raporun yazarı teklifi reddetmediğini, fakat ada halkına kendisiyle korsan kaptanın farklı devletlerden olduğunu ve tanrı tanımaz korsanların muhtemelen bir din adamının varlığından pek etkilenmeyeceklerini aktarıyordu. Sonunda bu aracılığa gerek kalmamış, korsanlar esirleri kendiliklerinden geri vermişlerdi.[51]

Karşılığında bir ödeme yapılmazsa, aracılık, bir bakıma, bir tür hayır işi sayılabilir; anonim Cizvit de, korsanlarla pazarlık yapmaya tam da

bu nedenle razı olmuştu. Bir başka örnekte, yüzeysel yaraları iyileştiren bir merhemi yerli bir aileyle paylaştığını anlatmıştı. Ödeme kabul etmediği için, özverisi (*désintéressement*) nedeniyle onları etkilediğini düşünüyordu. Fakat yazar, yalnız seyahat eden biri olarak, bir yandan yerlilerden göreceği hayırseverliğe de bağımlıydı. Zira anlaşıldığı kadarıyla, bazı hallerde, yiyecek bir şey bulmasının tek yolu buydu. Aslında anonim Cizvitimizin yemek yapmaya çokça meraklı olduğu ve bunun kendisinin batı Anadolu ahalisinden çeşitli insanlarla iletişim kurmasına olanak sağladığı anlaşılıyor.[52] Konuştuğu kişilerin dinlerinden söz etmediğine göre, aralarında Müslümanlar da olduğunu varsayabiliriz. Her durumda, yazar bu Anadolu sakinlerinden saç ekmeği, pilav ve bir tür yoğurt çorbası (yayla çorbası) yapmayı öğrendi; ona pilavla pirinç lapasının farkını da öğrettiler. Yazarın bu yeni yemeklerden ve yolculukta sosyal yasakların gevşemesinden hoşlandığı belliydi – konuştuğu Osmanlılar da hiç duraksamadan bütün bunların gerçekleşmesini sağlamışlardı.

Aracılıklar, belirsizlikler ve kimlik kaymaları

Osmanlı seçkinleriyle ülkede yaşayan ya da ziyaretçi yabancılar arasında aracılık yapma işinin genellikle Osmanlı gayrimüslimlerine düştüğü uzun zamandır bilinmektedir. Bu uğraş içinde gayrimüslimler genellikle "ortada kalır," yani her iki tarafın da hışmına uğrarlardı. Yabancı elçiliklere bağlı dragomanlara işverenleri ya gerçekten rüşvetçi oldukları ya da öyle oldukları varsayıldığı için güvenmezlerdi. Güvensizliğin bir başka nedeni de padişahın tebaası olmaları, dolayısıyla da Osmanlı yetkililerinden baskı görmelerinin mümkün olmasıydı. Özellikle Venedikliler ve Fransızlar, yerlileri işe almak zorunda kalmamak için, kendi devletlerinin genç tebaalarına Osmanlı dilini öğretmek konusunda büyük çabalar harcadılar.[53] Yine de padişah tebaası Hıristiyan dragomanlar pek çok elçilik için çalışmaya devam ettiler, Ermeni Katolik araştırmacı ve talihsiz İsveç elçisi Mouradgea d'Ohsson'un (Muradcan Tosunyan) ailesi buna örnektir.[54] Osmanlı tarafında, dragomanın, padişah tebaası olarak hiçbir hakkı olmadığı halde yabancıların imtiyazlarına sahip çıkabileceği veya fiilen çıktığı fikri vardı. Ayrıca muhtemelen

İmparatorluk ahalisinden birinin hükümdarına tam sadakat borçlu olduğu varsayılmaktaydı ve böyle yapmak yerine "cepheler arasında" bir rol oynamaya kalkışan biri de, dolayısıyla vefasız ve güvenilmez sayılmış olsa gerektir.

Ancak pek çok diplomatik müzakerede aracılara ihtiyaç duyulmaktaydı ve her ne kadar hangi amaçla hareket ettikleri çoğunlukla belirsizliğini korusa da, aracıların gözle görülür faaliyetleri genellikle iyice incelenmiştir, özellikle de 16. yüzyıl ile ilgili olanlar. Renkli bir örnek olarak, eğitimini Padua'da yapıp sonra İstanbul'a yerleşen Udineli doktor Solomon Eşkenazi'den söz edebiliriz.[55] Eşkenazi 1560'lardan (967-77) itibaren İstanbul'da, Veziriazam Sokullu Mehmed Paşa'nın ve padişah divanı baştercümanının ve dönemin farklı Venedik balyoslarının da dahil olduğu önemli bir faaliyet alanı inşa etti. Eşkenazi ayrıca ticarette de başarılıydı ve birden fazla gemisi olduğu biliniyordu.

Bu İtalyan-Musevi doktorun – en yenisi 1995 tarihli – çeşitli incelemelerin konusu olmasının nedeni, Kıbrıs savaşının sona erdirilmesindeki payıdır.[56] Venedik Senyörlüğü bu sorumluluğu zamanın balyosu Marcantonio Barbaro'ya vermişti. Barbaro Pera'da ev hapsindeydi, dolayısıyla da müzakereleri ancak bir aracı vasıtasıyla yürütebilmekteydi. Hal böyle olunca, kendine has nedenlerle savaşı bitirmek isteyen veziriazamla ilişkisi olan Eşkenazi bu iş için iyi bir seçimdi. Ama yine de bu, doktor-diplomat için çok tehlikeli bir işti, çünkü veziriazamın siyasal hasımları aracıyı tehdit ederek müzakereleri sabote etmeye çalışıyorlardı. Ancak eninde sonunda Sokollu başarılı oldu ve barış 1573'te (980-1) imzalandı, Solomon Eşkenazi de anlaşma taslağını yazanlar arasında yer aldı. Bunun gerçek bir "çifte bağlılık" örneği olduğu ileri sürülmüştür; doktor Eşkenazi, doğduğu ülkeyle kendine yurt edindiği ülke arasında barışı yeniden sağlamak için mali bakımdan zarar görmeyi ve şahsına yönelik tehlikeleri göze almaya razı olmuştu.[57]

Toplumun daha mütevazı tabakaları içinde de, padişaha bağlılık borcu olan Hıristiyanlar ve Museviler ile yabancı devletlerin tebaası olanlar arasında gerçek hayatta, genellikle kuramsal olarak var olduğu kadar net bir çizgi yoktu. Fıkıh metinlerinde Müslüman dünyasında bir yıldan

fazla kalan gayrimüslim hükümdar tebaasının, imtiyazlı yabancı statüsünü kaybettiği ve topraklarında yaşamakta olduğu hükümdarın tebaası haline geldiğine hükmedilmekteydi. Ancak en azından 17. yüzyıl başlarında, Osmanlı İmparatorluğu'nda geçerli uygulama bu değildi.[58] Aksine, bir yabancı gayri menkul edinmediği ve padişahın tebaasından biriyle evlenmediği sürece, kendi doğduğu ülkenin hükümdarının tebaalığını herhangi bir zaman sınırlamasına bağlı olmadan koruyabilirdi – bu hükümler, Doğu Akdeniz'de yaşayan İngiliz ve Fransızların bu iki şeyi yapmasının kendi ülkelerinin yetkilileri tarafından neden yasaklandığını da açıklar. Ancak uygulamada, bu iki koşul bile sık sık ihlal edilirdi. Rum Katolik kadınlarla evlenen ama Fransa kralının tebaası olmaya devam eden 18. yüzyıl Fransızları olduğunu biliyoruz. 18. yüzyılda İzmir'deki konsoloslar, artık Fransızca konuşmayan birtakım adamların Fransız olduklarını iddia ettiklerini, ve daha önce de gördüğümüz gibi, yabancı cemaatin büyük olması ile ilgili konsolosa prestij kazandıran bir faktör olduğu için de Fransız kabul edildiklerini rapor etmişlerdi.[59] Ancak Katolikliğin "Fransızlığın" önemli, belki dile hâkim olmaktan da önemli, bir göstergesi olduğu anlaşılıyor. Belki de 18. yüzyılın ikinci yarısında, Sakızlı bir Rum Katoliğin, Ankara'daki Fransız tacirler cemaatine katılmayı becerebilmesinin nedeni buydu. Ve söz konusu kişinin, bir rakibi tarafından İstanbul'daki sefire ihbar edilmesinin bile, cemaatten, hiç değilse kısa vadede, dışlanmasına yol açmadığı anlaşılmaktadır.

Bütün bunlar, Osmanlı gayrimüslimlerinin ve hatta yeni Müslüman olmuş olanların, türlü çeşitli yabancılarla gündelik düzeyde genellikle oldukça yakın ilişkiler içinde olduğu anlamına gelmektedir. Fakat bu olgunun, işin içindeki Osmanlı tebaası tarafından yazıya dökülerek anlatıldığı haller çok enderdir. Kuşkusuz bu konudaki bilgisizliğimiz, kısmen bugüne ulaşabilmiş özel yazışmanın çok az olmasından kaynaklanmaktadır. Fakat buna ek olarak şunu da hesaba katmalıyız ki, söz konusu kişiler, bu tür ilişkileri anlattıklarında, kendi cemaatlerinin toplumsal normlarını çiğnediklerini kabul etmiş oluyorlardı. Sonuçta, 16. ve 17. yüzyıllarda, dini bölünme çizgilerini aşan sosyalleşmeler, sadece Osmanlı sınırları içinde değil, dışında da çok sorunlu bir şeydi.

18. YÜZYIL İSTANBUL'UNDA BİR YABANCI DÜŞMANI

Böyle özellikle dost canlısı insanların ne tür eleştirilere hedef olabilecekleri konusunda bilgi almak için 18. yüzyıldan kalma, yakın zamanda *Risale-i garibe* başlığı altında yayınlanmış bir anonim metne başvurabiliriz.[60] Günümüze kadar kaybolmadan gelen bu el yazması, 1720 (1132-3) yılına tarihlenir. Anonim yazar kısa metninde, aynı kentte yaşayan insanların, kendi indinde, kaba ve nezaket dışı olan davranışlarını saymıştır. Sözü edilen örneklerin çoğu başkentte geçmiş gibi görünmekle birlikte, kullanılan bölgesel ağız, yazarın aslen Batı Anadolu'dan olabileceği izlenimini uyandırmaktadır. Günümüz araştırmacıları bu metne "etnografik" yönü, yani o sırada seçkin olmayan Osmanlı çevrelerinde yaygın olup da bugün kaybolmuş olan âdet ve deyimlere yaptığı sayısız gönderme nedeniyle ilgi göstermişlerdir. Ancak biz kendi bağlamımızda, sadece anonim yazarın yabancılarla ilişkiler konusunda anlattıkları ile ilgileniyoruz.

Yazarın kendi kent toplumunun dışında kalan kimseye karşı hiçbir sevgi duymadığı bellidir. Zira ettiği küfürlerin epey bir miktarı, söylediğine göre sefil yoksulluklarını gizlemeye çalışan Geredeli Anadolu köylülerini (Türk), "medeniyet"ten bihaber olduklarını saklayamayan Bosnalı taşralıları ya da esir aldıkları Kazakları öldürmek yerine muhtemelen köle olarak satmak üzere İstanbul'a getiren Tatarları hedef alıyordu. Şiddetli küfürlerin bir kısmı da hasbelkader Müslüman cemaatine katılmış olan ama yazarın İslamiyet'e bağlılıklarından emin olmadığı insanlara ayrılmıştı: "Cizye belasına Müslüman olan, fakat hâlâ bir başka Rumla karşılaşır karşılaşmaz ana dillerinde konuşan Rumlar."[61] Bunların hepsi de tabii şu ya da bu tür Sünni Müslüman ve üstüne üstelik padişahın tebaasıydı. Onların bu yazarın onayını kazanmayı beceremediği koşullarda, gerçek yabancıların da en az onlar kadar hakaret görmüş olması şaşırtıcı değildir. Kalmuklara – yazarın onlarla nerede karşılaştığını merak etmek durumundayız – "köpek oğulları" diye küfredilmekte, ilk üç halifeye küfreden Şiiler "lanetlenmekteydi," Boğdanlılar "hain," Almanlar/Avusturyalılar "soyguncu" idi.[62]

Anonim yazarın hedefinde sadece çeşitli yabancılar değil, kâfirlere yakınlık gösteren yerliler de vardı. Dolayısıyla yazar dağarcığında kâfirlerle birlikte içki içen "dinsizler" için olduğu kadar, bu insanlarla karşılaştıkla-

rında sosyal nezaket kurallarına uyanlar için de çeşitli küfürlere yer veriyor. Yazar başka şeylerin yanı sıra, muhatapları Türkçe bildiği halde "kâfirlerin dili"ni konuşanlardan, bir "kâfir"den alışveriş yaparken arkadaşça konuşanlardan, gayrimüslimlerin evlerine misafir gidenlerden ve gayrimüslimlerin selamlarına kibarca yanıt verenlerden de söz etmekteydi.[63] Bütün bu suçlamaları, genel olarak Peygamber hadislerine veya daha yakın zamandan, Şeyhülislam Ebussuud Efendi gibi, Müslümanlarla gayrimüslimlerin hiçbir zaman birbiriyle temas kurmamasını sağlamayı iş edinmiş 16. yüzyıl fakihlerinin şer'i görüşlerine dayandırmak mümkündü.[64] Fakat anonim yazarımızın o kadar kötülediği bu işleri kimse yapmamış olsaydı, bunları yazmasına zaten gerek kalmazdı...

Bir Osmanlı Müslümanı ile bir yabancı arasında dostluk mümkün değil miydi?

İlk bakışta, bu sorunun yanıtı çoğu bağlamda "evet" olacakmış gibi gelir; ya da bir başka ifadeyle, hayatın normal akışı içinde böyle dostlukları engelleyen ürkütücü toplumsal engelleri, ancak biraz sıradışı şahsiyetler aşabilmiş olsa gerektir. Belki de kadınlar için durum biraz farklıydı, en azından, söz konusu yabancı, Osmanlıca öğrenmeye istekli ve 18. yüzyıl seyahatname yazarı Lady Mary Wortley Montagu kadar yetenekli ve enerji dolu olduğu takdirde.[65] Zira görünen o ki, İstanbul'un yüksek zümrelerdeki kadınları arasında, sosyal konum ve nezaket, yabancı kadınlarla temasta bulunmanın erkekler arasında olduğu kadar katı bir biçimde sınırlanmasını gerektirmiyordu. En azından eğer Lady Mary'nin mektuplarında bir parça gerçek payı varsa, kendisi ile veziriazamın yaveri olan kudretli kâhyanın eşi Fatma Hanım arasındaki ilişki, insanın dostluk diyeceği türden bir ilişkiydi. İki genç kadının birlikte misafirliklere gittiği anlaşılıyor ve Fatma Hanım Lady Mary'i veziriazamın karısıyla ve hatta hanedanın kadın üyeleriyle tanıştırmış gibi görünüyor. İngiliz seyahatname yazarı, herhangi bir Avrupa sarayında rahatlıkla kendi başına ayakta durabileceğini hissettiği bu İstanbul hanımının toplumsal becerilerine hayran kalmıştı.[66] Ancak Fatma Hanım'ın neler hissettiği konusunda bugüne ulaşmış herhangi bir tanıklık olmadığı için, bu sonuçlar varsayım olarak kalmak zorundadır.

Kimi Müslüman olan kimi olmayan eski yabancı köleler ile efendileri arasındaki kimi ilişkiler de ülkelerine dönenler tarafından öyle bir anlatılmıştı ki, insan, efendi-hizmetkâr ilişkisinin, insan kardeşliği duygusuna doğru evrilip evrilmediğini merak ediyor. Burada bir kez daha, normal koşullarda anlayışlı bir insan olmayan Nurembergli eski asker Hans Wild'a döneceğiz. Wild'ın kitabı Müslümanlarla ve gayrimüslimlerle tutuştuğu ve genellikle yumruklaşmayla sonuçlanan kavgalarla doludur. Ve bu kavgalar yüzünden sık sık çarptırıldığı cezalar, Wild'ın sıkı bir kavga gördüğü zaman heyecanla içine dalıvermesini engellememiş gibi görünmektedir.[67] Yine de edindiği pek çok efendinin en sonuncusu olan Kahire'deki bir yeniçeri subayından söz ederken üslubu değişir. Wild, Antalya'da ölümden kıl payı kurtulmasıyla sonuçlanan bir dizi felaketten sonra, Mısır'ın başkentine geri dönüp, en iyi dostu olduğunu söylediği bu zattan yardım istemeye karar verir. Yeniçeri komutanı Wild'ı yeniden hizmetine alır ve ona iyi davranır. Eski asker ve eski köleye gelince, o da orada yeniden yola çıkmak için yeterince para biriktirene kadar bir yıl kalır ve kendisine gösterilen konukseverliğin karşılığını ödemek için çok çalışır. İstanbul'a gelince Habsburg sefirinin hizmetine girer; bu sefir ona, muhtemelen eve döndüğünde iş bulmasına yardımcı olmak niyetiyle bir tavsiye mektubu verir. Bu metinde ve yazarın Habsburg ordusundaki eski komutanı tarafından verilmiş buna benzer bir belgede, Wild'ın "iyi efendisi"nden gördüğü yardımın altı kuvvetle çizilmektedir; eski kölenin ismi verilmeyen yeniçeri komutanı sayesinde hayatta kalmış olduğunu hissettiği bellidir.[68]

Fakat yine bu noktada da, insan, o Osmanlı zabitinin bütün bunlar hakkında ne düşündüğünü bilmek istiyor. Acaba o, Wild'ın Müslümanlığı kabul edişinin öyle çok da güvenilir olmadığının ve her şeyden önce, eski kölesinin evine dönmek istediğinin farkına varmış mıydı? Bunu herhalde hiç öğrenemeyeceğiz, yeniçeri zabitinin hizmetkârından Orta Avrupa'daki yaşam hakkında neler öğrendiğini de bilemeyeceğiz. Nihayetinde Wild'ın Arapçası ve Osmanlıcası tabii ki kusursuz değildi, ama eski köle gerektiğinde hikâye anlatmayı beceriyordu. Bu yanıtsız kalmış – ve yanıtlanması olanaksız – sorular, eğitimli Osmanlıların erişmek imkânına sahip olduğu, dış dünya ile ilgili bilgi kaynaklarına ilişkin bir dizi başka soruyu gündeme getiriyor. Bunları bir sonraki bölümde ele alacağız.

Sekizinci Bölüm

DIŞ DÜNYA HAKKINDA BİLGİ KAYNAKLARI

Politikalar oluşturmak, seferler tasarlamak, iş ilişkileri kurmak, köleler satın almak veya azad etmek, hacılara refakat etmek... Bütün bu faaliyetlerin yapılabilmesi için, padişahın toprakları dışındaki dünya hakkında en azından asgari miktarda veri olması şarttı. 1540 (946-7) ve 1770 (1183-4) arasında yaşayan bir Osmanlı'nın başvurabileceği kaynaklar, 19. ya da 20. yüzyıllarda yaşamış birinin erişme imkânına az çok sahip olduğu bilgilere kıyasla kuşkusuz kısıtlıydı; ulaşılabilen bilgiler de çoğunlukla eskimiş ve fazla güvenilir olmayabiliyordu.[1]

Fakat diğer taraftan 16. yüzyılda Avrupalılar tarafından yazılmış sözde ampirik seyahat anlatıları hakkında yakın zamanda yapılmış araştırmalar bu eserlerin de yanlış bilgilerle, belki yer yer dezenformasyonla dolu olduğunu göstermiştir. Rönesans döneminin Fransız, İngiliz veya Alman gezginleri, Grek-Roma âleminin coğrafyacı ve filozoflarının otoritesiyle aralarına mesafe koymak konusunda düşünülebilecek en büyük güçlükleri çektiler. Böylesine saygı duyulan otoritelerin, hakkında yazdıkları yerlere gitmemiş oldukları ve yanlışlığı besbelli iddialarda bulundukları hallerde bile, yerleri ve insanları kendi gözleriyle görmüş kişiler "kadim bilgeliğe" duydukları derin saygıyı aşmakta çok zorlandılar.[2] Dolayısıyla, yetersiz/yanlış bilgiler temelinde dünya görüşleri oluşturmak ve kararlar almak asla Osmanlılara özgü bir durum değildi.

Bu bölümde üç farklı kategoriden insanın Asya, Avrupa ve zaman zaman Kuzey ve Güney Amerika hakkında ulaşabildiği bilgi kaynakları üzerinde duracağız. Çünkü belirli bir grubun bildiklerinin daha geniş Osmanlı toplumu içine otomatikman yayılacağını varsaymak safdillik olacaktır. İlk olarak padişah sarayının ve idaresinin yüksek düzeylerdeki üyeleri vardı. Bunlar yabancı elçilerle veziriazam ve reisülküttab (reis efendi) ve baş tercüman gibi diğer görevliler arasındaki görüşmelerde geçen her konu hakkında bilgiye ulaşma imkânına sahiptiler.[3] İran, Viyana, St. Petersburg, Paris ve ele aldığımız dönemin sonunda Madrid ve Berlin saraylarına giden Osman-

lı elçileri 18. yüzyıl başlarından itibaren deneyimleri hakkında yazmaya resmi olarak teşvik edildiler. Bu anlatıların (sefaretnameler) pek çoğu saptanmıştır, ama çok azı basılı olarak mevcuttur.[4] Bu elçiler tarafından getirilmiş bilgiler, sadece üst mevkilerdeki az sayıda görevlinin ulaşabildiği ve en azından yazıldıktan sonraki ilk birkaç yıl başka herkes için yasak olan, *arcana imperii* [imparatorluk sırrı] özel kategorisini oluşturacaktır.

İkinci kategori, seyahat ve coğrafya ile ilgilenen ulemadan ve eğitim görmüş kişilerden oluşacaktır. Kâtip Çelebi ve çalışma arkadaşları gibi ünlü kişilerin oluşturduğu çevre ile Hollandalıların, padişaha sunulup sarayın ilgisini çeken *Atlas Minor* ve *Atlas Major* eserlerinin çevirisinin emanet edildiği Osmanlı coğrafyacıları bu gruba girer.[5] Kâtip Çelebi ve çalışma arkadaşı Ebubekir Dımaşki gibi kişiler Ortaçağ'ın Arap coğrafyacıları hakkında olduğu kadar, daha 16. yüzyılda bağımsız metinler halinde hazırlanan ya da Osmanlı vakayinamelerine dahil edilen sefer-i hümayun menzilnameleri konusunda da bilgi sahibiydiler. Ayrıca İstanbul'da yaşayan bu ulemanın bir kısmı Avrupa haritacılığıyla ilgilenmekteydi. 16. yüzyılın ünlü kaptan-ı deryası Piri Reis, Barselona ve Marsilya'nın yanı sıra Kıbrıs ve Girit de dahil olmak üzere Akdeniz'in tamamı hakkında bir gemici elkitabı hazırlamıştı. O bu eseri yazarken Kıbrıs ve Girit henüz Venediklilerin elindeydi.[6] Batı Hint adaları hakkında bilgi alınabilecek *Tarih-i Hind-i Garbi* adında, yazarı hâlâ bilinmeyen bir elkitabı bile vardı.[7] Bir başka tanınmış coğrafya tutkunu da, hem İran'a hem de Avusturya'ya giden ve ikisi hakkında da yazan, yorulmak bilmez gezgin Evliya Çelebi'ydi (1611-1683 sonrası / 1019-1095 sonrası). Evliya, hayal gücüne dayalı edebiyat ile olgulara dayanan aktarımın değişken –ve kafamızı karıştıran– bir karışımı olma özelliğine sahip seyahatnamelerini yazmadan önce coğrafya ile ilgili eserler okurdu.[8] Ancak gezilerinde Osmanlı sınırlarının dışında çok uzaklara gitmedi ve Evliya'nın Macar veya Doğu Anadolu sınır bölgeleri ötesindeki ülkeler hakkında olgulara dayalı bilgi ile ilgisi, Viyana dışında oldukça sınırlı kaldı.

Üçüncü kategorimiz padişahın "sıradan," yani yönetici sınıf üyesi ya da onların akrabası olmayan, tebaasından oluşacak. Bu üçüncü kategorideki bireyler bile, nüfusunun muazzam çoğunluğunu köylü ve göçerlerin

oluşturduğu bir âlem içinde, çoğu kent ve kasabalarda yaşayan çok ayrıcalıklı kişilerdi. Bu gruptakiler, genellikle, hiç değilse çok ağdalı bir üslupla yazılmamış Osmanlı Türkçesini okuyup yazabiliyorlardı, ancak Arapça veya Farsça bilmemeleri mümkündü. Ama kendilerinin okuyamadıklarını okutacak kimselere kolaylıkla ulaşabilecek durumdaydılar. Dolayısıyla, normal olarak İstanbul'da konuşlanarı ve sefer yaptıkları ülkeler hakkında asgari düzeyde de olsa bilgi edinrnesi muhtemel yeniçerilerin ve kapıkulu sipahilerinin de bu grupta yer alması gerekir. Fakat daha taşra kökenli bazı asker kişilerin, çoğunlukla rütbesiz askerlerin ve düşük rütbeli zabitlerin de bu kategoriye girmesi mümkündür. Hiyerarşinin daha üst basamaklarındakiler tabii yönetici gruba dahil olacaktır.

Dış dünya hakkında bilgi sahibi Osmanlıların bu üçüncü grubuna girebilecek adaylar arasında, 16. ve 17. yüzyıllarda iş gereği muntazaman Venedik'e, çok daha seyrek olarak da olsa Ancona'ya hatta Marsilya'ya giden tacirler vardı.[9] Bazı Osmanlı tacirlerinin Yemen ve Hicaz limanlarında bulunan çok sayıda Hintli işadamıyla ilişkileri vardı. Fakat bu Hintlilerin bazıları Kahire'ye, Halep'e hatta İstanbul'a da gelirdi. Bursa, İzmir ve başka yerlerdeki diğer Osmanlı tacirleri İran'daki ticaret ortaklarıyla konuşmak fırsatına sahiptiler. Kıyı bölgelerinde balıkçılar, denizciler ve geri verilmiş esirler çevrelerine Osmanlı sınırları dışındaki dünyayla ilgili fikirler aktarmış olsalar gerektir. Fakat günümüz tarihçileri açısından ne yazık ki, bu insanlar bilgilerini normalde yazılı olarak kayda geçirmezlerdi.

Avrupa'ya seyahat eden Osmanlılar arasında gayrimüslimlerin sayısı oldukça fazlaydı. Dilbilimsel sınırlamalarım nedeniyle, burada yaptığım değerlendirme ya çevirisi mevcut olan ya da yakın meslektaşlarının yardımıyla ulaşabildiğim yazarlarla sınırlıdır. Rum, Musevi ve Ermeni seyyahların çoğu tacir olmuş olsa gerektir, ancak aynı konumdaki Müslümanlar gibi onlar da anılarını yazmaya pek düşkün değillerdi. Bu incelemede kullanılan en kapsamlı anlatılardan biri, bağış toplamak için İngiltere, Fransa ve Hollanda'daki Musevi cemaatlerini dolaşan bir 18. yüzyıl hahamı tarafından yazılmıştı.

İşleri belirli bir düzeye ulaşan tacirler okuryazardılar. Ancak yabancı ülkeler hakkında bir miktar bilgi, yazılı kültüre ulaşma olanağı çok kısıt-

lı insanlar arasında da yayılmaktaydı. Hiç eğitimi olmayan paralı askerlerle denizciler bile muhtemelen "kâfirler" ile savaş veya "kâfirler" arasında esaret hikâyeleriyle dönüyorlardı. Buna ek olarak İstanbul'da yabancı ülkelerden göç etmiş işçiler vardı. Daha önce de gördüğümüz gibi, 18. yüzyılda bu tür göçmenler Venedik Dalmaçyası'ndan muntazam denilebilecek şekilde gelmekteydi.[10] Bu insanların çoğunun yazılı kültüre kendi güney Slav anadillerinde bile ulaşma olanağı yoktu; Osmanlıcaları da gerçekten sınırlı olmuş olsa gerektir. Fakat göçmen işçilerin de başkentte sosyal ilişkileri hiç yok değildi; özellikle de pek çok kere gidip gelmiş olanlar komşularına ve işverenlerine yaşamlarının zorlukları hakkında hikâyeler anlatmış olmalıdır.[11] Sıradan İstanbul sakinlerinin bu tür gündelik (rastlantısal) ilişkiler kanalıyla neler öğrendiğini yeniden kurmamızın hiçbir yolu yok, ancak bu tür bilgi kaynaklarının hiç önemi olmadığını varsaymak da yanlış olur.

Sefirlerden gelen bilgi: bazı genel düşünceler

Gördüğümüz gibi, sefaretnameler küçük bir grup bürokrat ve muhtemelen çoğunlukla padişahın kendisi tarafından, yani, yaptığımız sınıflandırmaya dönecek olursak, birinci grup mensupları tarafından okunmaktaydı. Ancak bu metinler, zaman zaman yapıldığı gibi, bir süre sonra vakayinamelere dahil edildikleri takdirde daha geniş bir okur kitlesi onlara ulaşabiliyordu. Bu tür vakayinamelerin okurları muhtemelen ikinci ve üçüncü grupların mensupları, yani ulema veya okuryazar kentlilerdi. Dolayısıyla bu metinler üst sınıftan ve kentli Osmanlıları devletler arası ilişkilerle bağlantılı çeşitli sorunlar hakkında bilgilendirme konusunda, sınırlı da olsa, belirli bir rol oynadı.

Eline kalem alan bir Osmanlı elçisinin ilk sorumluluğu gönderilmiş olduğu sarayda nasıl karşılandığını anlatmaktı. Bu karşılamayla bağlantılı merasim, sonuçta söz konusu yabancı hükümdarın Osmanlı padişahına ne kadar itibar göstermek istediğinin işaretiydi. Dolayısıyla saygın bir şekilde karşılandığını anlatmak, çoğunlukla elçinin görevini başarıyla yerine getirdiğini ilan etmek anlamını taşıyordu. Saray merasimlerinin nüansları kuşkusuz günümüz tarihçisinin ilgi alanı içine girmekle birlikte, başka konulara göre ikinci sırada gelme eğilimindedir.[12] Nihayetinde, biz esas

olarak Osmanlı diplomatlarının karşılaştıkları devletler ve toplumlar hakkında neler söylediğini araştırıyoruz. Yine de, en azından 18. yüzyıl başı ila ortası öncesinde, yazdıkları bize ulaşan yazarlar açısından bu türden gözlemler, birkaç istisna dışında, genellikle ikinci derecede önem taşıyan meselelerdi. Bu sıralarda Osmanlı padişahlarının elçilerinden sarayda nasıl karşılandıklarının ötesinde konular hakkında yazmalarını istemeye başladıklarına kuşku yoktur ve bu ilk kez Yirmisekiz Mehmed Efendi'nin 1720 (1132-3) Paris elçiliği ile bağlantılı olarak açıkça görülmektedir. Aktarılan sosyo-politik bilginin kalitesi söz konusu elçinin eğitimine ve kişiliğine bağlıydı. "Memalik-i mahrusa" sınırları ötesindeki dünyanın sistematik bir şekilde izlenip yazılması diplomatların ilgi alanına girmemekteydi.

Öyleyse böyle metinleri ayrıntılı bir şekilde tartışmak zahmetine neden giriyoruz? Bizim gösterdiğimiz ilginin ana nedeni Osmanlı elçilerinin raporlarında benimseyebilecekleri çözümlerin gösterdiği çok büyük bir çeşitliliktir, zira bütün sınırlılıklarına karşın bu anlatılar kesinlikle standartlaşmış değildi. Bazı yazarlar, gerçekten de kendilerini basit bir şekilde nasıl şerefle karşılandıklarını anlatmakla sınırlı tutarken, diğerleri, en azından Osmanlılarla ilgili meselelerin söz konusu olduğu yerlerde, Rus ve Habsburg saraylarına özgü daha genel davranış örüntülerini tartışmaktaydılar. Ve incelediğimiz dönemin sonuna doğru, bu resme belirli bir hükümdarın karakteri ve bizi çok ilgilendiren sosyo-politik bilgiler de önemli ölçüde girebilmekteydi.[13] Dolayısıyla daha önceki dönemlerde sözlü olarak aktarılmış olması gereken bilgilerin artık yazılı olarak aktarılması eğiliminin giderek geliştiğini gözlemleyebiliyoruz.

Ayrıca 16. yüzyılda ve hatta sonrasında da, Osmanlıların Avrupa sarayları hakkında edindikleri bilgiler, genellikle Hıristiyan saraylarıyla ve elçilerle müzakereye gönderilen gayrimüslimler tarafından toplanmaktaydı. Bazı hallerde bu aracıların konumu resmi değil yarı-resmiydi.[14] Fakat 1720'lerden (1132-42) itibaren bu tür bilgileri genellikle resmi konumları daha yüksek Müslümanlara toplattırma eğilimi giderek ağırlık kazandı. Dolayısıyla, 1821 (1236-7) Yunan ayaklanmasından sonra yeterince güvenilir bulunmayan (genellikle gayrimüslim) dragomanların (baş tercüman) işlevlerini devir almak üzere 19. yüzyılda kurulan Tercüme Odası'nın, 18.

yüzyıldaki öncelinden söz etmek mümkün. Ya da daha da genel anlamda, Müslüman elçilere verilen yeni yükümlülükleri, Fransız ve Venedik diplomatik servislerinin, tercüme işlerinin padişahın gayrimüslim tebaasına verilmeyip, hizmet ettikleri devlete tam bağlılık içinde olması gereken insanlar tarafından üstlenilmesini sağlamak için yaptıkları girişimlerle karşılaştırabiliriz. Dolayısıyla Osmanlı sefaretnameleri bu bakımdan, genellikle üst-orta seviye makam sahibi kişilerin artık kendilerine yöneltilmekte olan ve 1500'lerdeki veya 1600'lerdeki öncellerinin genellikle yerine getirmek durumunda olmadığı bir dizi talebe nasıl uyum sağladıklarını izleme imkânı veriyor.

Kısa süreli karşılaşmalar: 16. yüzyıl Hindistan'ında bir gemi kaptanı ve diplomat

Dönemimizin en başı için elimizde, elçi olarak gönderilmediği halde seyahatleri hakkında, daha sonralarının sefaretnamelerinin pek çok özelliğini sergileyen bir rapor yazan Osmanlı amirali Seyyidi Ali Reis'in benzersiz bir anlatısı var.[15] Seyyidi Ali Reis 16. yüzyılda Hindistan'a gidip deneyimleri hakkında yazmış tek Osmanlıdır. 1553 (960-1) sonlarında Hürmüz adasını elinde tutan Portekizlilerin Basra'da kıstırdığı Osmanlı gemilerini kurtarmaya gönderilmişti. Fakat şiddetli fırtınalarla Hint Okyanusu'na sürüklenerek donanmasını kaybetti, dolayısıyla da Osmanlı İmparatorluğu'na Babürlü topraklarını, Orta Asya'yı ve İran'ı çok zor ve tehlikeli bir yol izleyerek karadan dönmekten başka çaresi kalmadı.

Seyyidi Ali Reis'in hikâyesinin bu yönü bütünüyle inandırıcıdır. Ancak aynı zamanda akıllıca üstesinden geldiği olağanüstü zorluklara yaptığı vurgunun yazarın amacına hizmet ettiği de açıktır: Sonuçta okurlarına bıkıp usanmadan, insanın kendi memleketinin, veya hiç değilse Osmanlı padişahının memalik-i mahrusesinin dışında yaşamasının tam bir sefalet olduğunu anlatmıştır. Tabii, öykünün hepsi bu değildi; Seyyidi Ali Reis okurları için zaman zaman maymunların, papağanların ve Akdeniz kıyılarında bilinmeyen ağaçların kısa tasvirlerine yer veriyor, hatta karşılaştığı insanlar hakkında bazı "ön-etnografik" veriler aktarıyordu. Herhalde Osmanlı edebiyatına iyice yerleşmiş geleneksel "Hindistan'ın harikaları" te-

ması, altkıtaya gerçekten gitmiş birinin bu konular hakkında bir şeyler söylemesini uygun göstermekteydi. Fakat Seyyidi Ali Reis doğanın harikalarına ve Hint kentlerinde ve hükümdar saraylarında tanıklık ettiği insan faaliyetlerine dair daha kişisel tepkisini hiç dile getirmedi. Örneğin, eğer yükümlülükleri onu mümkün olduğu kadar çabuk dönmeye mecbur etmemiş olsa, şaşırtıcı şeylerle dolu bu büyüleyici yeri rahat rahat izleyip, incelemek isteyeceğini hiç söylemedi.

Yarı yolda kalan gemi kaptanı muhtemelen bu anlatıyı, Sultan Süleyman'ın İstanbul ve Edirne'deki sarayına döndükten sonra, başarısız denemeyecek bir şekilde uyguladığı stratejinin bir parçası olmak üzere yazmıştı. Zira korkularını hiç sezdirmemekle birlikte, yazar kellesini kurtarmak derdine düşmüş olsa gerektir. Bundan daha birkaç yıl önce (1553 / 960-1) Osmanlıların en seçkin haritacısı olduğu kanıtlanmış Piri Reis de Basra Körfezi'nde Portekizlilere gemilerini kaptırdığı için idam edilmişti.[16] Seyyidi Ali Reis'in anlatısı, kendisini savunma çabası olarak yorumlanırsa, yazarın bizlere çeşitli Hint ve Orta Asya saraylarında, ve bu arada Safevi sarayında nasıl saygıyla karşılandığına dair o kadar çok şey anlatmasını ve Osmanlı padişahına bağlılığını ve sadakatle hizmet ettiğini o kadar vurgulamasını açıklamak kolaylaşır. Donanma komutanı olarak verilen görevde başarısızlığa uğramış olsa bile, en azından yolculuğu tamamen boşuna olmamıştı. Osmanlı padişahına özel bir bağlılığı güçlü bir şekilde dile getiren bu deklarasyon ve beraberinde getirdiği birinci elden diplomatik bilgiler, yazara yüksek yerlerde bir miktar takdir kazandırmış görünmektedir. Ülkeye dönünce başka görevlere atanmış ve kitabını yazarken hararetle arzu ettiğini söylediği şekilde, yaşamını İstanbul'da sürdürmesine imkân verilmiştir.

Yazar Osmanlı başkentine dönmekte çok acele ettiğini tekrar tekrar söylemesine karşın, gerçekte Seyyidi Ali Reis Hint altkıtasında oldukça uzun bir süre takılıp kalmıştır. Bu durumun asıl nedeninden, yani Babür'ün oğlu İmparator Hümayun'un sarayında zorunlu olarak alıkonulmasından söz ederken, anlatı daha sonraki dönemlerin sefaretnamelerini çok andırır. Anlatılanlardan, yazarın şairliğinin ve nüktedanlığının Hümayun tarafından itibar gördüğünü öğreniriz, hatta Babürlü sarayının etki alanı

içindeki daha küçük hükümdarlardan alınmış övücü mektupların kopyalarına bile mazhar oluruz. Tabii Seyyidi Ali Reis bütün bu hükümdarların "Rum diyarı sultanına" bir tür hürmet gösterdiğinden bahsetmeyi ihmal etmez. Bunun dolaylı anlamı, kendisinin bir saray mensubu olarak sahip olduğu becerilerin Osmanlı İmparatorluğu'nun itibarını artırmak konusunda önemli rol oynamış olduğudur. Kanuni Süleyman yararına bu "propaganda" çabası Babürlü imparatorunun huzurunda yazarın Osmanlıların idaresi altındaki toprakların Hümayun'un hükmü altındakilerden çok daha büyük olduğu konusunda ısrar ettiğini iddia etmesiyle doruk noktasına ulaşır. Seyyidi Ali Reis'in kendisini potansiyel bir elçi olarak sunmak istediği, Hümayun'un daha uzun kalması konusundaki ısrarlı teklifini nasıl geri çevirdiği konusunda anlattıklarından da anlaşılmaktadır. Seyyidi Ali Reis teklife, kendisine bir elçilik görevi verilmesini sağlayabildiği takdirde memnuniyetle geri geleceği cevabını vermiştir.

Hümayun sonunda yazara ve beraberindekilere ayrılma izni verdi. Fakat tam yolcular yola çıkmak üzereyken imparator bir kaza geçirdi ve birkaç gün sonra öldü (26 Ocak 1556 / 13 Rebî'ül-evvel 963). Bu, Seyyidi Ali Reis'e kendisini "fikri sorulan bir devlet adamı" olarak sunma fırsatı veren bir olaydı. Dediklerine bakılacak olursa, hükümdarlarının ölümüyle darmadağın olan saray mensuplarına, yazar Osmanlı sarayında iyi bilinen bir davranış tarzını, yani ölümü bir süre gizlemeyi önerdi. Örnek olarak I. Selim öldüğünde alınan ve bu arada 1566'da (973-4) Sultan Süleyman öldüğünde de tekrarlanacak olan, önlemlerin alınmasını önerdi.[7] Buna uygun olarak haberciler, veliaht Celaleddin Ekber'e başkente gelecek zaman tanımak için, *urbi et orbi* [kente ve dünyaya] imparatorun sağlığının ve durumunun iyi olduğunu duyurdular. Bu arada Seyyidi Ali Reis bu kargaşa döneminden yararlanarak Babürlü topraklarından ayrılma girişiminde bulundu. Fakat bunu yapması engellendi. Zira Osmanlılarda da uygulanan bir kurala göre, ölmüş hükümdar tarafından verilmiş belgeler artık geçerli değildi ve Ekber'in, ölen babası tarafından verilmiş *laissez-passer*'i [geçiş iznini] onaylaması gerekiyordu.

Dolayısıyla Seyyidi Ali Reis, elçi unvanı olmasa da, bir elçinin pek çok işlevini yerine getirmiş görünmektedir. Bunlar yazıldığında artık öl-

müş olduğu için aksini iddia etme olanağı olmayan Hümayun'u İstanbul'daki padişahın üstün konumunu kabul etmeye ikna ettiğini bile iddia etti.[18] Ayrıca, Seyyidi Ali Reis beraberinde değerli diplomatik bilgiler getirdi. Eski Babürlü imparatorunun Safevi sarayına sürgün edildiği herhalde Osmanlı görevlileri tarafından bilinmekteydi; fakat siyaset sahnesine geri dönmesi, Agra'yı alması ve sonunda geçirdiği ölümcül kaza hakkında güvenilir haberlerin İstanbul'a ilk olarak Seyyidi Ali Reis tarafından iletilmiş olması çok muhtemeldir. Daha sonraları Osmanlı elçileri tarafından Hindistan hakkında yazılmış raporların çok ender olması bu anlatıyı daha da ilgi çekici kılmaktadır. Bu ülkeye zaman zaman ve az sayıda elçi gitmeye devam etti ve bu tür bir raporun bir yerlerde, kataloglara geçmemiş, Türkiye içindeki ve dışındaki kütüphanelerde çokça bulunan "mecmua"lardan birinin içinde gizlenmiş olması mümkündür.[19]

Elçilerden gelen bilgi: Osmanlı itibarının İran'da temsili

Seyyidi Ali Reis başlangıçta İran'dan geçmeyi planlamamıştı fakat Astırahan yüzünden çıkan Osmanlı-Rus çatışması nedeniyle böyle yapmaya mecbur kaldı. Yazar, Meşhed'den geçerken bu bölgenin irat olarak tahsis edildiği Safevi prenslerinin vezirleri tarafından kabul edildi ve anında, zorlu Sünni-Şii ilişkileri sorunu kendisini gösterdi. Yeni yapılmış olan Amasya barışında (1555 / 962-3) Safevilerin İslamiyetin üç halifesine beddua ve Muhammed Peygamberin eşi Ayşe'ye hakaret etmek âdetinden vazgeçeceklerine dair bir madde vardı. Fakat Safevi sarayında benimsenen Şiilikte Peygamberin tek meşru vârisi sayılan Halife Ali'ye muhalefet etmiş bu dört kişi, yani ilk halifeler Ebubekir, Ömer ve Osman ile Sitt Ayşe, Safevi ileri gelenleri açısından hâlâ çok tartışmalı kişiliklerdi. Anlaşıldığı kadarıyla, Safevi erkânı Seyyidi Ali Reis'i bu tartışmalı meseleler hakkında konuşturmak için ellerinden geleni yapmış, fakat yazarımız oltaya takılmayı reddetmişti. Ancak Peygamber'in soyundan gelenler (ehl-i beyt) şerefine şiir yazmaya hiç itirazı olmadı, böylelikle de Safevi sarayını ve İranlı ulemayı Sünni Osmanlı bakış açısından hiçbir kusur işlemeden tatmin etmiş, dolayısıyla da birtakım oldukça sıkıntılı meseleleri zarif ve uzlaşmacı bir tarzda sonuca bağlamayı becermiş oldu.

Eğer Ali Reis'e inanılabilecekse, baş meselesi, kendisi için nasıl bir tehlike yaratabileceğine bakmadan Osmanlı padişahının onurunu yüceltmek olmuştu. Dolayısıyla okurlarını Şah Tahmasp'ın Kanuni Sultan Süleyman'a tam bir itaat içinde olduğu konusunda temin ediyordu. Yazarın Safevi görevlilerin elinden defalarca kıl payı kurtulduğu koşullarda, bu iddiası Osmanlı sarayında herhalde şüphe ile karşılanmıştı. Ayrıca, Seyyidi Ali Reis'in Osmanlı hükümdarlarının savaşçı vasıflarını öykünülmeye değer örnekler olarak yücelttiğini görüyoruz. Safevi hazinesindeki çok ince işli halılar, ipekli kumaşlar, süslü keçeler ve işli çadırlar kendisine gösterildiğinde, büyük bir hükümdarın depolarında dokumalar değil, hızla silaha dönüştürülebilecek altın ve gümüş bulunması gerektiğini söylemişti. Seyyidi Ali Reis, geçmişteki İran yenilgilerine böyle bir dolaylı atıfta bulunarak kendi hükümdarını övmek ve ev sahibini utandırmanın yanı sıra, herhalde Safevi saray mensuplarının gözünde halılar ve değerli dokumalar iktidar simgeleri olduğu için böyle bir tutum takınmıştı.[20] Dolayısıyla belli ki yazar yazdıklarını Osmanlı padişahına her türlü koşulda gösterdiği sadakatin kanıtı olarak görüyordu; eserde Safevi sarayı hakkında bilgi kuşkusuz verilmekteydi, ancak anlattıklarının başlıca konusu bu değildi.

Kendi hükümdarının iyiliği için yurtdışında söylenen yalanlar: 18. yüzyıl başları İran'ında Osmanlı niyetlerinin üstünün örtülmesi

İran'a daha ileriki tarihlerde giden –bu kez "gerçek"– bir elçinin anlatısı olarak Ahmed Dürri Efendi'den söz edebiliriz. Ahmet Dürri Efendi 1721'de (1133-4) son Safevi İran şahına resmi elçi olarak gönderilmişti. Başkenti İsfahan'ı topraklarını istila eden Afganlılara kaptıran ve ertesi yıl ölen Şah Hüseyin tahtını Tahran'a transfer etmek zorunda kalmıştı.[21] Bu sırada, III. Ahmed'in veziriazamı Damad İbrahim Paşa fırsattan yararlanarak İran'ın batı vilayetlerini işgal etmeyi planlıyordu; bu da yayılmacılıkta Osmanlılardan aşağı kalmayan Rus çarı Büyük Petro ile bir anlaşmaya varılmasını gerektirmekteydi. Fakat bir yandan da, İbrahim Paşa, hem padişahın gücüyle şahı etkilemenin hem de Osmanlı İmparatorluğu'nu güç durumdaki Safevi erkânına dost bir devlet olarak sunmanın yararlı olacağı fikrindeydi. Osmanlıların uzun zaman kuşku duyulan yayılmacı emellerinin,

İran sarayının gözünde tam anlamıyla netleşmesi ancak 1724'te (1136-7) Şah Hüseyin'in ölümünden sonra olacaktı.[22]

Bu görev için seçilen Ahmed Dürri Efendi daha önce seçkin ama en üst düzeyde olmayan çeşitli kâtiplik makamlarında bulunmuştu. Bu görev süresince kendisine orta elçi statüsü ve *şıkk-ı sani defterdarı* resmi unvanı verildi. Dürri Efendi sınır boyundaki Van kentindendi ve Farsçayı iyi biliyordu, göreve seçilmesinin başta gelen nedeni de muhtemelen bu becerisi olmuştu. Dürri Efendi, Osmanlı padişahının Safevi sarayındaki itibarını vurgulamak için okurlarına büyük şatafatla kabul edildiğini, Vezir Rüstem Han'ın kendisini Tahran dışında 3000 kişilik bir kortejle karşıladığını anlatmıştı.[23] Kendisine gösterilen saygının altını daha da çizmek için, Dürri Efendi şahın, kendisine, mutfağından yemek gönderdiğini; fakat kendisinin bu nezaketten çok kısa süreyle yararlandığını bildirmişti. Dürri Efendi gönderilen yemekleri kabul etmeyi tümden reddetmiş olsa, herhalde bu ağır bir saygısızlıklık olmuş olurdu. Fakat öte yandan, elçinin, gönderildiği sarayın cömertliğine muhtaç olduğu izlenimini yaratmak da uygun olmazdı. Karşılıklılık kuralını (mütekabiliyet) korumak için Dürri Efendi kendisine hizmet etmek üzere gönderilen saray görevlilerine ayrıca para ve ipekli kumaş dağıttı.

Osmanlı elçisinin ilk kabulünde Ahmed Dürri'nin "Farsların Veziriazamı" olarak tarif ettiği devlet ileri geleni, hiç oyalanmadan *in medias res* [dosdoğru konuya] girdi ve Osmanlıların hangi vilayetleri ilhak etmeyi planladığını öğrenmek girişiminde bulundu. Buna karşın elçi, harfiyen aktarılmış gibi görünen uzun bir konuşma yaparak Safevi sarayını Osmanlıların saldırgan emelleri konusunda uyaran sınır hanının tamamen yanlış bilgi sahibi olduğunu iddia etti.[24]

Dürri Efendi'nin yürüttüğü müzakereler, yazıldığı sırada muhtemelen "devlet sırrı" idi, fakat Mehmed Raşid kısa bir süre sonra elçinin anlattıklarını vakayinamesine dahil edebildiğine göre bu gizlilik pek uzun sürmemiş olsa gerektir. Ayrıca daha 1735'te (1147-8) Dürri Efendi'nin, hem Türkçe hem de Farsça versiyonlarının bulunduğu anlaşılan metninin, P. Juda Krusinski SJ tarafından yapılmış bir Latince çevirisi basıldı.[25] Tabii, 18. yüzyıl ortasına gelindiğinde artık Safevi hanedanı yoktu, dolayı-

sıyla Dürri Efendi'nin raporu sadece tarihi açıdan ilgi konusuydu.[26] Fakat bunu İran'la ilgili başka elçi raporları izleyecekti, hatta aralarından 19. yüzyıl başlarında yazılmış bir raporda yol üzerindeki ana konaklama noktaları otuz bir minyatürle resmedilmişti; bu Matrakçı Nasuh tarafından 16. yüzyılda başlatılmış fakat daha sonra neredeyse unutulmuş bir gelenekti.[27]

Avrupa'daki elçilik görevlerine ilişkin raporlar

Avrupa saraylarına gönderilen elçilerin sayısı daha fazlaydı. Fakat daha önce de gördüğümüz gibi, 1700'den (1111-12) önce elçilerin resmi görevle gönderildikleri yabancı saraylar hakkında yazılı rapor vermeleri rutin olarak istenen bir şey değildi. Bunun sonucu olarak, Venedik muhtemelen 16. yüzyılda Osmanlı elçilerinin en sık ziyaret ettikleri Avrupa başkenti olduğu halde, elimizde bu seyahatlere ilişkin birinci elden hiçbir anlatı yok gibi görünmektedir, eşlik eden kâtipler de Osmanlı padişahı namına müzakere yürüten efendilerinin başarılarının kayıtlarını tutmamıştır.[28] Venedik'e giden elçilerin genellikle nelerle uğraştığını, yani Adriyatik bölgesinde ticaret yaparken soyulan Osmanlı tebaasının sorunlarıyla uğraştığını, ancak resmi belgelerden öğrenebiliyoruz (karş. 5. Bölüm). Venedik yetkililerinin İstanbul'dan gelen bu ziyaretçilere nasıl baktığına ilişkin bol dokümantasyon vardır; Osmanlı elçilerinin, kendilerinin de, görevlerindeki başarı ve başarısızlıkları hangi kıstaslara göre değerlendirdiğini bilmek çok iyi olurdu, onun için bu eksiklik daha da üzücüdür.[29]

Ancak mevcut sefaret raporlarına dayanılarak girişilmiş araştırma sayısı bile hâlâ olağanüstü sınırlıdır. Bu durum, hiç değilse kısmen, raporların pek çoğunun Osmanlı tarihinin çok ihmal edilmiş bir dönemi olmaya devam eden 18. yüzyıldan kalmış olmasından ileri geliyor olsa gerektir. Tabii bazı istisnalar vardır: Raab ırmağı üzerinde bulunan St. Gotthard manastırı yakınındaki savaştan (1664 / 1074-5) sonra, Mehmed Paşa yirmi yıllık bir barış yapmak üzere Viyana'ya gönderildi; kendisine ünlü gezgin ve yaratıcı yazar Evliya Çelebi eşlik etti. Evliya Çelebi'nin bu elçilik görevi hakkındaki anlatısı sadece hem gerçek hem de hayali, büyüleyici ayrıntılarla dolu olmakla kalmamış, aynı zamanda da bu türden bütün metinler içinde akademisyenlerden neredeyse en fazla ilgi gören metin olmuştur.[30] Özel-

likle "Kızıl Elma" ile, bir yanda "Alman gavurunun" daha fethedilecek başkenti, diğer yanda kendi kentlerini kutlayan Viyanalıların folkloru hakkındaki Osmanlı öykülerinin karışımı oldukça ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir.[31] Sefirin, buna kıyasla kısa ve ciddi olan kendi raporu, çok daha az ilgi uyandırmıştır.[32]

Osmanlı sefaretnameleri arasında 1720'lerden (1132-42) kalma bir diğer "star" vardır: Yirmisekiz Mehmed Efendi'nin, çocuk kral XV. Louis ve vekili Orleans Dükü Philippe'ye elçi olarak gönderildiği Paris ve Versailles ziyaretlerinin raporunu verdiği kitaptır. Elçilik görevinin tamamlanmasından kısa süre sonra Osmanlı sarayının inisiyatifi ile Fransızcaya çevrilen ve o zamandan beri defalarca yeniden basımı yapılan bu metin, ayrı bir monografiye bile konu olmuştur.[33] Ayrıca, yakın zamanda yayınlanan bir sergi katalogu içinde bu elçilik yolculuğu ile ilgili epey Fransızca kaynak ve bu arada büyük bir tablo genel kullanıma sunulmuştur.[34] Ahmed Resmi'nin 18. yüzyıl sonlarında yazdığı, Viyana ve Berlin'deki elçilik görevlerini ele alan rapor ise, o sıkıntılı yıllarda Osmanlı entelektüel ve politik yaşamına yapılmış önemli bir katkı olarak tahlil edilmiştir.[35] Yirmisekiz Mehmed Efendi'nin başlattığı geleneğin yolunda giden Ahmed Resmi'nin anlatısı, ziyaret ettiği iki sarayda nasıl karşılandığının basit bir tasvirinin çok ötesine geçer; bunun daha eski sefaretnamelerin kaçınılmaz ana temasını oluşturan bir konu olduğunu daha önce de görmüştük. Buna karşılık, Ahmed Resmi sosyo-ekonomik nitelikte pek çok gözleme yer vermiş, bu arada Prusyalı soylularının nasıl porseleni dekoratif amaçlı kullanma olanaklarının büyüsüne kapıldığını ve Kral II. Frederick'in, dışarıya para akışını asgari düzeyde tutmak için bu değerli malzemenin Prusya'da imal edilmesini teşvik etme çabalarını anlatmıştı.[36]

Osmanlı elçilerinin daha ileriki tarihlerdeki raporları bu türden daha da fazla "sosyo-ekonomik" bilgi içerir. İyi bir örnek Habsburg başkentini öykümüzün bitmesi gereken tarihten yirmi kadar yıl sonra, yani 1792'de (1206-7) ziyaret eden Ebubekir Râtib Efendi'nin eseridir. Fakat anlatısı o kadar hayranlık uyandırıcı gözlemler içermektedir ki, bir kereye mahsus olmak üzere bu dönem sınırlamasını göz ardı edeceğiz ve Ebubekir Râtib'in raporu "elçilerden gelen bilgi" irdelememizin son noktasını oluşturacak.[37]

Bu metin, bir bakıma, o sırada daha yeni tahta çıkmış olan Sultan III. Selim'in Osmanlı koşullarına uyarlanabilecek ve İmparatorluğun ayakta kalmasını güvence altına almaya yardımcı olacak Avrupa kurumları hakkında bilgi toplanması buyruğunun sonucu olarak ortaya çıkmıştı.[38] Ancak elçinin ilgisi hemen uygulanabilecek konularla sınırlı kalmamıştı. En ayrıntılı biçimde anlattığı kurumlardan biri Viyana Şarkiyat Akademisi'ydi. Burada geleceğin tercümanları ve zaman zaman diğer elçilik personeli Arapça, Farsça ve Osmanlıca eğitimi görüyordu. Erdel'deki Sibiu kentinde yer alan bir kütüphane de dikkate değer bir ayrıntıyla anlatılmıştı.

Ebubekir Ratib Efendi eğitimli Habsburg soylularının Osmanlı müziğiyle de ilgilendiğini kaydetmiş ve kendisi bu alanda yetkin biri olduğu için saz dinletileri yapılmasını sağlamış, dinletiler büyük beğeni kazanmıştı; bu dinletilere davet edilerek onurlandırılanlardan bazıları karşılığında kendi müzisyenlerini göndermişlerdi.[39] Dolayısıyla III. Selim'in müzik ve şiire karşı bilinen ilgisine uygun olarak, elçi, raporunu aynı zamanda Viyana "kibar kültürü"nü de ele alacak bir metin olarak yorumlamıştı, sadece Osmanlıların askeri alandaki etkinliğini artırabilecek kurumları anlatacak bir metin olarak değil. Ayrıca Osmanlı sarayını ince zevklere hitap eden müziğe çok değer verilen bir yer olarak sunması, Habsburg saray toplumuna karşı tavrın değişmekte olduğunu gösterir. 16. yüzyılda "kültür alanında rekabet" esas olarak Osmanlı ve İran sarayları arasında elçiler karşılıklı olarak gidip geldiği zaman meydana gelmiş, bir elçi "kâfirleri" ziyaret ettiğinde çok önemsiz bir rol oynamıştı. Öte yandan Ebubekir Ratib Efendi belli ki sadece müziğin Müslüman gayrimüslim ayrımına bakılmaksızın takdir edilebileceğine değil, aynı zamanda zengin bir müzik kültürü sergilemenin Osmanlı sarayının "nam"ını yüceltebileceğine de inanıyordu.[40]

Eski düşmanlar, yeni müttefikler

Osmanlı elçilerinin raporları üzerinde durmaya, ayrıntılı ve karmaşık edebi üslubuyla ünlü bir Osmanlı vakayinamesinin yazarı Vasıf Efendi tarafından yazılmış bir metinle devam edeceğiz.[41] Osmanlı İmparatorluğu 1787'de (1201-2) kendisini bir kez daha Rusya ve Avusturya ile savaş halin-

Resim 6. Ahmed Resmi'nin 1763'te geçit alayıyla Berlin'e girişi,
Staatsbibliothek-Preussicher Kulturbesitz Berlin'e ait gravür, YB 9012m. İzin alınarak yayınlanmıştır.

Resim 7. Padişahın mektubunu taşıyan Berlin'deki Osmanlı elçiliği kâtibi (1763 sonrası). Bu resim elçiliğin tamamını belgeleyen bir kostüm kitabı içinde yer almaktadır.

Kaynak: Resmin reprodüksüyonu, *Im Lichte des Halbmonds, Das Abendland und der türkische Orient* (Dresden ve Bonn: Staatliche Kunstsammlungen ve Kunst- und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, 1995) adlı sergi kataloğu içinde yer almaktadır, s. 277 ve 306, obje no. 352. Kostüm kitabının aslı Staatsbibliothek-Preussischer Kulturbesitz Berlin'e aittir; Sign. Libr.pictur. A151. Burada yayınlamak için izin alınmıştır.

de bulunca, hükümet İspanya krallığının mutlak tarafsızlığını güvence altına almayı gerekli buldu. Bir dostluk ve ticaret antlaşması, daha 1782'de (1196-7) imzalanmıştı. İspanya'nın özerk Osmanlı vilayeti Cezayir ile yeni yaptığı antlaşmanın etkileri hakkında bir şeyler öğrenmekte de yarar görülüyordu. Zira İngilizlerin Cebelitarık kalesine karşın, İber krallığı Atlas Okyanusu'ndan Akdeniz'e geçişi kontrol eden güçlerden biri olmaya devam etmekteydi. Dolayısıyla, Osmanlıların bakış açısından, İspanya kralı stratejik bir konuma sahipti, nihayetinde 1770'te (1183-4) Rus filosunun Doğu Akdeniz'de beklenmedik bir şekilde boy göstermesi Osmanlı bozgununa bir ölçüde katkıda bulunmuştu. İspanya ile kurulacak iyi ilişkiler bu gibi olayların tekrarının önüne geçebilirdi.

İspanyol ve Osmanlılar arasında resmi bir uzlaşmaya varılması alışılmadık bir yenilikti. İki devlet uzun süredir savaşmamıştı kuşkusuz. Fakat 18. yüzyıl ortalarına kadar İspanyol yönetiminin pek çok üyesi, İspanyol krallığının, yüzyıllardır geç Ortaçağ *Reconquista*'sının, yani İber yarımadasının Müslümanlardan "geri alınmasının," mirasçısı olmakla tanımlanmış bir kimliğe sahip olduğu kanaatindeydi. Böyle bir öz-imgeye sahip olmaları, tüm güçleriyle Katolikliği savunmaları ve bunun doğal uzantısı olarak da Müslümanları, Yahudileri ve Protestanları İber yarımadasından tasfiye etmeleri anlamına geliyordu. Yönetici seçkinler içinde bu siyasi geleneğin takipçisi olan güçlü bir hizip, İspanya'nın Hıristiyan devletler topluluğu içindeki itibarını büyük ölçüde yitirmeden bir "imansızlar" imparatorluğu ile resmi ilişki kuramayacağı tavrını benimsemişti.

Ancak 18. yüzyıl sonlarına gelindiğinde İspanyol yönetim çevreleri içindeki bir başka grup, *respublica christiana* [Hıristiyanlık âlemi] fikrini, İspanya dışında yerini çoktan, sadece kendi hanedanının ve devletinin çıkarlarını kovalayan egemen hükümdar kavramına bırakmış, modası geçmiş bir kavram olarak görmeye başladı. Buna göre, İspanya, Katolik Kilisesi'nin büyütülmesini kamu politikasının belli başlı meselelerinden biri olarak görmekteki ısrarıyla, sadece "imansızlarla" ticaretin avantajlarından başka devletlerin yararlanmasına izin vermiş oluyordu. Dolayısıyla 1782 (1196-7) antlaşmasını İspanyol tarafı açısından, siyaseti "laikleştirme" girişimi olarak görmek mümkündür. Antlaşmanın taşıdığı bu anlam, Osmanlılarla

ilişkilerin antlaşmanın kendi içeriğinin çok ötesine geçen bir iç tartışma konusu haline gelmesine yol açtı.[42]

Ancak Vasıf Efendi İspanya'daki meslektaşlarının hareket noktaları ve siyasal sorunları ile çok az ilgilenmekteydi. Kibar çevrelerle kurduğu ilişkiler ötesinde, elçiyi kişisel olarak ilgilendiren, bir edebi şahsiyetin ilgi alanına giren konulardı. Gidip gördüğü kitap koleksiyonlarını ayrıntılı olarak anlatan çağdaşı Ebubekir Ratib gibi, Vasıf'ın da El Escorial Manastırı kütüphanesi hakkında anlatacakları vardı. Burada, başlangıçta sansürü kolaylaştırmak amacıyla krallık kütüphanesinde toplanmış, fakat yakın zamanda kataloglanmış olan büyük bir Arapça elyazmaları seçkisi buldu.[43] Çok sayıda cildi bir yangında kül olan bu koleksiyonun zenginliği Vasıf Efendi'yi yine de epey etkilemiş, onu "kâfirlerin" elinde görmekten duyduğu üzüntüyü dile getirmişti.[44]

Çarların İmparatorluğunda

Gördüğümüz gibi, Rus İmparatorluğu 18. yüzyılın akışı içinde Osmanlı padişahlarının en tehlikeli olduğu söylenebilecek hasmı olarak ortaya çıktı. Bu nedenle St. Petersburg sarayına giden elçiler tarafından üretilmiş dokümantasyonu incelemenin 20. yüzyıl araştırmacılarının gözünde yüksek bir önceliğe sahip olmuş olması gerekirdi. Ancak durum böyle olmadığı gibi, yeni yüzyıl da bu konuya gösterilen ilgide büyük bir artışla başlamamıştır.[45] Rusya'ya giden Osmanlı elçileri arasında sadece, elçiliği süresince paşalık unvanına yükseltilen bürokrat Mehmed Emni Beyefendi (seyahati 1739-42 / 1151-5) ile Abdülkerim Paşa'nın (seyahati 1775-6 / 1188-90) raporları tam olarak modern okurun istifadesine sunulmuştur.[46]

Ruslar ve Avusturyalılarla yapılan savaşı sona erdiren ve Osmanlıların büyük başarıyla çıktıkları Belgrad barışının hükümlerine göre karşılıklı olarak elçi gönderilecekti. Padişahın elçisi olarak esir değiş tokuşunu güvence altına almak Mehmed Emni'nin işleviydi. Ayrıca bu işi düzenleyen bir belgeye Çariçe Anna İvanovna'nın imzasını alacaktı. Öte taraftan Osmanlı tarafı da Rus hükümdarlarına imparator unvanını teslim etmeye ve uzun zamandır anlaşmazlık konusu olan Azak Kalesi'ni yıkmaya razı olmuştu. Çariçenin Osmanlı elçisi Moskova'ya ulaşmadan ölmesi ve çok kü-

çük bir çocuğun çar olarak tahta çıkması birtakım güçlüklere yol açtı. Bu gerginlikler "pratikte" ayrıntılar üzerinde uzayıp giden anlaşmazlıklar olarak ifade buldu. Daha sonra Mehmed Emni, benzer nedenlerle, St. Petersburg'a kabul edilmeden uzun süre bekletildi.

Bütün bu gecikmeler, Mehmed Emni'nin yazdıklarında, yaşadıklarını aktarırken kullandığı ölçülü dile karşın hissedilebilen oldukça fazla hu-

sumete yol açtı. Osmanlı elçisi, özellikle Rus askerlerinin yaptığı ve savaşa hazır silahlarla yapılan bir geçit resmini de içeren gösterilere öfkelenmişti. Bütün bu gösteriler güya kendisi şerefine düzenlendiyse de, Mehmed Emni Beyefendi barış amaçlı bir heyet karşısında böyle "militarist" bir tavrın uygunsuz olduğu kanaatindeydi ve bunu söylemekten geri durmadı.[47]

Buna ek olarak, elçi üstlerini Rus muhataplarının alışkanlıkları konusunda Seyyidi Ali Reis ya da Ahmed Dürri Efendi'den çok daha içerikli ve ayrıntılı bir şekilde bilgilendirdi. Elçinin ziyareti sırasında Rus orduları büyük devlet statüsü 18. yüzyıl başlarında kesinlikle sona ermekte olan İsveçlilerle küçük bir savaştan daha yeni çıkmıştı. Mehmed Emni bu çatışma konusunda Rus bakanlık personeli tarafından kendisine verilen bilgiyi, Fransız elçiliğine bağlı Osmanlıca bilen bir soylunun aynı olaylar hakkında yaptığı yorumla karşılaştırıp kontrol etmek zahmetine girdi. Sonuçta elçi üstlerine, Rus yetkililerinin de tıpkı diğer Avrupalı devlet görevlileri gibi sır saklamaya çok meraklı ve önüne doğrulatmasına imkân olmayan bilgiler sürüverme eğiliminde oldukları bilgisini verdi. Elçiye aslında fazla önem taşımayan bir "zafer"in haberi, söz konusu çatışmanın varlığı kendisinden gizlendikten sonra veriliyordu.[48]

Rus sarayının elçiyi etkilemek amacıyla gezdirdiği görülmeye değer yerler arasında, kanalları, çoğu heykellerle süslenmiş gölcük ve çeşmeleriyle Peterhof bahçeleri Mehmed Emni tarafından uzun bir betimlemeye değer bulunmuştu. Elçinin kendisinin bahçe kültürüne merakı olup olmadığını bilmiyoruz. Sultan I. Mahmud, öncülü III. Ahmed'in "Frenk" tarzı bu tür süsleme elemanları konusundaki beğenisini paylaşmış, dolayısıyla da Mehmed Emni'ye Rus saray hayatının bu yönüne özellikle dikkat etmesi talimatı verilmiş olabilir.[49] Yazarın Osmanlı siyaset kurumu üyelerine Peterhof'un görünüşü hakkında bir fikir vermeye çalışırken kullandığı karşı-

laştırmalar da ilgi çekicidir: Örneğin, Neva ırmağının yanındaki engebeli kırlık alanı bir Arnavut köyüne benzetmiştir.[50] Fakat sonunda, Mehmed Emni, "Frenk sanat ve zanaatlarının" bir ölçü ve uyum duygusundan yoksun olduğu, bahçelerin çiçekten yana yetersiz olduğu ve bütün bunların yapılması için sarfedilmiş "hayvani" emeğin tümüyle beyhude olduğu değerlendirmesini yapmıştı.[51]

İlk adımların zorlukları: yeni bir bilgi toplama türü

Her dönemin elçileri, kuşkusuz siyasal taktikler ve diplomatik teamüller hakkında genel gözlemler yapmışlardı. Fakat daha önce de belirttiğimiz gibi, bunların yazılı olarak kayda geçirilmesi, ancak 18. yüzyılda Osmanlı diplomasi faaliyetinin parçası haline geldi. Bunun aynı zamanda, elçilik görevlerinin çok daha fazla olduğu bir çağda, geleceğin elçilerinin kendilerinden öncekilerin raporlarını okumasında yarar olmasından ileri geldiğini tahmin etmek mümkün, fakat şimdilik bu sadece bir varsayım. Yine de bu görüş lehine bir tez olarak 18. yüzyılın akışı içinde elçilik raporlarının daha içerik açısından daha zengin bir hale gelme eğilimi gösterdiğini, başka bir deyişle, yabancı saraylardaki siyasal teamüller hakkında bilgi vermeye önem vererek yazılan raporların arttığına işaret edebiliriz. Osmanlıların bu bilgileri gelecekte yapılacak müzakerelerde kullanabileceği açıktır.

Henüz yetkili kılındıkları başkentlere daimi görevli olarak yerleşmemiş Osmanlı elçileri tabii ki bilgi kaynakları saptamakta çoğu zaman güçlük çekiyorlardı. Mehmed Emni'nin Rusya'da Osmanlı Türkçesi konuşan bir muhatap bulunca ne kadar ferahladığı neredeyse elle tutulacak şekilde hissediliyor. Ayrıca üstlerine böyle birisini bulduğunu bildirmeyi gerekli görmüş olması da kayda değer bir durum; herhalde böylelikle, bilgi toplamak konusundaki becerisini kanıtlamış oluyordu.

Aynı zamanda bu yeni bilgi toplama tarzının, İran'dan çok Avrupa devletleri söz konusu olduğunda daha önemli sayıldığı anlaşılıyor. Dolayısıyla, profesyonel diplomat olma yolundaki Osmanlı devlet görevlilerinin, özellikle de reisülküttaba bağlı olanların, değişen güç ilişkilerinin daha fazla ve daha nitelikli bilgiyi zorunlu kıldığının farkında olduğunu varsayabiliriz. Böyle bir baskının gündemde olmadığı yerlerde, Os-

manlı görevlileri eski yöntemleri kullanmanın yeterli olduğunu varsaymış görünmektedirler.

Bu tür bilgilerin, eskiden olduğu gibi gayrimüslim aracılar tarafından değil, kendileri evsafında kişiler tarafından toplanabileceği ve toplanması gerektiği sonucuna varmış olmaları da mümkündür. Yine de bu elçi raporlarının daha dikkat çekici yönlerinden biri, bunlarda dini kaygıların, kuşkusuz ortadan kalkmamakla birlikte, tam da büyük bir rol oynamamış olmasıdır. Yazarlarımızın kendilerini, esas olarak kültürel bakımdan İslam dünyasının parçası olarak gördükleri anlaşılmaktadır. Nitekim Vasıf, El Escorial'deki Arapça eserlere yakın ilgi göstermişti, Ebubekir Ratib de Viyana Şarkiyat Akademisi'ne. İslamiyetin hâkimiyetinin yayılmasında padişahın oynadığı rolü yücelten çok fazla kalıba yer vermeyen bu gerçekçi rapor verme tarzı, bize, 19. yüzyıl ortasının "yeni tarz" Tanzimat dönemi görevlilerinin, tam tekamül etmiş bir halde Osmanlı İmparatorluğu'nda yeni açılan okullardan fışkırıvermediğini, aksine, Osmanlı elçileri tarafından oluşturulmuş onlarca yıl geriye uzanan bir geleneğin devamı olduklarını hatırlatmaya yarayabilir.

Dünyayı Osmanlı coğrafyacılarına göre kurmak

Bazı Osmanlılar 1500 (905-6) dolaylarından itibaren coğrafya hakkında yazmaya başlarken, Ortaçağ'da kendilerinden önce aynı konuda çalışmış ve –her ne kadar pratikte bazı bölgeler diğerlerinden oldukça fazla bilinse de– insanların yaşadığı dünyanın tamamını anlatmayı hedeflemiş Arap coğrafyacılarının yaptıkları çalışmaları biliyorlardı. Fakat henüz yaşayan bir akademik gelenekten yararlanırken sık sık yapıldığı üzere, Osmanlı yazarları da, pek çok örnekte, söz konusu verilerin toplanmasının üzerinden geçen zamanı pek sorun etmeden, rehberlerinin bulgularını kelimesi kelimesine almak eğiliminde oldular. Kâtib Çelebi örneğinde, bu yaklaşımın nedenlerine iyice açıklık getirilmiştir.[52] Anlaşılan o ki, Kâtib Çelebi sadece Nuh Tufanı'ndan beri var olduğuna inanılan çeşitli etnisitelerin göreneklerini, siyasal yapılarını ve dağılımlarını üzerinde durulmaya değer bulmuştur. Dolayısıyla, geçici olgu ve olaylar/görüngüler, yani olumsalın hükümranlığı altındaki bütün bir alan coğrafyacının ilgisine değer görülme-

miştir. Böylesine uzun erimli olguların, aradan geçen uzun yüzyıllar boyunca yıldızı parlamış ve dolayısıyla da eserleri kalıcı bir geçerlik kazanmış yazarlar tarafından pekâlâ keşfedilmiş olabileceği açıktır. Bu yaklaşım, Osmanlı araştırmacılarının, örneğin, Çin gibi büyük bir imparatorluğu ele alırken çoktan devri geçmiş Ortaçağ kaynaklarını kullanmakta neden sorun görmediklerini de açıklar.[53]

Osmanlı ulemasının bu bakışı benimsemesi, Grek-Roma Antikçağı'nın yazarlarına, hatta kendi dönemlerinin az çok kuşku götürür seyahatnamelerine, buna benzer –ve çoğunlukla yersiz– bir güven gösteren Rönesans ve hatta yer yer Rönesans sonrası Avrupası'ndaki meslektaşlarının durumunu andırıyordu.[54] 17. yüzyıl sonları ve 18. yüzyıl başları Hollanda coğrafyası hakkında yakın zamanda yapılmış bir incelemede, 1700 (1111-12) dolaylarında Hollanda'da çalışan yazarların, eserlerinden "tartışmalı/ihtilaflı" sayılabilecek tüm malzemeyi ayıklamak, böylelikle de verdikleri bilgiyi –modern bir deyim kullanmak gerekirse– "bağlam dışı bırakmak" (decontextualize) eğilimi vurgulanmaktadır.[55] Bu çalışma yönteminin sonucunda ortaya çıkan, Ortaçağ İslami kozmografya literatüründen ya da, kökenleri aslında çoğunlukla İslami kaynaklara dayanan Hıristiyan *Mirabilia*'dan* o kadar da farklı olmayan tarihsellik dışı bir resim oldu.

Burada tartışılan muazzam çeşitlilikteki olay ve olgular arasındaki bağlantı yoksunluğu bile *mirabilia* modelini anımsatmaktadır ve bu [kopukluk] Hollandalıların 1700 (1111-12) dolaylarında yayınlanan coğrafya eserlerinin, serseme dönmüş okurun önüne dökülmüş bir kırk ambara (cornucopia) benzemesine yol açar. Kuşkusuz Hollandalıların tasvirlerindeki doğruluk kadar alışılmadık ve yeni bir durum da içerikteki bu "kişiliksizliğin" nedeni olduğu ileri sürülen ticari gerekçelerdir: ihtilaf doğurma potansiyeline sahip tarihsel bağlamların resmin dışında bırakılması kitapların satışını kolaylaştırmaktadır.[56] Zira, Hollanda'da basılan atlaslarla sadece birbirleriyle sık sık savaşa tutuşan çeşitli ülkelerden Avrupalı alıcılar değil, Osmanlı sarayı da ilgilenmekteydi.

* Mirabilia: (Latince aslı: harikalar, mucizeler) Ortaçağ'da çoğunlukla Hıristiyan hacılar için yazılan kitap ve gezi rehberlerine verilen ad. Bunların içinde gezilecek yer ve anıtlar anlatılır ve genellikle fantastik anekdotlara ve öykülere de yer verilirdi –ç.n.

Ancak bir yandan da, ister Osmanlı olsun ister Avrupa, 16. yüzyıl coğrafyası sadece akademik ve ticari bir çaba değildi. Dönem, aynı zamanda Osmanlı donanmasının Akdeniz'deki muzaffer kariyerine başladığı ve Osmanlı kaptanıderyalarının ilgi alanlarını kısa süre içinde genişletip, Kızıldeniz ve Hint Okyanusu'na çıktığı bir dönemdi. Denizlerdeki genişleme daha modern keşiflere ve bu arada dünyanın Atlas Okyanusu gibi, Osmanlı varlığının çok sınırlı olduğu bölgelerine karşı bir ilgi uyandırdı. Hem Piri Reis hem de Seyyidi Ali Reis'in okyanus coğrafyasına ilgisini bu bağlamda görmek gerekir. Dolayısıyla gerilim sadece Ortaçağ coğrafya literatürünün geleneklerini sürdüren yazarlar ile çağdaş kaynakları tercih edenlerin çalışmaları arasında değil, aynı zamanda "okullular" olarak tarif edebileceğimiz kişilerle coğrafya bilgisine pratik nedenlerle ihtiyaç duyanlar arasındaydı.

İşleri daha da karmaşık bir hale getiren bir unsur da, coğrafyanın lüks bir şekilde üretilmiş kitapları almaya bütçesi elveren hali vakti yerinde kibar beyler için münasip bir ilgi alanı oluşturabilmesiydi. Zira, Marshall Hodgson'un terminolojisiyle "Orta Dönem" sonlarından beri, coğrafya, adabın, yani edebiyat ve bilimle uğraşan kültürlü birinin sahip olması beklenen genel kültürün parçası sayılmaktaydı. Bu gereksinmeyi karşılayabilecek, İslam dünyası hakkında yazılmış, Bizans gibi "kâfir" bölgelerine yapılan tek tük yolculuklara da yer veren anlatılar vardı.[57] Bu eserlerde çoğunlukla dini vurgu hâkimdi, yani nihai hedef, Yaradılışın hem "yinelenen özelliklerini" hem de "olağanüstü mucizelerini" tasvir yoluyla Yaradan'a saygıyı öğretmek ve doğru İslami davranış biçimini telkin etmekti. Bu eserlerde insanoğlu, Nuh Tufanı ile Kıyamet Günü arasındaki dünyevi âlemde eyleyen bir varlık olarak gösterilmekteydi. "Canavarlar ve mucizeler" bu dünya görüşünde kendilerine kolaylıkla yer bulmuşlardı.[58]

18. yüzyılın ortalarına kadar, bu literatürün genellikle "kozmografya" olarak adlandırılan başlıca Arapça metinleri Osmanlı Türkçesine sık sık çevrildi. Bu metinler, yazarlara kendi gittikleri yerleri ve sadece ikinci elden nakledebilecekleri başka yerleri tartışabilecekleri bir çerçeve sunuyordu. Örneğin Trabzon kentinin yerlisi Mehmed Âşık (1555 / 962 dolayları – 1598 / 1007 sonrası) Rumeli ve Anadolu hakkındaki oldukça sınırlı ortaçağ

anlatılarını, büyük ölçüde bizzat kendi gözlemleri sayesinde bildikleriyle tamamlamaya giriştiğinde, kozmografya çerçevesini benimsemişti. *Tarih-i Hind-i garbi* olarak bilinen geç 16. yüzyıl eserinin anonim yazarı da, Kuzey ve Güney Amerika hakkında yazdığı, özenli araştırmalara dayalı ikinci elden tasviri, kozmografya literatüründen geleneksel motiflerle (*topoi*) kurarken benzer bir yöntem izlemişti.[59] Padişahın tebaasının dış dünya hakkında edinebildikleri bilgilere Osmanlı coğrafyacıları tarafından yapılan katkılar özetlenirken bu son modeli hep göz önünde bulundurmak gerekir.

Dolayısıyla denizciler için yapılmış ve bugüne neredeyse hiçbiri ulaşmamış yayınları, araştırmacılar tarafından araştırmacılar için yazılmış kitapları ve zengin amatörü düşünerek üretilmiş eserleri birbirinden ayırabiliriz.[60] Bu bölümün başında belirlenen kategoriler açısından, kimi okurların uzman araştırmacılar ikinci kategorisine ya da okuryazar kentliler üçüncü kategorisine girmeleri mümkündür. Ancak farklı kategoriler tabii ki her zaman bir miktar örtüşmüş olmalıdır. Bunun nasıl meydana geldiğini anlamak için oldukça erken tarihlerde, bu incelemede ele alınan dönemin hemen öncesinde yazılmış bir esere, saraylı, sporcu ve ressam Matrakçı Nasuh'un resimlendirmeden yana çok zengin yol hikâyesine kısaca göz atacağız. Irak'ı 1533-6'da (939-43) Safevilerden alan Osmanlı ordusunun sefer sırasında geçtiği yerleri anlatan Matrakçı Nasuh, yaygın bir şekilde dağıtılmak üzere hazırlanmadığı belli olan bir kitap üretti. Tam tersine, sadece eserde bulunan çok sayıda minyatürün kitabın fiyatını fahiş düzeylere çıkartmış olacağı bile düşünüldüğünde, hedeflenen okur kitlesi Osmanlı sarayının yörüngesindeki çok ayrıcalıklı küçük bir grup olmuş olsa gerektir. Fakat öyle bile olsa, Matrakçı Nasuh'un yazdığı, *avant le lettre* [henüz böyle bir kavram doğmadan yaratılmış] basit bir "sehpa üstü süs kitabı" değildi. Matrakçı Nasuh'u coğrafyayı güzel sanatlardan ayıran o belirsiz sınırı keşfe çıkmış bir öncü olarak görmek daha anlamlıdır.

Matrakçı Nasuh'un 16. yüzyıl ortası İstanbul'unu işlediği harita gibi minyatüre daha yakından bakmak, bunu belki de en açık şekilde ortaya koyacaktır.[61] Minyatürde, bugün Beyoğlu'nun bulunduğu Galata sırtları, edebi bir metni resimleyen minyatür üslubunda selviler ve bahar çiçekleriyle kaplanmıştır. İstanbul'un yer aldığı yarımada ise, padişah sarayını,

Ayasofya'yı ve sonradan ortadan kaybolan bir dizi sütunun bulunduğu Atmeydanı/Hipodrom açık alanını daha iyi yerleştirebilmek için üçgen değil kare olarak gösterilmiştir. Oldukça fazla sayıda anıt ise, bu stilize imgelerle tezat oluşturacak şekilde, biraz hayal gücüyle bugün bile tanınmalarına imkân verecek tarzda betimlenmiştir. Yapıların stilize çizimlerine bir yandan da birbirleriyle mekânsal ilişkilerini göstermek konusunda büyük bir özen eşlik eder; bu noktada minyatür sanatçısı haritacı haline gelmiştir.

Matrakçı Nasuh'un saray mensupları için çalıştığı, kamu yapılarına yaptığı vurgudan apaçık bellidir. Minyatürde en önemli yer camilere, kalelere ve saraylara verilirken, özel konutların fazla izi görülmemektedir. Matrakçı'nın eserinin bu yönü, Orta Avrupa prenslerine 16. yüzyıl kentlerinin maketlerini yapanların kamu yapılarını çevrelerindeki evlere göre olduklarından daha büyük gösterme eğilimine denk düşmektedir. Ancak arada büyük bir fark vardır: Orta Avrupa'da çoğunlukla sokaklar ve meydanlar da aşırı ölçüde vurgulanırdı, oysa Matrakçı'nın resimlerinde tersi geçerlidir. İstanbul'un tek açık alanı Atmeydanı'dır, eski bir anayol olan Divanyolu bile görünmez. Bu betimleme tarzı, muhtemelen 16. yüzyıl Osmanlı şehirciliğinin önceliklerini yansıtmaktadır: kentin kurulacak mahallelerinin çekirdeği olarak anıtsal yapıların dikilmesi ve trafik akışına gösterilen sınırlı ilgi.

Çok az bir abartma yaparak, Matrakçı için gerçekten önemli olanın kentler ve kasabalar olduğunu, açık kırsal alana çok daha az ilgi gösterdiğini söyleyebiliriz. Anadolu'nun su yolları, dağları, bataklıkları ve boğazları, İstanbul'un yapılarıyla ilgili tasvirlerinde gördüklerimizden farklı bir şekilde, mekânsal ilişkilerine fazla dikkat gösterilmeden çizilmişti. Nehir ve derelerin çoğunlukla minyatürleri şeritlere bölen az çok yatay bir yol izlemesine bakılacak olursa, coğrafya değil de kompozisyon ölçütlerine göre yerleştirilmiş olmaları mümkündür. Belki de amaç Sultan Süleyman'ın her daim muzaffer ordusunun karşı konulmaz ilerleyişini betimlemekti.

Kuzey ve Güney Amerika'nın farkına varmak

Öte yandan, 16. yüzyıl Osmanlı coğrafyacıları arasında Piri Reis'in eseri bugün muhtemelen Matrakçı Nasuh'unkinden daha ünlüdür. Bu da

Piri Reis'in, sadece 1513 (918-19) tarihli bu Osmanlı çiziminde günümüze ulaşan bir Kolomb haritası hakkında erken tarihlerde bilgi sahibi olmuş olmasından ileri gelmektedir.[62] Ancak Piri Reis coğrafya çalışmalarının çoğunu 1540'tan (967-7) çok önce yaptığı için bunlar inceleme alanımızın dışında kalmaktadır. Yazarın, 1552-3'te (959-61) idam edildiğinde seksen yaşının üstünde olduğu anlaşılıyor.[63] Piri Reis kaptanıderyalık yapmıştı, dolayısıyla bu bilgileri bazı pratik amaçlarla toplamış olsa gerektir.[64] Ancak 1521 (927-8) ve 1526 (932-3) arasında Akdeniz kıyıları hakkında yazdığı kitap üzerine yapılan akademik tartışmalarda, bu eserin büyüleyici yanlarından birini oluşturan çok sayıda portolan haritasına karşın bugüne ulaşan el yazmalarının çoğunun gemide kullanılmak üzere yapılmadığı vurgulanmıştır. Tam tersine bunlar kütüphanelerde okunup incelenmek ve hatta bazı hallerde kibar beylerin çalışma odalarında zarif ayrıntılar olarak yer almak üzere yapılmış görünmektedir.

16. yüzyıl Osmanlı coğrafyacıları arasında Amerikalara ilgi yaygın olmamakla birlikte, sadece Piri Reis ile de sınırlı değildi. Bunlar arasında özellikle ilgi çekici olan biri, zamanının padişahını, muhtemelen II. Selim'i (1566-74 / 973-82) ve/ya III. Murad'ı (1574-95 / 982-1004) bu uzak kıtanın hiç değilse bir kısmını almaya teşvik etmeye çalışan *Tarih-i Hind-i garbi*, ya da "Batı Hint Adaları tarihi" kitabının anonim yazarıdır.[65] Bu siyasal önerilerin tam olarak nasıl yorumlanması gerektiği tartışma konusudur. 17. yüzyıl yazarı Kâtib Çelebi, hiç gerçekçi olmadığını düşündüğü bu tür önerileri çok hor görüyordu. Dolayısıyla, *Tarih-i Hind-i garbi* yazarının da aslında bunları ciddiye alınması niyetiyle yazmadığı, sadece saray üslubunca iltifatta bulunmakta olduğu ileri sürülmüştür.[66] Ancak anonim yazar Hint Okyanusu'ndaki Osmanlı zaferlerinin belleklerde henüz canlı olduğu bir dönemde yazıyordu ve oldukça kuşkucu biri olan Kâtib Çelebi'den daha iyimser olmuş olması da mümkündür. Hint Okyanusu'ndaki Osmanlı-Portekiz rekabeti ve Akdeniz'de İspanyollarla yapılan savaşlar düşünülecek olursa, yazarın, Habsburg İmparatorluğu'nun gücünü daha da artırmasına padişahların göz yummaması gerektiği fikrinde olması, sonuçta o kadar şaşırtıcı değildir. Bu siyasal soruna ek olarak anonim yazar, okurlarının coğrafya bilgisini artırmaya ilişkin daha soyut bir umudunu da dile getirmişti.[67]

Tarih-i Hind-i garbi yazarı kuşkusuz Piri Reis'ten sonra Yeni Dünya'ya ilgi gösteren ilk Osmanlı değildi. Asya anakarasını aşan gözüpek gezgin Seyyidi Ali Reis de okyanuslar üzerine bir kitap yazmış, burada Amerika hakkında, Portekizli bir gemi kaptanından edinildiği anlaşılan bazı bilgilere yer vermişti.[68] Fakat *Tarih-i Hind-i garbi* kitabının anonim yazarı kendisinden önceki Osmanlı yazarlarının eserlerini muhtemelen görmemiş, mevcut İtalyanca kitaplardan seçtiği bazı bölümleri büyük bir yetkinlikle çevirmek yolunu seçmişti. Asılları İspanyolca olan bu metinler, 16. yüzyılın son çeyreğinde bu konuda güvenilir kaynak olarak kabul edilmekteydiler.[69] Yazarın kendisi hakkında hemen hemen hiçbir şey bilmediğimiz için, İtalyanca versiyonların İspanyolca orijinal metinlere neden tercih edildiği belli değildir. Fakat anonim yazarın Müslüman olduğu bellidir ve Sefarad Musevileri cemaati dışındakiler için, Doğu Akdeniz'de İtalyanca bilgisi İspanyolcadan çok daha yaygındı.

Tarih-i Hind-i garbi'nin en çekici yanlarından biri nüshalarının çoğunda yer alan görsel malzemedir. Elyazmalarının bir kısmı Amerika kıtasını da içeren haritalarla resimlenmiştir. Yeni keşfedilmiş diyarlarla ilgili bilgilerin bu yeni edinilmiş bilgiye kafalarında yer açmaya dünden hazır olduğu söylenemeyecek insanların dünyaya bakışı içine nasıl dahil edildiğini belirlemeye çalışan tarihçi için bu resimler birinci sınıf birer kaynak oluşturmaktadır. Kuzey ve Güney Amerika'ya özgü çeşitli bilgilerin aktarılmasının, İspanyollar, Protekizliler veya Cenevizlilerle ilgili bilgi vermeyi de beraberinde getirmesi, işleri karmaşıklaştırmaktadır, çünkü en azından İspanyol ve Portekizliler Osmanlı padişahlarının baş siyasal hasımları arasında yer almaktaydılar. Dolayısıyla durum fazlaca gerçekçi bir şekilde betimlenmemiş olabilir. Osmanlı koşullarında tahayyül edilmesi veya yorumlanması güç bazı olaylar dışarıda bırakılıvermiştir. Örneğin minyatürlerin bazılarında İspanyolların Batı Akdeniz'e değil, Doğu Akdeniz'e özgü giysileri vardır ve aslında yabancı oldukları bir tek şapkalarından anlaşılmaktadır.[70]

Kâtib Çelebi ve çevresi

Osmanlı coğrafyası tarihçileri için, Kâtib Çelebi (1609-57 / 1017-68) çoktandır temel kişiliklerden biridir. Bu, kendisinin Avrupalı meslektaşla-

rının çalışmalarına gösterdiği ilgiden ileri gelmektedir. Bunları *Cihannüma* adıyla bilinen ve "dünyanın görünümü" olarak çevrilebilecek sentezinde bir araya getirmiştir. Bu eser 20. yüzyılda araştırmacıların dikkatini çekti, çünkü bu sonradan Osmanlı olan Erdelli İbrahim Müteferrika tarafından kurulan ilk Osmanlı matbaasında basılan ilk eserlerden biriydi.[71] Dolayısıyla, *Cihannüma* ve ondan iki yıl önce yayınlanan *Tarih-i Hind-i garbi*, 20. yüzyıl ortalarına kadar elyazması olarak kalan diğer coğrafya eserlerine göre daha kolay ulaşılabilir durumdaydı.

Kâtib Çelebi etkileyici ilmi siciliyle öncelikle diğer ulemadan oluşan bir kitleyi, yani ikinci kategori dediğimiz grup üyelerini çekmiş olsa gerektir. Fakat Veziriazam Damad İbrahim Paşa'nın yayın projesine gösterdiği ilgi düşünüldüğünde, okurları arasında bazı yüksek devlet ricali olmuş olması da muhtemeldir. Dini eğilimleri genellikle şeriata kesinlikle uyulmasından yana olan ve ulema zümresi dışında kalan eğitimli kentliler, yani üçüncü kategorimizin üyeleri de *Cihannüma* elyazmalarından çok miktarda satın almış görünmektedir. Kâtib Çelebi ve arkadaşları tarafından ortaya çıkarılan türden "pozitif bilgi"nin bu insanların dünya görüşlerine nasıl oturduğu bir gün yanıtlanacağı umudunu taşıdığım bir sorudur.[72]

Kâtib Çelebi için coğrafya, muazzam bir bibliyografya çalışmasını, İmparatorluğun bir vakayinamesini, dönemin siyasal iniş ve çıkışlarının tartışılmasını, Osmanlı donanmasıyla ilgili meselelerin anlatılmasını, kahve ve tütün hakkında bir incelemeyi ve daha pek çok yazıyı içeren geniş kapsamlı bir kültürel projenin parçasıydı.[73] Dahası, Kâtib Çelebi projeye başyazarın sahip olmadığı dil ve haritacılık becerilerini katan ve faaliyetlerini yazarın erken ölümünden sonra bile sürdürmeye istekli bir çalışma arkadaşları çevresi oluşturmayı başarmıştı. İslamiyeti yeni kabul etmiş kişileri ve en az bir Ermeni'yi kapsayan bu bilimsel işbirliği olmasa *Cihannüma* sürdürülemezdi, hele yayınlanması hiç mümkün olmazdı.

Kâtib Çelebi'nin coğrafi sentezinin çeşitli taslakları bugüne ulaşmıştır, fakat hiçbiri tamamlanmış değildir. Bu, yazarın oldukça modern görünebilecek bir endişesinden, yani mevcut "en son gelişmeleri" yansıtma arzusundan ileri gelmektedir. Osmanlı Rumelisi'ni, Bosna ve Macaristan'ı kapsayan bir ilk taslağı yazdıktan sonra, Kâtib Çelebi, kendi ifadesiy-

le "doğunun coğrafya literatüründe gavur ülkelerini anlatmak için yeterli malzeme bulamayacağını anlayınca" projeden vazgeçti.[74] Ancak eline geçen bilgileri bu taslağa eklemeye devam etti. Gerhard Mercator'un *Atlas Minor*'u 1653'te (1063-4) eline geçince, Kâtib Çelebi önce, din değiştirip Müslüman olan eski bir Hıristiyan rahibin yardımıyla bunu Osmanlıcaya çevirdi. Dahası, bu eserle karşılaştıktan sonra, kendi çalışmasının bütünüyle yeni baştan yazılması gerektiğine karar verdi. Buna 1654'te (1064-5) başladı, fakat projeyi tamamlayamadan oldukça ani bir şekilde öldü. *Atlas Minor*'daki ana kurguya uygun olarak, *Cihannüma*'nın ikinci versiyonunda dünya Doğu Asya'dan başlayıp batıya doğru ilerleyerek anlatılır. İkinci taslak Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu sınırlarında bittiğine göre, Anadolu Kâtib Çelebi'nin kendisi tarafından ele alınmamıştı, ancak çalışma arkadaşları 17. yüzyılda geçerli olan idari yapıya göre düzenlenmiş bir Anadolu tasviri ürettiler.[75] Dolayısıyla *Atlas Minor*'un Osmanlıca çevirisi ve *Cihannüma*'nın ikinci versiyonu, bu eserlere ulaşabilenlere Asya anakarası hakkında Japonya ve Çin gibi o zamana kadar pek az bilinen ülkeleri de içeren bir fikir vermiş oldu.

Kâtib Çelebi, bu bağlam içinde, yeni coğrafya kaynaklarını saptamak ve özümlemekle yakından ilgilenmekteydi. Dolayısıyla Kâtib Çelebi'nin insan yaşamının önemli özelliklerinin "Nuh Tufanı"ndan beri var olmuş özellikler olduğu varsayımı, coğrafya bilgisinin değişmez ve durağan olduğu anlamına gelmemekteydi. Osmanlı coğrafyacısı, muhtemelen, Ortaçağ'daki Müslüman meslektaşlarının bol bol gözlem yapmak fırsatına sahip oldukları noktalarda anlattıklarının kabul edilebilir olduğu kanaatindeydi; fakat Hollanda atlasları üzerinde yaptığı çalışmalar, sözü edilen meslektaşların hakkında hiçbir şey söylemediği, muazzam bir alana yayılmış memleketler olduğunu ortaya koymuştu. Bir başka ifadeyle, hayatta gerçekten önemli olan şeylerin hepsi de "çok eski zamanların mahsulü" olabilirdi, ancak bu "kadim şeylerin" hepsi henüz keşfedilmemişti. Dolayısıyla "eski"ye ulaşma imkânı kazanmak, yorulmaksızın "yeni"nin peşinden koşmak anlamına gelmekteydi. Fakat Kâtib Çelebi'nin kafa yapısı hakkında yaptığımız bu yeniden kurma, ileride yapılacak bilimsel çalışmalarla kanıtlanması ya da yalanlanması gereken bir önermedir.

Gayrimüslim Osmanlı tebaası ve seyahat yazıları

Osmanlı gayrimüslimlerinin çeşitli dillerde yazdığı metinler, kuşkusuz normalde Müslüman Osmanlılar tarafından okunup anlaşılabilir durumda değildi, dolayısıyla da dünyaya bakışları üzerinde doğrudan bir etkisi yoktu. Fakat öncelikle, Hıristiyanlar ve Museviler Osmanlı nüfusunun önemli bir bölümünü oluşturdukları için, onların dış dünya hakkında neler öğrenebildiği kendi içinde bizi ilgilendiren bir konudur. Buna ek olarak, gördüğümüz gibi, coğrafyacıların içinde yaşadığı İstanbul entelektüel dünyasında Müslümanlarla gayrimüslimleri ayıran kültür duvarları toplumun diğer kesimlerinde olduğu kadar yüksek değildi. Dolayısıyla Osmanlı gayrimüslimlerinin bir kısım bilgilerinin şu veya bu tarzda hiç değilse Evliya veya Kâtib Çelebi gibi kişilere aktarılıp aktarılmadığını kendi kendimize sormamız gerekir. Son olarak da, burada dünya görüşleri hakkında yapılmaya çalışılan tartışma bir sosyal çevrede bilinen bir şeyin o çevre dışındakilere aktarılmasının şart olmadığı ve belirli türde bilgilerin sadece küçük gruplar içinde dolaştığı varsayımına dayandırılmaktadır. Dolayısıyla, kendi dönemlerinde az çok gizli tutulmuş metinler bile, bizim için yine de daha yakından incelenmeye değer sayılmaktadır.

Osmanlı kökenli Musevi dünya gezginleri arasında en heyecanlı macera hikâyelerinden biri kuşkusuz Sason Hai le-Veit Qastiel (Qastiel evinden, muhtemelen Kastilya anlamında) tarafından aktarılmıştır. İstanbul'da doğmuş bir inci ve değerli taş taciri olan, çok çeşitli yerlere ve bu arada İtalya, Amsterdam ve Londra'ya da seyahat eden Sason, çoğunlukla mücevherlerin üretildiği bölgelere gitmişti. İnci için, geçici bir ticaret üssü olarak kullandığı anlaşılan Basra'ya gidiyordu, ilgilendiği değerli taşlar ise Etiyopya, Hint altkıtası ve bugünkü Burma'da bulunmaktaydı. 1703'te (1114-15) Sason İstanbul'a çok zengin bir adam olarak döndü ve annesine büyük bir yalı alabildiğini anılarına gururla kaydetti. Fakat daha sonraki yolculuklarında felaket darbesini indirdi: Sason Hürmüz'de bir servet, bugün Burma'da olan Pigum (Pega) limanında da yine büyük bir miktar para kaybetti. Sonunda bugün Afganistan'da bulunan Belh'e gitti ve hayatının sonuna kadar burada kaldı. Anılarında söylediği gibi, böylesine sefilcesine yoksul bir halde İstanbul'a dönmeye

utandı. Hikâyesini kimlerin okuyup gelecek kuşaklara aktarmak üzere sakladığını bilmek isterdik, fakat bu soruyu yanıtlamak için, ideal olarak, bu anıların (ve çevirisinin) yakın gelecekte bol miktarda açıklayıcı not ile yayınlanmasına ihtiyaç vardır.

Bir başka Musevi gezgin de Kudüs doğumlu Ha'im Yosef David Azulai idi.[76] Azulai 18. yüzyılın ikinci yarısında yoksul Hebron (Osmanlıca Halilürrahman) âlimleri yararına yerli Musevilerden bağış toplamak üzere Hollanda, Fransa ve İngiltere'ye gitmişti. Günlüğü muhtemelen aslında yayınlanmak üzere yazılmamıştı. Tuttuğu kayıtların pek çoğu yabancı bir ülkeye giden herkesin yakından bildiği engeller hakkındadır. Dolayısıyla gidilen yerlerin kültürel özellikleri kaçınılmaz bir şekilde ikinci planda kalmaktadır. Ancak, bugün kraliyet sarayı olarak kullanılan zengin süslemeli Amsterdam belediye sarayının ve hepsinin üstünde de botanik bahçeleri ile doğal ve insan yapımı nadide obje koleksiyonlarının da içinde yer aldığı bazı istisnalar vardı.[77] Azulai'nin genellikle süslemeli ve düzenli yerleri beğendiği anlaşılıyor, zira güncesinde altını çizdiği ve övgüyle söz ettiği nitelikler bunlar.

Dahası, Azulai'nin Hollanda yolculuğunun anlatısı içinde, en azından daha varlıklı Amsterdam Musevilerinin Hollanda toplumuyla ileri ölçülerde bütünleşmiş olduğuna ilişkin oldukça fazla işaret de yer alıyor. Seyyah sadece bu insanların bazılarının edindiği muhteşem mobilyalara değinmekle kalmıyor, ziyaretçilerin birini evde bulamadıkları zaman kartvizit bırakma alışkanlığından da sık sık söz ediyor. Ya da Azulai'nin zaman zaman, söz konusu kadın ve erkeklerin, kendisinin talep etmeye geldiği bağışlarla ilgili sıkıntılı konuya muhatap olmamak için hizmetkârlarına evde olmadıklarını söylettiklerinden kuşkulandığı görülüyor. Günce yazarı, yerel sinagogların, esas itibariyle Protestanlara ait olan özel kefaret ve ibadet günü âdetini devralmış olduğunu da kaydeder.[78]

Uzun süre Amsterdam'da yaşamış Rum tacir Stamatis Petru'nun mektuplarında, 18. yüzyıl Hollandası'ndaki yaşamın bir başka resmi, yine bir Osmanlı gayrimüsliminin gözlerinden izlenir.[79] Bu mektuplar, çok sıradan konulardan söz etmelerine karşın çok ilgi çekicidir, çünkü anlattıkları Stamatis Petru'nun ortaklarından Adiamantos Korais adında genç bir

Rum'un hayatıdır. Korais daha sonra Aydınlanmanın tanınmış aydın ve düşünürlerinden biri olmuştur (1748-1833 / 1161-1249). Tanışları arasında Musevi olmayan az kişi bulunan Azulai gibi Stamatis Petru'nun da sosyal çevresi esas olarak yerel Rum cemaatiydi. Fakat İzmir'deyken biraz Fransızca öğrenmiş olan Korais, Amsterdam'a tam uyum sağlamak için yazarımızın utanç verici saydığı belirgin bir gayret gösterdi.

Korais'in önce giyimi değişti, Rum tacirlerin giydiği uzun pelerinin yerini Fransız modasına uygun peruklar, dizlikler ve insanın üstüne iyice oturan ceketler aldı. Daha da vahimi, Korais bütün Avupa'da olduğu gibi Hollanda'da kibar çevrelerin dili olan Fransızcasını geliştirdi. Tıpkı Azulai gibi, Korais de doğal nadide obje koleksiyonculuğuna merak saldı; Petru'nun elinden geleceğin âliminin kendi koleksiyonunu yapmak için harcadığı paraya yanmaktan fazlası gelmiyordu. Korais Ortodoks kilisesinin ayinlerine ilgisini de kaybetti, "müzik için" Kalvinci ayinlere gitmeye başladı. Stamatis Petru'nun tüylerini diken diken eden son damla Hollandalı bir kızla nişanlanması oldu, ancak kız evlilik gerçekleşemeden öldü. Stamatis Petru, ne yazık ki (bizim açımızdan), genç Korais'in Hollanda toplumuna nasıl uyum sağladığına ilişkin daha fazla kanıt bırakamadı, çünkü, ileride Aydınlanmanın önemli kişiliklerinden olacak bu zat, bir noktada Stamatis Petru'nun kendisini izlediğini fark etti ve muhbiri evinden palas pandıras kovaladı.

Korais'in tacirlik kariyeri hazırlıklarının başarısızlığa uğraması, Hollanda toplumuna başarıyla uyum sağlaması ve daha sonra eğitimdeki parlak başarıları hakkındaki mektuplar karşısında genç adamın ülkedeki akraba ve arkadaşları epey şaşırıp vah vahlanmış olsalar gerektir. Yine de Petru'nun mektupları bizim için önemlidir, o dönemde yaşayanlar arasında yaygın olarak bilindiği için değil –çünkü bilinmediği açıktır– Korais'in Hollanda yaşamına ve âdetlerine uyum sağlamasını anlattığı ve böylelikle az da olsa kimi Osmanlı gayrimüslimlerinin böyle bir seçim yapabildiğini ve başarılı olabildiğini gösterdiği için önemlidir. Azulai ise, tersine, Hollanda'ya asimile olmak fikrine olabildiğince yabancı bir insan gibi görünmektedir. Fakat bu devlette yaşayan pek çok varlıklı Musevinin, Sefarad soyundan olmalarına karşın, aslında birçok bakımdan bi-

rer Hollandalı gibi yaşadığını o da belirtmişti. Azulai'nin döndüğünde anlattıkları Kudüs veya Hebron'daki camiası içinde belli bir miktar kafa sallamaya neden olmuş olabilir, fakat güncesi muhtemelen başkaları tarafından okunmamıştır.

Osmanlı gayrimüslimlerinin yayınlanmış seyahatnameleri İmparatorluk sakinlerinin dış dünya hakkındaki bilgisine olağanüstü bir katkı yapmış gibi görünmemekle birlikte, sözlü anlatımların ve özel mektupların gerçekten de belli bir etki yapmış olması akla yatkındır. Dahası, "bizim" dönemimizin sonlarına doğru, 18. yüzyıl sonlarında, okuryazar Ermeniler P. Ğugas (veya Ğugios) İnciciyan'ın (1758-1833 / 1171-1249) coğrafya eserlerinde dış dünya hakkında önemli miktarda bilgi bulabilmekteydiler. İnciciyan Mıkhitharist tarikatına bağlı Katolik Ermeni bir âlimdi, zamanının bir bölümünü İstanbul'da bir bölümünü de Venedik'te geçirdi.[80] Fakat bu ayrı bir hikâyedir.

Eğitimli kentli Müslümanın [dış dünya hakkındaki] bilgisinin izini sürmek

Nasıl sefaretnameleri okumak çoğu zaman birkaç üst düzey devlet görevlisinin ayrıcalığı olarak kaldıysa, Seyyidi Ali Reis'in ya da *Tarih-i Hind-i garbi*'nin yazarının eserlerinin de, eğer günümüze ulaşmış nüshaların sayısı gösterge kabul edilebilirse, tirajı düşük ya da en iyi ihtimalle vasat oldu. Bu durum, belli bir düzeyde eğitimi olan fakat coğrafya uzmanı olmayan insanların ne tür coğrafya bilgisine ulaşabildiğini değerlendirmeyi zorlaştırıyor. Bir kez daha, pek çok bilginin sözlü olarak aktarılmış olması gerektiğini vurgulamak yerinde olacaktır. Bu nedenle, Osmanlı başkentinde yayılmış olabilecek hikâyeler hakkında hiç değilse biraz fikir edinebilmek için dolaylı yollara başvurmamız gereklidir.

Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinin belirli bölümlerinin bu amaçla kullanılabileceğini savunuyorum. Bu yaklaşımın bazı ciddi sorunları olduğunu teslim etmek gerek. Çünkü Evliya Çelebi, günümüz Türkiye'sinde 19. yüzyıl öncesi Osmanlı-Türk edebiyatının muhtemelen en tanınmış temsilcisi olmakla birlikte, bu şöhret sadece 150 yıl kadar önce başladı. 18. yüzyılda çalışmaları sadece az sayıda insan tarafından bilin-

mekteydi ve bunların bir kısmı da muhtemelen yazarın hayatının son on yılını geçirdiği anlaşılan Kahire'de yaşıyordu. Diğerleri Osmanlı sarayının seçkin ortamından olmuş olsa gerektir. Dolayısıyla Evliya'nın anlattıklarının o dönemde yaşamış insanların coğrafyaya ilişkin düşüncelerinin şekillenmesi üzerinde doğrudan bir etki yaptığını iddia edemeyiz. Osmanlılar dışındaki dünya hakkında yazdıklarından bir örneği incelememizin nedeni bu değil. Fakat öte yandan, Evliya'nın batılı "kâfirlerin" ülkeleri hakkında anlattıkları, muhtemelen 17. yüzyıl İstanbul'undaki insanların bildiklerine veya inandıklarına denk düşen hikâyelerdi –çünkü hiçbir şey "havadan" icat edilmez.

Evliya'nın hiç de "ortalama bir kentli" olmadığı konusunda, tam tersine oldukça özgün bir insan olduğu gerçeğine dayalı itirazlar da yapılabilir. Evliya Çelebi, en az, tanınmış bütün Osmanlı yazarları kadar, belki de daha fazla seyahat etmişti ve birçok Müslüman coğrafyacının yazılarını okumuştu. Fakat o, kaynaklarını bir âlim, coğrafyacı ya da tarihçi gibi değil, daha çok somut veriler hakkında anlatılanları oldukça yeni bir yazı türü, yani romantik seyahatname yazmak için esin kaynağı olarak, yaratıcı bir yazar gibi kullandı.[81] Onun bu çalışma tarzı çok uzun süre yanlış anlaşılmış ve son yıllarda yapılan düzeltmelere kadar Evliya Çelebi'nin adının neredeyse güvenilmez "gezgin masalları" için kullanılan bir deyim haline gelmesine neden olmuştur. Son kırk kadar yıl içinde Evliya'nın anlattıklarını inceleyenler tabii ki sadece onun sanatsal niyetlerini değil, gerçekten çok iyi bilgi sahibi olduğu sayısız örneği de takdir etmek konusunda birleşmişlerdir. Buna karşın, bazen hiç ayak basmadığı yerler hakkında hikâyeler anlattığını yadsımaya olanak yoktur. Fakat yine, Evliya kadar özgün bir insan bile sonuçta içinde yaşadığı ortamın bir ürünüydü. Dolayısıyla, kanıtlamak olanaksız olsa da, Evliya Çelebi'nin sözlü edebiyat hakkındaki bilgisini vurgulamayı sevdiğini de göz önünde tutarak, egzotik yerler hakkında yazarken dönemdaşlarının dünyaya bakışlarına oldukça denk hikâyeler anlatmış olduğunu varsayabiliriz.[82] Ayrıca, 17. yüzyıl İstanbul'unda veya Bursa'sında, hikâye anlatıcılığının bir sanat biçimi olarak saygın bir yeri olduğunu ve asla sadece okuma yazma bilmeyenlere özgü bir eğlence olmadığını hatırda tutmamız gerekir.

Hollanda ve Hollanda yolu

Evliya'nın egzotik yerleri anlatış tarzının iyi bir örneği Hollanda ve Amsterdam kenti hakkında yazdıklarıdır. Yazarın yaşadığı dönemde burası Avrupa "dünya ekonomisi"nin merkezi kabul edilirdi.[83] İstanbul'da bir Hollanda elçiliği ve Hollandalı tacirler olduğuna göre, padişahların payitahtından hiç çıkmadan bu kent hakkında bilgi edinmek yeterince kolay olmuş olsa gerektir.[84] Kitaplarla haşır neşir olanların Hollanda atlaslarını duymuş, hatta incelemiş olması kuvvetle muhtemeldi; ve daha önce de belirttiğimiz gibi, bu yayınlar 17. yüzyıl dünya coğrafyasıyla ilgilenen hali vakti yerinde Osmanlılar için önemli bir bilgi kaynağıydı. Buna ek olarak, daimi olarak Amsterdam'a yerleşmiş oldukça fazla sayıda Ermeni tacir vardı ve bunların padişahın ülkesinde yaşayan akrabaları ve arkadaşları Hollanda'da hayatın nasıl olduğunu onlardan dinlemiş olsalar gerektir.[85] Dolayısıyla, diğer egzotik Avrupa kentlerinden farklı olarak, eğitimli Osmanlılar arasında Amsterdam ve çevresi hakkında yaygın birtakım fikirler olmuş olmalıdır. Bu insanların Evliya Çelebi'nin ve muhtemelen profesyonel hikâye anlatıcıların anlattığı olağanüstü masallara dair yazılı hiçbir tepkisinin elimizde olmaması talihsizliktir.

Hollanda ve Amsterdam'a atıflar Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinin altıncı cildinde yer alır.[86] Yazarın seyahati Uyvar'da başlamış ve anlattığına göre onu çeşitli ülkelere ve halklara götürmüştür. Bohemya, Alman prenslikleri ve Hollanda hakkında fazla bilgisi olmadığının yazarın kendisi de farkındadır. Bu yetersizliği açıklamak için, bir Tatar akıncılar ordusuna eşlik ettiğini söyler. Zamanın bütün Osmanlılarının bildiği gibi Tatar orduları normal olarak açık kırsal alanda ganimet toplamakla yetinir ve kural olarak müstahkem mevkilere saldırmazlardı.[87] Öte yandan, bu baskınlarda elde edilen başarıları anlatmak Evliya'ya öğretici bir macera öyküsü yazmak olanağı veriyordu, bu da muhtemelen hem kendisi hem de müstakbel okurları açısından, bu olayların meydana geldiği iddia edilen ülkelerden daha ilgi çekici bir konuydu.

Filimenk/Fiyaman, Nemse/Alaman, Leh, Çeh (Çek) ve İsfaç (modern Türkçedeki İsveçle karşılaştırın) iyi bilinen Osmanlı Türkçesi terimle-

ri olduğu halde, Evliya'nın sözünü ettiği halkları, krallıkları ve ülkeleri bir harita üzerine oturtmak neredeyse olanaksızdır. Evliya'nın anlattıklarından bütün çıkarabildiğimiz bu halkların Orta ve Batı Avrupa'da bulunmuş olması gerektiğiydi. Yazar bazı kentlerin, Eski Dünya topraklarını saran okyanusun yani Bahr-i Muhit'in kıyılarında olduğunu anlatıyordu. Bunların arasında muhtemelen Gdansk/Danzig'den türetilmiş Daniska adını görüyoruz. İsmi belki de Calvin'den türetilmiş, surlarla çevrili büyük Kallevine kentinin durumu, çözülmesi çok güç bir bulmaca gibidir. Evliya bu kenti, Daniska dağlarından doğan ve Bahr-i Muhit'e dökülmeden önce İsveç kralının topraklarından geçen çok büyük bir akarsu olan Vo nehrinin ağzı yakınına konumlandırır. Limanda Hollanda ve Donkarkız teknelerinin yanı sıra "Hint gemileri" (belki de Doğu Hint Şirketine ait "*Indiamen*" adlı gemidir) de bulunmaktaydı. Donkarkız, Dunkerque/Dunkirk'in Osmanlılaştırılmış versiyonu olması gerektiğine göre, benim tahminim, Evliya'nın, karmakarışık bir tarzda Atlas Okyanusu kıyılarıyla ticaret ilişkileri olan bir Baltık Denizi limanından söz etmekte olduğu yönündedir. 17. yüzyılda İsveç kralları Baltık denizinin doğu ve güney kıyılarında geniş topraklara sahip olduğu için, şimdilik Vo nehrinin adının bir şekilde Vistula ırmağının adıyla bağlantılı olduğunu da ileri sürmek isterim. Zira bu nehirden söz ederken Evliya'nın bir kez daha Baltık kıyılarına döndüğü açıktır. Bu bağlamda yazarımız uzun uzadıya bu bölgenin bir ürünü olan ve neredeyse başka hiçbir yerde elde edilemeyen amberden ve hoş kokusu nedeniyle çok değer verilen reçineden söz eder. Her halükarda, Kâtib Çelebi'nin dediği gibi, hikâyenin doğruluğunun sorumluluğu anlatanın boynunadır.[88]

Kallevine'den geliş ve oraya gidişte çoğunlukla deniz yolu kullanılmış olması gerekirdi, fakat Evliya'nın Tatarları, tabii, karadan yol alıyorlardı. Seyahatnamesinde yazar izlenen güzergâhı belirlemek niyetini ifade eder fakat sonuçta, ilgili başlık altındaki bölümde anlatılanlar beklentileri karşılamaktan uzak kalmaktadır. Açık ki Evliya, Çeklerin bölgesi olan Bohemya'nın –Shakespeare'in gölgesi– deniz kıyısında olduğunu ve kuzeyde Filimenk ülkesi ile sınırı olduğunu varsaymıştı.

Evliya'nın yarattığı Batı Avrupa tasavvurunda Hollanda önemli bir yere sahipti, en azından anlattıklarında bu bölgeye gönderme yapan çeşitli

terimlerin tekrarlanma sıklığına bakarak benim vardığım sonuç bu. İlk olarak, yazarın hem bir kentin hem de vilayetin adı olarak kabul ettiği "Holandiye" vardı. Fakat aynı zamanda sağlam bir kale olduğu anlaşılan "Amıstırdam"dan ve buna ek olarak "Filimenk Firengi"nden söz edildiğini de görüyoruz. Amsterdam dışında büyük bir Karış kenti vardı ki bunun neresi olduğunu belirleyemedim. Evliya'nın burasını Hollanda'nın ana limanı saydığı anlaşılıyor, zira Yeni Dünya'ya, Hindistan'a ve Çin'e giden Hollandalılara ait "üç bin" gemiden Karış'ı anlatan paragrafta bahsetmişti.[89]

Yazarımız ayrıca Hollandalıların bir kralı olduğunu, hatta bu kralın Karış limanına giren gemilerin sahibi olduğunu düşünüyordu. O sırada Hollanda oligarşik bir cumhuriyet olmakla birlikte, monarşik olmayan rejimler 17. yüzyıl ortası Avrupası'nda oldukça sıradışı idi. Yazara bilgi verenlerin, Oranje hanedanının *Stadhouder*'lerini –Hollanda cumhuriyetinin temsili organlarıyla ilişkileri genellikle gergin olan askeri komutanlar– aslında hizmet etmekte oldukları ülkenin "kralları" olarak anlatmış olmaları oldukça muhtemeldir. Evliya kubbeleri olan "kraliyet" sarayının bir tasvirini yapmış ama lütfedip burayı sadece uzaktan gördüğünü de itiraf etmişti. Zira bildiğimiz gibi, Tatarlar normal olarak müstahkem kentlere yaklaşmıyorlardı ve "Amıstırdam" da böyle bir yer olarak anlatılmıştı. Ülkenin çok sayıda nehir, göl ve kanallarının sağladığı özel koruma olanaklarının Evliya'ya Hollanda hakkında bilgi veren kişi ya da kişiler tarafından bilinmediği anlaşılıyor.

Ayrıca Osmanlı seyyahı farklı Hıristiyan mezhepleri arasında yolunu bulmakta zorlanıyordu; Katolikler ve –genellikle Kalvinci– Protestanlar arasındaki gerginlikler yine bizzat İstanbul'da diplomatik olaylara neden olduğu halde. Evliya, Hıristiyanlar arasında mezhep farkları olduğunu biliyordu. Fakat bu terim oldukça garip bir tarzda kullanılmaktadır: İslami bağlamda bu terim ayrıntılar konusunda görüş ayrılığı olan fakat hepsi de, bütün inananlar tarafından aynı ölçüde makbul sayılan fıkıh okullarını ifade eder. Ancak Evliya mezhep terimini, mensupları genellikle birbirlerini lanetlenmiş zındıklar sayan Hıristiyan kiliselerini anlatmak için kullanmıştı. Evliya'nın bakış açısından Hıristiyanlıktaki mezhepler devletler ve etnik gruplarla yakından bağlantılıydı, *cuius regio eius religio* ("tebaanın di-

nini hükümdar belirler") kuralının geçerli olduğu bir dönemde bu mantıksız bir varsayım değildi.

İsfaçlar (İsveçliler) için Osmanlı seyyahı "Luturyan" (Lutherci) terimini kullanıyordu. Buna karşın, dini bakımdan Hollandalılar İngilizlere benzetilmekteydi; başlıca Hollanda kentlerinde Kalvincilerin hâkim olduğu, Püritenlerin ise 17. yüzyıl ortası İngiltere'sinde yirmi yıl iktidarda olduğu hatırlandığında bu da akla uygundur. Evliya Hollandalılarla İngilizlerin, Paskalya öncesinde oruç tutmadığını biliyordu, bu oruca da "Nemse Kızılyumurtanın oruçları" diye çok renkli bir isim vermişti.[90] Ancak yazarın İngilizler ve Hollandalılar için "ateşperest mecusilerdir" (İslamiyet öncesi İranlılar gibi ateşe taparlar) ama kutsal kitapları İncil'dir derken ne demek istediği hâlâ belli değildir. Amsterdam'da yüksek kubbeli çok sayıda manastır olduğu iddiası da aynı şekilde hayret vericidir. Ortodoks kentlerde böyle kurumların bulunduğu bilgisi, herhalde Evliya'nın bunların bütün Hıristiyan ülkelerde olacağını varsaymasına neden olmuştu.

Avrupa sınırları: *quantité négligeable?* (bahse değmez mi?)

Hollanda bölgesini çeviren etnik ve siyasal sınırlara gelince, bunun da yazarı fazla ilgilendirmeyen bir konu olduğu görülüyor, belli ki hikâyesinin Tatar akıncıları Avrupa sınırlarını önlerine herhangi bir engel veya güçlük çıkmadan geçmişlerdi. Hakkında bilgi vermeyi planladığı tek konu dillerin çeşitliliğiydi; gittiği memleketlerin çoğunda bazıları uzman incelemelerine konu olmuş kelime listeleri topladı.[91] Fakat yazar kitabında "lisanı Filimenk-i pür-ceng" (savaşçı Hollandalıların dili) diye bir bölüm başlığına yer verdiği halde, metinde böyle bir liste yoktur. İstanbul'da Hollanda dili konuşan insan bulmak zor olmadığı için, insanın aklına, Evliya'nın seyahatnamesinin bu bölümünü, daha ileriki yıllarda, bu dili konuşanların çok daha az bulunduğu Kahire'de yaşarken yazmış olabileceği geliyor.

Evliya Avrupa halklarının dağılımı konusunda da fazla bilgi toplayamamıştı. Holandiye kentini ve civarını anlatırken, burada Lehlerin ve Çeklerin yaşadığını iddia etti. Çek kralı zafer kazandığında bölgeye hâkim oluyor, İsveç kralı savaşı kazanınca o devralıyordu. Bu dönemde, Bohemya kralı Habsburg hükümdarıyla aynı kişi olduğundan –Evliya'nın bu duru-

mun farkında olmadığı anlaşılmaktadır– burada ancak 1648'de (1057-58) biten Otuz Yıl Savaşlarındaki Habsburg-İsveç çarpışmalarına çok belli belirsiz bir atıfta bulunulmuş olması muhtemeldir.[92] İşin aslında "Hollanda" dönemin "Netherland"ını oluşturan "Yedi Vilayet"ten sadece biri olmakla birlikte, Evliya'nın "Holandiye" ve "Filimenk" terimlerinin çoğunlukla tek ve aynı siyasal olguyu ifade ettiğinin farkında olmaması da muhtemeldir. Evliya'nın coğrafyasında, Holandiye kentinin Hollanda'da değil, Baltık bölgesinde bir yerlerde bulunduğundan kuşkulanma eğilimindeyim.

Peki Evliya bunları niye yazdı?

Evliya Çelebi'nin, Osmanlı sınırları ötesindeki Avrupa'yı anlatırken, yazdıklarına Bursa ya da Diyarbekir'i ele alırken yaptığından çok daha fazla hayal gücü ve hikâye-anlatıcılığı katmış olduğu bellidir. Viyana hakkında yazarken, imparatorluk başkentinde haftalar geçirdiği için aktaracak çok fazla bilgisi vardı. Benim anladığım kadarıyla, Evliya'nın Hollanda'ya yapılan baskın hakkındaki hikâyelerinin ana fikri şudur: İşte canlı ticarete ve ambarlar dolusu zenginliğe sahip uçsuz bucaksız zengin topraklar ve kentler; çok sağlam duvarlarla çevrili bu kentlerin alınması güç ama kırsal baskınlara açık öylece durmakta, akıncı buralardan neredeyse elini kolunu sallaya sallaya köle toparlayıp gidebilir. Bunun, kraliyet Macaristan'ı sınır bölgeleri veya çarlar diyarı sınırındaki güney stepleri dışındaki yerlerin 17. yüzyıldaki durumuna ilişkin gerçekçi bir değerlendirme olmaması, şu anki konumuz açısından önem taşımıyor. Esas sorunumuz böyle bir hikâyenin anlatılmasının nedenlerini anlayabilmek. Evliya, büyük ihtimalle, özellikle Osmanlı ülkesi dışındaki topraklar söz konusu olduğunda, hatta bazen çok iyi bildiği yerlerde bile, kendisi için öncelik taşıyan meselenin doğru bilgi vermek olmadığı kanaatindeydi.[93] Dolayısıyla, coğrafya hakkında en iyi ihtimalle zayıf bir fikre sahip, yeni Müslüman olmuş Avrupalılardan pekâlâ İstanbul'da dinlemiş olabileceği, karışık anlatılarından yararlandı. Böyle hikâyeler anlatarak, Orta Avrupa'da yeni fütuhat savaşlarına girişmekten yana bir hissiyat oluşturmayı ummuş olması da mümkündür, fakat bundan emin olamayız –Evliya'nın bunları 1683'teki (1094-5) ikinci Viyana kuşatmasının hemen öncesindeki onyıllarda yazdığını göz önünde tutmak gerekir.

Bir başka açıdan bakıldığında, Evliya'nın böyle yazmış olmasının nedeni dönemin sözlü edebiyatındaki yaygın rivayetlere bağlı kalmış olması olabilir. Fakat bu ancak edebiyat uzmanlarının yanıtlayabileceği bir sorudur. Ya kendisini dinleyenler, bunu onaylamışlar mıydı? Her ne kadar bu sorular önemli olsa da, en azından onaylanıp onaylanmadığı sorusunun yanıtı yoktur. Olmamasının nedeni de basittir: Evliya'nın hikâyelerini sözlü olarak anlattığını dinleyen insanlar tarafından yapılmış hiçbir yorum yoktur elimizde. Elyazmasına gelince, eserin küçük bir uzman çevresi dışında duyulması ancak 19. yüzyılda olmuştur. Bu nedenle, Evliya'nın dönemindeki okurların bize yol gösterebilecek tepkilerine de sahip değiliz. Yazarlarının meslektaşları ve ardılları tarafından okunmuş bilimsel coğrafya eserlerinin kenarlarına düşülen, ve örneğin *Tarih-i Hind-i garbi*'nin anonim yazarı tarafından yapılan iddiaların benimsendiğine ya da reddedildiğine ilişkin çok değerli işaretler veren notlarla kıyaslanabilecek türden hiçbir şey mevcut değildir.[94]

Sonuç

Bu bölümde, mevcut birincil kaynakların sunduğu tüm olanakların tüketildiği iddia edilemez; okuduğunuz bölüm, bugün mevcut araştırmaların, dışarıdan biri tarafından yapılmış bir özetinden fazlası değildir. Kuşkusuz en aşikâr boşluklardan biri, yabancı saraylara elçi olarak gidenler haricindeki Osmanlı tebaasının, Osmanlı ülkesi dışındaki dünya hakkında 18. yüzyılda yazdıklarıdır. Ebubekir Dımeşki'nin uzmanlık alanı olan coğrafyada kendisinden sonra gelecek birilerini eğitmediğini ya da Osmanlı entelektüelleri arasında Rusya'nın 18. yüzyıldaki genişlemesine hiçbir ilgi duyulmadığını düşünmek güç.[95] Fakat konuyla ilgili eserler gün ışığına çıkarılmamış ya da en azından 20. yüzyıl tarihçileri tarafından büyük ölçüde göz ardı edilmiş olabilir. Bu durumun bir nedeni olarak, Osmanlı 18. yüzyılını hor görme eğilimini anmak zorundayız; ne yazık ki bu, sınırlı bir meraklılar çevresi dışında hâlâ oldukça yaygındır. Buna ek olarak, 1700'lerde İstanbul'da çalışan yazarlar muhtemelen Avrupa kaynaklarını kendilerinden öncekilerden daha geniş biçimde kullanmışlardı. Modern tarihçiler bu nedenle, daha geç bir çağın coğrafyacılarını özgün değil, başkalarının türe-

vi saymış ve dolayısıyla da ciddi bir şekilde incelenmeye değer bulmamış görünmektedirler.[96] Fakat bizi burada ilgilendiren konu, bilimsel özgünlük değil, eğitimli Osmanlıların dış dünya ile ilgili fikirleri olduğu için, 20. yüzyıl araştırmacılarının konuya ilgi göstermemiş olması büyük bir engel oluşturmaktadır.

Kendisini hissettiren bir başka güçlük daha vardır. Arapça veya Osmanlı Türkçesi yazan Müslüman ulemaya ek olarak, Museviler, Rumlar ve Ermeniler de Osmanlılar dışındaki dünya hakkında bazı eserler yazmışlardır, fakat bu noktada aşılması gerçekten güç bir dil engeliyle karşılaşılmaktadır. Dolayısıyla, örneğin Ermeni tarihçiler tarafından yazılmış coğrafya eserleri, çok istisnai olarak Osmanlılar konusunda çalışan tarihçilerin normal olarak hâkim olduğu bir dile çevrilmiştir.[97] 18. yüzyılın ikinci yarısında Rumların denizcilik faaliyetlerinin çok yayıldığı koşullarda, muhtemelen Osmanlı Hıristiyanlarının yabancı ülkelerde kurdukları ilişkiler hakkında söyleyecek sözü olan Rum yazarlar vardı, ve *mutatis mutandis* benzer bir durum Museviler için de geçerlidir. Fakat bütün bunları toparlayacak olursak, bu yazarların çalışmaları, hangi dinden olursa olsun eğitimli 18. yüzyıl Osmanlılarının, Osmanlılar dışındaki dünya hakkında edinebildiği bilgiler açısından incelenmemiştir; bu kitapta yürütülen tartışmada, böyle bir talihsiz durumda elden gelen yapılmaya çalışılmıştır.

Burada olduğu gibi bir gözden geçirme işine girişildiğinde, Osmanlı tebaası tarafından yapılmış coğrafya çalışmalarında oldukça büyük bir süreklilik eksikliği olduğu izlenimine kapılmamak güç. Birçok yazar dış dünya ile ilgili bilgileri az çok kişisel girişimleriyle edindiler ve kuşaklar arasında bilgi aktarıldığını sadece Kâtib Çelebi ve arkadaşları örneğinde izleyebiliyoruz.[98] Üstelik, kurmaca bir çevre içindeki Osmanlı kahramanlık öykülerinin Evliya Çelebi'nin olası okurları olarak hedef aldığı kitle açısından kabul edilebildiği koşullarda, *Tarih-i Hind-i garbi*'nin yazarı ya da Kâtib Çelebi tarafından büyük çabalarla elde edilmiş somut bilgilerin eğitimli Osmanlı kamuoyuna kolaylıkla "süzülüp inmediği" sonucunu çıkartmamız mümkün. Bu ne yazık ki günümüzde de sıkça yaşanan bir durum, özellikle de Avrupa veya Kuzey Amerika'da "eğitimli kamuoyu" içinde Osmanlı dünyası hakkında bilgi yaymaya çalışan bilim adamları açısından.

Fakat tabii bu, yapılabilecek çeşitli yorumlardan sadece olasılık dahilinde olan bir tanesidir. Nihayetinde, 1970'lere kadar, Kuzey Amerika hakkında somut verilere dayalı bilgi kolayca erişilebilir olduğu halde, çizgi roman ve sinemalardaki kurmaca "Vahşi Batı" bütün dünyada zevkle izlendi. Osmanlı okurları arasında da benzer bir ruh halinin yaygın olup olmadığını kim bilebilir? Ayrıca Kâtib Çelebi gibi yazarlar tarafından üretilen "somut sağlam bilgi" ile muhtemelen "ortalama okur ya da daha doğrusu dinleyici" tarafından tercih edilen macera romanını birbirinden koparan bir uçurum olduğuna ilişkin izlenimimizin ne ölçüde doğru olduğunu gerçekten bilmiyoruz. Bu iki aşırı uç arasında, pekâlâ, henüz farkına varmadığımız bilgi aktarımları sonucunda ortaya çıkmış ara aşamalar olmuş olabilir.

Sefaretnamelere ve Seyyidi Ali Reis gibi elçi-benzeri kişilerin anlatılarına gelince, bu metinler, ulaşabilen ayrıcalıklı Müslüman Osmanlıların yabancı diyarlar hakkında bulabilecekleri en emin bilgi kaynakları arasındaydı. Dolayısıyla bu metinlerin "yayın tarihi" denilebilecek konuyu araştırmak acil olarak gereklidir. Yazarların, kendi görevlerindeki başarılarını vurgulamak üzerine başka meseleleri dışarıda bırakmak ölçüsünde yoğunlaştığı metinlerde bile, karşımıza yol üzerinde geçilen yerlere ilişkin bilgiler ve yabancı saray erkânının Osmanlı padişahlarına karşı benimsedikleri tavırlar konusunda kayda geçmiş izlenimler çıkıyor; dış dünya ile ilgili imgeler oluşurken bütün bu bilgiler girdi işlevi görmüş olsa gerektir. Bazı okurlara bu, aşırı pozitivist bir yaklaşım gibi gelebilir; ve tabii ki, somut bilgi dış dünyaya ilişkin siyasal tavırlar oluşturmaya girişen her kişi veya grubun ihtiyaç duyduğu çeşitli "bileşen"lerden sadece bir tanesidir. Fakat öte yandan, böyle tavırlar ancak "gerçek dünyada"ki olaylarla bir tür bağları varsa işlevsel olabilirler –"gerçek" her ne ifade ediyorsa.

Seyyidi Ali Reis, Mehmed Emni Beyefendi ya da Ebubekir Ratib Efendi gibi sofistike gözlemciler, üstelik, çok daha fazlasını sağlamışlardı. Onların metinlerinde, Rus veya Habsburg saraylarının siyasal tavırlarına ilişkin değerlendirmeler, bahçeler, kütüphaneler hatta tiyatro gibi kültür kurumları hakkında tartışmalar ya da uluslararası bağlamda Osmanlıların kültürel açıdan "dünya haritasında nasıl yer edinebilecekleri"ne dair işaretler buluyoruz. Seyyidi Ali Reis'in çok iyi bildiği gibi, İran ya da Hint saray-

larında bunu İran şiirine hâkimiyet sergileyerek en iyi şekilde sağlamak mümkündü. Ya da Ebubekir Ratib'in bize anlattığı gibi, II. Joseph veya II. Leopold'un Habsburg sarayı söz konusu olduğunda Osmanlı müzik kültürünün ne kadar gelişkin olduğunu ön plana çıkararak benzer sonuçlar almak mümkündü.

Askeri cesaret ve beceri ve diplomatik "güç" gösterilerinden başka bir şeye önem vermeyen daha önceki kuşaklardan araştırmacılar bu tür düşüncelere genellikle dudak bükmüştür. Ancak bizim durumumuzda öncelikler oldukça farklıdır. Zira biz Osmanlı padişahlarının, siyasal seçkinlerin fiilen parçası olmasa bile genellikle onlara yakın olan bir kısım tebaasının Osmanlı diyarı dışındaki "muadilleri" ile nasıl bir etkileşim içinde olduklarıyla ilgileniyoruz. Böyle bir iletişimin gerçekleşmesi için gerekli ön koşullar yaratılmak zorundaydı: Kâtib Çelebi, Ahmed Resmi, Adiamantos Koraes ve Ebubekir Ratib, hepsi de, kendi çok farklı tarzları içinde bu çaba içinde yer aldılar.

Dokuzuncu Bölüm

SONUÇ

Ortak bir dünya

Bu incelemede altı çizilen başlıca ve en önemli fikir şudur: 18. yüzyılın son çeyreği öncesinde, veya daha kesin bir tarih isteniyorsa belki 1750 (1163-4) öncesinde, Osmanlılarla Avrupalı komşuları hâlâ ortak bir dünyada yaşamaktaydılar. Tabii, o dönemin insanlarının kendilerine bakış tarzı bu değildi: Müslüman Osmanlıların, gayrimüslim Osmanlı tebaasının ve de Hıristiyan devletleri/imparatorlukları ahalisinin düşünce tarzına göre, insanların kendilerini tanımlarken ve başkaları tarafından tanımlanırken kullandığı belirleyici ölçütlerden biri dini aidiyetti.

Fakat iki-üç yüzyıllık bir mesafeden bakıldığında, ticaret ve küçük meta üreticiliğinin büyük oranda, bulunabilen yerel tarımsal kaynaklara bağımlı olduğu toplumlarda yaşamanın, paylaşılan (ortak) toplumsal sonuçları kuvvetle göze çarpmaktadır. Hayatın pek çok alanında var olan bu ortaklaşalıkların, bu incelemenin okurları için en büyük açıklığı özellikle savaş esirlerine yapılan muamele konusuyla kazanacak olması oldukça ironiktir. Savaş esirlerini köle yapmak, onları kadırgalarda kürek çekmeye mahkûm etmek Akdeniz'in tamamına özgü bir görüngüydü ve nedeni, 17. yüzyıl ortalarına kadar, sadece yelkenlere güvenerek yolculuk etmeyi insanlar için tehlikeli kılan, kestirilmesi olanaksız rüzgârlardı. Tersanelerde sefil koşullar altında zorla insan çalıştırmak da aynı ölçüde yaygın ve olağandı; esirleri, işgüçlerine acilen ihtiyaç duyulmayan zamanlarda rızkını kısmen kendi bulmak zorunda bırakmak da öyle.

Ancak bu ortaklaşalıklar, önemli nüans farklarının olmadığı anlamına gelmiyordu. Örneğin erken modern dönem İtalya'sında Müslüman esirler, özellikle padişahın topraklarından gelen ve kendilerine sadaka vererek ve aracılık yaparak yardımcı olabilecek özgür gezginlerin bu kadar az olmasının sıkıntısını çekmekteydiler. Dahası, Avrupa genelinde, yaşamın din ve mezhep farklılıklarına göre belirlendiği bir toplum söz konusu olduğu göz önüne alındığında, kendi din ve mezhebinden olmayan insanlara

karşı hayırseverlik gösterme standartları da pek yüksek değildi. Son olarak da, Osmanlı ve Habsburg savaş esirleri arasında daha ileri gelen bazılarının para karşılığı kurtarılmasını veya değiş tokuş edilmesini sağlayan düzenlemeler, gayri resmi olmakla birlikte, 18. yüzyıl Avrupa hükümdarlarının kendi aralarında yaptıkları "bir esirin değerini belirleyen" anlaşmalardan çokça farklı değildi.[1]

Yabancıların entegrasyonu

Bu çalışma boyunca hep diplomatların, yabancı tacirlerin ve en alt düzeyde, esir ve kölelerin Osmanlı dünyasına entegre ediliş yordamı ile ilgilendik. Özgür insanlar söz konusu olduğu zaman, bu normal olarak yeni gelenlere, onların yerlilerle etkileşime girmelerine imkân tanıyan fakat yine de onları belli bir mesafede tutan "ayrı dünyalar" tahsis edilerek sağlanırdı. Bu konuda esnek davranılıyordu: İstanbul'daki tacirler için belirli bir ikamet yeri tayin edilmemişti, fakat onlar daha çok Galata ve Pera taraflarına kayma eğilimindeydiler. Buna karşılık Halep'te, yabancı tacirlerin belirli hanlarda ikamet etmeleri beklenirdi. İzmir'de ise "Frenkler Sokağı," en azından varlıklı tacirler için, kalınacak konforlu yerler temin etmekteydi. İleri derecede yapılandırılmış cemaatler halinde örgütlü olmak, yani ilgili hükümdarlar tarafından atanmış konsoloslar tarafından yönetilen *milletler* ya da berat sahibi şirketler halindeki örgütlülük, bu tacirlere Osmanlı sistemi içinde faaliyet gösterme imkânı verdi.[2] Kimi tacirler de, özellikle İran Ermenileri, özel kişiler olarak örgütlenmiş ve çok kaynaşmış ticaret diasporaları olarak faaliyet göstermeyi tercih edebiliyorlardı. Bu birbirinden farklı düzenlemeler nedeniyle, Osmanlı yetkililerinin, sorun çıktığında başvurulabilecek resmi olarak onaylanmış arabulucuları vardı. Merkezi hükümet durumun kontrolü altında olduğunu düşündüğünden, sınırların kapatılmasına, daha önce de gördüğümüz gibi, barış zamanında gerek duyulmadığı anlaşılıyor.

Savaş esirlerinin veya *corsair* ve korsanların kurbanlarının durumu ise oldukça farklıydı. İncelemekte olduğumuz döneme gelindiğinde, bu tür insanları, 1453'ten (857) sonra İstanbul bölgesinde olmuş göründüğü gibi, kalabalık gruplar halinde bir arada tutarak iskân etmek artık âdet değildi.

Bu erkek ve kadınlar fidye karşılığı kurtarılmadıkları veya değiş tokuş edilmedikleri, ve tersane ve kadırgalara verilmek şanssızlığına uğramadıkları takdirde, çoğunlukla hali vakti yerinde hanehalklarına köle olarak katılırlardı. Kölelerin azat edilmesi sık rastlanan bir durumdu; azat edilmeden sıklıkla İslam dinine geçilir, azat edilme işlemine genellikle Osmanlı tebaasından biriyle evlilik eşlik ederdi. Bu azatlı erkeklerle kadınlar ve evlatları normal olarak padişahın Müslüman tebaası saflarına katılırlardı.

Belki ikinci bir temel fikir olarak, özgür insanlar olarak gelen – ve dolayısıyla gitmeyi seçebilecek olan – yabancıların örgütlü sosyal gruplar oluşturmalarının beklendiği sonucuna varmamız gerektir. Bu gruplar sefaret veya konsolosluk hanehalkları, milletler, beratlı şirketler veya ticaret diasporaları olabilirdi. Savaş esirleri ve köleler gibi, kendilerine böyle bir seçenek tanınmayan kişilerin ise paylaştıkları dil veya geldikleri ülke temelinde, gayri resmi olarak bir araya gelmesi mümkündü. Fakat Osmanlı bakış açısından, bütün bu dayanışmaların hiçbir statüsü yoktu ve söz konusu erkek ve kadınların tam olarak asimile olması, İmparatorluk nüfusunun her bakımdan bir parçası haline gelmesi beklenirdi. Çoğu da, firar etmenin bir yolunu bulmadılarsa, böyle yapmış olsa gerektir.

İmparatorluğun kaynaşmışlığı, "rüşvet" ve yabancıların özgürlükleri

Üçüncü temel fikrimiz, ele aldığımız dönem boyunca Osmanlı seçkinlerinin önemli ölçüde kaynaşmışlık göstermiş, böylelikle de İmparatorluğun iki ağır askeri yenilgiye karşın aktif siyasal rol oynamasını mümkün kılmış olması olgusuyla ilgilidir. Bu belirleme, alışılagelmiş çok kısa bir "ihtişam" dönemini uzun bir "gerileme/çöküş"ün izlediği ve bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun esas olarak Hıristiyan prensler arasındaki bölünmeler sayesinde ayakta kaldığı iddiasının tam tersini söylemektedir. Bu, en azından burada ele alınan, 1774'e (1187-8) kadarki dönemde, artık geçerli bir sonuç gibi görünmemektedir.

Bu "gerileme" fikriyle, makam sahiplerinin, her nasılsa Osmanlı âlemine özgü rüşvet ve yolsuzlukları arasında bağlantı kurmak da revaçta olmuştur.[3] Ancak şunun da altını çizmek gerekir ki, mevki ve makamların para karşılığı satılmasında, vergi gelirlerinin toplanması işinin "özelleştiril-

mesi"nde (iltizam kurumu) olduğundan daha fazla bir Osmanlı'ya özgü olma durumu yoktu; bunlar, örneğin devrim öncesi Fransa'sında hep yaygındı. Tabii, İmparatorluk "istikrar" diye adlandırılabilecek bir duruma ulaştıktan sonra, resmi işlevleri itibariyle "dış politika" meseleleriyle uzaktan yakından ilgisi olmayan seçkinler, gerçekten de bu konularda nüfuzlarını hissettirmek imkânı buldular. Yabancı devletlerin çıkarlarının söz konusu olduğu her durumda, bu insanlar yaptıkları müdahaleler için karşılık beklediler. Pek çok resmi makamın para karşılığı satın alındığı koşullarda, makam sahipleri, aracılıkları karşılığında az çok doğrudan ödeme kabul ederek eksilmiş servetlerini tamamlamak ihtiyacındaydılar. Bu âdet, İngiltere ve Fransa da dahil, başka erken modern dönem siyasalarında da yaygındı.

Fakat gördüğümüz gibi, bu durum, İmparatorluk dışından gelenlerin, kolaylıkla istediklerini yaptırabilmek için uygun miktarda para ödemesinin yeterli olduğu anlamına gelmemekteydi.[4] Zira nihayetinde, padişahların görevlileri birbirlerine ve hükümdara güçlü sadakat bağlarıyla, ve özellikle de mültezim iseler, yatırdıkları parayı ancak İmparatorluk iflas etmediği takdirde çıkarabilecekleri olgusuyla bağlıydılar.[5] İslamın padişahına dini ve manevi bağlılık bir yana, bu düşünceler de bütünlüğün korunmasından yana güçlü etkide bulundu. Her şeye karşın, Osmanlı siyasası dönemimiz boyunca birliğini oldukça iyi korudu ve ancak en sonunda, 1768-74 (1181-8) savaşında yaşanan büyük yıkım, özellikle gayrimüslimlerle ilgili olarak, büyük çatlakların gözle görülür hale gelmesine neden oldu. Belki de 18. yüzyıl Amerikan [Devrimi'nin] sloganı "temsil hakkı yoksa vergi yok"un Osmanlı bağlamındaki eşdeğeri, "adalet ve koruma yoksa vergi yok" idi.

Bütün bunlar özellikle dikkat çekicidir, zira Osmanlı toprakları, var oldukları sürece – ve bu da önemli sayılabilecek dördüncü temel fikirdir – yabancılar için erişilmesi nispeten kolay yerler olmuştur. Tacirlerin sadece gelip gitmesine değil, aynı zamanda padişahın topraklarında hükümdarın tebaası olmadan yıllarca yaşamasına da izin verilmekteydi. Bu tür yabancıların yerli kadınlarla evlenmemeleri veya gayrimenkul edinmemeleri gerektiği kuralı bile uygulamada genellikle dikkate alınmazdı. Katolik misyonerler sık sık karşılaştıkları zorluklardan şikâyet etmekteydiler. Fakat, özel-

likle de 17. yüzyıl sonu ve 18. yüzyıl başlarında, oldukça fazla sayıda Avrupalının hâlâ "yanlış" mezhebe bağlı oldukları gerekçesiyle kendi yurtlarını terk etmek zorunda bırakıldığı göz önünde tutulduğunda, misyonerlik faaliyetinin asıl gerçekten dikkate değer yönü, hiç kuşkusuz misyonerlerin ülkeye girmesine izin veriliyor olmasıydı. Üstelik, bildiğim kadarıyla, Osmanlı seçkinleri ülkenin giriş noktalarında, erken modern Rusya'da alışıla-geldiği tarzda, daha sıkı bir denetim kurmayı hiçbir zaman ciddi olarak düşünmedi. Savaş resmen ilan edilmediği sürece, "memâlik-i mahruse"den pek çok yabancı "geldi geçti."

Avrupa dünya ekonomisiyle başa çıkmak

Bu yabancıların pek çoğu, dönemimizin sonuna gelindiğinde daha çok poliçelerle yapılan işlemler üzerinde yoğunlaşan tacirler olduğundan, faaliyetleri Osmanlı topraklarının Avrupa'nın egemen olduğu bir dünya ekonomisiyle parça parça birleşmesi (entegrasyon) denilebilecek sonucu doğurdu. Bu bakış açısından, incelenmekte olan dönem belirleyici önem taşır: zira 16. yüzyılın sonunda kendi içinde bir "Osmanlı dünya ekonomisi" vardı, oysa 1800 (1214-15) dolaylarında bu artık geçerli değildi. İzmir veya Halep gibi seçilmiş ticari merkezler sanki Avrupa dünya ekonomisiyle bu birleşmenin ve bu ekonomi tarafından teslim alınışın kendisini ilk hissettirdiği yerler gibi görünmektedir.[6] İzmir'de 17. yüzyılın ikinci yarısının belirleyici olduğu anlaşılıyor; başka yerlerde farklı ve daha geç tarihler genellikle daha anlamlı olacaktır. Ancak bu dönemde, Osmanlı dünya ekonomisi genelinde, "birleştirme süreci" (incorporation) henüz başlangıç aşamalarındaydı. Dolayısıyla bunun sürmekte olduğu bölgeler, yiyecek ve hammadde kaynağı olarak faaliyet gösteriyordu, fakat henüz Avrupa sanayi malları için hazır pazar değillerdi. Bu kopuk ve parçalı süreç, Osmanlı dünya ekonomisinin dağılmasına ilişkin genel ve kesin bir tarih verilmesini olanaksız kılar.[7]

Bir diğer ilgi çekici mesele de genel olarak dünya ekonomilerinin Braudelci versiyonuyla ve Braudel'in yaptığı, dünya ekonomileri gibi büyük birimler arasında sınır aşırı ticaretin normal olarak kârlı olmadığı belirlemesiyle ilgilidir.[8] Oysa, 16. yüzyıl ortasında, Osmanlı dünya ekonomisi iyi

ve sağlam giderken bile, Venedik'e tahıl ihraç etmek kârlı bir işti. Aslında öyle yıllar oldu ki, Osmanlı buğdayı olmasa sıradan Venedikliler açlıktan ölebilirdi ve Osmanlı buğdayı Venedik'e gelmeye devam etti, çünkü hem Venedikli hem de Osmanlı tacirler bu alışverişten kâr elde ettiler. Dolayısıyla, bir kez daha belirtecek olursak, dünya ekonomisinin sınırları ötesine ticaret yapmanın kârlı olmadığı varsayımının pek gerçekçi olmadığı sonucunu çıkartabiliriz. Ya da şunu ileri sürebiliriz: Osmanlı dünya ekonomisi, 15. yüzyılda doğduğundan beri Mısır Memlukları, Venedik ve Cenova ile o kadar yakın bağlar içinde olmuştur ki, herhangi bir verili zamanda bağımsız bir dünya ekonomisi varsaymak sorunludur. Fakat bence, çözdüğünden fazla sorun yaratan bu ikinci varsayıma karşı çıkılmalıdır.

Osmanlı yönetimi: merkez ile kenarlar arasında

Osmanlı dünya ekonomisinin sınırları konusunda ne düşünürsek düşünelim, İmparatorluğun bir politik varlık olarak az çok net bir biçimde çizilmiş sınırları olduğu kesindir. Ancak padişahın tebaası 17. yüzyıl sonlarına kadar muhtemelen bu sınırları bir haritaya çizilmiş kesin ve mutlak çizgiler olarak değil, ilke olarak ileriye doğru gitmesi gereken, dolayısıyla da ancak geçici olarak belirlenebilecek bir tür serhad olarak düşünmekteydi. Bu bağlamda, sınır savaşçılarının düşman topraklarına yaptıkları akınlar "normal" sayılmaktaydı ve tersinden, Osmanlıların düşmanı Habsburglar da benzer bir faaliyet içindeydiler.[9] Üstelik, erken modern dönem savaşlarının özellikleri göz önüne alındığında, kaleleri elde tutmaya, bataklık veya çok engebeli toprak parçalarını işgal etmekten daha önem veriliyordu.

Ancak bu, İmparatorluğa haraç (tribute) bağıyla bağlı bütün prensliklerin/beyliklerin sonunda doğrudan merkezden yönetilen vilayetler haline geldiği anlamına gelmez. Bu geçiş ilk yıllarda Osmanlı fetihlerinde "başarıya giden uğurlu yol" olmuş olabilir, ancak 16. yüzyıla gelindiğinde hızla bağımlı beylikler durumuna geri dönen Müslüman vilayetlerle karşılaşıyoruz. Öte yandan, doğrudan merkezi kontrolün, en iyi haliyle henüz kesintili olduğu, merkezi yerlerde bulunan, stratejik nedenlerle ve buralardan toplanan gelir nedeniyle önem taşıyan vilayetler de vardı. Diğer taraftan, belirli bölgelerde, özellikle de daha önce Hıristiyanların elinde olmuş

bölgelerde, araya geçişi daha pürüzsüz hale getirecek bir bağımlı prens sokulmadan, doğrudan Osmanlı denetimi tesis edilmişti.

Bir düzeyde, Osmanlı yetkililerinin şu veya bu vilayetin tutmasına izin verdiği yolun, özel bir politik konjonktürden kaynaklanan az çok özgün faktörlerce belirlendiğini varsaymak mümkün. Ancak işleyen birkaç genel kural vardı ve bu da incelememizden çıkarılacak bir diğer, tam olarak söylemek gerekirse beşinci, önemli sonuç olarak görülebilir: Statülerini yüzyıllar boyunca koruyan bağımlı prenslikler/beylikler normal olarak sınır bölgelerinde bulunmaktaydılar ve zaman zaman Osmanlı merkezine, "sıradan" bir vilayet idaresinin kolaylıkla elde edemeyeceği nakit para, mal, hizmet ve istihbarat da temin ediyorlardı. Buna karşılık, padişahın Habsburglar gibi güçlü bir düşmanının yakında bulunması, bağımlı bir prensliğin mutlaka kısa zamanda doğrudan İstanbul'dan yönetilen bir vilayet haline getirileceği anlamını taşımamaktaydı. Eflak, Boğdan ve Erdel örnek olarak sayılabilir; ayrıca, Safevi İran'ın yakınlığı da Doğu Anadolu beyliklerinin hızla Osmanlı beylerbeylerinin sorumluluğuna verilmesi anlamına gelmemişti.

Sınır bölgeleri Osmanlıların padişah hâkimiyet alanının dışından gelen insanlarla karşılaştığı yerlerdi, fakat bu açıdan padişahlığın ve Osmanlı dünya ekonomisinin merkezi İstanbul da en az buralar kadar önemliydi. İstanbul, elçilerin, önce özel bir hana sonra "Pera'nın bağlarındaki" köşklere yerleştirildiği yerdi.[10] İstanbul aynı zamanda bir tüketim merkeziydi ve bu nedenle de tacirler buraya sık sık gelirlerdi; İstanbul, binaları ve şenlikleriyle İmparatorluğun içinden ve dışından ziyaretçileri kendisine çekerdi. Osmanlı coğrafyacıları, çok seyahat etseler de çoğu zaman başkentte çalışırlardı. Kısacası, Osmanlı sınırları dışındaki dünyadan gelen malların ve yabancı ülkeler hakkında bilginin en kolaylıkla edinilebileceği yer, genellikle yoksulluk içindeki serhad boyları değil, İstanbul kentiydi.

Bilgi sağlamak: "saygın insanlar"ın yazabilecekleri ve yazamayacakları şeyler

Osmanlı toprakları muazzam büyüklükteydi. Sınır bölgeleri ya da İstanbul, İzmir veya Halep gibi kentsel merkezler dışında, dış dünya hakkında bilgi sahibi olmak ihtiyacı, dış etkilere daha açık siyasalarda olduğun-

dan daha az aşikâr olmuş olsa gerektir. Ayrıca, bir Osmanlı beyefendisini, ya da geri dönmüş bir esiri, yabancı ülkelerde yaşadıklarını yazılı olarak uzun uzadıya anlatmaktan alıkoyan bazı nezaket kurallarının etkili olduğu anlaşılıyor. Seyyidî Ali Reis, Hindistan altkıtasında karşılaşmış olması gereken pek çok dikkat çekici yapıdan, manzara ve âdetlerden daha ayrıntılı olarak söz etmeyi uygun bulmamıştı. Onun yerine İstanbul'a duyduğu sürekli özlemi ve elçi-benzeri biri ve Osmanlı şanını yücelten kişi olarak oynadığı rolü vurgulamayı seçmişti. Belki daha az katı ama benzer bir kural Evliya Çelebi gibi, seyahat etmeyi ve seyahatleri hakkında yazmayı hayatının en büyük amacı olarak gören bir şahsiyet için bile geçerli olmuş gibi görünmektedir. Zira bu yazarın muhataplarından en az birinin, onu kâfirlere fazlaca yakınlık gösterdiği için kınadığı anlaşılıyor. Bu yaklaşım çoğunlukla Müslümanlara başka inançlardan insanlarla yakın temas kurmamalarını öğütleyen fetvalara bağlanmıştır.

Bununla birlikte, Osmanlı Musevileri veya çeşitli Hıristiyan mezheplerinin üyeleri de bu bakımdan hiç farklı değillerdi; kendi dindaşlarıyla birlikte olmayı tercih edecek şekilde yetiştirilmişlerdi. Yolculuklarda tutulmuş az sayıda günlük ve yazışmalar mevcuttur, ama yurtdışındaki deneyimler hakkında yazmak Ermeniler, Rumlar ve Museviler arasında da, hiç değilse 18. yüzyıl sonlarından önce tutulan bir tarz değildi. Amsterdam, Rotterdam, Leipzig, Viyana ve Trieste'ye gitmiş pek çok gayrimüslim tacir olmasına karşın, Adiamantos Korais gibi, kaldıkları yerlerin kültürüyle ciddi olarak ilgilenmiş insanlar küçük bir azınlıktan ibaretti. Hiç değilse Mouradgea d'Ohsson geriye 18. yüzyıl sonuyla 19. yüzyıl başında yaptığı Fransa, İsveç ve Osmanlı İmparatorluğu gezilerinin hikâyesini bırakmış olsaydı, ne kadar daha fazla şey bilebilecektik...

Her bir dinin veya mezhebin mensuplarının yalıtılmışlığını artırmakta sadece dini buyruklar değil, sosyo-ekonomik faktörler de rol oynadı. Batı ve Orta Avrupa'da faaliyet gösteren Ermenilerin, Rumların ve Musevilerin hepsi de eninde sonunda ticaret diasporaları olarak çalışmaktaydılar. Dolayısıyla cemaat içi kaynaşmaya büyük değer verilmekteydi, zira bu, uzak mesafelerle yürütülen krediye dayalı iş faaliyetinin önkoşuluydu. Egemen dine veya mezhebe sıkı bağlılık, ticari kredibilitenin *conditio sine qua*

non [olmazsa olmaz koşulu] idi. Dolayısıyla, ancak Korais gibi, tacir olarak tam bir fiyaskoya uğramış biri, Rum ticaret ortamı içindeki meslektaşları veya eski-meslektaşları tarafından kendisine yöneltilen eleştirilere aldırmamayı göze alabilirdi. Ticaret diasporalarıyla yabancı âdetlere karşı ilgisizlik arasındaki bu bağ, bu kitaptan çıkartılacak altıncı bir sonuç olarak kabul edilebilir.

Sefaretnameler: çok kötülenseler de meydana gelmekte olan zihniyet değişikliklerinin bir belirtisi

Hıristiyan "kâfirler"in ve Şii "zındıklar"ın diyarları hakkında bir miktar tarihsel bilgi Osmanlı merkezi otoriteleri tarafından, muhtemelen politika belirlerken yardımcı olması amacıyla toplanmıştı. Yakınlarda yayına hazırlanıp Fransızcaya çevrilen, Fransız hükümdarlarının biyografilerini kapsayan 16. yüzyıl koleksiyonu gibi eserler için bu geçerli olmuş olsa gerektir.[11] Bu tür başka kitaplar da vardır, fakat sistematik bir şekilde incelenmemiş gözükmektedirler.[12] Ülkeye dönen sefirlerin raporlarında daha başka tarihsel bilgiler de bulunmaktaydı. Bu sefirler nasıl şerefle karşılandıklarının ayrıntılarının yanı sıra yabancı başkentlerde tanık oldukları hükümdar ve başnazır değişikliklerinden bahsedebiliyorlardı. Emin olmamıza imkân yok ama, bir Osmanlı elçisinin İstanbul'dan yola çıkmadan önce kendisinden önceki elçilerin raporlarına gömülmesinin tipik bir durum olduğunu varsayabiliriz.

Erken bir aşamada, 18. yüzyıl sefaretnameleri kuşkusuz resmi belgelere yakın nitelikteydiler, dolayısıyla da dolaşımları kısıtlanmıştı. Fakat gördüğümüz gibi, Osmanlı hükümeti tarafından atanmış vakanüvisler kısa süre içinde bu metinlerden bazılarını eserlerine dahil etmişler, böylelikle onları daha geniş bir Osmanlı entelektüel yelpazesi için erişilebilir kılmışlardır. Muhtemelen, Osmanlı okurlarının özellikle ilgisini çekenler edebi yetkinlikleri bilinen sefirlerdi. Belki de Vasıf Efendi'nin raporunu sonraki kuşaklar için ilginç kılan, o zamana kadar hakkında hiçbir şey bilinmeyen İspanya krallığı hakkında yazıyor olmasından çok, yazarın tanınmış bir üslup ustası olarak sahip olduğu ündü. Şu anki bilgilerimiz çerçevesinde, bazı sefaretnamelerin diğerlerinden daha büyük ilgiyle karşılandı-

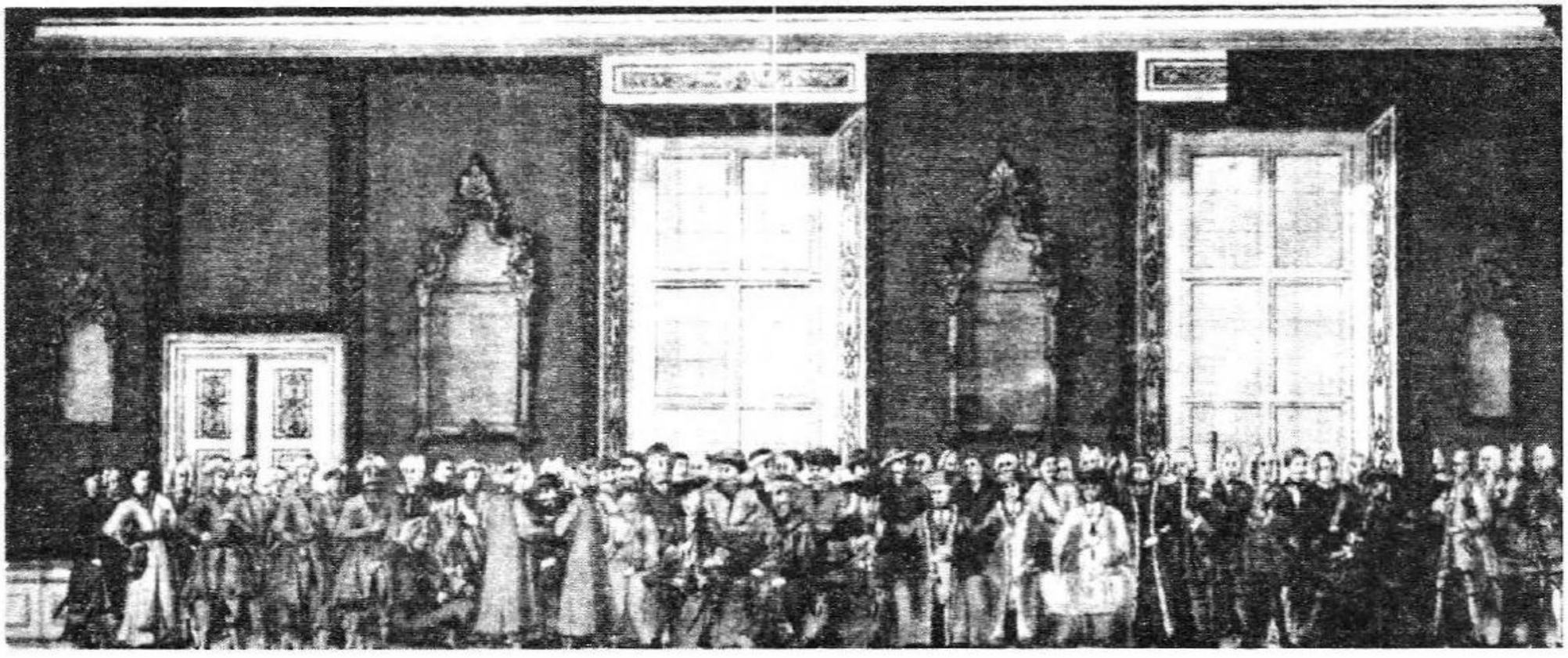

Resim 8. Osmanlı sefiri Mehmed Efendi'nin yanında oğlu Hüseyin ile birlikte, 1731'de Polonya Kralı Augustus'un sarayına yaptığı bir ziyaret; Mehmed Efendi, Sultan I. Mahmud'un tahta çıktığını bildirmişti. Sefir, biri geldiğinde, biri de bir hafta sonra ayrılırken olmak üzere iki kez huzura kabul edildi. Resim muhtemelen resepsiyondan önce, baş teşrifatçının kimi nereye yerleştireceğini bilmesi için yapılmıştır.

Kaynak: Resmin reprodüksiyonu *Im Lichte des Halbmonds. Das Abendland und der türkische Orient* (Dresden ve Bonn: Staatliche Kunstsammlungen ve Kunst- und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, 1995) sergi kataloğunda yer almaktadır: sayfa 190 ve 225. Çizim Sachsisches Hauptstaatsarchiv, Kartenabteilung, Rißschrank VII, No 90, fol.1'e aittir. İzin alınarak basılmıştır.

ğı sonucunu çıkartmak mümkün, fakat resmi görevli olmayan bir 18. yüzyıl Osmanlı okurunun başarılı bir sefaretnameden ne beklediğini tam olarak söylemekte genellikle zorlanırız.

Sefaretnamelerin yabancı diyarlar hakkında bilgi kaynağı olarak yetersizliklerine işaret etmek oldukça kolay olmakla birlikte, 18. yüzyıl içinde bu tür raporların sıklaşması ve içerik açısından daha zengin bir hal alması da büyük önem taşımaktadır. Anlaşılan o ki, sefirlerden yazılı rapor talep etmek bugün iş akdi paketi diyeceğimiz şeyin bir parçasıydı. Dönemin padişah ve vezirlerinin, yabancı saray ve ülkeler hakkındaki bilgilerin artık 16. ve 17. yüzyıllara oranla daha büyük önem taşıdığı fikrinde oldukları anlaşılmaktadır. Dolayısıyla, bu konuda büyük oranda Pera'da yerleşik yabancı sefaret personeline, veya padişahın diplomatları olarak faaliyet gösteren, Udineli doktor Solomon Eskenazi, prens Vasile Lupu veya âlim Aleksandr Mavrokordato dahil, gayrimüslimlere bel bağlamak artık uygun değildi.

Bunun yerine, 19. yüzyılda "Tercüme Odası"nda eğitilmiş seçkin Müslüman devlet görevlilerinin, artık gözden düşmüş olan baş dragomanlardan işleri devralması sırasında da tekrarlanacağı gibi, bu konumlara kâtiplikten Müslümanlar getirildi. Dolayısıyla, yönetimin modernleşmesine, ve bu da altını çizeceğim yedinci ve son sonuç olacak, daha önceleri gayrimüslimler tarafından yerine getirilen görevlerin Müslüman görevliler tarafından devir alınması eşlik etti. Bu yeni tür görevliler tarafından üretilen raporlar genellikle, padişahı meşrulaştırıcı az miktarda dini güzel söze de yer veren oldukça sıkıcı ve hayal gücünden yoksun metinlerdi. Bu yazma tarzını Osmanlı seçkinlerinin giderek "sekülerleşmesi"nin bir parçası olarak görmek de mümkündür, kanaatimce bu II. Mahmud döneminden çok önce başlamış olması gereken bir süreçtir.

Notlar

Notlarda sadece yayınlara gönderme yapılmaktadır. Bunların bir kısmında veri araştırması yapılmıştır, diğerleri ise entelektüel içerikleri nedeniyle ele alınan kaynaklar ve ikincil kaynaklardır. Notlar belli bir kalıba göre yazıldığı için, söz konusu eserlere başvurmadan bu iki kategoriyi birbirinden ayırmak olanaksızdır.

Notlarda şu kısaltmalar kullanılmıştır:

EI: *Encyclopedia of Islam*

İA: *İslam Ansiklopedisi*

MD: Mühimme Defterleri (Divan sicilleri, Başbakanlık Arşivi-Osmanlı Arşivi, İstanbul)

I- Giriş

1 "Osmanlıcı" terimini, Osmanlı İmparatorluğu'nu 20. yüzyıl tarihyazımında geçerli kriterlere göre incelemiş bütün uluslardan araştırmacılar için kullandım. Bu incelemeyi Osmanlı uygarlığının kendi parametreleri içinde yapmış olanları bunlardan ayırdım ve onlar için "Osmanlı" terimini kullandım. "İmparatorluk" kelimesi büyük harfle yazıldığı zaman hep Osmanlı İmparatorluğu kastedilmektedir.

2 Fodor, yeniden basım 2000.

3 Güçer, 1964 ve Finkel, 1988.

4 Düzdağ, 1972: 109-12.

5 "İmtiyâzât," *EI*, 2.baskı.

6 İnalcık, 1969.

7 Fischer, yeniden basım 1994; Aktepe, 1958; Abou-El-Haj, 1984 ve Piterberg, 2003.

8 Kunt, 1974.

9 Bk. Abou-El-Haj, 1974a.

10 Eickhoff, 2. baskı 1988: 20.

11 Sella, 1968b.

12 Fleischer, 1986: 49-54.

13 Pedani Fabris, 1994b; Goffman, 2002.

14 Karş. Göçek, 1987.

15 Goffman, 1998: 10-12.

16 De Bonnac, 1894: 50.

17 Pedani Fabris, 2000.

18 De Groot, 1978: 60-1.

19 Hering, 1968: 30-59.

20 Poumarède, 1997.

21 Murphey, 1999.

22 Ayr. bkz. Finkel, 1988 ve Ágoston, 1993 ve 1994.

23 Goffman, 2002: 1-4.

24 Steensgaard, 1978.

25 Tilly, 1985.
26 Kolodziejczyk, 2000.
27 Fleischer, 1986 ve Abou-El-Haj, 1991.
28 Evliya, 1995: 85.
29 Dürr, Engel ve Süßmann (der.), 2003.
30 Pedani Fabris, 2000.
31 Viallon, 1995: 217-26.
32 Kretschmayr, 1896, Szakály, 1995.
33 Karş. Matuz, 1992 ve Poumarède, 1998.
34 Kafadar, 1986b.
35 Curtin, 1984; Veinstein. 1975 ve Nagata, 1997; ayr. bkz. Smyrnelis, yayınlanmamış.
36 Erim, 1991.
37 Goffman, 2000: 9-12.
38 Bk. Haase-Dubosc, 1999.
39 Hochedlinger, 2003.
40 Farooqi, 1988.
41 Raymond, 1973-4, cilt 1: 107-64.
42 Orhonlu, 1974.
43 Güçer, 1949-50; Faroqhi, 1998.
44 Seyyidî'Alî Re'îs, 1999: 28-31.
45 Bk. Veinstein, 2003.
46 Düzdağ, 1972, Imber, 1997; Majer, 1969; Zilfi, 1988.
47 Pamuk, 2000: 18.
48 Braudel, 1979, cilt 3: 16.
49 Aymard, 1966: 125-40.
50 Braudel, 1979, cilt 3: 402-16.
51 Valensi, 1969; Sadok, 1987: 134-5, Faroqhi, 1994: 164-6.
52 Braudel, 1979, cilt 3: 16.
53 A.g.e: 14-63.
54 A.g.e: 17.
55 A.g.e: 16.
56 Finkel, 1988, cilt 1: 42.
57 Karş. Bayly, 1983: 62-3.
58 Bk. Braudel, 1979, cilt 3: 17-21.
59 Raymond, 1973-4; Hanna, 1998.
60 Braudel, 1979, cilt 3: 20.
61 Goffman, 2002: 134-5.
62 Eldem, 1999: 148-226.
63 Bk. Goffman, 1998: 10-11.
64 Darling, 2001.
65 Evliya, 1990; Dankoff, 1990, 1991.

66 Bk. Abu-Husayn, 1985; Chérif, 1984; 1987; Singer 1994 ve 2002; Hathaway, 1997; Khoury, 1997; Masters, 2001; Raymond, 1973-4; 1995 ve 1998; Sadok, 1987; Frangakis-Syrett, 1992; Goffman, 1990a; Greene, 2000; Ülker, 1987; Dávid ve Fodor (der.), 1994; Dávid ve Gerelyes, 1999 ve Dávid ve Fodor, 2002.
67 Khoury, 1997; Abdullah, 2000.
68 Baghdiantz McCabe, 1999; Rozen, 2002, Hanna, 1998, Dale, 1994.
69 Hiltebrand, 1937: 82vd.
70 Bk. Pedani Fabris, 2002.
71 Kolodziejczyk, 2000: 57-67.
72 Hochedlinger, 2003.
73 İnalcık, 1979.
74 Said, 1978: *ve diğerleri.*
75 Tinguely, 2000 ve Grafton, 2000.
76 Yérasimos, 1991: 17-20; Tinguely, 2000: 36.
77 Eren, 1960.
78 Evliya, 1987: 238-40, 131 ve 64.
79 Busbequius, 1994: 103 ve 179; Valensi, 1987: 33.
80 Jardine, 1996; Jardine ve Brotton, 2000; Howard, 2000; Mack, 2002.
81 Valensi, 1987: 98.
82 Mack, 2002.
83 Brotton, 2002: 3.
84 Kuran, 1987: 245-6.
85 Fleischer, 1986; Schmidt, 1992; Stote, 1994; Wurm, 1971 ve Galland, yeniden basım 2002.
86 Fink, 1991: 117-18.
87 Greene, 2000: 11-12.
88 Bk. Stoye, 1994: 137-215.

II- Hükümranlık ve tebaa üzerine

1 Abou-El-Haj, 1991.
2 Aksan, 1993 ve 1995.
3 ['Aziz Efendi], 1985.
4 Hadrovics, 1947: 127. Karş. *EI* 2. baskıdaki 'İmtiyâzât' makalesi.
5 Smyrnelis, 1999.
6 De Bonnac, 1894: 138.
7 Hering, 1968: 42-3.
8 Mehmed Efendi, 1981; Göçek, 1987.
9 Fleming, 1999; Fahmi, 1997: 4-7.
10 Veinstein, 2003.
11 Khoury, 1997: 76-7.
12 İnalcık, 1980.

13 Togan, 1992.
14 Neumann, 1993.
15 Binark, 1993, 1994, 1995, 1996; Yıldırım 1997; Toplu eser, 1992.
16 Nouzille, 1991:228-9.
17 Young, 1965: 325-8.
18 Szakály, 1986; David ve Fodor, 2002; Shaw, 1962: 286-305; Hathaway, 1997.
19 Uebersberger, 1913:317.
20 Hiestand, 1996; Hoensch, 1998: 77-96; Kolodziejczyk, 2000: 99-128; Lane, 1973: 234-37; Heers, 1961.
21 Dávid ve Fodór, 2000.
22 Schulin, 1999; Parker, 1998.
23 Poumarède, 1997.
24 Lane, 1973: 245-8; İnalcık, 1977.
25 Woods, 1976.
26 Nasuhü's-silahî, 1976.
27 Delumeau, 1967: 144-70; Elton (der.), 1958: 70-250.
28 Fennell, 1958: 543-61.
29 Hering, 1968: 273-81; Peri, 2001.
30 Gronke, 1993.
31 Refik, 1932.
32 Eberhard, 1970: 33; Necipoğlu, 1986b.
33 Mélikoff, 1975; Clayer, 1994: 63-112.
34 Hammer [-Purgstall], 1828, Cilt 3: 326.
35 Von Mende, 1989: 2; Sohrweide, 1965; Eberhard, 1970: 25-44; Imber, 1979; Allouche, 1983; B. Kütükoğlu, 2. baskı 1993: 236-41.
36 Lesure, 1986: 43vd.
37 A.g.e: 45.
38 Busbecq, 1968; Busbequius, 1994; Dernschwam, 1923.
39 Rothenberg, 1970: 35-6.
40 Fleischer, 1992; Evliya Çelebi, 1987.
41 Kohbach, 1994.
42 Fisher, 1977:241-59.
43 Hess, 1972.
44 Temimi, 1989: 19-22; Costantini, 2001.
45 MD 26: 51-2, no 132-3 (982/1574-5); ayrıca bkz. Vatin, 2001.
46 Parry, 1958:532.
47 Poumarède, 1997.
48 Hassiotis, 1977.
49 Sahillioğlu, 1985b.
50 İnalcık, 1948.
51 A.g.e, ve Bennigsen ve Lemercier-Quelquejay, 1976.

52 Farooqi, 1988. bkz. MD 28: 139, no. 331 (984/1576-7).
53 Richards, 1993: 15.
54 MD 14: 385, no. 542 (978/1570-1).
55 Faroqhi, 1994: 137-9.
56 Fleischer, 1986: 154-9.
57 Dávid ve Fodor, 2002: 314-18.
58 Hering, 1968: 24.
59 Hering, 1968.
60 Lesure, 1972 ve Bartl, 1974.
61 Hering, 1968:6-7.
62 A.g.e: 2-4.
63 Ersanlı, 2002: 117; Berktay, 1991.
64 Herzog, 1996.
65 Köprülü, 1959: 67-83.
66 Mousnier, 1971a; Wacquet, 1984; Hathaway, 1997 ve Khoury, 1997.
67 Hering, 1968; Goffman 1990b; Bracewell, 1992; Goffman, 1998; Peri, 2001.
68 Bode, 1979: 69 ve 154, n. 294.
69 Duchhardt, 1997: 172-87.
70 Abou-el-Haj, 1974b; Kunt, 1983.
71 Peri, 2001.
72 Tapu ve Kadastro Arşivi, Ankara, Kuyudu kadime no. 110, dos. 143b-146a (991/1583-4).
73 Sohrweide, 1965: 171-83.
74 Köprülü, 1935: 36; Gölpınarlı, 1963: 86-7.
75 Faroqhi, 1993a; ayrıca bkz. MD 78: 81, no. 212 (1018/1609-10).
76 İnalcık, 1975; Ilgürel, 1979; Jennings, 1980.
77 MD 78: 882, no. 4007 (1018/1609-10).
78 MD 48: 121, no. 323 (990/1582).
79 Hadrovics, 1947: 124-7; Tchentsova, 1998 (önemli).
80 A.g.e; Preto, 1999.
81 Bartl, 1974; MD 30: 161, no. 380 (985/1577-8).
82 Lesure, 1972: 67-9.
83 MD 27: 20, no. 60 (983/1575-6). Uzunçarşılı, 1972: 23; Faroqhi, 1994: 156-63; Kortepeter, 1979.
84 Yavuz, 1984.
85 Özbaran, 1994b: 52-4.
86 A.g.e: 65.
87 Fleischer, 1986: 47-53.
88 Yavuz, 1984.
89 Papa Synadinos, 1996: 93-5.
90 Andreasyan, 1976.
91 B. Kütükoğlu, 2. baskı 1993; Kırzıoğlu, 1976.
92 'Aziz Efendi, 1985: 12-18.

93 Kolodziejczyk, 2000; MD 5: 35, no. 83 (973/1565-6); MD 22: 110, no. 225 (981/1573-4).
94 Nowak, yeniden basım 1978 ve Czaplinski, yeniden basım 1978.
95 Uebersberger, 1913: 21-3.
96 Stepánek, 2001; Faroqhi, 1969 ve Orhonlu, 1970.
97 Sella, 1968b.
98 Lane, 1973: 297-304, 334, 384vd.; Sella, 1968a ve 1968b.
99 Steensgaard, 1967.
100 Kissling, 1977 ve Hassiotis, 1977.
101 Aigen, 1980: 7; Greene, 2000: 74-5, 172vd.
102 Bartl, 1974: 179-89.
103 Karş. Tapu ve Kadastro Arşivi, Ankara, Kuyudu kadime no. 167, dos. 3bvd.
104 Faroqhi, 1984: 75-103; Goffman, 1990a: 9-24.
105 Faroqhi, 1984: 102-3.
106 A.g.e: 120.
107 Braudel, 2. baskı 1966, cilt 2: 451vd.
108 Matthee, 1999: 42, 224-5; Baghdiantz McCabe, 1999: 115-40.
109 Matthee, 1999: 144.
110 Goffman, 1990: 52-3; Çizakça, yeniden basım 1987.
111 Abdel Now, 1982: 278-9.
112 Wallerstein, Decdeli ve Kasaba, 1987.
113 Farklı yorumlar için: İslamoğlu-İnan, 1987; Quataert, 1993. Bk. aşağıda Bölüm 9.
114 Braudel, 1979, Cilt 3: 16; Aymard, 1966: 125-40.
115 Roemer, 1986; ayrıca bkz. *EI*, 2. baskı içinde 'Tabriz' maddesi.
116 Wittram, 1964, 2. Cilt: 488.
117 Sumner, 1949: 79.
118 Cantemir, 1734, 1743 ve 1973b; Pappas, 1991.
119 Rothenberg, 1970:71.
120 Skilliter, 1976; Tchentsova, 1998: 393.
121 Vesela, 1961; Szakaly, 1986: 23-4.
122 Szakály, 1986: 126-8; Abou-El-Haj, 1984: 22 ve 54.
123 Nouzille, 1991:91.
124 A.g.e: 93; Zhelyalzkova, 2002.
125 Nouzille, 1991: 92vd.
126 Abou-El-Haj, 1974a ve 1984: 22.
127 Szakály, 1986: 93 ve 102.
128 Eickhoff, 2. baskı 1988: 428; Gregorovius, yeniden basım, tarihsiz: 572.
129 Topping, 1972.
130 Karş. *İA*.'ndeki 'Mora', maddesi.
131 Gradeva, 2001: 153-62.
132 Gen?, 1975.
133 Orhonlu, 1967: 53, 73, 103 ve 108.

134 Başbakanlık Arşivi-Osmanlı Arşivi, Anadolu Ahkâm Defterleri bölümü 35:250, no. 753 (1174/1760-1).
135 Dalsar, 1960: 131-4.
136 Bağış, 1983: 18-32.
137 Frangakis-Syrett, 1992: 59.
138 Pedani Fabris, 1994b: 53-4.
139 Bağış, 1983: 29.
140 Valensi, 1987: 123-5 ve 91-111.
141 Cantemir, 1734.
142 Veinstein, 1975.
143 Stoianovich, 1960: 269vd.
144 Paris, 1957: 574-8.
145 Goyttnc, 1976.
146 İnalcık, 1980; McGowan, 1981: 60-1.
147 İnalcık, 1997: 144.
148 Nagata, 1997: 114.
149 Veinstein, 1975.
150 Nouzille, 1991:203-54.
151 A.g.e: 246.
152 Uebersberger, 1913: 248-9.
153 Karş. *EI*, 2. baskı içindeki 'Belgrad' maddesi.
154 Aksan, 1995: 195-6.
155 Bilici, 1992: 104-37.
156 Uebersberger, 1913: 346-9.
157 Beydilli, 1985.
158 Beydilli, 1985: 97-107; Hochedlinger, 2003.
159 Duchhardt, 1997: 7-18; Uebersberger, 1913: 302-38.
160 Duchhardt, 1997: 121; Uebersberger, 1913: 318.
161 A.g.e: 318 ve 362-8.
162 Sofroni von Vratsa, 2. baskı 1979.
163 A.g.e: 62-5.
164 Griswold, 1983: 78-85 ve 110-56; ayrıca bkz. *EI*, 2. baskı içindeki 'Fakhr al-D_n Ma'n' maddesi.
165 Masson, 1911: 142 ve diğerleri.
166 Veinstein, 1975.
167 Akarh, 1988.
168 Mantran, 1962: 179; Eldem, 1999: 131-40.
169 A.g.e: 129.
170 A.g.e: 284-8.
171 Raymond, 1973-4, Cilt 1: 98-100, 240; Fukasawa, 1987; Gene, 1987.
172 Genç, 1984.
173 Ülgener, yeniden basım 1981: 65-94 ve diğerleri.

174 İnalcık, 1969: 135-9.
175 Genç, 1984.
176 Rafeq, 1970: 198-9, 214-15.
177 A.g.e: 214-19; Barbir, 1980.
178 Bk. *EI*, 2. baskı içindeki 'Ibn 'Abd al-Wahh_b' ve 'Al-Su'_d' maddeleri.
179 Imber, 1997:67-9.
180 Uebersberger, 1913:309.
181 Szakály, 1986: 28; Aksan, 1995: 198-200.
182 Duchhardt, 1997: 132.
183 Abou-El-Haj, 1983.

III- İmparatorluğun kenarlarında: bağlı ve bağımlı ülkeler

1 İnalcık, 1954.
2 Kafadar, 1995: 122-8.
3 Barkan, 1939.
4 Arens, 2001: 151.
5 Yinanç, 1989: 104-5.
6 İA içinde 'Ramazan-oğulları'.
7 Arens, 2001:22.
8 Dávid ve Fodor, 2002.
9 Arens, 2001: 10.
10 M. Kütükoğlu, 1994: 100-8; Pedani Fabris, 1994a: 307.
11 Maxim, yeniden basım 1999a: 188.
12 Arens, 2001; Varkonyi, 1987.
13 Pitcher, 1972: harita XXIV; Abdullah, 2000: 10.
14 Greene, 2000: 175-9.
15 Dávid ve Fodor, 2002: 324.
16 Yavuz, 1984: 92vd.
17 Braudel, 2. baskı 1966, 1. Cilt: 165-6.
18 Akarh, 1988.
19 Faroqhi, yeniden basım 1987.
20 Abu-Husayn, 1985.
21 A.g.e: 167-8.
22 Dávid ve Fodor, 2002.
23 Costin, 1980: 20-32; Cantemir, yeniden basım 1973a; Hoffinann, 1974; Hiltebrandt, 1937: 82vd. ve Wilkinson, yeniden basım 1971.
24 Karş. EI, 2. baskı içindeki 'Khayr el-Din Pasha' maddesi.
25 Karş. EI, 2. baskı içindeki 'Algeria, Turkish period' maddesi.
26 Faroqhi, 1971.
27 Cherif, 1984, 1987, 1. Cilt: 124-5.

28 Panzac, 1999: 26-7.
29 A.g.e: 14.
30 Haedo, yeniden basım 1998: 7-16.
31 Abou-El-Haj, 1974b ve Kunt, 1981.
32 Mısır'daki durum üzerine: Hathaway, 1997 ve Raymond, 1995.
33 Wustenfeld, yeniden basım 1981, Cilt IV; Uzunçarşılı, 1972; Shaw (ed.), 1968; Farooqi, 1988.
34 Fleischer, 1986: 76.
35 Hinds ve Menage, 1991.
36 Ibn Jubayr, 1952: 1-2.
37 Wustenfeld, yeniden basım 1981, Cilt IV: 304-5.
38 Uzunçarşılı, 1972: 23; Faroqhi, 1994: 66.
39 MD 58: 201, no. 527(993/1585).
40 Kortepeter, 1979.
41 Evliya Çelebi, 1314/1896-7 to 1938, 9. Cilt: 679.
42 Raymond, 1973-4, 1. Cilt: 132-3; Evliya Çelebi, 1314/1896-7'den 1938'e, 9. Cilt: 796.
43 Faroqhi, 1993b.
44 Faroqhi, 1994, s. 43.
45 Wustenfeld, yeniden basım 1981, 4. Cilt: 304-5.
46 Faroqhi, 1994:48-52.
47 Evliya Çelebi, 1314/1896-7'en 1938'e, 9. Cilt: 584-5.
48 Hibri, 1975, 1976, 1978.
49 Barbir, 1980: 175-6.
50 Karş. EI, 2. baskı içindeki 'Hadd' maddesi.
51 Uzunçarşılı, 1972: 86f.
52 Evliya Çelebi, 1314/1896-7 to 1938, 9. Cilt: 702.
53 Kortepeter, 1972:236.
54 Farooqi, 1988.
55 MD 39: 238, no. 471 (988/1580-1); Faroqhi, 1988.
56 Farooqi, 1988; Evliya Çelebi, 1314/1896-7 to 1938, 9. Cilt: 772.
57 Subrahmanyam, 1988.
58 Fleischer, 1986: 180-87; Evliya Çelebi, 1314/1896-7'den 1938'e, 9. Cilt: 796, valiye paşa diyor.
59 Biegman, 1967; Faroqhi, 1984: 105-21.
60 Revere, 1957.
61 Gascon, 1971, 1. Cilt: 49, 50 ve 339-40; Curtin, 1984.
62 Argenti, 1954, 3. Cilt.
63 Biegman, 1967: 27; Carter, 1972: 355.
64 A.g.e: 349-404.
65 A.g.e: 354.
66 Biegman, 1967: 35.
67 Carter, 1972: 379.
68 Biegman, 1967: 129.

69 Carter, 1972: 346-7.
70 Pedani Fabris, 1994a: 322; Faroqhi, 2002.
71 Biegman, 1967: 130-1.
72 Bu başlığın kaynağı Costin, 1980'in başlığıdır.
73 A.g.e.: 178.
74 Berindei ve Veinstein, 1987: 47; Maxim, yeniden basım 1999a Kanuni Süleyman döneminde başladığını ileri sürüyor. Fakat Dariusz Kolodziejczyk'in CIEPO 16 için yayınladığı, 'Exhibition of Ottoman and Crimean Documents' adlı bir kitapçıkta (Warsaw: yayınevi adı yok, 2004), no. 9, padişahın vergi talep ettiği 1455 tarihli bir belgeden söz ediliyor (Polish State Archives, A6AD, AKW Dz. tur. k. 66, t. 1, nr.l).
75 A.g.e: 192.
76 A.g.e: 195.
77 Maxim, yeniden basım 1999a: 192.
78 A.g.e: 194-7; Costin, 1980: 20-7, 295.
79 Cantemir, yeniden basım 1973a: 260.
80 Subtelny, 1991:293-7.
81 Cantemir, yeniden basım 1973a: 262-5.
82 A.g.e: 260.
83 Karş. EI, 2. baskı içindeki 'Mamluk' maddesi ve Toledano, 1990: 56-9. Bu referans için Christoph Neumann'a teşekkür ederim.
84 Dankoff, 1991:8-9.
85 Costin, 1980: 160; Kortepeter, 1972.
86 Maxim, yeniden basım 1999a: 161, 195.
87 Cantemir, yeniden basım 1973a: 245.
88 A.g.e: 239.
89 A.g.e: 186-208 ve 260-70.
90 A.g.e: 242.
91 Kortepeter, 1972: 232.
92 Zach, 1987.
93 Cantemir, yeniden basım 1973a: 320-9.
94 Wilkinson, yeniden basım 1971: 60.
95 A.g.e: 75-7.
96 Schaser, 1993: 984-5.
97 Wilkinson, yeniden basım 1971: 171.
98 Costin, 1980: 198 ve diğerleri.
99 A.g.e: 167.
100 Schaser, 1993: 990.
101 Evliya Çelebi, 1995: 246.
102 Kortepeter, 1972: 144-5 ve 218-19.
103 Salzmann, 1993.

IV- Osmanlı savaş usulünün güçlü ve zayıf yanları

1 Majoros ve Rill, 1994: 28-30; Agoston, 1999: 127.
2 Murphey, 1999.
3 A.g.e: 141-6.
4 Eickhoff, 2. baskı 1988: 50vd.
5 Kortepeter, 1972, Murphey, 1980 ve B. Kütükoğlu, 2. baskı 1993.
6 Berkes, 1969, 1970, 1. Cilt: 28-9; Abrahamowicz, 1983.
7 İnalcık, 1969: 135-40.
8 Quataert, 1993, ve diğerleri.
9 Murphey, 1999: 147.
10 Redlich, 1956: 74 ve diğerleri.
11 Redlich, 1956.
12 Dankoff, 2004.
13 Redlich, 1956: 56 ve 67.
14 Kohbach, 1983 ve Petritsch, 1983.
15 Barkan, 1951-3: 11.
16 İnalcık, 1960, 1969, 1997; Raymond, 1973-4; Hanna, 1998 ve Dursteler, 2002: Stoianovich, 1960'a karşı.
17 Braudel, 1979, 3. Cilt: 402-16.
18 Dale, 1994.
19 Busbecquius, 1994: 165, 177.
20 Vatin ve Veinstein 2003: 99-109.
21 Busbecquius, 1994: 267.
22 Kretschmayr, 1896.
23 Duchhardt, 1997: 396, 1715'te Venedik hâkimiyetinin sonu üzerine.
24 Arens, 2001.
25 Redlich, 1964-5.
26 A.g.e, 2. Cilt: 14-19 ve Ailmeyer-Beck ve Lessing, 1978: 237-8.
27 A.g.e: 176; Redlich, 1964-5. 2. Cilt: 154; Abrahamowicz, 1983: 33.
28 Lane, 1973: 386-7, 391-2.
29 Schulze, 1978, ve diğerleri.
30 Duchhardt, 1997: 80-1.
31 Kortepeter, 1972, ve diğerleri.
32 Kolodziejczyk, 2000: 137.
33 Hauser, 1930: 62.
34 Stoye, 1994: 247-50.
35 Heilingsetzer, 1988: 131-2; Allmeyer-Beck ve Lessing, 1978: 213.
36 Stoye, 1994:238-52.
37 Barkan, 1975; Barkey, 1994.
38 Gene, 1975.

39 Genç, 1987.
40 İnalcık, 1980.
41 İnalcık, 1973: 107-18.
42 Kunt, 1981.
43 İnalcık, 1980.
44 Doğru, 1990: 114, 140-1.
45 Barkan, 1972, 1979, Cilt 1: 130-1; Sahillioğlu (der.), 2002: 309 (No. 426).
46 Fleischer, 1986: 5-7.
47 See Finkel, 1988, Cilt 1: 36-7, 173-8, Osmanlı ordusunda tasarruf tedbirleri üzerine.
48 Faroqhi, 1984: 129-30.
49 Akarlı, 1986.
50 Çağatay, 1971; Faroqhi, 1984: 233-9.
51 Tabakoğlu, 1985: hiç borçtan söz edilmiyor.
52 M. Kütükoğlu, 1983.
53 Güçer, 1964.
54 Aynural, 2002: 5-84.
55 Braude, 1979.
56 Faroqhi, 1984: 127.
57 Veinstein, 1988.
58 Bostan, 1992: 199vd.
59 Aktepe, 1958: 94-5.
60 Genç, 1984.
61 Murphey, 1999: 179-84.
62 Ágoston; 1994.
63 Allmayer-Beck ve Lessing, 1978: 235;.
64 Duchhardt, 1997: 52.
65 Güçer, 1964; Finkel, 1988; Ágoston, 1993 ve 1994.
66 Konyalı, 1974, Cilt 1: 851.
67 Agoston, 1993: 87.
68 Hale, yeniden basım 1998: 217-18.
69 Stoye, yeniden basım 2000: 156.
70 Ágoston, 1999.
71 Dávid ve Gerelyes, 1999.
72 Dávid ve Gerelyes, 1999; David ve Fodor, 2002.
73 Gerelyes, 1990-2.
74 Bk. Bölüm 3, Boğdan ile ilgili kısım.
75 Binark ve ark. (der.), 1993, Özet ve Transkripsiyon: 640; Vatin, 2001.
76 Kortepeter, 1912, ve diğerleri.
77 Imber, 1997: 84-6; Düzdağ, 1972.
78 Kolodziejczyk, 2000; 129.
79 Bennigsen ve ark., 1978.

80 Karş. İA'daki 'İdris Bitlisi' maddesi.
81 Evliya Çelebi, 1990, ve diğerleri.
82 Faroqhi, 1984: 52.
83 Gürbüz, 2001.
84 Göyünç, 1969; Bacqué-Grammont, 1981.
85 Fleischer, 1986: 66.
86 Kunt, 1974, Fleischer, 1986: 165.
87 Fleischer, 1986: 65.
88 Salzmann, 1993.
89 Braudel, 1979, Cilt 3: 47.
90 Adanır, 1982.
91 Goffman, 1998: 52.
92 Eickhoff, 2. baskı 1988: 426-34.
93 Jelavich, 1983: 77.
94 A.g.e: 73-8.
95 İkincil literatürün – muazzam miktarda – özeti için: Teply, 1983.
96 Hale, 1998: 46; Guilmartin, 1974: 229vd.
97 Evliya Çelebi, 1314/1896-7'den 1938'e, 9. Cilt: 821.
98 Guilmartin, 1974: 98-109.
99 Davies, 1999.
100 Chagniot, 2001.
101 Abou-El-Haj, 1974a.
102 Faroqhi, 1986.
103 Kal'a ver ark. (der.), 1997-.

V- Esirlere, kölelere ve yabancıların hayırseverliğine dair

1 Overmans, 1999b: 486.
2 Overmans, 1999a, ve diğerleri.
3 Rüpke, 1999.
4 Overmans, 1999b: 506; Spies, 1968; Teply, 1973; Jahn, 1963.
5 Streit, 1978.
6 Anderson, yeniden basım 1998.
7 Hohrath, 1999.
8 Heberer von Bretten, yeniden basım 1963: X.
9 McCarthy, 1995.
10 Panzac, 1999: 81.
11 Panaite, 2000: 283-301.
12 Pedani Fabris, 1994b: 179-85; Faroqhi, 2002; Gökbilgin, 1964: 211-12.
13 Tietze, 1942.
14 Bracewell, 1992.

15 A.g.e: 187-9.
16 Berktay, 1990.
17 Faroqhi, 1984: 108.
18 A.g.e: 100-1.
19 Stoye, 1994: 20-1.
20 DeMartelli, 1689: ve diğerleri.
21 Panzac, 1999 ve Bono, 1999.
22 Parmaksızoğlu, 1953 ve Neumann, yayınlanmamış metin.
23 Jahn, 1961; Spies, 1968 ve Teply, 1973.
24 Bono, 1999: 21-36.
25 Pedani Fabris, 1994b: 168-9; Preto, 1999: 348-60.
26 Panzac, 1999: 97-103; Bono, 1999: ve diğerleri.
27 Osman Ağa, çev. Kreutel ve Spies, 1962; ve çev. Hitzel, 2001.
28 De Martelli, 1689.
29 Heberer von Bretten, yeniden basım 1963: 164; Vatin, 2002.
30 Guilmartin, 1974: 111-18.
31 Heberer von Bretten, yeniden basım 1963: 164-5.
32 Bir istisna için: Matar, 1999: 20.
33 Bono, 1999: 482-6.
34 A.g.e: 497-9.
35 Guilmartin, 1974: 223 ve 268.
36 Heberer von Bretten, yeniden basım 1963: 179-80.
37 A.g.e: XXXV-XXXVI.
38 Rauwolff, yeniden basım 1971: 358.
39 Singer, 2002.
40 Kreiser, yeniden basım 1998.
41 Heberer von Bretten, yeniden basım 1963: 158-9.
42 A.g.e: XXVII-XXIX, 296-7, 323-4.
43 A.g.e: 191vd.
44 A.g.e: 219.
45 A.g.e: 249.
46 Wild, yeniden basım 1964: 240-6.
47 De Martelli, 1689: 86.
48 A.g.e: 97.
49 A.g.e: 86.
50 Bennassar ve Bennassar, 1989: 362.
51 Webbe, 1895.
52 Sahillioğlu, 1985b.
53 Heberer von Bretten, yeniden basım 1963: ve diğerleri.
54 A.g.e: 245.
55 A.g.e: 243 ve diğerleri.

56 Vigie, 1985: 225.
57 Teply, 1973: 60.
58 Spies, 1968.
59 Skilliter, 1975.
60 Osman Ağa, 1962: 147vd.
61 Bono, 1999: 252-304. Teply, 1973: 63.
62 Bennassar ve Bennassar, 1989: 125-44.
63 De Martelli, 1689: 109 ve 133.
64 A.g.e: 110.
65 Teply, 1973.

VI- Ticaret ve yabancilar

1 İnalcık, 1969; Başbakanlık Arşivi-Osmanlı Arşivi Maliyeden Müdevver 6004: 49 (1033/1623-4).
2 Kunt, 1977.
3 Kafadar, 1986b; Arbel, 1995.
4 Faroqhi, 2002.
5 Sahillioğlu, 1968.
6 Evliya Çelebi, 1314/1896-7'den 1938'e, 9. Cilt: 804-5; Faroqhi, 1991.
7 İnalcık, 1981; Veinstein, 1999.
8 Raymond, 1973-74, 1. Cilt: 117.
9 Binark ve ark. (der.), 1995: MD 6: 166, no. 355 (972/1564-5).
10 Binark ve ark. (der.), 1994: MD 5: 629, no. 1755 (973/1565-6).
11 Dale. 1994.
12 Dalsar, 1960: 132-6.
13 Herzig, 1996.
14 Herzig, 1996.
15 Aghassian ve Kévonian, 1999.
16 Bergasse ve Rambert, 1954: 64-70; Khachikian, 1967; Aghassian ve Kévonian, 1999; Kévonian, 1975; Braudel, 1979, 2. Cilt: 133; Dziubinski, 1999.
17 Kévonian, 1975: 210.
18 Smyrnelis, 1995.
19 Sahillioğlu, 1968.
20 A.g.e: 68.
21 Dale, 1994: 46-54; Subrahmanyam, 1988.
22 Bennigsen ve Lemercier-Quelquejay, 1970.
23 Yıldırım ve ark. (der.), 1997: MD 7: 62, no. 169 (975-6/1567-9).
24 A.g.e
25 Kévonian, 1975.
26 Lane, 1973: 298.
27 Greene, 2000.

28 Arbel, 1995: 15; Pedani Fabris, 1994b.
29 Layton, 1994.
30 Çizakça, yeniden basım 1987: 253; Poni, 1982.
31 Aigen, 1980: 12vd.
32 Sella, 1968.
33 Turan, 1968; Kafadar, 1986b ve Concina, 1997; Arbel, 1995: 66; Kafadar, 1986b: 212.
34 Aigen, 1980.
35 Lane, 1973:248.
36 Başbakanlık Arşivi-Osmanlı Arşivi, Maliyeden Müdevver bölümü, no. 6004: 10 (1029/1619-20).
37 Maliyeden Müdevver 6004: 140 (tarihsiz).
38 Maliyeden Müdevver 6004: 49 (1033/1623-4).
39 Maliyeden Müdevver 9829: 8.
40 Steensgaard, 1967.
41 Beydilli, 1976: 19-48.
42 Binark ve ark. (der.), 1995: MD 6: 93, no. 194 (972/1564-5).
43 Biedro_ska-Slota, 1999.
44 Zygulski, 1999.
45 Ergenç, 1975.
46 İstanbul, Başbakanlık Arşivi/ Osmanlı Arşivi, Maliyeden Müdevver, no. 7527: 69.
47 Kolodziejczyk, 2003.
48 Biedro_ska-Slota, 1999.
49 Kolodziejczyk, 2003.
50 Dziubinski, 1999.
51 MD 27: 361, no. 861; MD 28: 214, no. 502; 215, no. 504; 373, no. 966; 374, no. 967; 375, no. 970; 377, no. 975; 386, no. 1003; 393, no. 1024 (hepsi 984/ 1576-7'den). Akdağ, 1963: 89 ve Faroqhi, 1984: 67-8.
52 Biedro_ska-Slota, 1999.
53 De Groot, 1978: 94vd.
54 Lane, 1973: 399-400.
55 Poumarède, 1997 ve 1998.
56 Eickhoff, 2. baskı, 1988: 212-13, 250-9.
57 Gascon, 1977, 1. Cilt: 326-8.
58 Poumarède, 1997: 244.
59 Goubert, 1977, 2. Cilt: 329-66.
60 Davis, 1967: 242vd.
61 Marquié, 1993.
62 Paris, 1957: 9-35.
63 Marquie, 1993:76-81.
64 Greene, 2000: 75-7.
65 Panzac, 1999: 124-7.
66 Stoianovich, 1960.

67 Steensgaard, 1967; Paris, 1957: 44vd.
68 Goffman, 1990a: 120.
69 Masson, 1911: 1-32; Paris, 1957: 328-34.
70 Masson, 1911: 32-42.
71 A.g.e: 317-62.
72 Chambre de Commerce de Marseille Arşivleri, dosya H201, *Défenses de la Chambre du Commerce de Marseille contre les fabricans de camelots d'Amiens et de Lille* (Marsilya: Jos Ant Brebion, 1764).
73 Ministère des Affaires Etrangères, Nantes arşivleri, dosya 2mi l958, Correspondance entre l'écchelle d'Angora et l'ambassadeur à Constantinople.
74 Smyrnelis, 2001.
75 Bağış, 1983.
76 Braudel, 2. baskı 1966, 1. Cilt: 557-81.
77 Skilliter, 1977; Goffman, 1998: 1-44.
78 Ferrier, 1973; Frangakis-Syrett, 1992: 107.
79 Wood, 1964; Matthee, 1999: 91-118.
80 Braude, 1979.
81 MD 43: 15, no. 27 (988/1580-1).
82 Goffman, 1998: 60-5.
83 Erim, 1991.
84 Çizakça, 1985.
85 Davis, 1967: 240-2.
86 Israel, 1989; bkz. dizin.
87 Parker, değiştirilmiş yen. basım 1990.
88 Israel, 1989: 262-3.
89 Bulut, 2001, ve diğerleri.
90 Israel, 1989: 397-8.
91 İstanbul, Başbakanlık Arşivi/Osmanlı Arşivi, Maliyeden Müdevver, no. 7527: 69 (1055/1645-6).
92 İstanbul, Başbakanlık Arşivi/ Osmanlı Arşivi, Cevdet İktisat, no. 971.
93 Kafadar, 1986b: 191-2.
94 Arbel, 1995: 67-8.
95 Hanna, 1998.
96 Desmet-Grégoire ve Georgeon (der.), 1997 ve Tuchscherer (der.), 2001.
97 Hanna, 1998: 34–5, 58, 77; Raymond, 1973–4, Cilt 1: 117-19.
98 İstanbul, Başbakanlık Arşivi / Osmanlı Arşivi, Maliyeden Müdevver, no. 10349: 14-17.
99 MD 19: 130, no. 276; 67, no 146; 65, no. 142 (hepsi 980/1572-3).
100 Çizakça, 1996: 92-122.
101 Curtin, 1984.
102 Arbel, 1995: 3-4, 44-54; Faroqhi, 1994: 165-6.
103 Stoianovich, 1960.
104 Panzac, 1996a: 79-80.
105 Greene, 2000: 153-4.

106 Bilici, 1992: 119.
107 Frangakis-Syrett, 1992: 94.
108 A.g.e: 105vd.
109 Masters, 1994b.
110 Braudel, 1949 ve 2. değiştirilmiş basım 1966.
111 Steensgaard, 1973, ve diğerleri.
112 Braudel, 1979, 3. Cilt: 409vd.
113 Panzac, 1996b.
114 Hanna, 1998.
115 Greene, 2000: 205.
116 Masson, 1911: 1-32.
117 İnalcık, 1969.
118 Springborn, 1992: 230.
119 Gucer, 1951-2 ve Aymard, 1966.
120 Fleischer, 1986: 262.
121 İnalcık, 1969: 106.
122 Braudel, 1979, 3. Cilt: 16.
123 Faroqhi, 1984: 222; MD 71: 334, no. 636 (1001/1592-3).
124 Kafadar, 1986a; M. Kütükoğlu, 2. baskı 1983.
125 MD 5, no 1311 ve 1312 (973/1565-6); Binark ve ark. (der.), 1994: 212.
126 Quataert, 1997.
127 Pamuk, 2000: 139.
128 Kafadar, 1991.
129 İnalcık, 1970b: 215.
130 Eldem, 1999: 148-202.
131 Faroqhi, 1984: 54; MD 7: 705, no. 1939 (976/1568-9) ve MD 47: 199, no. 1466 (990/1582-3).
132 Barkan, 1975; Faroqhi, 1983.
133 Karş. *EI* 2. baskı içinde 'Imtiy_z_t' maddesi.
134 Veinstein, 1975 ve *EI* 2. baskı içinde 'Al-Djazz_r Pasha' maddesi.
135 Dalsar, 1960: 244-77.
136 Bir istisna için: Eldem, 1999: 223-5.

VII- Hacılarla kurulan ilişki ve aracılık

1 Elçilerin özel durumu için bkz. Bölüm 8.
2 Montagu, 1993: XLI-XLII.
3 Goffinan, 1998: 11.
4 MD 24:43-4, no. 124 (981/1573-^).
5 Pistor-Hatam, 1991.
6 Faroqhi, 1994: 134-9.
7 MD 23: 203, no. 430 (981/1573-4).

8 MD 6: 17, no. 39 (972/1564-5). Ayrıca bkz. Binark ve ark. (der.), 1995.
9 Özbaran, 1994b: 127.
10 MD 14: 385, no. 542 (978/1570-1).
11 MD 26: 241, no. 693 (980/1572-3).
12 Necipoğlu, 1991:255.
13 Peters, 1985: 484-9, 525-7.
14 Huizinga, 1954: 161-2.
15 Rauwolff, yeniden basım 1971: 320-1.
16 Gomez-Geraud, 1999.
17 Schweigger, yeniden basım 1964: 289 (ziyaret 1581/988-9'da).
18 Palerne, yeniden basım 1991 (ziyaret yine 1581/988-9'da).
19 Peters, 1985: 515-16.
20 Rauwolff, yeniden basım 1971: 327 ve diğerleri; Yérasimos, 1991: 300-1.
21 Rafeq, 2000.
22 Külzer, 1994; Yérasimos, 1991: 21.
23 Külzer, 1994: 351-5 (1587/985-6 tarihli metin).
24 A.g.e: 355-95.
25 Simeon, 1964.
26 Peri, 2001.
27 Rauwolff, yeniden basım 1971: 448-58.
28 Schweigger, yeniden basım 1964; Maundrell, yeniden basım 1963.
29 Tarihsel bilgi için: *EI* 2. baskı içinde 'Al-Dur_z' maddesi.
30 Rauwolff, yeniden basım 1971: 406-31.
31 Schweigger, yeniden basım 1971: XXII-XXIII; Runciman, 1968: 244-58.
32 Maundrell, yeniden basım 1963: 13.
33 Peters, 1985: 510-11.
34 Evliya Çelebi, 1314/1896-1938, 9. Cilt: 488-95.
35 Rauwolff, yeniden basım 1971: 376-7; Evliya Çelebi, 1314/1896-7 to 1938, 9. Cilt: 490. Ayrıca bkz. Simeon, 1964: 126-9.
36 Biddle, 1999: 120.
37 Evliya Çelebi, 1314/1896-7'den 1938'e, 9. Cilt: 493.
38 A.g.e: 491; Peri, 2001.
39 Peters, 1985: 520; Maundrell, yeniden basım 1963: 129.
40 Evliya Çelebi, 1314/1896-7'den 1938'e, 9. Cilt: 493; fakat aynı zamanda karş. Evliya Çelebi, 2. baskı 1987: 161; Belting, 1993.
41 Wild, yeniden basım 1964: 200.
42 Maundrell, yeniden basım 1963: 129.
43 A.g.e: 127-31.
44 Heyd, 1960: 180-4.
45 Peri, 2001: 198-200.
46 Pastor, 1923: 179-88; 734-46; Iserloh, Glazik ve Jedin, 1985: 526-8; Muller ve ark. 1985: 248-55;

Croce, 1998: 602.
47 Rauwolff, yeniden basım 1971: 427.
48 Anonim Cizvit, 1745.
49 De Bonnac, 1896: 149.
50 Masters, 2001: 71-2.
51 Anonim Cizvit, 1745: 55-7, 100.
52 A.g.e: 68, 118-21.
53 Hitzel (der.), 1997; Palumbo Fossati Casa, 1997; Bacque-Grammont, 1997.
54 Beydilli, 1984; Findley, 1998; Theolin ve ark., 2002.
55 Arbel, 1995: 78-86.
56 Arbel, 1995.
57 Ay.e., Bölüm 5.
58 Khadduri, 1955; Faroqhi, yeniden basım 1987.
59 Smyrnelis, 2000.
60 Anonim, 1998; Latifi, 2001.
61 Anonim, 1998: 41.
62 A.g.e
63 A.g.e: 33.
64 A.g.e; Masters, 2001: 16-40; Düzdağ, 1972: 87-109.
65 Montagu, 1993.
66 A.g.e: 89-91.
67 Wild, yeniden basım 1964: 73.
68 A.g.e: 345-8.

VIII- Dış dünya hakkında bilgi kaynakları

1 İhsanoglu, 2000, 1. Cilt.
2 Tinguely, 2000; Yerasimos, 1991: 17.
3 Camariano, 1970.
4 Unat, 1968; Tuncer ve Twicer, 1997; Hatti Efendi, 1999: 4-8 (Önsöz).
5 Hagen, 1982-98.
6 Piri Reis, 1935; Soucek, 1992.
7 Goodrich, 1990.
8 Eren, 1960.
9 Bergasse ve Rambert, 1954: 500-5.
10 Sestini, 1785.
11 A.g.e
12 Roosen, 1980; Windier, 2001.
13 Aksan, 1999b.
14 Camariano, 1970.
15 Seyyidi 'Ali Re'îs, 1999a bol miktarda not ile; Kiremit (der.), 1999, dilbilimsel inceleme ile.

16 Soucek, 1992: 103.
17 İA içinde 'Süleyman I'; Vatin ve Veinstein, 2003, ve diğerleri.
18 Deringil, 1991: 351; Seyyidi 'Ali Re'îs, 1999a: 88.
19 Unat, 1968: 82-4.
20 Faroqhi, 1994: 139.
21 Unat, 1968: 59-61.
22 A.g.e: 59; Zarinebaf-Shahr 1991.
23 Dourry Efendy, 1810: 4-5; Raşid, 1282/1865-6, 5. Cilt: 373.
24 Dourry Efendy, 1810: 6-10. Raşid, 1282/1865-6, 5. Cilt: 374; Veinstein, 1996.
25 Palumbo Fossati Casa, 1997.
26 Dourry Efendy, 1810: III-IV.
27 Nasuhü's-silahî, 1976; Unat, 1968: 206-10 (Bekir Sıtkı Baykal tarafından).
28 Pedani Fabris, 1994b.
29 A.g.e: 196vd.
30 Evliya Çelebi, 2. baskı 1987.
31 Fodor, yeniden basım 2000.
32 Beydilli ve Erünsal, 2001-2.
33 Göçek, 1987; Mehmed Efendi, 1981.
34 Anonymous, 1999: 314-21.
35 Aksan, 1995; Unat, 1968: 116.
36 Resmi, 1303/1885-6: 35-6.
37 Findley, 1995.
38 Râtib Efendi, 1999.
39 Bk. *EI* 2. baskı içinde saz ile ilgili madde; Râtib Efendi 1999: 78-9.
40 Evliya Çelebi, 2. baskı 1987: 159-60.
41 Köhbach, 1983a; Vasıf, iç. Ahmed Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, 1309/1893-4, 4. Cilt: 348-58 (kısaltılmış).
42 Windier, 2001.
43 Köhbach, 1983; Tunçer ve Tunçer, 1998: 86-93.
44 Vasıf Efendi, 1309/1893-4:354-5.
45 Unat, 1968: 116-28; Neumann, yayınlanmamış.
46 Emnî, 1974; Nahifî Mehmed Efendi, 1970.
47 Emnî, 1974: 47.
48 A.g.e: 69-70.
49 Nahifi Mehmed Efendi, 1970: 112-13.
50 Emnî, 1974: 66-8.
51 Nahifi Mehmed Efendi, 1970: 87.
52 Hagen, 1995-6.
53 Beller-Hann, 1987.
54 Versteeg, 1997.
55 Schmidt, 2000, ve diğerleri.
56 A.g.e: 357-9.

57 Hodgson, 1973-4, Cilt 1: 96, 453-7.
58 Hagen, yayınlanmamış.
59 Hagen, 1998b; Ak, 1991.
60 Salzmann, 2004: 31vd.
61 Denny, 1970; Nasuhü's-silahî, 1976: 50-1, 8b ve 9a.
62 Adnan-Adıvar, 1943; Ahmet Karamustafa, John Michael Rogers ve Svat Soucek, Harley ve Woodward (der.) içinde, 1992; İhsanoglu, 2000, 1. Cilt.
63 Piri Reis, 1935; karş. *EI* 2. baskı içinde 'P_r_ Re'_s' maddesi.
64 Soucek, 1992.
65 Goodrich, 1990; Bacqué-Grammont, 1997: XVII, LXIV, LXVI-LXVIII.
66 Hagen, 1982-98: 108.
67 Goodrich, 1990: 19-20.
68 A.g.e: 11-15.
69 A.g.e: 32-3.
70 A.g.e: 58; 'Hollanda bağlamında *recycling* [yeniden işleyip kullanmak]' üzerine: Schmidt, 2000: 360-1.
71 Kâtib Çelebi, 1145/1732.
72 Hagen, 2003
73 Krş. *EI* 2. baskı içinde, ilgili madde; İhsanoğlu, 2000.
74 Hagen, 1982-98: 105.
75 Hagen, 1998a; Sarıcaoğlu, 1991.
76 Azulai, 1997.
77 A.g.e: 214-15, 248-9, 258-9.
78 A.g.e: 216.
79 Stamates Petru, 1976; Angelomate-Tsoungarake, 2000.
80 İnciciyan, 1956: 9, 39; Toplu Eser içinde, 'İnciciyan' maddesi, 1993-5.
81 Eren, 1960, Kreiser, 1975, Haarmann, 1978 ve Evliya Çelebi, 1988.
82 Evliya Çelebi, 1999a, 2. Cilt: 18.
83 Braudel, 1979, 3. Cilt: 145-234.
84 De Groot, 1978; Bulut, 2001.
85 Kévonian, 1975; Bulut, 2001.
86 Evliya Çelebi, 2002, 6. Cilt: 219-25; Eren, 1960, Haarmann, 1978 ve Evliya Çelebi, 1987.
87 Evliya Çelebi 2002, 6. Cilt: 222.
88 Hagen, 1982-98: 105.
89 Evliya Çelebi, 2002, 6. Cilt: 221 ve 223.
90 A.g.e: 222; yukarıda, 7. Bölüm.
91 Evliya Çelebi, 1987: 243-4.
92 Evliya Çelebi, 2002, 6. Cilt: 221.
93 Eren, 1960.
94 Hagen, 1982-98: 108.
95 Hagen, 2000.

96 Taeschner, 1923: 73-5.
97 İnciciyan, 1956.
98 Goodrich, 1990: 15.

IX- Sonuç

1 Hohrath, 1999.
2 Masson, 1911: 149-84.
3 Ersanlı, 2002; Fleischer, 1986: 85-6, 104.
4 Peri, 2000, ve diğerleri.
5 Salzmann, 1993.
6 Masters, 1988; ancak, Hindistan ile süren bağlar hakkında bkz. Wirth, 1986.
7 Wallerstein, Decdeli ve Kasaba, yeniden basım 1987; Braudel, 1979, 3. Cilt: 12-70.
8 A.g.e: 16.
9 Dávid, 2002: 194-5.
10 Eyice, 1970.
11 Bacqué-Grammont, 1997.
12 Osman Ağa, 1962: 13; Babinger, 1982.

Kaynakça

Bazı yayınlardan sonra görülecek yorumların amacı, sistematik bir bilgi vermek değil, yeni başlayanların özellikle ufuk açıcı bulduğum bazı eserlere yönlendirmektir. Çok az sayıda istisna dışında, makaleler üzerinde yorum yapılmamıştır, bunlar genellikle okurun kendisinin bakıp değerlendirebileceği kadar kısa metinlerdir.

Bazı durumlarda, belli bir metni esas olarak genişçe bir önsöz ile birlikte yayınlanmış birinci elden kaynak olarak mı, hacimli bir ekte birinci elden kaynaklara yer veren bir monografi olarak mı değerlendirmek gerektiği tartışılabilir. Bu konuda kuşkuya düştüğüm zaman, böyle metinleri ikincil metinler olarak kaydetmeyi tercih ettim. Bir diğer belirsizlik de, pek çok yayında, belirli bir birinci el kaynağın editörünün yazar olarak görünmesinden ve asıl yazarın isminin kitabın başlığı içinde yer almasından kaynaklanmaktadır. Sadece bazı durumlarda, asıl yazarı parantez içinde ekledim ve editörü ikincil konuma yerleştirdim, ancak her yerde her iki isimi de belirttiğim için söz konusu kitapları bulmak konusunda bir sorun olmaması gerekir.

Başvuru eserleri

Kollektif eser (1992). *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi* (Ankara: Başbakanlık, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü).

Kollektif eser (1993-5). *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, 8 cilt (İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı) (DBİA).

The Encyclopedia of Islam (1913-34). der. M. T. Houtsma, T. W. Arnold. R. Basset, R. Hartınann vd., 4 cilt (Leiden: E. J. Brill).

The Encyclopedia of Islam (2. baskı, 1960-2004). der. H. A. R. Gibb vd. (Leiden: E. J. Brill) (EI).

İhsanoğlu, Ekmeleddin vd. (2000). *Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi, History of Geographical Literature during the Ottoman Period*, 2 cilt (İstanbul: IRSICA). (1. Cilt 19. yüzyıl sonuna kadar olan dönemi kapsar.)

İslâm Ansiklopedisi, İslam Âlemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Lugatı (1. baskı, 1988'de tamamlandı), der. Adnan Adıvar vd. (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı) (İA).

Redhouse Yeni Türkçe-İngilizce Sözlük, New Redhouse Turkish-English Dictionary (1968), der. U. Bahadır Alkım, Sofi Huri, Andreas Tietze vd. (İstanbul: Redhouse Press).

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (1988-). (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.)

Yurt Ansiklopedisi, Türkiye İl İl: Dünü, Bugünü, Yarını (1981-4). (İstanbul: Anadolu Yayıncılık AŞ.)

Birincil Kaynaklar

Adler, Elkan, der. (yeniden basım 1987). *Jewish Travellers in the Middle Ages, 19 First-hand Accounts* (New York: Dover Publications). (Başlıkta görünenden daha geniş kapsamlı bir eser; 1641'de Gelibolu ve Rodos'a giden Karait Samuel Jemsel'in seyahatnamesine ve Azulai'nin gezi güncesinden bir bölüme de yer veriyor, ayr. bk.)

Aigen, Wolffgang (1980). *Sieben Jahre in Aleppo (1656-1663), ein Abschnitt aus den 'Rei_-Beschreibungen' des Wolffgang Aigen*, der. Andreas Tietze (Viyana: Verlag des Verbandes der wissenschaftlichen

Gesellschaften Österreichs). (17. yüzyıl kuzey Suriye'sinde canlı bir deneyim ve Lübnan'da ipek üreticilerine bir ziyaret.)

Andreasyan, Hrand (1976). 'Celâlilerden Kaçan Anadolu Halkının Geri Gönderilmesi', içinde, *İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan* (Ankara: Türk Tarih Kurumu): 45-54. (bir 17. yüzyıl Ermeni kaynağının çevirisi.)

Anonim (1998). *XVIII. Yüzyıl İstanbul Hayatına Dair Risâle-i Garîbe*, derleyen ve yorumlayan Hayati Develi (İstanbul: Kitabevi). (İnsanlardan epey nefret eden bir İstanbullunun görgülü davranış biçimlerine ilişkin düşünceleri.)

Anonim Cizvit (1745). *Nouveaux memoires des missions de la Compagnie de Jésus dans le Levant*, Cilt VIII (Paris: Frères Guérin). (İzmir bölgesi ve Ege adaları üzerinden bir Halep yolculuğu.)

Ayn-i Ali (1979). *Kavânîn-i Âl-i Osman der Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Dîvân*, önsöz Tayyib Gökbilgin (İstanbul: Enderun). (19. yüzyıl baskısının yeniden basımı, bir Osmanlı vergi sicilleri konusunda uzmanının yazdığı yeni bir önsözle.)

['Azîz Efendi] (1985). *Kanûn-nâme-i sultânî li Azîz Efendi, Aziz Efendi's Book of Sultanic Laws and Regulations*, der. Rhoads Murphey (Cambridge, MA: Harvard University). (Bir Osmanlı devlet görevlisinin yerini alacağını düşündüğü kişilere öğütleri.)

Azulai, Ha'im Y. (1997). *Haham Ha'im Yosef David Azulai'nin Günlükleri, Ma'agal Tov', The Good Journey*, der. Benjamin Cymerman (Jerusalem: Bnei Issakhar Institute). (Fransa, Hollanda ve İngiltere'ye seyahat eden bir 18. yüzyıl Kudüs hahamı hakkında.)

Bacqué-Grammont, Jean-Louis (1981). "Un plan inedit de Van au XVIIe siecle," *Osmanh Araştırmaları*, II: 97-122. (Osmanlılar tarafından yapılmış, Van Kalesini ve kenti gösteren harita eskizi hakkında.)

Bacqué-Grammont, Jean-Louis (çev. ve der.) (1997). *La première histoire de France en turc ottoman, Chroniques des padichahs de France 1572* (İstanbul ve Paris: Institut Français d'Études Anatoliennes ve L'Harmattan). (Osmanlıca orijinalinden Fransızcaya çevrilmiş, Osmanlı orijinali de 16. yüzyıl Fransız kroniklerinden yararlanılarak hazırlanmış; bu işlem Fransa siyasal kurumlarının zamanın Osmanlı terminolojisine nasıl 'tercüme edildiğini' görmemize olanak sağlıyor.)

Berindei, Mihnea ve Veinstein, Gilles (1987). *L'Empire ottoman et les pays rou-mains 1544-1545* (Paris ve Cambridge, MA: Éditions de I'ÉHÉESS and Harvard Ukrainian Research Institute). (En erken Mühimme Defterlerinde Eflak, Boğdan ve Erdel hakkında bulunan bilgilere ilişkin önemli bir tartışmaya yer vermiş.)

Beydilli, Kemal ve Erünsal, İsmail E. (2001-2). "Prut Savaşı Öncesi Diplomatik Bir Tesebbüs Seyfullah Ağa'nın Viyana Elçiliği (1711) (142 sayfa belge ile birlikte)," *Belgeler*, XXII, 26: 1-182.

Binark, İsmet vd. (der.) (1993). *3 Numaralı Mühimme Defteri (966-68/1558-60)*, 2 cilt (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü).

Binark, İsmet vd. (der.) (1994). *5 Numaralı Mühimme Defteri (973/1565-66)*, 2 cilt (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü).

Binark, İsmet vd. (der.) (1995). *6 Numaralı Mühimme Defteri 972/1564-65*, 3 cilt (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü).

Binark, İsmet vd. (der.) (1996). *12 Numaralı Mühimme Defteri 978-979/1570-72*, 3 cilt (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü).

Bonnac, Jean-Louis Dusson, Marquis de (1894). *Mémoire historique sur I'Ambas-sade de France à Constantinople*, der. ve önsöz Charles Schefer (Paris: Ernest Leroux). (Schefer'in önemli bir önsözüyle, Bonnac'ı anlattıkları da büyüleyici; ne yazık ki, baskıda kalitesiz kâğıt kullanıldığı için bu kitabı bulmak epey zorlaşmıştır.)

Busbecq, Ogier Ghiselin de (1968). *The Turkish Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq, Imperial Ambassador at Constantinople 1554-1562*, çev. Edward Seymour Forster (Oxford: Clarendon Press).

Busbequius, Augerius Gislenius (1994). *Legationis turcicae epistolae quatuor, der. Zweder von Martels, Hollandacaya çev. by Michel Goldsteen* (Hilversum: Verloren). (Kusursuz indeksi bunu, gördüklerim içinde kullanıcı açısından yararlanması en kolay versiyon haline getirmiş.)

Cantemir, Demetrius (1734). *The History of the Growth and Decay of the Ottoman Empire*, çev. N. Tindal, 2 cilt (Londra: John James & Paul Knapton). (Uzun süredir kayıp olan Latin orijinali artık bulunmuş olmakla birlikte, en ulaşılabilir baskı hâlâ bu.)

Cantemir, Demetrius (1743). *Histoire de VEmpire Othoman oil se voyent les causes de son agrandissement et de sa décadence, çev. M. de Joncquières*, 4 cilt (Paris: Huart).

Cantemir, Dimitrie (yeniden basım 1973a). *Beschreibung der Moldau, Faksimiledruck der Originalausgabe von 1771*, açıklayıcı notlar Constantin Maciuca (Bükreş: Kriterion). (Siyasal kurumlar ve Ortodoks Kilisesinin rolü hakkında bilgi; folklor hakkında ilginç malzeme.)

Cantemir, Dimitrie (1973b). *Dimitrie Cantemir, Historian of South East European and Oriental Civilizations, "The History of the Ottoman Empire"dan bölümler*, der. Alexandru Dutu ve Paul Cernovodeanu, önsöz Halil İnalcık (Bükreş: Association Internationale d'Études du Sud-Est Européen). (Esas olarak Kantemir'in tarihi eserindeki 'notları' içeriyor, İstanbul folkloru konusunda zengin bilgi var.)

Costin, Miron (1980). *Grausame Zeiten in der Moldau, Die Moldauische Chronik des Miron Costin 1593-1661*, çev. ve yorumlar Adolf Armbruster (Graz, Viyana ve Köln: Styria). (Üst düzey bir devlet görevlisi ve aristokrat olan yazar anlatılan olayların pek çoğunda bizzat yer almış.)

Dernschwam, Hans (1923). *Hans Dernschwams Tagebuch einerReise nach Konstan-tinopel und Kleinasien (1553-1555)*, der. Franz Babinger (Münih ve Leipzig: Duncker und Humblodt). (Emekli bir 16. yüzyıl işadamı tarafından yazılmış yabancı düşmanlığı ve öfke dolu bir anlatı fakat gündelik yaşam teknolojisine yönelik bilgili bir ilgi var.)

Doughty, Charles M. (1936). *Travels in Arabia Deserta*, önsöz T. E. Lawrence, 2 cilt (Londra: Jonathan Cape). (19. yüzyıl sonu İngiliz gezgini, Arapça öğrenmiş ve henüz böyle bir kavram ortada yokken 'katılımcı gözlemci' olarak Bedevilerle yaşamış; sentetik 'Elizabeth' dönemi dili.)

Dourry Efendy (1810). *Relation de Dourry Efendy ambassadeur de la Porte otto-mane aupres du roi de Perse* ... (Paris: Ferra). (Bir sonraki eserin De Fienne tarafından yapılmış çevirisi, aslıyla karşılaştırılarak kontrol edilmeli.)

Dürri Efendi, Ahmed, içinde, Raşid, Mehmed (1282/1865-6), *Tarih-i Raşid*, Cilt 5: 382-98. (İran'a elçilik raporu.)

Düzdağ, Ertuğrul (1972). *Şeyhülislam Ebusuud Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı* (İstanbul: Enderun). (Sultan Süleyman'ın şeyhülislamının fetvaları, din ile siyasetin birleştiği düzlem.)

Emnî, Mehmed (1974). *Mehmed Emni Beyefendi (Paşa)'nin Rusya Sefâreti ve Sefâret-nâmesi*, der. Münir Aktepe (Ankara: Türk Tarih Kurumu). (St. Petersburg civarındaki saray ve bahçelerin tasvirlerini içeriyor.)

Evliya Çelebi (1314/1896-7 to 1938). *Seyahatnamesi*, 10 cilt (İstanbul, Ankara: İkdam ve diğerleri). (Yetersiz, ilk sekiz cilt için yeni baskı kullanılmalı.)

[Evliya Çelebi] (2. baskı, 1987). *Im Reiche des Goldenen Apfels, des tiirkischen Weltenbummlers Evliya Çelebi denkwiirdige Reise in das Giaurenland und in die Stadt und Festung Wien anno 1665*, çev. ve notlar Richard F. Kreutel, Erich Prokosch ve Karl Teply (Viyana: Verlag Styria). (Evliya'nın seyahati, üç Osmanlı ve Viyana folkloru uzmanının notlarıyla.)

Evliya Çelebi (1988). *Evliya Çelebi in Diyarbekir*, der. ve çev. Van Bruinessen vd. (Leiden: E. J. Brill). (Bir Hollandalı uzman ekibinin ayrıntılı yorumlarıyla.)

Evliya Çelebi (1990). *Evliya Çelebi in Bitlis, the Relevant Sections of the Seyahatnâme*, der. Robert Dankoff'un çevirisi, yorumları ve önsözüyle (Leiden: E. J. Brill).

Evliya Çelebi b Derviş. Mehemmed Zıllı (1995). *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Transkripsiyonu -Dizini, Cilt 1*, der. Orhan Şaik Gökyay ve Yücel Dağlı (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları). (Tanınmış Osmanlı edebiyatı uzmanı Gökyay'ın son ürünlerinden biri.)

Evliya Çelebi b Derviş. Mehemmed Zıllı (1999a). *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Transkripsiyonu -Dizini, Cilt 2*, der. Zekerya Kurşun, Yücel Dağlı ve Seyit Ali Kahraman (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları).

Evliya Çelebi b Derviş. Mehemmed Zıllı (1999b). *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, Topkapı Sarayı Bağdat 305 Yazmasının Transkripsiyonu -Dizini, Cilt 3*, der. Yücel Dağlı ve Seyit Ali Kahraman (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları).

Evliya Tchélébi (2000). *La guerre des Turcs, Récits de batailles extraits du 'Livre de voyages'*, çev. ve notlar Faruk Bilici (Aix-en-Provence: Sindbad and Actes Sud).

[Evliya Çelebi] (2000). *Kairo in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts beschrieben von Evliya Celebi*, çev. Erich Prokosch (İstanbul: Simurg).

Evliya Çelebi b Derviş. Mehemmed Zıllı (2001a). *Evliya Qelebi Seyahatnâmesi, Topkapı Sarayı Bağdat 305 Yazmasının Transkripsiyonu -Dizini, Cilt 4*, der. Yücel Dağlı ve Seyit Ali Kahraman (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları).

Evliya Çelebi b Derviş. Mehemmed Zıllı (2001b). *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, Topkapı Sarayı Bağdat 307 Yazmasının Transkripsiyonu -Dizini Cilt 5*, der. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman ve İbrahim Sezgin (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları).

Evliya Çelebi b Derviş Mehemmed Zıllı (2002). *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, Topkapı Sarayı Bağdat 305 Yazmasının Transkripsiyonu -Dizini, Cilt 6*, der. Yücel Dağlı ve Seyit Ali Kahraman (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları).

Galland, Antoine (yeniden basım 2002). *Voyage à Constantinople (1672-1673)*, der. Charles Schefer, Frédéric Bauden'in yeni önsözüyle (Paris: Maisonneuve ve Larose). (Galland bu günlükte, karşılaştıklarını gün gün kaydetmiş, muhtemelen daha yazacağı daha formel metinlerde kullanılmak üzere gözlemlerini biriktirmek amacıyla.)

Gökbilgin, M. Tayyip (1964). "Venedik Devlet Arşivlerindeki Vesika Külliyatında Kanunî Sultan Süleyman Devri Belgeleri," *Belgeler*, I, 1-2: 234.

Gölpınarlı, Abdülbaki (1963). *Alevî-Bektaşî Nefesleri* (İstanbul: Remzi). (Osmanlı dervişlerinin yaşamı konusunda büyük bir uzmanın yorumlarıyla tasavvuf şiirleri.)

Haedo, Diego de (yeniden basım 1998). *Histoire des rois d'Alger*, çev. Henri-Delmas de Grammont, Jocelyne Dakhlia'nın yeni önsözüyle (Paris: Editions Bouchene). (17. yüzyıl başlarında bir İtalyan-İspanyol Benediktenin Cezayir'deki Osmanlı valileri hakkında yazdıkları.)

Hattî Efendi, Mustafa (1999). *Viyana Sefâretnâmesi*, der. Ali İbrahim Savaş (Ankara: Türk Tarih Kurumu). (18. yüzyılda Viyana'da elçilik görevi.)

Heberer von Bretten, Johann Michael (yeniden basım 1967). *Aegyptiaca Servitus*, önsöz Karl Teply (Graz: Akademische Druck- und Verlagsanstalt). (1580'lerde yıllarca Osmanlı kadırgalarında kürek mahkûmu olan, düşünce ve duygularını akıcı bir dille ifade eden bir Protestanın anıları; çetin bir ortamda hayatta kalmak konusunda çok şey anlatıyor.)

Hibri, Abdürrahman (1975, 1976, 1978). "Menasik-i Mesalik," der. Sevim İlgürel, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 6: 111-128, *Tarih Dergisi*, 30: 55-72, *Tarih Dergisi*, 31: 147-62 (Mekke'ye yapılan hac ile ilgili 17. yüzyıl anlatısı, çöl yolculuğunun tehlikelerini oldukça ayrıntılı bir şekilde anlatıyor.)

Hiltebrand, Conrad Jacob (1937). *Conrad Jacob Hiltebrandts Dreifache Schwedische Gesandtschaftsreise nach Siebenburgen, der Ukraine und Constantinopel (1656-1658)*, der. Franz Babinger'in yorumuyla (Leiden: E. J. Brill). (Boğdan ve İstanbul'a giden İsveç elçilerine eşlik eden genç bir rahip.)

Ibn Jubayr (1952). *The Travels of Ibn Jubayr...*, çev. R. J. C. Broadhurst (Londra: Jonathan Cape). (Endülüslü bir 12. yüzyıl hacısı.)

İnciciyan, P. G[ugas] (1956). *XVIII. Asırda İstanbul*, çev. ve yorum Hrand Andreasyan (İstanbul: İstanbul Fethi Derneği İstanbul Enstitüsü). (Zamanının çoğunu Venedik'te geçiren, kültürlü bir Mekhitarist rahip tarafından yazılmış.)

İsmâ'îl 'Asım Küçük Çelebizade, içinde, Raşid, Mehmed (1282/1865-6), *Tarih-i Raşid*, Cilt 6. ('Standart' Osmanlı kroniği.)

Jahn, Karl (1963). *Türkische Freilassungserklarungen des 18. Jahrhunderts (1702-1776)* (Napoli: Istituto Universitario Orientale di Napoli). (18. yüzyılda Osmanlı arabuluculuğuna ilginç ışıklar tutan belgeler.)

Kal'a, Ahmet, vd. (der.) (1997-). *İstanbul Külliyati I, İstanbul Ahkâm Defterleri...* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi.) (Osmanlı başkentinin işleriyle ilgili padişah fermanlarının zengin bir koleksiyonu, bugüne kadar on cilt basıldı.)

Kâtib Çelebi (1145/1732). *Cihân-numâ* (İstanbul: İbrahim Muteferrika). (Osmanlı coğrafyasının temel eserlerinden biri.)

Kömürcüyan, Eremya Çelebi (1952). *İstanbul Tarihi, XVII. Asırda İstanbul*, çev. ve notlar Hrand Andreasyan (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi). (İstanbullu bir 17. yüzyıl Ermeni âlimi tarafından ayrıntılı tasvir.)

Kütükoğlu, Mübahat (der.) (1983). *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri* (İstanbul: Enderun Kitabevi). (Çok aydınlatıcı notlar ve kapsamlı bir önsöz.)

Lâtifî (2001). *Éloge d'İstanbul suivi du Traité de Vinvective (anonyme)*, çev. ve yorum Stéphane Yerasimos ([Aix-en-Provence]: Sindbad-Actes Sud). (*Traité* Develi tarafından yayınlanan metin.)

[Lubenau, Reinhold] (1912 ve 1915). *Beschreibung der Reisen des Reinhold Lubenau*, der. W. Sahm (Konigsberg/Kaliningrad: Ferdinand Beyers Buchhandlung).

Martelli, Claudio Angelo de (1689). *Relatio captivo-redempti, das ist warhafft: und eigentliche Beschreibung der Anno 1683 ... au_gestandenen Gefaengnu_* (Viyana: Matthias Sischowitz). (Viyana seferinde esir alınan bir Habsburg subayının hikâyesi, vurgu kaldığı çeşitli hapisanelerdeki koşullar üzerinde.)

Maundreil, Henry (yeniden basım 1963). *A Journey from Aleppo to Jerusalem in 1697*, önsöz David Howell (Beyrut: Khayats). (Eserleri zevkle okunan bir araştırmacı yazar.)

Mehmed Efendi (1981). *Le paradis des infidèles, Un ambassadeur ottoman en France sous la Regence*, önsöz Gilles Veinstein (Paris: François Maspero). (Eğitim sahibi bir Osmanlının ağzından 1720 Fransız sarayı, karş. Göçek, 1987.)

Mende, Rana von (der.) (1989). *Mustafa '_l_'s Fursat-n_me, Edition und Bearbeitung einer Quelle zur Geschichte des persischen Feldzugs unter Sin_n Pa_a 1580-81* (Berlin: Klaus Schwarz Verlag).

Montagu, Lady Mary Wortley (1993). *Turkish Embassy Letters*, der. Anita Desai ve Malcolm Jack (Londra: Pickering). (Yoruma gerek yok: bir klasik.)

[Nahifi Mehmed Efendi] (1970). *Mubadele - An Ottoman-Russian Exchange of Ambassadors*, çev. ve açıklayıcı notlar Norman Itzkowitz ve Max Mote (Chicago ve Londra: University of Chicago Press).

Nasuhü's-silahî (Matrakçı) (1976). *Beyan-i Menazil-i Sefer-i 'Irakeyn-i Sultan Süleyman Han*, der. Hüseyin G. Yurdaydın (Ankara: Türk Tarih Kurumu). (Irak'ın Osmanlılar tarafından alınmasının 'resmi' ve resimlenmiş öyküsü.)

Orhonlu, Cengiz (der.) (1970). *Osmanlı Tarihine âid Belgeler, Telhîsler 1597-1607* (İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fakültesi). (Sadrazamlar tarafından hükümdarlarına sunulmuş rapor kolleksiyonları hakkında.)

Osman Ağa (1962). *Der Gefangene der Giauren, die abenteuerlichen Schicksale des Dolmetschers Osman Aga aus Temeschwar, von ihm selbst erzdhlt*, çev. ve yorum Richard Kreutel ve Otto Spies (Köln, Graz, Viyana: Styria). (Osman Ağa'nın başından sadece 1683-99 savaşında esir olarak korkunç maceralar geçmekle kalmadı, o aynı zamanda iyi bir hikâye anlatıcısıydı. Frédéric Hitzel tarafından yapılmış ve 1998'de yayınlanmış bir Fransızca çevirisi vardır: *Prisonnier des infidèles, un soldat ottoman dans l'empire des Habsbourg*, Aix-en-Provence: Sindbad-Actes Sud.)

Osman Ağa (1980). *Die Autobiographic des Dolmetschers 'Osman Aga aus Temeschwar*, der. Richard Kreutel (Cambridge: Gibb Memorial Trust). (Osmanlıca orijinal.)

Palerne, Jean (yeniden basım 1991). *D'Alexandrie à İstanbul, Pérégrinations dans l'empire ottoman 1581-1583*, der. Yvelise Bernard (Paris: L'Harmattan). (Hac ve turizm nasıl birleştirilir.)

[Papa Synadinos of Serres] (1996). *Cornells et mémoires de Synadinos prêtre de Serrès en Macédoine (XVIIe siècle)*, der., çev. ve yorum Paolo Odorico, S. Asdrachas, T. Karanastassis, K. Kostis ve S. Petmézas (Paris: Association 'Pierre Belon'). (Bir Balkan kentinin zengin kroniği, mükemmel yorumlarla.)

Pedani Fabris, Maria Pia (1994a). *I 'Documenti turchi' dell'Archivio di Stato di Venezia* (Roma: Ministero per i beni culturali e ambientali, Ufficio centrale per i beni archivistici). (Arşiv kataloğu, ilgili belgelerin pek çoğunun genellikle Alessio Bombaci tarafından yazılmış ayrıntılı özetleriyle birlikte.)

Piri Reis (1935). *Kitabi Bahriye*, der. Haydar Alpagut ve Fevzi Kurtoğlu (İstanbul: Türk Tarih Kurumu).

Prohazka-Eisl, Gisela (der.) (1995). *Das Surname-i Hümayun, Die Wiener Handschrift in Transkription, mit Kommentar und Indices versehen* (İstanbul: The Isis Press).

Raşid, Mehmed (1282/1865-66). *Tarih-i Raşid*, 6 cilt (İstanbul: Matba'a-yı amire).

Ratib Efendi, Ebubekir (1999). *Ebubekir Ratib Efendi'nin Nemce Sefaretnamesi* (İstanbul: Kitabevi). (Viyana elçisi, III. Selim'in danışman çevresinin ileri gelen üyelerinden)

Rauwolff, Leonhard (yeniden basım 1971). *Aigentliche Beschreibung der Rai_ inn die Morgenländer*, önsöz Dieter Henze (Graz: Akademische Druck- und Verlagsanstalt). (Yazar ayrıntılı Mezopotamya tasvirleriyle ün kazanmıştı.)

Refik, Ahmed (1932). *On altıncı Asırda Râfizîlik ve Bektaşilik. On altıncı Asırda Türkiye'de Râfizîlik ve Bektaşîliğe dair Hazinei Evrak Vesikalarını Havidir* (İstanbul: Muallim Ahmed Halit Kütüphanesi). (Heterodoks Müslümanların 16. yüzyılda uğradığı baskılar konusunda Mühimme defterlerinde bulunan belgeler.)

Resmi, Ahmed (1303/1885-6). *Sefâretnâme-i Ahmed Resmî* (İstanbul: Kitâbhâne-i Ebuzziyâ). (Geç 18. yüzyıl Berlin'inin canlı bir anlatımı.)

Sahillioğlu, Halil (der. ve analiz) (1985a). "Yemen'in 1599-1600 Yılı Bütçesi," içinde, *Yusuf Hikmet Bayur Armağanı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu): 287-319. (derleme ve yorum).

Sahillioğlu, Halil (der. ve analiz) (2002). *Topkapı Sarayı Arşivi H. 951-952 Tarihli ve E-12321 Numaralı Mühimme Defteri* (İstanbul: IRSICA).

Schweigger, Samuel (yeniden basım 1964). *Eine Newe Reyssbeschreibung auss Teutschland nach Constantinopel und Jerusalem*, önsöz Rudolf Neck (Graz: Akademische Druck- und Verlagsanstalt). (16. yüzyıl ekümenik patrikliğiyle iyi ilişkileri olan Lutherci bir din adamı tarafından yazılmış.)

Sestini Domenico (1785). *Opuscoli del Signor Abate Domenico Sestini* (Florence). (O dönemde yapılmış bir Almanca çevirisi mevcut, çev. Christian Joseph Jagemann, Beschreibung des Kanals von Konstantinopel, Hamburg: Carl Ernst Bohn, 1786.)

Seyyidî 'Ali Re'îs (1999a). *Le miroir des pays, Une anabase ottomane a trovers l'Inde et l'Asie centrale*, çev. ve yorum Jean-Louis Bacqué-Grammont ([Aix-en-Provence]: Sindbad-Actes Sud). (Olgu aktarıcı uslubuna karşın müthiş bir macera öyküsü.)

[Seyyidî 'Ali Re'îs] (1999b). *Seydi Ali Reis, Mir'âtü'l-Memâlik*, İnceleme, Metin, Dizin, der. Mehmet Kiremit (Ankara: Türk Dil Kurumu).

Shaw, Stanford J. (der.) (1968). *The Budget of Ottoman Egypt 1005-1006/1596-1597* (Lahey ve Paris: Mouton). (Orijinal belge, çevirisi ve yorumlar.)

Simeon, Polonyalı (1964). Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi, 1608-1619 (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi).

Skilliter, Susan A. (1977). *William Harborne and the Trade with Turkey 1578-1582, A Documentary Study of the First Anglo-Ottoman Relations* (Londra: The British Academy ve Oxford University Press). (Bugüne ulaşabilmiş belgelerin, belgeler hakkında ayrıntılı not ve yorumlar içeren bir baskısı.)

Sofroni von Vratsa (2. baskı 1979). *Leben und Leiden des sündigen Sofroni*, çev. ve notlar Norbert Randow (Leipzig: Insel-Verlag). (Bulgar edebiyat klasiği, taşra yaşamı konusunda çok aydınlatıcı fakat ne yazık ki Osmanlıcılar tarafından neredeyse hiç bilinmiyor.)

Vraza'lı Sofroni (2003). *Osmanlı'da Bir Papaz, Günahkâr Sofroni'nin Çileli Hayat Hikâyesi 1739-1813*, çev. Aziz Nazmi Şakir-Taş (İstanbul: Kitap Yayınevi). (Bu çeviri artık piyasaya çıktığına göre, anlatılan durum umarız değişecektir.)

Stamates Petru (1976). *Grammata apo to Amsterntam, with a postscriptum by Philippos Eliu* (Athens: Nea Hellenike Bibliotheke). (Aslına bakılmadı, çev. Anna Vlachopoulos).

Şener, Murat, vd. (der.) (1997). *7 Numarah Mühimme Defteri 975-976/1567-69*, 3 cilt (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü).

Teply, Karl (1983). "Das österreichische Türkenkriegszeitalter," içinde, Zygmunt Abrahamowicz vd., *Die Türkenkriege in der historischen Forschung* (Viyana: Franz Deuticke): 5-51. (Osmanlı-Habsburg savaşları üzerine birinci el kaynaklar antolojisi, Almanca çeviri.)

Tulum, Mertol, vd. (der.) (1993). *Mühimme Defteri 90* (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı).
Ünal, Mehmet Ali (der.) (1995). *Mühimme Defteri 44* (İzmir: Akademi Kitabevi).
Vasıf, Ahmed, "Sefaretname-i Vasıf Efendi," içinde, Cevdet, Ahmed (1309/ 1893-4). *Tarih-i Cevdet, Tertib-i Cedid*, Cilt 4 (İstanbul: Matbaa-yı Osmaniye): 348-58.
Vesela, Zdenka (1961). "Quelques chartes turques concernant la correspondance de la Porte Sublime avec Imre Thokoly," *Archiv Orientalni*, 29: 546-74.
Webbe, Edward (1895). *Edward Webbe Chief Master Gunner, his Travails 1590*, der. Edward Arber (Westminster: Constable & Co). (İstanbul Tersanesinde kürek mahkûmluğu da yapan paralı bir askerin hikâyesi, ihtiyatla karşılanmalı.)
Wild, Johann (yeniden basım 1964). *Reysbeschreibung eines Gefangenen Christen Anno 1604* (Stuttgart: Steingriiben). ('Uzun Savaş'taki Nurembergli bir asker tarafından yazılmış, asker muhtemelen Müslümanlaştırılmış bir köle olarak Kahire, Kudüs, Mekke ve Yemen'e gitmiş, azat edildikten sonra 1611'de ülkesine dönmüş.)
Wilkinson, William (yeniden basım 1971). *An Account of the Principalities of Walachia and Moldavia with Various Political Observations Relating to them* (New York: Arno Press ve The New York Times). (Eski bir İngiliz elçisi olan yazar birçok konuda iyi bilgi sahibi, fakat kitapta etnik-merkezcilik hatta ırkçılık yaygın.)
Wüstenfeld, Ferdinand (yeniden basım 1981). *Die Chroniken der Stadt Mekka, Teillll-IV*, tek ciltte: III. *Cutb ed-Dins Geschichte der Stadt Mekka*, IV. *Geschichte der Stadt Mekka, nach den Arabischen Chroniken bearbeitet, Die Scherife von Mekka im II. (17.) Jahrhundert* (Hildesheim ve New York: Georg Olms Verlag). (Önemli Mekkeli kroniklerin Almanca çevirisi.)
Yıldırım, Hacı Osman, vd. (der.) (1997). *7 Numaralı Mühimme Defteri 975-976/ 1567-69*, 5 cilt (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü).

Monografi ve makaleler

Abdel Nour, Antoine (1982). *Introduction à l'histoire urbaine de la Syrie ottomane (XVIe-XVIIIe siècle)* (Beyrut: Universite Libanaise and Librairie Orientale). (Kadı sicillerinden yararlanılarak hazırlanmış, özel konutlarla ilgili sorunlar hakkında temel bir eser.)
Abdullah, Thabit A. J. (2000). *Merchants, Mamluks and Murder, The Political Economy of Trade in Eighteenth-Centuy Basra* (Albany, NY: SUNY Press).
Abou-El-Haj, Rifa'at A. (1974a). "Ottoman Attitudes toward Peace-making: The Karlowitz Case," *Der Islam*, 51:131-7.
Abou-El-Haj, Rifa'at A. (1974b). "The Ottoman Vezir and Pasha Households 1683-1703: A Preliminary Survey," *Journal of the American Oriental Society*, XCIV: 438-47.
Abou-El-Haj, Rifa'at A. (1983). "An Agenda for Research in History: The History of Libya between the Sixteenth and Nineteenth Centuries," *International Journal of Middle East Studies*, 15: 305-19.
Abou-El-Haj, Rifa'at A. (1984). *The 1703 Rebellion and the Structure of Ottoman* Politics (İstanbul ve Leiden: Nederlands Historisch-Archeologisch Instituut).
Abou-El-Haj, Rifa'at A. (1991). *Formation of the Ottoman State, The Ottoman Empire Sixteenth to Eighteenth Centuries* (Albany, NY: SUNY Press). (Karşılaştırmalı bir bakış açısıyla Osmanlı İmparatorluğu, çok zihin açıcı.)

Abrahamowicz, Zygmunt (1983). "Der politische und okonomische Hintergrund des Wiener Feldzuges von Kara Mustafa," *Studia Austro-Polonica*, 3: 7-44.

Abu-Husayn, Abdul-Rahim (1985). *Provincial Leaderships in Syria 1575-1650* (Beyrut: AUB).

Adanır, Fikret (1982). "Haiduckentum und osmanische Herrschaft. Sozialgeschichtliche Aspekte der Diskussion um das fruhneuzeitliche Rauberunwesen in Stidosteuropa," *Sudost-Forschungen*, 41: 43-116.

Adnan-Adıvar, Abdülhak (1943). *Osmanlı Türklerinde İlim* (İstanbul: Maarif Vekilliği).

Aghassian, Michel ve Kévonian, Kéram (1999). "The Armenian Merchant Network: Overall Autonomy and Local Integration," içinde, Sushil Chaudhuri ve Michel Morineau (der.), *Merchants, Companies and Trade, Europe and Asia in the Early Modern Era* (Cambridge: Cambridge University Press): 74-94.

Ágoston, Gábor (1993). "Gunpowder for the Sultan's Army: New Sources on the Supply of Gunpowder to the Ottoman Army in the Hungarian Campaigns of the Sixteenth and Seventeenth Centuries," *Turcica*, 25: 75-96.

Ágoston, Gábor, (1994). "Ottoman Artillery and European Military Technology in the Fifteenth to Seventeenth Centuries," *Acta Orientalia Hungarica*, 47: 15-48.

Ágoston, Gábor (1999). "Ottoman Warfare in Europe 1453-1826," içinde, Jeremy Black (der.), *European Warfare, 1453-1815* (Basingstoke: Macmillan): 118-44 ve 262-3. (Osmanlı askeri teşkilatının karşı karşıya olduğu sorunlara ilişkin kısa ve derinlikli bir çalışma.)

Ak, Mahmut (1991). "Menâzirül-Avâlim ve Kaynağı Takvîmül-Buldân," içinde, *Profesör Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi): 101-20.

Akarlı, Engin (1986). "Gedik: Implements, Mastership, Shop Usufruct and Monopoly among İstanbul Artisans, 1750-1850," *Wissenschaftskolleg Berlin: Jahrbuch*: 223-31.

Akarlı, Engin (1988). "Provincial Power Magnates in Ottoman Bilad al-Sham and Egypt, 1740-1840," içinde, Abdeljelil Temimi (der.), *La vie sociale dans les provinces arabes à l'époque ottomane* (Zaghouan: CEROMDI): 41-56. (Çoğu zaman yanlış sunulan bir konu hakkında iyi bir tartışma.)

Akdağ, Mustafa (1963). *Celâlî İsyanları 1550-1603* (Ankara: A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi). (16. yüzyıl sonu Anadolu'sunu sarsan askeri isyanlar hakkında temel monografi.)

Aksan, Virginia (1986-8). "Ottoman Sources on Europe in the Eighteenth Century," *Archivum Ottomanicum*, 11: 5-16.

Aksan, Virginia (1993). "Ottoman Political Writing, 1768-1808," *International Journal of Middle East Studies*, 25: 53-69.

Aksan, Virginia (1995). *An Ottoman Statesman in War and Peace, Ahmed Resmi Efendi, 1700-1783* (Leiden: E. J. Brill). (Bir yazar-diplomatın 18. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nun elindeki olanaklar ve sınırlamaları hakkındaki görüşü, önemli.)

Aksan, Virginia (1999a). "Locating the Ottomans among Early Modern Empires," *Journal for Early Modern History*, 3, 2: 103-34.

Aksan, Virginia (1999b). "An Ottoman Portrait of Frederick the Great," *Oriente Moderno*, 18: 203-15.

Aksan, Virginia (2002). "Ottoman Military Matters," *Journal for Early Modern History*, 1: 52-62.

Akşin, Sina (der.) (1990-5). *Türkiye Tarihi, Cilt 1: Osmanlı Devletine kadar Türkler, Cilt 2: Osmanlı Devleti 1300-1600, Cilt 3: Osmanlı Devleti 1600-1908, Cilt 4: Çağdaş Türkiye 1908-1980, Cilt 5: Bugünkü Türkiye 1980-1995* (İstanbul: Cem Yaymevi). (Çeşitli yazarların katkılarıyla.)

Aktepe, Münir (1958). *Patrona İsyanı* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi). (Eski fakat eskimemiş önemli bir monografi.)

Aktuğ, İlknur (1992). *Nevşehir, Damat İbrahim Paşa Külliyesi* (Ankara: Kültür Bakanlığı).

Allmeyer-Beck, Christoph Johann ve Lessing, Erich (1978). *Die kaiserlichen Kriegsvolker, von Maximilian I bis Prinz Eugen 1479-1718* (Münih: Bertelsmann Verlag). (Akıcı ve daha da önemlisi olağanüstü bir şekilde resimlenmiş.)

Allouche, Adel (1983). *The Origins and Development of the Ottoman-Safavid Conflict (906-962/1500-1555)* (Berlin: Klaus Schwarz).

Anastassiadou, Meropi (1997). *Salonique, 1830-1912, Une ville ottomane à l'age des Réformes* (Leiden: E. J. Brill). (Vurgu kentin Osmanlılığı üzerine.)

Anderson, Matthew S. (yeniden basım 1998). *War and Society in Europe of the Old Regime 1618-1789* (Phoenix Mill: Sutton Publishing Ltd).

Anderson, Sonia (1989). *An English Consul in Turkey, Paul Rycaut at Smyrna, 1667-1678* (Oxford: Clarendon Press). (Çok okunan bir Osmanlı İmparatorluğu tarihinin yazarı hakkında.)

Angelomate-Tsoungarake, Eleni (2000). "Hellenika periegetika keimena (16os-19os ai.)," *Mesaionika kai Nea Hellenika*: 155-80. (Aslına bakılmadı, çev. Nicolas Pissis).

Anonim (der.) (1999). *Topkapı à Versailles, Tresors de la cour ottomane* (Paris: Réunion des Musées Nationaux ve Association Francaise d'Action Artistique). (Daha önce çok ender sergilenmiş objeleri gösteren muhteşem illüstrasyonlar.)

Arbel, Benjamin (1995). *Trading Nations, Jews and Venetians in the Early Modern Eastern Mediterranean* (Leiden: E. J. Brill). (Venedik ile İstanbul arasında Musevi tacirler aracılığıyla kurulan bağlantılar hakkında çok aydınlatıcı.)

Arens, Meinolf (2001). *Habsburg und Siebenbilrgen 1600-1605, Gewaltsame Eingliederungsversuche eines ostmitteleuropäischen Fürstentums in einen frühab- solutistischen Reichsverband* (Köln, Weimar, Viyana: Bohlau). (Özenli monografi; "Reformasyon karşıtı" politikaların Habsburgların, Macar tebaalarının akıllarını ve gönüllerini kazanmasını nasıl olanaksız kıldığı üzerinde duruyor.)

Argenti, Philip (1954). *The Occupation of Chios by the Genoese and their Administration of the Island 1346-1566*, 3 cilt (Cambridge: Cambridge University Press).

Arıkan, Zeki (1991). "Osmanlı İmparatorluğunda İhracı Yasak Mallar (Memnu Meta)," içinde, *Profesör Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi): 279-307.

Artan, Tülay (1993). "From Charismatic Leadership to Collective Rule, Introducing Materials on the Wealth and Power of Ottoman Princesses in the Eighteenth Century," *Toplum ve Ekonomi*, 4: 53-94.

Atıl, Esin (1999). *Levni and the Surname, The Story of an Eighteenth-century Ottoman Festival* (İstanbul: Koçbank). (Muhteşem illüstrasyonlar.)

Aymard, Maurice (1966). *Venise, Raguse et le commerce du blé pendant la seconde moitié du XVIe siècle* (Paris: S.E.V.P.E.N.). (Osmanlı topraklarından Venedik'e ulaşan tahıl hakkında.)

Aynural, Salih (2002). *İstanbul Değirmenleri ve Fırınları, Zahire Ticareti* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları). (En müdahaleci döneminde Osmanlı devlet denetimi hakkında çok iyi belgelenmiş bir çalışma.)

Babinger, Franz (1982). *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, çev. ve tamamlayıcı bilgiler Coşkun Üçok (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı). (Bu bir başvuru kitabı; orijinali 1927 tarihli. O zamandan

bu yana ortaya çıkarılmış pek çok elyazması var. Yeniden elden geçirilmesinin zamanı gelmiş de geçmiş bulunuyor, ancak bu haliyle bile, kitap bir bilgi hazinesi.)

Baghdiantz McCabe, Ina (1999). *The Shah's Silk for Europe's Silver, the Eurasian Trade of the Julfa Armenians in Safavid Iran and Inıdia (1530-1750)* (Atlanta: Scholars Press and University of Pennsylvania). (Safevi kaynaklarını kullanarak, Yeni Culfa cemaatinin işleyişini 'içeriden' anlatıyor.)

Bağış, Ali İhsan (1983). *Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler, Kapitülasyonlar, Beratlı Tüccarlar ve Hayriye Tüccarları (1750-1839)* (Ankara: Turhan Kitabevi). (Avrupa'nın ekonomik yayılma döneminde ayrıcalıklı gayrimüslim –ve bir ölçüye kadar– Müslüman tacirler hakkında.)

Balard, Michel (1978). *La Romanie genoise (XIIème-début du XVème siècle)* (Roma: École francaise de Rome.)

Barbir, Karl K. (1980). *Ottoman Rule in Damascus, 1708-1758* (Princeton: Princeton University Press). (Şam hac kervanının örgütlenmesi hakkında.)

Barkan, Ömer Lütfi (1939). "Türk-İslam Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğunda Aldığı Şekiller I: Malikane Divani Sistemi," *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, 1: 119-85.

Barkan, Ömer Lütfi (1951-3). "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi," *Türkiyat Mecmuası*, X: 1-26.

Barkan, Ömer Lütfi (1963). "Şehirlerin Teşekkül ve İnkişafi Tarihi Bakımından: Osmanlı İmparatorluğu'nda İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına ait Araştırmalar" *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 23, 1-2: 239-96. (Dini vakıfları ve Osmanlı şehirciliğindeki rolleri hakkında: hâlâ temel önemde.)

Barkan, Ömer Lütfi (1972, 1979). *Süleymaniye Camii ve İmareti İnşaatı*, 2 cilt (Ankara: Türk Tarih Kurumu). (Osmanlı anıtsal yapılarının inşaatını örgütlenme açısından ve mali açıdan inceleyen temel eser; yazarın ölümünden sonra yayınlanan ikinci ciltte ilgili belgeler yayınlanmış.)

Barkan, Ömer Lütfi (1975). "The Price Revolution of the Sixteenth Century: A Turning Point in the Economic History of the Near East," *International Journal of Middle East Studies*, VI: 3-28. (Oldukça fazla tartışma yaratmıştır.)

Barkey, Karen (1994). *Bandits and Bureaucrats, the Ottoman Route to State Centralization* (Ithaca, NY ve Londra: Cornell University Press). (Karşılaştırmalı bir bakış; erken modern Osmanlı devlet aygıtının 'kapsayıcılığını" vurguluyor.)

Bartl, Peter (1974). *Der Westbalkan zwischen spanischer Monarchic und Osma-nischem Reich, Zur Türkenkriegsproblematik an der Wende vom 16. zum 17. Jahrhundert* (Wiesbaden: Albanien-Institut and Otto Harrassowitz). (Osmanlıların Batı Balkanlardaki iktidarını sarsmaya yönelik çeşitli projeler ve nihai olarak uğradıkları başarısızlık.)

Bayly, Christopher A. (1983). *Rulers, Townsmen and Bazaars, North Indian Society in the Age of British Expansion, 1770-1870* (Cambridge: Cambridge University Press).

Bayly, Christopher A. (1989). *Imperial Meridian, the British Empire and the World 1780-1830* (Harlow: Longman). (Burada ele alınan 'Dünya' Osmanlı İmparatorluğu'nu da kapsıyor.)

Behar, Cem (1990). *Ali Ufkî ve Mezmurlar* (İstanbul: Pan Yayıncılık). (Çok sıradışı bir şahsiyetin, 'iki dünya arasında bir gezginin' zihin açıcı biyografisi.)

Behrens-Abouseif, Doris (1994). *Egypt's Adjustment to Ottoman Rule, Institutions, waqf and Architecture in Cairo* (Leiden: E. J. Brill). (Yazar bir sanat tarihçisi ve Kahire uzmanı, Mısırlıların Osmanlılar hakkındaki fikirleriyle ilgili bölüm özellikle dikkat çekici.)

Bellan, Lucien-Louis (1932). *Chah 'Abbas I, sa vie, son histoire* (Paris: Librairie Orientaliste Paul Geuthner).

Béller-Hann, Ildikó (1987). "Ottoman Perception of China," içinde, *Comité International d'Études Pré-ottomanes et Ottomanes, Vlth Symposium, Cambridge, lst-4th July 1984*, der. Jean-Louis Bacque-Grammont and Emeri van Donzel (İstanbul, Leiden ve Paris: IFEA ve Divit Press): 55-64.

Belting, Hans (1993). *Bild und Kult, eine Geschichte der Bilder vor dem Zeitalter der Kunst* (Münih: C. H. Beck). (Ortaçağ batısında çoğunlukla Bizans kökenli olan ikonaların nasıl muamele gördüğüne ilişkin harika bir tartışma.)

Bennassar, Bartolomé ve Lucile (1989). *Les Chrétiens d'Allah, l'histoire extraordinaire des renégats, XVIe-XVIIe siècles* (Paris: Perrin). (Osmanlı İmparatorluğu'nda esir veya göçmen olarak kalan ve sonunda Hıristiyan alemine dönen insanlarla ilgili çok dikkat çekici bir inceleme; Engizisyon belgelerine dayanılarak hazırlanmış.)

Bennigsen, Alexandre ve Lemercier-Quelquejay, Chantal (1970). "Les marchands de la Cour ottomane et le commerce des fourrures moscovites dans la seconde moitié du XVIe siècle," *Cahiers du monde russe et soviétique*, XI, 3: 363-90.

Bennigsen, Alexandre ve Lemercier-Quelquejay, Chantal (1976). "La Moscovie, la Horde Nogay et le probleme des communications entre l'Empire ottoman et l'Asie centrale en 1552/1556," *Turcica*, VIII, 2: 203-36.

Bennigsen, Alexandre, vd. (1978). *Le Khanat de Crimée dans les archives du Musée du Palais de Topkapı* (Paris: ÉHÉSS ve Mouton).

Bergasse, Louis ve Rambert, Gaston (1954). *Histoire du commerce de Marseille, Cilt 4: De 1599 à 1660, De 1660 à 1789* (Paris: Plon). (Marsilya'nın Suriye, Mısır ve Batı Anadolu ile ticareti hakkında çok miktarda bilgi.)

Berkes, Niyazi (1969, 1970). *100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi*, 2 cilt (İstanbul: Gerçek Yayınevi). (Artık zamanın gerisinde kalmış durumda, fakat Osmanlıcı tarih yazımının tarihi açısından ilginç.)

Berktay, Halil (1990). "The 'Other' Feudalism, A Critique of 20th Century Turkish Historiography and its Particularisation of Ottoman Society" (yayınlanmamış doktora tezi, Birmingham).

Berktay, Halil (1991). "Der Aufstieg und die gegenwärtige Krise der nationalistischen Geschichtsschreibung in der Türkei," *Periplus*, 1: 102-25.

Beydilli, Kemal (1974). *Die polnischen Konigswahlen und Interregnen von 1572 und 1576 im Lichte osmanischer Archivalien, Ein Beitrag zur Geschichte der osma-nischen Machtpolitik* (Münih: Dr Dr Rudolf Trofenik). (Mühimme Defterlerine dayanılarak hazırlanmış).

Beydilli, Kemal (1984). "Ignatius Mouradgea D'Ohsson (Muradcan Tosunyan)," *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 34: 247-314.

Beydilli, Kemal (1985). *Büyük Friedrich ve Osmanlılar, XVIII. Yüzyılda Osmanlı-Prusya Münasebetleri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi). (18. yüzyıl Osmanlı-Prusya ilişkileri hakkında iki ciltlik bir incelemenin ilk kısmı.)

Beydilli, Kemal (1995). *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne, Mühendishâne Matbaası ve Kütüphânesi (1776-1826)* (İstanbul: Eren). (Bizim bağlamımızda, 18. yüzyıldaki genel kitap üretiminden söz etmesi açısından önemli.)

Biddle, Martin (1999). *The Tomb of Christ* (Phoenix Mill: Sutton Publishing) (Arkeolojik bir inceleme; daha önce sanılanın aksine Kamame Kilisesi'ndeki mevcut *cubiculum*'un [dua odası] tam bir 19. yüzyıl ürünü olmadığını gösteriyor; hac anlatılarının yorumlanması açısından çok değerli).

Biedro_ska-Slota, Beata (1999). "The History of Turkish Textile Collections in Poland," içinde, *War and Peace, Ottoman-Polish Relations in the 15th-19th Centuries* (İstanbul: Turkish Ministry of Culture and Polish Ministry of Culture and Art): 62-9.

Biegman, N. H. (1963). "Ragusan Spying for the Ottoman Empire," *Belleten*, XXVII: 237-55.

Biegman, N. H. (1967). *The Turco-Ragusan Relationship, According to the Firmans of Murad III (1575-1595) Extant in the State Archives of Dubrovnik* (Lahey ve Paris: Mouton). (Öncü bir inceleme.)

Bilici, Faruk (1992). *La politique frangaise en Mer Noire, Vicissitudes d'une implantation* (İstanbul: The Isis Press). (Fransızların Karadeniz'in kuzey kıyısında bir konsolosluk açtığı 1774 sonrası dönemle ilgili.)

Bode, Andreas (1979). *Die Flottenpolitik Katharinas II und die Konflikte mit Schweden und der Türkei (1768-1792)* (Wiesbaden: Otto Harrassowitz). (İstanbul'daki İsveç diplomatlarının İsveççe yazılmış raporlarını kullanıyor; ilginç.)

Bono, Salvatore (1999). *Schiavi musulmani nell' Italia moderna, Galeotti, vu' cumprà, domestici* (Napoli: Edizioni Scientifiche Italiane). (İtalya'da köleciliğin 19. yüzyıl başlarına kadar devam etmesi ve Müslüman kölelerin ve azat edilenlerin kaderi hakkında; bu, çok daha fazla tanınması gereken bir kitap.)

Bostan, İdris (1992). *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersane-i amire* (Ankara: Türk Tarih Kurumu). (Özenli bir arşiv çalışması.)

Boulanger, Patrick (1996). *Marseille marche international de l'huile d'olive, un produit et des hommes, 1725-1825* (Marsilya: Institut Historique de Provence). (Osmanlı İmparatorluğu ile ticaret hakkında çok bilgi içeriyor.)

Bracewell, Catherine Wendy (1992). *The Uskoks of Senj, Piracy, Banditry and Holy War in the Sixteenth-Century Adriatic* (Ithaca, NY ve Londra: Cornell University Press). (Uskokların dünyasını 'içeriden' yeniden kurma girişimi.)

Braude, Benjamin (1979). "International Competition and Domestic Cloth in the Ottoman Empire: A Study in Undevelopment," *Review*, II, 3: 437-54.

Braudel, Fernand (1. baskı içinde, 1 cilt., 1949, 2nd baskı, 1966). *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, 2 cilt (Paris: Librairie Armand Colin). (Eski ama eskimiş değil; zihin açıcı fikirlerle dolu.)

Braudel, Fernand (1979). *Civilisation matérielle, economie et capitalisme*, 3 cilt (Paris: Arınand Colin). ('Zorunlu okuma.')

Brotton, Jerry (2002). *The Renaissance Bazaar, From the Silk Road to Michelangelo* (Oxford: Oxford University Press). (Düşünmeye teşvik eden bir deneme.)

Brummett, Palmira (1991). "Competition and Coincidence: Venetian Trading Interests and Ottoman Expansion in the Early Sixteenth Century Levant," *New Perspectives on Turkey*, 5-6: 29-52.

Bulut, Mehmet (2001). *Ottoman-Dutch Economic Relations in the Early Modern Period, 1571-1699* (Hilversum: Verloren).

Bushkovitch, Paul (1980). *The Merchants of Moscow 1580-1650* (Cambridge: Cambridge University Press).

Camariano, Nestor (1970). *Alexandre Mavrocordato, le Grand Drogman, son activite diplomatique (1673-1709)* (Selanik: Institute for Balkan Studies). (İleri gelen biri olduğu halde hakkında şaşırtıcı ölçüde az şey bilinen bir adam hakkında önemli bir monografi.)

Carter, Francis W. (1972.) *Dubrovnik (Ragusa) A Classic City-state* (Londra and New York: Seminar Press.) (Dubrovnik ekonomisi konusunda özellikle zengin, yerel arşivler hakkında çok fazla bilgi var.)

Chagniot, Jean (2001). *Guerre et société à l'époque moderne* (Paris: PUF-Nouvelle Clio). (Nouvelle Clio'nun geleneksel formatında: bibliyografya, işin içindeki meselelerin öyküsü ve tarih yazımı ile ilgili tartışmalar üzerine bir bölüm.)

Chaudhuri, K. N. (1985). *Trade and Civilisation in the Indian Ocean, An Economic History from the Rise of Islam to 1750* (Cambridge: Cambridge University Press). (Braudel'in *Méditerranée* eserine eşlik edecek bir kitap yazma girişimi; kısa ve ufuk açıcı.)

Chaunu, Pierre (1977). "L'état," içinde, *Histoire économique et sociale de la France, Cilt 1: 1450-1660, L'état et la ville*, yazan Pierre Chaunu ve Richard Gascon (Paris: Presses Universitaires de France): 1-228.

Chérif, Mohamed-Hédi (1984, 1987). *Pouvoir et société dans la Tunisie de H'usayn bin 'AH (1705-1740)*, 2 cilt (Tunis: Université de Tunis). (Geniş kapsamlı bir monografi).

Chew, Samuel C. (yeniden basım 1965). *The Crescent and the Rose, Islam and England during the Renaissance* (New York: Octagon Books). (Osmanlı İmparatorluğu'na giden İngiliz gezginleri hakkında bir bilgi hazinesi.)

Clayer, Nathalie (1994). *Mystiques, etat et societe, Les Halvetis dans I'aire balkanique de la fin du XVème siècle à nos jours* (Leiden, New York ve Köln: E. J. Brill). (Balkanlarda Osmanlı devletinden yana tavır alan bir derviş tarikatı hakkında.)

Concina, Ennio (1997). *Fondaci, Architettura, arte e mercatura tra Levante, Venezia e Alemagna* (Venedik: Marsilio Editori). (Venedik'teki Fondaco dei Turchi'yi de içeriyor.)

Cook, Michael A. (1972). *Population Pressure in Rural Anatolia, 1450-1600* (London: Oxford University Press).

Costantini, Vera (2001). "Chypre, Venise, les Ottomans au XVIe siècle" (yayınlanmamış elyazması).

Crane, Howard (1991). "The Ottoman Sultan's Mosques: Icons of Imperial Legitimacy," içinde, Irene Bierman, Rifa'at A. Abou-El-Haj ve Donald Preziosi (der.), *The Ottoman City and its Parts* (New Rochelle, NY: Aristide Caratzas Publishers): 173-243.

Croce, Guiseppe (1998). "Die orientalischen Kirchen," içinde, *Die Geschichte des Christentums, Religion, Politik, Kultur, Cilt 9, Das Zeitalter der Vernunft 1620/30-1750*, der. Marc Venard vd. (Freiburg, Basle, Viyana: Herder).

Curtin, Philip D. (1984). *Cross-Cultural Trade in World History* (Cambridge: Cambridge University Press). (Ticaret diasporalarında işleyiş hakkında.)

Czapliski, W (yeniden basım 1978). "The Reign of Wladyslaw IV, 1632-48," içinde, W F. Redd-away vd. (der.), *The Cambridge History of Poland, Cilt 1: From the Origins to Sobieski (to 1696)*, (New York: Octagon Books): 488-501.

Çağatay, Neşet (1971). "Osmanlı İmparatorluğunda Riba-Faiz Konusu, Para Vakıfları ve Bankacılık," *Vakıflar Dergisi*, IX: 39-56.

Çizakça, Murat (1985). "Incorporation of the Middle East into the European World Economy," *Review*, VIII, 3: 353-78. (Vergi toplama verilerine dayanarak hazırlanmış, 'bütünleşme' hızının 17. yüzyılda yavaşladığını gösteriyor.)

Çizakça, Murat (yeniden basım 1987). "Price History and the Bursa Silk Industry: A Study in Ottoman Industrial Decline, 1550-1650," içinde, Huri İslamoglu-İnan (der.), *The Ottoman Empire and the World Economy*, (Cambridge and Paris: Cambridge University Press and Maison des Sciences de l'Homme): 247-61. (Hammadde fiyatlarıyla mamul kumaş fiyatları arasında bir karşılaştırma, 'fiyat makası'nın 16. yüzyıl sonunda var olduğunu gösteriyor.)

Dale, Stephen Frederic (1994). *Indian Merchants and Eurasian Trade, 1600-1750* (Cambridge: Cambridge University Press). (Astrakhan hakkında.)

Dalsar, Fahri (1960). *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi). (Pek çok orijinal belge içeriyor, hâlâ temel.)

Daniel, Norman (1993). *Islam and the West, the Making of an Image* (Oxford: One-world Publications).

Dankoff, Robert (1991). *The Intimate Life of an Ottoman Statesman, Melek Ahmed Pasha (1588-1662) As Portrayed in Evliya Çelebi's Book of Travels*, önsöz Rhoads Murphey (Albany, NY: SUNY Press), (İstanbul üst sınıfında evlilik yaşamına ilişkin çok az sayıda birkaç anlatıdan birini içeriyor.)

Dankoff, Robert (2004). *An Ottoman Mentality, The World of Evliya Çelebi* (Leiden: E. J. Brill). (Bu önemli Osmanlı yazarı üzerine yazılmış standart monografi.)

Darling, Linda (Fall 2001). "Review of Suraiya Faroqhi, Subjects of the Sultan: Culture and Daily Life in the Ottoman Empire," *History: Reviews of New Books*, 3: 1.

Dávid, Geza ve Fodor, Pál (der.) (1994). *Hungarian-Ottoman Military and Diplomatic Relations in the Age of Süleyman the Magnificent* (Budapeşte: Loránd Eötvös University).

Dávid, Geza ve Gerelyes, Ipolya (1999). "Ottoman Social and Economic Life Unearthder. An Assessment of Ottoman Archaeological Finds in Hungary," içinde, Raoul Motika, Christoph Herzog ve Michael Ursinus (der.), *Studies in Ottoman Social and Economic Life* (Heidelberg: Heidelberger Orientverlag, 1999): 43-80. (Osmanlı dönemi Macar kırsal arkeolojisi hakkında hayranlık uyandırıcı bir rapor.)

Dávid, Géza ve Fodor, Pal (2002). "Hungarian Studies in Ottoman History," içinde, Fikret Adanır ve Suraiya Faroqhi (der.), *The Ottomans and the Balkans, A Discussion of Historiography*, (Leiden: E. J. Brill): 305-50.

Dávid, Géza (2002). "The Mühimme Defteri as a Source for Ottoman-Habsburg Rivalry in the Sixteenth Century," *Archivum Ottomanicum*, 20: 167-210.

Davies, Brian L. (1999). "The Development of Russian Military Power," içinde, Jeremy Black (der.), *European Warfare 1453-1815*, (Houndmills: Macmillan): 145-79.

Davis, Ralph (1967). *Aleppo and Devonshire Square, English Traders in the Levant in the Eighteenth Century* (Londra: Macmillan). (Osmanlıcı olmayan bir yazar tarafından, İngiliz kütüphanelerinde ve arşivlerinde bulunan tacirler arası yazışmalara dayanılarak yazılmış.)

de Groot, Alexander H. (1978). *The Ottoman Empire and the Dutch Republic, A History of the Earliest Diplomatic Relations 1610-1630* (Leiden, İstanbul: Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut).

Delumeau, Jean (1967). *La civilisation de la Renaissance* (Paris: Arthaud). (Artık güncelliğini yitirmiş fakat hâlâ okunmaya değer, Annales ekolünün önemli tarihçilerinden biri tarafından yazılmış.)

Desmet-Grégoire, Hélène, and Georgeon, Francois (der.) (1997). *Cafés d'Orient revisités* (Paris: CNRS).

Demetz, Peter (1997). *Prague in Black and Gold, Scenes from the Life of a European City* (New York: Hill and Wang).

Denny, Walter B. (1970). "A Sixteenth-Century Architectural Plan of İstanbul," *Ars Orientalis*, 8: 49-63.

Deringil, Selim (1991). "Legitimacy Structures in the Ottoman State: The Reign of Sultan Abdulhamid II (1876-1909)," *International Journal of Middle East Studies*, 23: 345-59.

Deringil, Selim (1998). *The Well-Protected Domains, Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire 1876-1909* (Londra: I. B. Tauris).

Doğru, Halime (1990). *Osmanlı İmparatorluğunda Yaya-Müsellem-Tayci Teşkilatı (XV. ve XVI. Yüzyılda Sultanönü Sancağı* (İstanbul: Eren).

Duchhardt, Heinz (1997). *Balance of Power und Pentarchie, 1700-1785* (Paderborn: Ferdinand Schoningh). (1450'den bugüne uluslararası ilişkileri Avrupa bağlamında ele alan bir dizinin parçası; Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa siyaset oyununun ayrılmaz bir parçası olarak görmek gibi bir meziyeti var.)

Dürr, Renate, Engel, Gisela ve Süßmann, Johannes (der.) (2003). *Eigene und fremde Neuzeiten, Genese und Geltung eines Epochenbegriffs, Beihefte of the His-torische Zeitschrift*, 35 (Münih: Oldenbourg).

Dursteler, Eric (2002). "Commerce and Coexistence: Veneto-Ottoman Trade in the Early Modern Era," *Turcica*, 34: 105-134.

Dziubinski, Andrzej (1999). "Polish-Turkish Trade in the 16th to 18th Centuries," içinde, *War and Peace, Ottoman-Polish Relations in the 15th-19th Centuries* (İstanbul: Turkish Ministry of Culture and Polish Ministry of Culture and Art): 38-45. (Yazarın sadece Lehçesi bulunan kitabı temel alınarak hazırlanmış.)

Eberhard, Elke (1970). *Osmanische Polemik gegen die Safawiden im 16. Jahrhundert nach arabischen Handschriften* (Freiburg: Klaus Schwarz-Verlag).

Eickhoff, Ekkehard (2nd edn 1988). *Venedig, Wien und die Osmanen, Umbruch in Sudosteuropa 1645-1700* (Stuttgart: Klett-Cotta). (Bilgilendirici.)

Eldem, Edhem (1999). *French Trade in İstanbul in the Eighteenth Century* (Leiden: E. J. Brill). (Başlıktan anlaşılandan çok daha kapsamlı, çok ufuk açıcı.)

Eldem, Edhem, Goffman, Daniel ve Masters, Bruce (1999). *The Ottoman City between East and West, Aleppo, Izmir and İstanbul* (Cambridge: Cambridge University Press).

Eldem, Sedad Hakkı (1977). *Sa'dabad* (Ankara: Kültür Bakanlığı). (Pek bilinmeyen görsel malzeme kullanılmış).

Elton, G R. (der.) (1958) *The New Cambridge Modern History, Vol. 2: The Reformation 1520-1559* (Cambridge: Cambridge University Press).

Eren, Meşkûre (1960). *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi Birinci Cildinin Kaynakları Üzerinde bir Araştırma* (İstanbul: n.p.). (Evliya'nın kaynak kullanımı konusunda temel bir eser).

Ergenç, Özer (1975). "1600-1615 Yılları Arasında Ankara İktisadi Tarihine Ait Araştırmalar," içinde, Osman Okyar ve Ünal Nalbantoğlu (der.), *Türkiye İktisadi Tarihi Semineri, Metinler-Tartışmalar ...*, (Ankara: Hacettepe Üniversitesi): 145-68.

Ergenç, Özer (1995). *Osmanlı Klasik Dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı, XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya* (Ankara: Ankara Enstitüsü Vakfı). (16. yüzyıl sonlarında Ankara ve Konya hakkında okunmaya değer bir monografi.)

Erim, Neşe (1991). "Trade, Traders and the State in Eighteenth Century Erzurum," *New Perspectives on Turkey*, 5-6: 123-50.

Ersanlı, Büşra (2002). "The Ottoman Empire in the Historiography of the Kemalist Era: A Theory of Fatal Decline," içinde, Fikret Adanır ve Suraiya Faroqhi (der.), *The Ottomans and the Balkans, A Discussion of Historiography*, (Leiden: E. J. Brill): 115-54.

Eyice, Semavi (1970). "Elçi Hanı," *Tarih Dergisi*, XXIV: 93-130.

Fahmi, Khaled (1997). *All the Pashas Men, Mehmed Ali, his Army and the Making of Modern Egypt* (Princeton: Princeton University Press).

Farooqi, Naim R. (1988). "Moguls, Ottomans and Pilgrims: Protecting the Routes to Mecca in the Sixteenth and Seventeenth Centuries," *The International History Review*, X, 2: 198-220.

Faroqhi, Suraiya (1969). "Das telhls, eine aktenkundliche Studie," *Der Islam*, 45, 1-2:96-116.

Faroqhi, Suraiya (1971). "Der Aufstand des Yahya ibn Yahya as-Suwayd_," *Der Islam*, 47: 67-92.

Faroqhi, Suraiya (1979). "Sixteenth Century Periodic Markets in Various Anatolian sancaks: İçel, Hamid, Karahisar-i Sahib, Kütahya, Aydın and Menteşe," *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, XXII, 1: 32-79.

Faroqhi, Suraiya (1981). "Seyyid Gazi Revisited: The Foundation as Seen Through Sixteenth and Seventeenth-Century Documents," *Turcica*, XIII: 90-122.

Faroqhi, Suraiya (1983). "Die osmanische Handelspolitik des fruhen 17. Jahrhunderts zwischen Dubrovnik und Venedig," *Wiener Beitrdge fur die Geschichte der Neuzeit*, 10: 207-22.

Faroqhi, Suraiya (1984). *Towns and Townsmen in Ottoman Anatolia, Trade, Crafts and Food Production in an Urban Setting 1520-1650* (Cambridge: Cambridge University Press).

Faroqhi, Suraiya (1986). "Town Officials, Timar-holders and Taxation: The Late Sixteenth-Century Crisis as seen from Corum," *Turcica*, XVIII: 53-82.

Faroqhi, Suraiya (yeniden basım 1987). "The Venetian Presence in the Ottoman Empire," içinde, Huri İslamoğlu İnan (der.), *The Ottoman Empire and the World Economy* (Paris ve Cambridge: Maison des Sciences de l'Homme ve Cambridge University Press): 311-44.

Faroqhi, Suraiya (1991). "Red Sea Trade and Communications as Observed by Evliya Çelebi (1671-72)," *New Perspectives on Turkey*, 5-6: 87-106.

Faroqhi, Suraiya (1993a). "Sainthood as a Means of Self-Defense in Seventeenth-Century Ottoman Anatolia," içinde, Grace Smith ve Carl Ernst (der.), *Saints in Islam* (İstanbul: ISIS Press): 193-208.

Faroqhi, Suraiya (1993b). "Trade Controls, Provisioning Policies and Donations: The Egypt-Hijaz Connection during the Second Half of the Sixteenth Century," içinde, Halil İnalcık ve Cemal Kafadar (der.), *Süleyman the Second (sic) and his Time* (İstanbul: The Isis Press): 131-44.

Faroqhi, Suraiya (1994). *Pilgrims and Sultans* (Londra: Tauris Press). (Osmanlıların Mekke'ye haccı örgütleme tarzı hakkında, 16. ve 17. yüzyıllarla ilgili.)

Faroqhi, Suraiya (1996). "Seeking Wisdom in China: An Attempt to Make Sense of the Celali Rebellions," içinde, Rudolf Vesely ve Eduard Gombar (der.), *Zafar nama, Memorial Volume to Felix Tauer* (Prague: Enigma): 101-24.

Faroqhi, Suraiya (1998). "Migration into Eighteenth-Century "Greater İstanbul" as Reflected in the Kadi Registers of Eyüp," *Turcica*, 30: 163-83.

Faroqhi, Suraiya (2001). "Research on the History of Ottoman Consumption: a Preliminary Exploration of Sources and Models," içinde, Donald Quataert (der.), *Consumption Studies and the History of the Ottoman Empire, 1550-1922, an Introduction*, (Albany, NY: SUNY Press, 2000): 15-44.

Faroqhi, Suraiya (2002). "Ottoman Views on Corsairs and Piracy in the Adriatic," içinde, Elizabeth Zachariadou (der.), *The Kaptan Paşa's Province* (Rethymnon: University of Crete Press): 357-70.

Faroqhi, Suraiya (2003). "Representing France in the Peloponnesus: A Wealthy French Dwelling in 1770," içinde, Suraiya Faroqhi ve Christoph Neumann (der.), *The Illuminated Table, the Prosperous House* (İstanbul ve Würzburg: Orient-Institut ve Ergon Verlag): 255-73.

Ferrier, R. W. (1973). "The Armenians and the East India Company in Persia in the Seventeenth and early Eighteenth Centuries," *Economic History Review*, XXVI: 38-62.

Fennell, J. L. I. (1958). "Russia 1462-1583," içinde, G R. Elton (der.), *The New Cambridge Modern History, Vol. 2: The Reformation* (Cambridge: Cambridge University Press): 70-250.

Findley, Carter (1995). "Ebu Bekir Ratib's Vienna Embassy Narrative: Discovering Austria or Propagandizing Reform in İstanbul?," *Wiener Zeitschrift fur die Kunde des Morgenlandes*, LXXXV: 41-80.

Findley, Carter (1998). "Mouradja d'Ohsson (1740-1807). Liminality and Cosmopolitanism in the Author of the Tableau général de l'empire ottoman," *The Turkish Studies Association Bulletin*, 22,1: 21-35.

Fink, Carole (1991). *Marc Bloch, A Life in History* (Cambridge: Cambridge University Press).

Finkel, Caroline (1988). *The Administration of Warfare: the Ottoman Military Campaigns in Hungary, 1593-1606*, 2 cilt (Viyana: VWGO). (Bosna'nın, Osmanlı ordusunun seferler için toplanma, hazırlanma yeri olarak oynadığı rolü gösteriyor.)

Fischer, Fritz (yeniden basım 1994). *Der Griff nach der Weltmacht, Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914/18* (Dusseldorf: Droste).

Fisher, Alan W. (1978). *The Crimean Tatars* (Stanford, CA: Hoover Institution Press).

Fisher, Alan W. (1993). "The Life and Family of Süleyman I," içinde, Halil İnalcık ve Cemal Kafadar (der.), *Süleyman the Second (sic) and his Time*, (İstanbul: The Isis Press): 1-19.

Fisher, H. J. (1977). "The Eastern Maghrib and the Central Sudan," içinde, Roland Olivier (der.), *The Cambridge History of Africa, Vol. 2: c. 1050-c. 1600*, (Cambridge: Cambridge University Press): 241-59.

Fleet, Kate (1999). *European and Islamic Trade in the Early Ottoman State, the Merchants of Genoa and Turkey* (Cambridge: Cambridge University Press).

Fleischer, Cornell H. (1983). "Royal Authority, Dynastic Cyclism and 'ibn Khaldunism' in Sixteenth-century Ottoman Letters," *Journal of Asian and African Studies*, 18: 198-220.

Fleischer, Cornell H. (1986). *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire, The Historian Mustafa 'Âlî* (1541-1600) (Princeton: Princeton University Press). (Öldükten sonra kazanacağı ün hakkında hiçbir fikri olmayan bir üst düzey Osmanlı devlet görevlisinin karşılaştığı sorunlar).

Fleischer, Cornell H. (1992). "The Lawgiver as Messiah: The Making of the Imperial Image in the Reign of Süleyman," içinde, *Soliman le Magnifique et son temps, Actes du Colloque de Paris, Galeries Nationales du Grand Palais, 7-10 mars 1990* (Paris: La Documentation Francaise): 159-78. (16. yüzyıl ortası Osmanlı sarayındaki kıyamet fikirleri üzerine).

Fleming, Katherine E. (1999). *The Muslim Bonaparte, Diplomacy and Orientalism in Ali Pasha's Greece* (Princeton: Princeton University Press).

Flemming, Barbara (1987). "Sahib-kiran und Mahdi: Türkische Endzeiterwartungen im ersten Jahrzehnt der Regierung Süleyman's," içinde, György Kara (der.), *Between the Danube and the Caucasus* (Budapest: The Academy of Sciences): 43-62.

Fletcher, Joseph F. (yeniden basım 1995). "Turco-Mongolian Monarchic Tradition in the Ottoman Empire," içinde, Beatrice Manz (der.), *Studies on Chinese and Islamic Inner Asia* (Aldershot: Variorum Reprints).

Fodor, Pál (yeniden basım 2000). "The View of the Turk in Hungary: the Apocalyptic Tradition and the Red Apple in [the] Ottoman Hungarian Context," içinde, Pal Fodor, *In Search of the Golden Apple, Imperial Ideology, Politics and Military Administration in the Ottoman Empire* (İstanbul: The Isis Press): 71-104.

Frangakis-Syrett, Elena (1992). *The Commerce of Smyrna in the Eighteenth Century (1700-1820)* (Athens: Centre for Asia Minor Studies). (Fransız ve İngiliz ithalat ve ihracat rakamlarının özenli tahliline dayanılarak hazırlanmış.)

Frank, André Gunder (1969). *Capitalism and Underdevelopment in Latin America, Historical Studies of Chile and Brazil* (New York: Monthly Review Press).

Fukasawa, Katsumi (1987). *Toilerie et commerce du Levant, d'Alep à Marseille* (Paris: Editions du CNRS). (Marsilya'ya ulaşan Hint baskısı imitasyonu Osmanlı kumaşları hakkında bilgi var.)

Gascon, Richard (1971). *Grand commerce et vie urbaine au XVIe siècle, Lyon et ses marchands (environs de 1520-environs de 1580)* (Paris ve Lahey: Mouton).

Gascon, Richard (1977). "La France du mouvement: les commerces et les villes," içinde, Fernand Braudel and Ernest Labrousse (der.), *Histoire économique et sociale de la France*, Cilt 1: 231-479.

Genç, Mehmet (1975). "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi," içinde, Osman Okyar ve Ünal Nabantoglu (der.), *Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler-Tartışmalar ...* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi): 231-96. (Malikâneler üzerine temel bir makale.)

Genç, Mehmet (1984). "Osmanlı Ekonomisi ve Savaş," *Yapıt*, 49, 4: 52-61; 50, 5: 86-93; French version (1995): "L'économie ottomane et la guerre au XVIIIème siècle," *Turcica*, XXVII: 177-196. (18. yüzyıldaki Osmanlı askeri yenilgilerinin ekonomik-mali açıklaması.)

Genç, Mehmet (1987). "17-19. Yüzyıllarda Sanayi ve Ticaret Merkezi Olarak Tokat," içinde, *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu, 2-6 Temmuz 1986* (Tokat: Tokat Valiliği Şeyhülislâm İbn Kemal Araştırma Merkezi): 145-69.

Genç, Mehmet (1994). "Ottoman Industry in the Eighteenth Century: General Framework, Characteristics and Main Trends," içinde, Donald Quataert (der.), *Manufacturing in the Ottoman Empire and Turkey 1500-1950* (Albany, NY: SUNY Press): 59-86.

Gerelyes, Ipolya (1990-2). "The Influence of Ottoman-Turkish Art in Hungary, 1: The Spread and Use of Turkish Ornamental Weapons on the Basis of the Sixteenth- and Seventeenth-Century Probate Inventories," *Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae*, 35: 181-91.

Goffman, Daniel (1990a). *Izmir and the Levantine World 1550-1650* (Seattle: University of Washington Press). (Dış ticaret için bir zemin olarak Ege bölge ekonomisi üzerine.)

Goffman, Daniel (1990b). "Review of Sonia Anderson, An English Consul in Turkey, Paul Rycaut at Smyrna, 1667-1678, Oxford, 1989," *New Perspectives on Turkey*, 4: 105-10.

Goffman, Daniel (1998). *Britons in the Ottoman Empire 1642-1660* (Seattle ve Londra: University of Washington Press). (Kralcılar ve Parlamentocuların Osmanlı topraklarında birbirlerine karşı çevirdikleri entrikalar.)

Goffman, Daniel (2002). *The Ottoman Empire and Early Modern Europe* (Cambridge: Cambridge University Press).

Göcek, Fatma Müge (1987). *East Encounters West, France and the Ottoman Empire in the Eighteenth Century* (New York, Oxford ve Washington: Oxford University Press ve The Institute of Turkish Studies). (Yirmisekiz Mehmed Efendi'nin 1720'de elçi olarak Paris ve Versailles'a gidişi hakkında.)

Gökçe, Cemal (1979). *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti* (İstanbul: Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı).

Goldstone, Jack A. (1991). *Revolution and Rebellion in the Early Modern World* (Berkeley ve Los Angeles: University of California Press). (Siyaset alanında istikrarsızlaştırıcı bir faktör olarak nüfus artışı üzerine.)

Gomez-Géraud, Marie-Christine (1999). *Le crépuscule du Grand Voyage: les récits des pèlerins à Jérusalem, 1458-1612* (Paris: H. Champion).

Gondicas, Dimitri, and Issawi, Charles (der.) (1999). *Ottoman Greeks in the Age of Nationalism* (Princeton: The Darwin Press).

Gonzalez-Raymond, Anita (1992). *La croix et le croissant, Les inquisiteurs des îles face à l'Islam, 1550-1700* (Paris: CNRS). (İslam âleminden ülkelerine dönenler hakkında).

Goodrich, Thomas (1990). *The Ottoman Turks and the New World, A Study of Tarih-i Hind-i Garbi and Sixteenth-century Ottoman Americana* (Wiesbaden: Otto Harrassowitz). (Geniş bilgi veren bir önsözün yanı sıra hem çeviri hem de tıpkıbasımı içeriyor.)

Goubert, Pierre (1977). "Le 'tragique' XVIIe siècle," içinde, Fernand Braudel ve Ernest Labrousse (der.), *Histoire économique et sociale de la France* (Paris: PUF), Cilt 2: 329-66.

Göyünç, Nejat (1969). *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi).

Göyünç, Nejat (1976). "XVIII. Yüzyılda Türk İdaresinde Nauplia (Anabolu) ve Yapıları," içinde, *Ord. Prof İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan* (Ankara: Türk Tarih Kurumu): 461-85.

Grabar, Oleg (1973). *The Formation of Islamic Art* (New Haven, CT, and Londra: Yale University Press).

Gradeva, Rositsa (1994). "Ottoman Policy towards Christian Church Buildings," *Etudes Balkaniques*, 4: 14-36.

Gradeva, Rositsa (2001). "War and Peace along the Danube: Vidin at the End of the Seventeenth Century," Oriente Moderno, XX, n. s., Kate Fleet (der.), *The Ottomans and the Sea*: 149-75.

Grafton, Anthony, ile Shelford, April ve Siraisi, Nancy (2000). *New Worlds, Ancient Texts, The Power of Tradition and the Shock of Discovery* (Cambridge, MA, and Londra: The Belknap Press of Harvard University Press) (Rönesans âlimlerinin, Kuzey ve Güney Amerika'nın, antik dönem yazarlarının üzerinde hiçbir şey söylemediği yeni bir dünya olduğunu kabul etme konusunda çektikleri zorluk hakkında.)

Greene, Molly (2000). *A Shared World, Christians and Muslims in the Early Modern Mediterranean* (Princeton: Princeton University Press). (17. yüzyıl İngilteresi'yle Fransasındaki "yeni ekonomi"ye kıyasla Venedik ve Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ekonomik benzerlikler.)

Gregorovius, Ferdinand (yeniden basım n.y.) "Geschichte der Stadt Athen im Mittelalter," içinde, Johann Pruss (der.), *Athen und Athenais, Schicksale einer Stadt und einer Kaiserin im byzantinischen Mittelalter* (Essen: Emil Vollmer Verlag). (19. yüzyılda yapılmış, hâlâ okumaya değer bir inceleme.)

Griswold, William (1983). *The Great Anatolian Rebellion 1000-1020/1591-1611* (Berlin: Klaus Schwarz). (Hem Anadolu hem de Kuzey Suriye ile ilgili, kötü iklim koşullarının isyanlara yol açan faktörler arasında sahip olduğu role işaret ediyor.)

Gronke, Monika (1993). *Derwische im Vorhofder Macht, Sozial- und Wirtschaftsge-schichte Nordwestirans im 13. und 14. Jahrhundert* (Stuttgart: Franz Steiner). (İlk dönem Safevi tarihi üzerine.)

Güçer, Lütfi (1949-50). "XVIII. Yüzyıl Ortalarında İstanbul'un İaşesi için Lüzumlu Hububatın Temini Meselesi," *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 11, 1-4: 397-416.

Güçer, Lütfi (1951-2). "Osmanlı İmparatorluğu dahilinde Hububat Ticaretinin Tabi Olduğu Kayıtlar," *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 13, 1-4: 79-98.

Güçer, Lütfi (1964). *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi). (Aynı zamanda savaşın finansmanı konusuna tuttuğu ışık nedeniyle önemli.)

Guilmartin Jr, John Francis (1974). *Gunpowder and Galleys, Changing Technology and Mediterranean Warfare at Sea in the Sixteenth Century* (Cambridge: Cambridge University Press). (Askeri teknolojideki değişikliklerin ekonomik ve sosyal yönlerine yer vermiş; Osmanlılar üzerinde uzun uzun duruyor, çok önemli).

Gürbüz, Adnan (2001). *XV.-XVI. Yüzyıl Osmanlı Sancak Çalışmaları, Değerlendirme ve Bibliyografik bir Deneme* (İstanbul: Dergâh Yayınları). (Osmanlı vergi sicillerine dayalı incelemelerin bibliyografyası, yararlı bir başvuru kaynağı.)

Haarmann, Ulrich (1976). "Evliya Çelebi's Bericht über die Altertümer von Gize," *Turcica*, VIII, I: 157-230.

Haase-Dubosc, Danielle (1999). *Ravie et enlevée, De Venlevement des femmes comme strategic matrimoniale au XVIIe siècle* (Paris: Albin Michel).

Hadrovics, Ladislas (1947). *Le peuple serbe et son église sous la domination turque* (Paris: Presses Universitaires de France). (Osmanlı topraklarındaki Ortodoks Kilisesi'nin 'iltizam benzeri' yönlerini bulmuş).

Hagen, Gottfried (1982-98). "Kâtib Çelebi and Tarih-i Hind-i Garbi," *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 12: 101-15.

Hagen, Gottfried (1995-6). "Uberzeitlichkeit und Geschichte in Kâtib _elebis Ğih_nnüm_," *Archivum Ottomanicum*, 14: 133-60.

Hagen, Gottfried (1998a). "Kâtib Celebis Darstellung der Eyalets und Sangaks des Osmanischen Reiches," *Archivum Ottomanicum*, 16: 101-24.

Hagen, Gottfried (1998b). "The Traveller Mehmed Aşık," içinde, *Essays on Ottoman Civilization, Proceedings of the XIIth Congress of the Comite International d'Etudes Pré-ottomanes et Ottomanes, Praha*, 1996 (Prague: Academy of Sciences of the Czech Republic, Oriental Institute): 145-54.

Hagen, Gottfried (2000). "Some Considerations on the Study of Ottoman Geographical Writings," *Archivum Ottomanicum*, 18: 183-94.

Hagen, Gottfried (unpublished m.s.) "Das Fremde im Eigenen, Mehmed "Aşıq's Reisen uber den osmanischen Balkan.'

Hagen, Gottfried (2003). *Ein osmanischer Geograph bei der Arbeit. Entstehung und Gedankenwelt von Katib Celebis jihannuma* (Berlin: Klaus Schwarz Verlag).

Haldon, John (1992). "The Ottoman State and the Question of State Autonomy," içinde, Halil Berktay ve Suraiya Faroqhi (der.), *New Approaches to State and Peasant in Ottoman History* (Londra: Frank Cass): 18-108.

Haldon, John (1993). *The State and the Tributary Mode of Production* (Londra and New York: Verso). (Geniş çaplı bir karşılaştırmalı inceleme, Osmanlı İmparatorluğu üzerinde oldukça fazla vurgu yapılmış.)

Hale, John R. (1998). *War and Society in Renaissance Europe 1450-1620* (Phoenix Mill: Sutton Publishing). (Bir İtalya uzmanı tarafından yazılmış; metodolojik açıdan önemli.)

Hammer[-Purgstall], Joseph von (1828). *Geschichte des osmanischen Reiches, grofienteils aus bisher unbenutzten Handschriften und Archiven, vol. 3: Vom Regierungsantritte Suleiman des Ersten bis zum Tode Selims II. 1520-1574* (Budapeşte: C. A. Hartleben). (Eski olmasına karşın hâlâ önemli, Fransızca çevirisi mevcut.)

Hanna, Nelly (1998). *Making Big Money in 1600, the Life and Times of Isma'il Abu Taqiyya, Egyptian Merchant* (Syracuse: Syracuse University Press). (Sansasyonel: Kahireli bir tacirin Osmanlı devlet bürokrasisiyle hiç muhatap olmadan işinde başarılı olabileceğini gösteriyor.)

Harley, J. B., and Woodward, David (der.), *The History of Cartography, vol. 2: 1 Cartography in the Traditional Islamic and South Asian Societies* (Chicago ve Londra: University of Chicago Press). (Araştırmalarda kullanılacak temel bir araç; Ahmet Karamustafa, John Michael Rogers ve Svat Soucek'in Osmanlı haritacılığı konusunda önemli makaleleri var.)

Hassiotis, Giovanni K. (1977). "Venezia e i domini veneziani tramite di informazioni sui Turchi per gli Spagnoli nel sec. XVI," içinde, Hans-Georg Beck, Manoussos Manoussacas ve Agostino Pertusi (der.), *Venezia, Centro di mediazione tra Oriente e Occidente (secoli XV-XVI)* (Florence: Leo S. Olschki): 117-36. (Simancas arşivlerindeki malzeme temel alınmış.)

Hathaway, Jane (1997). *The Politics of Households in Ottoman Egypt, The Rise of the Qazdağlis* (Cambridge: Cambridge University Press). (Önemli yeni inceleme.)

Hauser, Henri (1930). *La modernité du XVIe siecle* (Paris: Librairie Félix Alcan). (Yayınlanmış konferanslar, bugün pek çok konuya farklı bakılıyor olsa da ilgi çekici.)

Heers, Jacques (1961). *Genes au XVe siècle, Activite économique et problèmes sociaux* (Paris: SEVPEN). (Sakız'ın rolü üzerine.)

Heilingsetzer, Georg (1988). "Prinz Eugen und die Fuhrungsschicht der osterreichischen Grossmacht," içinde, Erich Zollner vd. (der.), *Osterreich und die Osmanen, Prinz Eugen und seine Zeit* (Viyana: Osterrreichischer Bundesverlag): 120-37.

Hellie, Richard (1971). *Enserfment and Military Change in Muscovy* (Chicago ve Londra: University of Chicago Press).

Hering, Gunnar (1968). *Ökumenisches Patriarchat und europäische Politik 1620-1638.* (Wiesbaden: Franz Steiner) ('Protestan patriği' Kyrillos Lucaris'in biyografisi; Lucaris'in kariyerini etkileyen Avupa iktidar oyunlarıyla ilgili analizi muhteşem; günümüz Yunancasına çevirisi mevcut.)

Herzig, Edmund (1996). "*The* Rise of the Julfa Merchants in the Late Sixteenth Century," *içinde, Charles Melville (der.), Safavid Persia, The History and Politics of an Islamic Society* (Londra: I. B. Tauris): 305-22.

Herzog, Christoph (1996). *Geschichte und Ideologie- Mehmed Murad und Celal Nuri über die historischen Ursachen des osmanischen Niedergangs* (Berlin: Klaus Schwarz Verlag). (Geç dönem Osmanlı aydınlarının Osmanlı tarihini nasıl algıladığı üzerine.)

Hess, Andrew (1972). "The Battle of Lepanto and its Place in Mediterranean History," *Past and Present*, 51: 53-73.

Hess, Andrew (1978). *The Forgotten Frontier, A History of the Sixteenth-Century Ibero-African Frontier* (Chicago and Londra: University of Chicago Press). (Akdeniz dünyasının Hıristiyanlar ve Müslümanlar arasında paylaşılması hakkında.)

Heyd, Uriel (1960). Ottoman Documents on Palestine 1552-1615, *A Study of the Firman according to the Mühimme Defteri* (Oxford: Clarendon Press). (Başlıkta belirtilen diplomatik incelemenin yanı sıra ilgili metinlerin İngilizce çevirileri de var.)

Heywood, Colin (1988). "Between Historical Myth and "Mythohistory:" the Limits of Ottoman History," *Byzantine and Modern Greek Studies*, 12: 315-45.

Hiestand, Rudolf (1996). "Nova Francia - Nova Grecia. Morea zwischen Franken, Venezianern und Griechen," içinde, Reinhard Lauer ve Peter Schreiner (der.), *Die Kul-tur Griechenlands in Mittelalter und Neuzeit, Bericht tiber das Kolloquium der Sudosteuropa-Kommission 28,-31. Oktober 1992* (Gottingen: Vandenhoeck and Rupprecht): 55-72.

Hinds, Martin and Victor Ménage (1991). *Qasr Ibrim in the Ottoman Period, Turkish and Further Arabic Documents* (Londra: Egypt Exploration Society).

Hitzel, Frédéric (2001). "Osmân Ağa, captif ottoman dans l'empire des Habsbourg à la fin du XVIIe siècle," *Turcica*, 33: 191-216.

Hochedlinger, Michael (2003). *Austria's Wars of Emergence 1683-1797* (Harlow and Londra: Longman and Pearson Education). (Avusturya usulü 'savaş ve toplum' incelemelerinin sonuçlarını İngilizce bilen okurlara sunuyor.)

Hochhut, Pia (1986). "Zur Finanzierung des Baus einer Sultansmoschee: Die Nûruosmaniye," içinde, Hans Georg Majer (der.), *Osmanische Studien zur Wirtschaftsund Sozialgeschichte. In Memoriam Vanco Boskov* (Wiesbaden): 68-75.

Hodgson, Marshall G. S. (1973-4). *The Venture of Islam, Conscience and History in a World Civilization, vol. 1: The Classical Age of Islam, vol. 3: The Gunpowder Empires and Modern Times* (Chicago and Londra: Chicago University Press). (Üçüncü cilt, yazar öldükten sonra arkadaşları ve öğrencileri tarafından notları kullanılarak hazırlandı.)

Hoensch, Jörg K. (1998). *Matthias Corvinus, Diplomat, Feldherr und Mazen* (Graz, Vienna and Cologne: Styria). (Bu önemli incelemede Osmanlı-Macar çatışmasına büyük ağırlık veriliyor.)

Hoffmann, Peter (1974). "Zur Editionsgeschichte von Cantemirs Descriptio Moldaviae," içinde, Anonim (der.), *Ein bedeutender Gelehrter an der Schwelle zur Fruhaufklärung: Dimitrie Cantemir (1673-1723)* (Berlin: Akademie Verlag).

Hohrath, Daniel (1999). ""In Cartellen wird der Werth eines Gefangenen bestimmet" Kriegsgefangenschaft als Teil der Kriegspraxis im Ancien Régime," içinde, Rtidiger Overmans ve the Arbeitskreis Militärgeschichte (der.), içinde, *der Hand des Feindes. Geschichtsschreibung zur Kriegsgefangenschaft von der Antike bis zum Zweiten Weltkrieg*, (Köln, Weimar ve Viyana: Böhlau Verlag): 141-70.

Horden, Peregrine, and Purcell, Nicholas (2000). *The Corrupting Sea, A Study of Mediterranean History* (Oxford: Blackwell).

Howard, Deborah (2000). *Venice and the East* (Londra ve New Haven: Yale University Press).

Huizinga, Johan (1954). *The Waning of the Middle Ages, A Study of the Forms of Life, Thought and Art in France and the Netherlands* (Garden City, NY: Double-day and Anchor). (15. yüzyıl batı hacılarının zihin yapısı hakkında daha fazla bilgi edinmek isteyenlere arkaplanı öğrenmek için iyi bir okuma malzemesi.)

İlgürel, Mücteba (1979). "Osmanlı İmparatorluğunda Ateşli Silahların Yayılışı," *Tarih Dergisi*, 32: 301-18.

Imber, Colin (1979). "The Persecution of the Ottoman Shiites According to the Mühimme Defterleri 1565-1585," *Der Islam*, 56: 245-73.

Imber, Colin (1997). *Ebu's-su'ud, the Islamic Legal Tradition* (Edinburgh: Edinburgh University Press).

İnalcık, Halil (1948). "Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga-Kanalı Teşebbüsü, 1569," *Belleten*, XII: 349-402.

İnalcık, Halil (1954). "Ottoman Methods of Conquest," *Studia Islamica*, III: 103-29. (Yeni fethedilen eyaletlerin Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası haline getiriliş tarzı üzerine: temel.)

İnalcık, Halil (1960). "Bursa and the Commerce of the Levant," *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 3: 131-47.

İnalcık, Halil (1969). "Capital Formation in the Ottoman Empire," *Journal of Economic History*, XXIX, 1: 97-140. (16. ve 17. yüzyıl ekonomik tarihi hakkında temel inceleme).

İnalcık, Halil (1970a). "The Ottoman Economic Mind and Aspects of the Ottoman Economy," içinde, Michael Cook (der.), *Studies of the Economic History of the Middle East* (Londra, Oxford: Oxford University Press): 207-18. (İnalcık, 1969'u tamamlayan önemli bir metin.)

İnalcık, Halil (1970b). "The Policy of Mehmed II toward the Greek Population of İstanbul and the Byzantine Buildings of the City," *Dumbarton Oaks Papers*, 24: 231-49.

İnalcık, Halil (1973). *The Ottoman Empire, The Classical Age 1300-1600*, çev. Norman Itzkowitz and Colin Imber (Londra: Weidenfeld ve Nicolson). (Kendi türünde bir klasik haline geldi; politik ve ekonomik tarihi kısa ve öz bir biçimde sunuyor.)

İnalcık, Halil (1975). "The Socio-Political Effects of the Diffusion of Firearms in the Middle East," içinde, M. E. Yapp (der.), *War, Technology and Society in the Middle East*, (Londra ve Oxford: Oxford University Press): 195-297.

İnalcık, Halil (1977). "An Outline of Ottoman-Venetian Relations," içinde, Hans-Georg Beck, Manoussos Manoussacas ve Agostino Pertusi (der.), *Venezia, Centro di mediazione tra Oriente e Occidente (secoli XV-XVI)*, (Florence: Leo S. Olschki): 83-90.

İnalcık, Halil (1979). "The Question of the Closing of the Black Sea under the Ottomans," *Archeion Pontou*, 35: 74-110.

İnalcık, Halil (1979-80). "Osmanlı Pamuklu Pazan, Hindistan ve İngiltere: Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü," *Gelişme Dergisi, özel sayı, Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar*: 1-65. (Osmanlı İmparatorluğu'na Hint kumaşlarının ithali üzerine.)

İnalcık, Halil (1980). "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700," *Archivum Ottomanicum*, VI: 283-337. (Âyânın ortaya çıkması hakkında önemli bir değerlendirme).

İnalcık, Halil (yeniden basım 1992). *Tanzimat ve Bulgar Meselesi, Doktora Tezi'nin 50. Yılı* (İstanbul: Eren). (Vidin bölgesinde 19. yüzyıl ortasında meydana gelen bir ayaklanma hakkında.)

İnalcık, Halil (1997). "The Ottoman State: Economy and Society, 1300-1600," içinde, Halil İnalcık with Donald Quataert (der.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*

(Cambridge: Cambridge University Press). (Karton kapaklı baskı, İnalcık'ın çalışmaları 1. cildi oluşturuyor.)

Iserloh, Erwin, Glazik, Josef, and Jedin, Hubert (1985). *Handbuch der Kirchengeschichte, Cilt IV: Reformation, Katholische Reformation und Gegenreformation*, der. Hubert Jedin (Freiburg, Bale, Vienna).

İslamoğlu-İnan, Huri, (der.) (1987). *The Ottoman Empire and the World Economy*, (Cambridge and Paris: Cambridge University Press and Maison des Sciences de l'Homme).

İslamoğlu-İnan, Huri (1994). *State and Peasant in the Ottoman Empire, Agrarian Power Relations and Regional Economic Development in Ottoman Anatolia during the Sixteenth Century* (Leiden: E. J. Brill). (Kırsal alanda zanaatlerin ve ticaretin sosyo-politik arkaplanı üzerine.)

Isom-Verhaaren, Christine (1996). "An Ottoman Report about Martin Luther and the Emperor: New Evidence of the Ottoman Interest in the Protestant Challenge to the Power of Charles V," *Turcica*, 28: 299-318.

Israel, Jonathan I. (1989). *Dutch Primacy in World Trade, 1585-1740* (Oxford: Clarendon Press).

Jahn, Karl (1961). "Zum Loskauf christlicher und turkischer Gefangener und Sklaven im 18. Jahrhundert," *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, III, NF 36: 63-85.

Jardine, Lisa (1996). *Worldly Goods, A New History of the Renaissance* (Londra ve Basingstoke: Macmillan).

Jardine, Lisa and Jerry Brotton (2000). *Global Interests, Renaissance Art Between East and West* (Londra: Reaktion Books).

Jelavich, Barbara (1983). *History of the Balkans, Volume 1: Eighteenth and Nineteenth Centuries* (Cambridge: Cambridge University Press). (Bilgi verici ve geniş kapsamlı).

Jennings, Ronald (1980). "Firearms, Bandits and Gun Control: Some Evidence on Ottoman Policy toward Firearms in the Possession of reaya, from Judicial Records of Kayseri, 1600-1627," *Archivum Ottomanicum*, VI: 339-58. (Osmanlı kadı sicilleri üzerinde çalışan ilk uzmanlardan biri tarafından yazılmış.)

Kafadar, Cemal (1986a). "When Coins Became Drops of Dew and Bankers became Robbers of Shadows: The Boundaries of Ottoman Economic Imagination in the Sixteenth Century" (yayınlanmamış doktora tezi, McGill University, Montreal).

Kafadar, Cemal (1986b). "A Death in Venice (1575): Anatolian Muslim Merchants Trading in the Serenissima," *Journal of Turkish Studies*, 10, *Raiyyet Rüsumu, Essays presented to Halil İnalcık ...*: 191-218. (Ufuk açıcı.)

Kafadar, Cemal (1989). "Self and Others: The Diary of a Dervish in Seventeenth-century İstanbul and First-person Narratives in Ottoman Literature," *Studia Islamica*, LXIX: 121-50.

Kafadar, Cemal (1991). "Les troubles monetaires de la fin du XVIe siecle et la conscience ottomane du déclin," *Annales ESC*, 43: 381-400.

Kafadar, Cemal (1994). "Eyüp'te Kılıç Kuşanma Törenleri," içinde, Tülay Artan (der.), *Eyüp: Dün/ Bugün, 11-12 Aralık 1993* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994): 50-61.

Kafadar, Cemal (1995). *Between Two Worlds, The Construction of the Ottoman State* (Berkeley ve Los Angeles: University of California Press). (Tarih ve tarih yazımı hakkında ustalıklı bir değerlendirme.)

Kasaba, Reşat (1988). *The Ottoman Empire and the World Economy, The Nineteenth Century* (Albany, NY: SUNY Press).

Kaufmann, Thomas DaCosta (1995). *Court, Cloister & City, The Art and Culture of Central Europe, 1450-1800* (Londra: Weidenfeld ve Nicolson).

Kévonian, Kéram (1975). "Marchands armeniens au XVIIe siècle, a propos d'un livre arménien publié àAmsterdam en 1699," *Cahiers du monde russe et sovétique*, 16, 2: 199-244. (Bir tacirin *vade mecum* [akıl defteri] hakkında).

Keyder, Çağlar (1987). *State and Class in Turkey, a Study in Capitalist Development* (Londra ve New York: Verso). (İlk bölümde Bizans ve Osmanlı sosyal formasyonları hakkında cesur bir karşılaştırma yer alıyor: ufuk açıcı.)

Khachikian, Levon (1967). "Le registre d'un marchand arménien en Perse, en Inde et au Tibet (1682-1693)," *Annales Économies Sociétés Civilisations*, 22, 2: 231-78. (Önemli; ne yazık ki bu tacirin gittiği yerler arasında Osmanlı İmparatorluğu yok.)

Khaddouri, Majid (1955). *War and Peace in the Law of Islam* (Baltimore: Johns Hopkins Press).

Khoury, Dina (1997). *State and Provincial Society in the Ottoman Empire Mosul 1540-1834* (Cambridge: Cambridge University Press). (Özellikle ilgi çekici yönü: yerel aydınların sosyo-politik tutumlarının tahlili.)

Kirzioğlu, Fahreddin (1976). *Osmanlıların Kafkas-Elleri'ni Fethi (1451-159)* (Ankara: Atatürk Üniversitesi-Erzurum).

Kissling, Hans Joachim (1977). "Venezia come centro di informazioni sui Turchi," içinde, Hans-Georg Beck, Manoussos Manoussacas ve Agostino Pertusi (der.), *Venezia, Centro di mediazione tra Oriente e Occidente (secoli XV-XVI)*, (Florence: Leo S. Olschki): 99-109.

Köhbach, Markus (1983a). "Die osmanische Gesandtschaft nach Spanien in den Jahren 1787-88. Begegnung zweier Kulturen im Spiegel eines Gesandtschafts-berichts," *Wiener Beitrdgefur die Geschichte der Neuzeit*, 10: 143-52.

Köhbach, Markus (1983b). "Der Tarih-i Mehemmed Giray - eine osmanische Quelle zur Belagerung Wiens durch die Turken im Jahre 1683," *Studia Austro-Polonica*, 3: 137-64.

Köhbach, Markus (1994). *Die Eroberung von Fulek durch die Osmanen 1554, Eine historisch-quellenkritische Studie zur osmanischen Expansion im ostlichen Mitteleuropa* (Viyana ve Köln: Weimar).

Kolodziejczyk, Dariusz (2000). *Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th-18th Century), An Annotated Edition of Ahdnames and Other Documents* (Leiden: E. J. Brill). (Osmanlıca, Lehçe ve Latince metinlere ek olarak konuyla ilgili bir monografiye de yer verilmiş.)

Kolodziejczyk, Dariusz (2003). "Polish Embassies in İstanbul or How to Sponge on your Host without Losing your Self-Esteem," içinde, Suraiya Faroqhi ve Christoph Neumann (der.), *The Illuminated Table, the Prosperous House* (İstanbul ve Würzburg: Orient-Institut ve Ergon Verlag): 51-8.

Konyalı, İbrahim Hakkı (1974). *Âbideleri ve Kitabeleri ile Niğde Aksaray Tarihi*, 3 cilt (İstanbul: n.p.).

Kortepeter, Carl Max (1972). *Ottoman Imperialism During the Reformation: Europe and the Caucasus* (Londra ve New York: London University Press, New York University Press). (Başka konuların yanı sıra, 1593-1607 'Uzun Savaşı'nı da ele almış ve siyasal olayların zengin dokulu anlatısının içinde Kırım hanı Gazi Giray'ın biyografisi de yer alıyor).

Kortepeter, Carl Max (1979). "A Source for the History of Ottoman-Hijaz Relations: The Seyahatname of Awliya Chalaby and the Rebellion of Sharif b Zayd in the Years 1671-1672/1081-82," içinde, Abdelgadir Mahmoud Abdalla vd. (der.), *Sources for the History of Arabia*, Cilt 1, 1. ve 2. bölümler, (Riyadh): 229-46.

Köprülü, Mehmed Fuad (1935). *Türk Halkedebiyatı Ansiklopedisi, Ortaçağ ve Yeniçağ Türklerinin Halk Kültürü Üzerine Coğrafya, Etnografya, Etnoloji, Tarih ve Edebiyat Lugatı*, fas. 1 (İstanbul: n.p.). ('Abdal' maddesi derinlemesine bir kavrayışla yazılmış ve hâlâ bir bilgi hazinesi niteliğinde.)

Köprülü, Mehmed Fuad (1959). *Osmanlı Devletinin Kuruluşu* (Ankara: Türk Tarih Kurumu). (Yazarın 1930'larda Sorbonne'da verdiği derslere dayanılarak hazırlanmış; hâlâ bir klasik.).

Kreiser, Klaus (1975). *Edirne im 17. Jahrhundert nach Evliy_ Qelebi, ein Beitragzur Kenntnis der osmanischen Stadt* (Freiburg: Klaus Schwarz Verlag). (Evliya'nın çalışma tarzına ilişkin önemli değerlendirme.)

Kreiser, Klaus (1979). "Uber den Kernraum des Osmanischen Reiches," içinde, Klaus-Detlev Grothusen (der.), *Die Turkei in Europa?*, (Gottingen: Vandenhoeck & Rup-precht): 53-63.

Kreiser, Klaus (yeniden basım 1998). "Germano-*Turcica*: 1. Gefangene, Pilger und Kauf-leute: Die Transkriptionstexte des spaten Mittelalters und der Neuzeit, 2. 'Zwecke ohne die nothigen Mittel ...' Vom letzten habsburgischen Türkenkrieg (1781-1791) bis zum Frieden von Paris (1856)," içinde, Klaus Kreiser, *Türkische Studien in Europa* (İstanbul: The Isis Press): 65-74.

Kreiser, Klaus (2001). *Der osmanische Staat 1300-1922* (Şaşkınlık verici bir bibliyografya ve bu incelemelerin bize ne getirdiğine ilişkin derinlikli değerlendirmelerle.)

Kretschmayr, Heinrich (1896). "Ludovico Gritti, eine Monographic," *Archiv fur österreichische Geschichte*, 83: 3-85. (Avusturya-Macaristan bakış açısıyla yazılmış, belge bakımından çok zengin.)

Külzer, Andreas (1994). *Peregrinatio graeca in Terram Sanctam, Studien zu Pilger-fahrten und Reisebeschreibungen uber Syrien, Palästina und den Sinai aus byzantinischer und metabyzantinischer Zeit* (Frankfurt: Peter Lang).

Kunt, Metin (1974). "Ethnic-Regional (Cins) Solidarity in the Seventeenth-Century Ottoman Establishment," *International Journal of Middle East Studies*, 5: 233-9.

Kunt, Metin (1977). "Derviş Mehmed Pasa, Vezir and Entrepreneur: A Study in Ottoman Political-Economic Theory and Practice," *Turcica*, 9, 1: 197-214.

Kunt, Metin (1981). *Bir Osmanlı Valisinin Yıllık Gelir-Gideri Diyarbekir, 1670-71* (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi). (Taşrada bir valinin yıllık bütçesi, belge ve analiz.)

Kunt, Metin (1983). *The Sultan's Servants, the Transformation of Ottoman Provincial Government, 1550-1650* (New York: Columbia University Press).

Kuran, Aptullah (1987). *Sinan, the Grand Old Master of Ottoman Architecture* (Washington and İstanbul: Institute of Turkish Studies and Ada Press).

Kuran, Aptullah (1994). "Eyüp Külliyesi," içinde, Tülay Artan (der.), *Eyüp: Dün/ Bugün, 11-12 Aralık 1993* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları): 129-35.

Kurz Otto (1975). *European Clocks and Watches in the Near East* (Londra ve Leiden: The Warburg Institute, University of London ve E. J. Brill).

Kurz, Otto (yeniden basım 1977). "A Gold Helmet Made in Venice for Sulayman the Magnificent," içinde, Otto Kurz, *The Decorative Arts of Europe and the MiddleEast* (Londra: Dorian Press): 249-58.

Kütükoğlu, Bekir (2nd baskı 1993). *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612)* (İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti). (Ne yazık ki yazar öldükten sonra yayınlanan bu baskı bir öncekinden çok daha kapsamlı.)

Kütükoğlu, Mübahat (1994). *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)* (İstanbul: Kubbealtı Akademisi Kültür ve Sanat Vakfı). (Osmanlı diplomasisine ilişkin standart değerlendirme; daha önceki çalışmaların yerini aldığı söylenebilir.)

Kut, Turgut (1994). "Terekelerde Çıkan Kitabların Matbu Satış Defterleri," *Müteferrika*, 2: 3-24.

Lane, Frederic C. (1973). *Venice, A Maritime Republic* (Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press). (Temel).

Layton, Evro (1994). *The Sixteenth Century Greek Book in Italy, Printers and Publishers for the Greek World* (Venice: The Hellenic Institute of Byzantine and Post-Byzantine Studies). (Bilgi hazinesi; özellikle 'yüzyıllardır süren önyargılar'ın iki kilise arasındaki bölünmeyle bir ilgisi olduğunu ileri sürünce başı hem Engizisyonla hem de kendi kilisesinin hiyerarşisiyle derde giren araştırmacı Ortodoks papazın öyküsünü beğendim.)

Le Roy Ladurie, Emmanuel (1977). "Révoltes paysannes et histoire sociale," içinde, Fernand Braudel ve Ernest Labrousse (der.), *Histoire économique et sociale de la France* (Paris: PUF), Cilt 1, 2: 819-59.

Lesure, Michel (1972). *Lepante, la crise de l'Empire ottoman* (Paris: Julliard). (Pek çok Mühimme Defteri belgesinin çevirisiyle, çok bilgi verici.)

Lesure, Michel (1986). "Les relations franco-ottomanes à l'épreuve des guerres de religion (1560-1594)," içinde, Hâmit Batu ve Jean-Louis Bacqué-Grammont (der.), *L' Empire Ottoman, la République de Turquie et la France* (Paris and İstanbul: Association pour le Developpement des Études Turques ve The Isis Press): 38-57.

Lewis, Bernard (1982). *The Muslim Discovery of Europe* (New York and Londra: Norton).

Llewellyn Smith, Michael (yeniden basım 1998). *Ionian Vision, Greece in Asia Minor 1919-1922* (Londra: Hurst & Company). (Küçük Asya'daki savaş, Yunanistan odaklı.)

Lory, Bernard (1985). *Le sort de l'héritage ottoman en Bulgarie, l'exemple des villes bulgares 1878-1900* (İstanbul: The Isis Press).

Mack, Rosamund (2002). *Bazaar to Piazza, Islamic Trade and Italian Art, 1300-1600* (Los Angeles: University of California Press). (İslam dünyasından değerli objelerin ticareti ve imitasyonu üzerine.)

Majer, Hans Georg (1969). *Vorstudien zur Geschichte der Ilmiye im osmanischen Reich* (Münih: Dr Rudolf Trofenik).

Majoros, Ferenc ve Bemd Rill (1994). *Das Osmanische Reich (1300-1922), Die Geschichte einer Grossmacht* (Ratisbon and Graz: Friedrich Pustet and Styria).

Mantran, Robert (1962). *İstanbul dans la seconde moitie du XVIIe siècle, Essai d'his-toire institutionelle, economique et sociale* (Paris ve İstanbul: Institut Francais d'Archeologie d'İstanbul ve Adrien Maisonneuve). (17. yüzyıl İstanbul'unda yiyecek tedariki, loncalar ve yabancıların faaliyetleri üzerine temel bir eser.)

Marquie, Claude (1993). *L'Industrie textile carcassonnaise au XVIIIe siècle, Étude d'un groupe social: les marchands-fabricants* (Carcassonne: Société d'Etudes Scientifiques de l'Aude). (Bütünüyle Osmanlı pazarına yönelik bir sanayi üzerine.)

Masson, Paul (1911). *Histoire du commerce franqais dans le Levant au XVIIIe siècle* (Paris: Librairie Hachette). (Bu özel konuda hâlâ önemini koruyan kurumsal çerçeveyi vurguluyor.)

Masters, Bruce (1988). *The Origins of Western Economic Dominance in the Middle East, Mercantilism and the Islamic Economy in Aleppo, 1600-1750* (New York: New York University Press).

Masters, Bruce (1992). "The Sultan's Entrepreneurs: The Avrupa tüccarı and the Hayriye tüccarı in Syria," *International Journal of Middle East Studies*, 24: 579-97.

Masters, Bruce (1994a). "The Evolution of an Imagined Community: Aleppo's Catholics in the 18th and 19th Centuries" (11. CIEPO Sempozyumuna sunulmuş tebliğ, Amsterdam, Haziran 1994, yayınlanmamış).

Masters, Bruce (1994b). "The View from the Province: Syrian Chronicles of the Eighteenth Century," *Journal of the American Oriental Society*, 114, 3: 353-62.

Masters, Bruce (2001). *Christians and Jews in the Arab World, The Roots of Sectarianism* (Cambridge: Cambridge University Press). (18. yüzyılda Halep Hıristiyanlarının çoğunluğunu Katolik olmaya teşvik eden nedenlere ilişkin iyi bir açıklama.)

Matar, Nabil (1999). *Turks, Moors and Englishmen in the Age of Discovery* (New York: Colombia University Press).

Matthee, Rudolph P. (1999). *The Politics of Trade in Safavid Iran, Silk for Silver 1600-1730* (Cambridge: Cambridge University Press). (Önemli, Hollanda kaynakları üzerine kuvvetli vurgu yapılmış.)

Matschke, Klaus Peter (2004). *Das Kreuz und der Halbmond, Die Geschichte der Türkenkriege* (Düsseldorf: Artemis & Winkler). (Olaylar ve o dönemde yaşayanların görüşleri.)

Matuz, Joseph (1992). "A propos de la validité des capitulations de 1536 entre l'Empire ottoman et la France," *Turcica*, XXIV: 183-92. (Eski bir tartışmaya nispeten yeni yapılmış bir katkı.)

Maxim, Mihai (yeniden basım 1999a) "Recherches sur les circonstances de la majoration du kharaj de la Moldavie entre les annees 1538 et 1574," içinde, Mihai Maxim, *L'Empire ottoman au nord du Danube et I 'autonomie des Principautés Roumaines au XVIe siècle, Études et documents* (İstanbul: The Isis Press): 185-214.

Maxim, Mihai (yeniden basım 1999b) "L'Autonomic de la Moldavie et de la Valachie dans les actes officiels de la Porte au cours de la seconde moitiè du XVIe siècle," içinde, Mihai Maxim, *L' Empire ottoman au nord du Danube et I 'autonomie des Princi-pautés Roumaines au XVIe siècle, Études et documents* (İstanbul: The Isis Press): 11-82.

McCarthy, Justin (1995). *Death and Exile, The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims 1821-1922* (Princeton: The Darwin Press).

McGowan, Bruce (1981). *Economic Life in Ottoman Europe, Taxation, Trade and the Struggle for Land, 1600-1800* (Cambridge and Paris: Cambridge University Press and Maison des Sciences de l'Homme). ('Çiftlik'ler hakkındaki incelemeleri yeni bir temele oturtuyor.)

Méelikoff, Irène (1975). "Le problème kızılbaş," *Turcica*, VI: 49-67.

Motika, Raoul (1993). "Bezüglich des Buches von Lucile und Bartolomé Bennassar, Les Chrétiens d'Allah: l'histoire extraordinaire des rénégats, XVIe-XVIIe siècles," *Turcica*, XXV: 189-204.

Mousnier, Roland (1971a). *La vénalite des offices sous Henri IV et Louis XIII* (Paris: Presses Universitaires de France).

Mousnier, Roland (1971b). *Peasant Uprisings in Seventeenth Century France, Russia and China* (Londra: Allen & Unwin).

Mraz, Gottfried (1980). "Die Rolle der Uhrwerke in der kaiserlichen Türkenverehrung im 16. Jahrhundert," içinde, Klaus Maurice ve Otto Mayr (der.), *Die Welt als Uhr, Deutsche Uhren und Automaten 1550-1650*, (Münih: Deutscher Kunstverlag): 39-54.

Müller, Wolfgang vd. (1985). *Handbuch der Kirchengeschichte, Cilt IV: Die Kirche im Zeitalter des Absolutismus und der Aufklärung*, der. Hubert Jedin (Freiburg, Bâle, Vienna: Herder).

Murphey, Rhoads (1999). *Ottoman Warfare, 1500-1700* (Londra: UCL Press). (Osmanlı ordu mensuplarının motivasyonlarına ilişkin özellikle değerli bir çalışma; onları birer robot olarak değil insan olarak gösteriyor.)

Nagata, Yuzo (1982). *Muhsin-zâde Mehmed Paşa ve Ayânlık Müessesesi* (Tokyo: Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa).

Nagata, Yuzo (1997). *Tarihte Ayânlar, Karaosmanoğulları üzerinde bir İnceleme* (Ankara: Türk Tarih Kurumu). (Bu belli başlı Batı Anadolu ayânının mülkiyetindeki topraklar hakkında pek çok bilgi içeriyor.)

Necipoğlu-Kafadar, Giilru (1986a). "Plans and Models in 15th and 16th Century Ottoman Architectural Practice," *Journal of the Society of Architectural Historians*, XLX, 3: 224-43.

Necipoğlu-Kafadar, Gülru (1986b). "The Süleymaniye Complex in İstanbul: an Interpretation," *Muqarnas*, III: 92-117.

Necipoğlu, Gülru (1989). "Süleyman the Magnificent and the Representation of Power in the Context of Ottoman-Habsburg-Papal Rivalry," *The Art Bulletin*, LXXI, 3: 401-27.

Necipoğlu, Gülru (1991). *Architecture, Ceremonial and Power, The Topkapı Palace in the Fifteenth and Sixteenth Centuries* (Cambridge, MA: The Architectural History Foundation and MIT Press). (Siyasal tarihe ilişkin büyüleyici perspektiflere de yer verilmiş.)

Necipoğlu, Gülru (1992). "The Life of an Imperial Monument: Hagia Sophia after Byzantium," içinde, Robert Mark ve Ahmet Ş. Çakmak (der.), *Hagia Sophia from the Age of Justinian to the Present* (Cambridge: Cambridge University Press): 195-226.

Nehring, Karl (1983). *Adam Freiherrzu Herbersteins Gesandtschaftsreise nach Konstantinopel, Ein Beitrag zum Frieden von Zsitvatorok (1606)* (Münih: Oldenbourg). (Birincil kaynak malzemeler, hem tahlil hem de malzemeler.)

Neumann, Christoph K. (1993). "Decision Making Without Decision Makers: Ottoman Foreign Policy circa 1780," içinde, Caesar Farah (der.), *Decision Making and Change in the Ottoman Empire*, (Kirksville MO: Thomas Jefferson University Press): 28-39.

Neumann, Christoph (1994). *Das indirekte Argument, Ein Pladoyerfur die Tanzimat vermittels der Historie, Die geschichtliche Bedeutung von Ahmed Cevdet Pasas Ta'rih* (Münster ve Hamburg: Lit Verlag). (Canlı ve bilimsel.)

Neumann, Christoph (yayınlanmamış metin) "The Russian Experience: Necati Efendi in Captivity."

Nolte, Hans-Heinrich (1998). *Kleine Geschichte Russlands* (Stuttgart: Reclam).

Nora, Pierre (1997). *Les lieux de la mémoire*, 3 cilt (Paris: Gallimard).

Nouzille, Jean (1991). *Histoire des frontières, L'Autriche et l'Empire ottoman* (Paris: Berg International). (Avusturya arşivlerinden malzemeye dayanılarak hazırlanmış, uzman okurlar için.)

Nowak, F. (yeniden basım 1978). "Sigismund III 1587-1632," içinde, W. F. Reddaway vd. (der.), *The Cambridge History of Poland, vol. 1: From the Origins to Sobieski (to 1696)*, (Cambridge: Cambridge University Press): 451-75.

Ocak, Ahmet Yaşar (2002). *Sarı Saltık, Popüler İslâmın Balkanlar'daki Destanî Öncüsü* (Ankara: Türk Tarih Kurumu).

Ohanian Mechitarista, Vahan (2000). "La Bibbia armena dell' Abbate Mechitar," içinde, Simonetta Perlusi (der.), Le *civiltà del Libro e la stampa a Venezia, Testi sacri ebra-ici, cristiani, islamici dal Quattrocento al Settecento* (Venice: Libreria Sansoviniana and II Poligrafo): 95-104.

Orhonlu, Cengiz (1967). *Osmanlı İmparatorluğunda Derbend Teşkilatı* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi). (Osmanlı yollarında güvenlikten sorumlu köylüler hakkında.)

Orhonlu, Cengiz (1974). *Osmanlı İmparatorluğunun Güney Siyaseti, Habeş Eyaleti* (İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fakültesi). (Unutulmuş 'Uzak Güney' hakkında: Kızıldeniz'in Afrika kıyısındaki Osmanlılar).

Overmans, Rüdiger (1999a). "'In der Hand des Feindes.' Geschichtsschreibung zur Kriegsgefangenschaft von der Antike bis zum Zweiten Weltkrieg," içinde, Rüdiger Overmans ve the Arbeitskreis Militargeschichte (der.), *In der Hand des Feindes. Geschichtsschreibung zur Kriegsgefangenschaft von der Antike bis zum Zweiten Weltkrieg* (Köln, Weimar ve Viyana: Bohlau Verlag): 1-40.

Overmans, Rüdiger (1999b). "Ein Silberstreifen am Forschungshorizont? Veroffentli-chungen zur Geschichte der Kriegsgefangenschaft," içinde, Rüdiger Overmans ve the Arbeitskreis Militargeschichte (der.), *In der Hand des Feindes. Geschichtsschreibung zur Kriegsgefangenschaft von der Antike bis zum Zweiten Weltkrieg* (Köln, Weimar ve Viyana: Bohlau Verlag): 483-506.

Özbaran, Salih (1986). "The Ottomans' Role in the Diffusion of Fire-arms and Military Technology in Asia and Africa in the Sixteenth Century," *Revue internationale d'histoire militaire* (Ankara), 67: 77-83, yeniden basım içinde, Salih Özbaran, *The Ottoman Response to European Expansion, Studies on Ottoman-Portuguese Relations in the Indian Ocean and Ottoman Administration in the Arab Lands during the Sixteenth Century* (İstanbul: The Isis Press): 61-6.

Özbaran, Salih (1994a). "The Ottoman Budgets of Yemen in the Sixteenth Century," içinde, Salih Özbaran, *The Ottoman Response to European Expansion, Studies on Ottoman-Portuguese Relations in the Indian Ocean and Ottoman Administration in the Arab Lands during the Sixteenth Century* (İstanbul: The Isis Press): 49-60.

Özbaran, Salih (1994b). *The Ottoman Response to European Expansion, Studies on Ottoman-Portuguese Relations in the Indian Ocean and Ottoman Administration in the Arab Lands during the Sixteenth Century* (İstanbul: The Isis Press).

Palumbo Fossati Casa, Isabella (1997). "L.'École venitienne des 'giovani di lingua,'" içinde, Frédéric Hitzel (ed), *İstanbul et les langues orientales* (İstanbul ve Paris: IFÉA, INALCO, L'Harmattan): 109-22.

Pamuk, Şevket (1999). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları).

Pamuk, Şevket (2000). *A Monetary History of the Ottoman Empire* (Cambridge: Cambridge University Press). (Temel bir metin.)

Panaite, Viorel (2000). *The Ottoman Law of War and Peace, The Ottoman Empire and Tribute Payers* (Boulder, CO ve New York: Columbia University Press). (Bir editöre şiddetle ihtiyacı olan ilginç bir bilimsel çalışma.)

Panzac, Daniel (1996a). "Négociants ottomans et capitaines francais: la caravane
maritime en Crète au XVIIIe siècle," yeniden basım içinde, *Commerce et navigation dans l'Empire ottoman au XVIIIe siècle* (İstanbul: The Isis Press): 77-94.

Panzac, Daniel (1996b). "Affréteurs ottomans et capitaines francais à Alexandrie: la caravane maritime au milieu du XVIIIe siècle," yeniden basım içinde, *Commerce et navigation dans l'Empire ottoman au XVIIIe siècle* (İstanbul: The Isis Press): 57-76.

Panzac, Daniel (1999). *Les corsaires barbaresques, la fin d'une epopee 1800-1820* (Paris: Editions du CNRS). (Başlığından anlaşılandan çok daha kapsamlı: *corsair*'lerin 18. yüzyılda nasıl çalıştıkları, çaresiz kalınca işi ticarete çevirmek için gösterdikleri ve Avrupalıların dıştalayıcılığı nedeniyle başarızlığa uğrayan son çabalar.)

Pappas, Nicholas Charles (1991). *Greeks in Russian Military Service in the late 18th and early 19th centuries* (Thessaloniki: Institute for Balkan Studies).

Paris, Robert (1957). *Histoire du commerce de Marseille, Cilt 5: Le Levant, de 1660 a 1789* (Paris: Plon). (17. ve 18. yüzyıl Marsilya ticaretine ilişkin niceliksel verileri değerlendiriyor).

Parker, Geoffrey (gözden geçirilmiş yeniden basım 1990). *Spain and the Netherlands, 1559-1659, Ten Studies* (Londra: Fontana Press). (Osmanlı padişahları II. Felipe'ye karşı Kuzey Hollanda'ya belirleyici bir biçimde yardım etti mi?)

Parker, Geoffrey (1998). *The Grand Strategy of Philip II* (New Haven, Londra: Yale University Press).

Parmaksızoğlu, İsmet (1953). "Bir Türk Kadısının Esaret Hatıraları," *Tarih Dergisi*, V: 77-84.

Parry, V J. (1958). "The Ottoman Empire, 1520-66," içinde, G R. Elton (der.), *The New Cambridge Modern History, Vol. 2: The Reformation* (Cambridge: Cambridge University Press): 510-33.

Pastor, Ludwig Freiherr von (1923). *Geschichte der Päpste im Zeitalter der katholischen Reformation und Restauration, Cilt 9 Gregor XIII (1572-1585)* (Freiburg: Herder): 179-88, 734-46.

Pedani Fabris, Maria Pia (1994b). *In nome del Gran Signore, Inviati ottomani a Venezia dalla cuduta di Costantinopoli alia guerra di Candia* (Venice: Deputacione Editrice). (16. yüzyıl ve 17. yüzyıl başı Osmanlı-Venedik ilişkilerinin yoğunluğunu ortaya koyuyor).

Pedani Fabris, Maria Pia (2000). "Safiye's Household and Venetian Diplomacy," *Turcica*, 32: 9-32.

Pedani Fabris, Maria Pia (2002). *Dalla frontiera al confine* (Venice: Herder Editrice ve Universita Ca Foscari di Venezia).

Peirce, Leslie (1993). *The Imperial Harem, Women and Sovereignty in the Ottoman Empire* (New York ve Oxford: Oxford University Press).

Peri, Oded (2001). *Christianity under Islam in Jerusalem, The Question of the Holy Sites in Early Ottoman Times* (Leiden, Köln ve Boston: E. J. Brill).

Peters, Francis E. (1985). *Jerusalem, The Holy City in the Eyes of Chroniclers, Visitors, Pilgrims, and Prophets from the Days of Abraham to the Beginnings of Modern Times* (Princeton: Princeton University Press). (Birincil kaynaklardan yapılmış çok zengin ve aydınlatıcı bir seçki, yazarın bunların arasındaki bağları kuran yorumlarıyla birlikte, burada modern dönem 19. yüzyıl ortası anlamına geliyor.)

Petritsch, Ernst (1983). "Die tatarisch-osmanischen Begleitoperationen in Nieder-österreich," *Studia Austro-Polonica*, 3: 207-40.

Pistor-Hatam, Anja (1991). "Pilger, Pest und Cholera: Die Wallfahrt zu den Heiligen Statten im Irak als gesundheitspolitisches Problem im 19. Jahrhundert," *Die Welt des Islam*, 31: 228-45.

Pitcher, Donald Edgar (1972). *An Historical Geography of the Ottoman Empire* (Leiden: E. J. Brill). (Yazarın ölümünden sonra yayınlanmış; tarih sadece genel bilgi olarak verilmiştir.)

Piterberg, Gabriel (2003). *An Ottoman Tragedy, History and Historiography at Play* (Berkeley, Los Angeles ve Londra: University of California Press).

Planhol, Xavier de (2000). *L 'Islam et la mer, La mosquée et le matelot, VIIe-XXe siècle* (Paris: Perrin).

Po'Chia Hsia, Ronnie (1998). *Gegenreformation, Die Welt der katholischen Erneuerung 1540-1770*, çev. Holger Fliessbach (Frankfur: Fischer Taschenbuch Verlag).

Pomian, Krzysztof (1987). *Collectionneurs, amateurs et curieux, Paris-Venise: XVIe-XVIIIe siècle* (Paris: Gallimard).

Poni, Carlo (1982). "Maß gegen Maß: Wie der Seidenfaden rund und dunn wurde," içinde, Berdahl, Lüdtke, Medick, Poni, Reddy, Sabean, Schindler, Sider (der.), *Klassen und Kultur, Sozialanthropologische Perspektiven in der Geschichtsschreibung* (n.p.: Syndicat): 21-53.

Porchnev, Boris (1972). *Les soulevements populaires en France au XVIIe siecle* (Paris: Flammarion).

Poumarède, Géraud (1997). "Justifier l'injustifiable: l'alliance turque au miroir de la chrétienté (XVP^e–XVIP^e siècles)," *Revue d'histoire diplomatique*, 3: 217-46.

Poumarède, Géraud (1998). "Négocier près de la Sublime Porte, Jalons pour une nouvelle histoire des capitulations franco-ottomanes," içinde, L. Bely (der.), *L'invention de la diplomatic* (Paris: n.p.): 71-85.

Preto, Paolo (1975). *Venezia e i Turchi* (Florence: Sansoni Editore and Facolta di Magistero dell'Universita di Padova) (Din değiştirip Müslüman olanlarla ilgili bölüm özellikle değerli; çok daha iyi tanınması gereken bir eser.)

Preto, Paolo (1999). *I servizi secreti di Venezia, Spionaggio e controspionaggio al tempo della Serenissima: cifrari, intercettazioni, delazioni, tra mito e realtà* (Milan: EST). (Osmanlı topraklarındaki Venedik 'gizli servis' faaliyetleri hakkında müthiş bilgiler. Bir casus romanı kadar sürükleyici.)

Quataert, Donald (1993). *Ottoman Manufacturing in the Age of the Industrial Revolution* (Cambridge: Cambridge University Press). (Birçok Osmanlı zanaatkârının 'Avrupa dünya ekonomisiyle bütünleşme'nin yarattığı çalkantılarla baş etmenin yol ve yordamlarını bulduğuna işaret ediyor).

Quataert, Donald (1997). "Clothing Laws, State and Society in the Ottoman Empire, 1720-1829," *International Journal of Middle East Studies*, 29: 403-25.

Rafeq, Abdul-Karim (1970). *The Province of Damascus 1723-1783* (Beyrut: Khayats).

Rafeq, Abdul-Karim (2000). "Ottoman Jerusalem in the Writings of Arab Travellers," içinde, Sylvia Auld ve Robert Hillenbrand (der.), *Ottoman Jerusalem, The Living City 1517-1917* (Londra: Altajir World of Islam Trust): 63-72.

Raymond, André (1973-4). *Artisans et commercants au Caire, au XVIII siecle*, 2 cilt (Damascus: Institut Francais de Damas). (Temel; yazar miras envanterlerini temel alarak Kızıldeniz ticaretini, zanaatkârlık faaliyetlerini ve milis kuvvetlerinin zanaatkâr yaşamına sızmasını ele alıyor.)

Raymond, André (1986). *Grandes villes arabes à l'époque ottomane* (Paris: Sind-bad). (Yetkin bir genel bakış.)

Raymond, André (1995). *Le Caire des janissaires, L 'apogée de la ville ottomane sous 'Abd al-Rahmân Katkhuda* (Paris: CNRS Editions) (Yazan André Raymond olunca, kısa bir eserde neler söylenebileceğini gösteriyor).

Raymond, André (1998). *Égyptiens et Francais au Caire 1798-1801* (Cairo: IFAO).

Redlich, Fritz (1956). *De Praeda Militari, Looting and Booty 1500-1815* (Wiesbaden: Vierteljahrschrift fur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte and Franz Steiner).

Redlich, Fritz (1964-5). *The German Military Enterpriser and his Work Force, A Study in European Economic and Social History* (Wiesbaden: Vierteljahrschrift fur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte ve Franz Steiner).

Reinert, Stephen W. (1998). "The Muslim Presence in Constantinople, 9th-15th Centuries: Some Preliminary Observations," içinde, Hélène Ahrweiler ve Angeliki E. Laiou (der.), *Studies on the Internal Diaspora of the Byzantine Empire*, (Washington: Dumbarton Oaks ve Harvard University Press): 125-50.

Renda, Günsel (1989). "Die traditionelle tiirkische Malerei und das Einsetzen der westlichen Einflusse," içinde, *Geschichte der tiirkischen Malerei* (İstanbul: Palasar SA): 15-86.

Restle, Marcell (1976), Reclams Kunstfuhrer, *Istanbul, Edirne, Iznik* (Stuttgart: Philipp Reclam).

Revere, Robert B. (1957). "No Man's Coast: Ports of Trade in the Eastern Mediterranean," içinde, Karl Polanyi, Conrad M. Arensberg ve Harry W. Pearson (der.), *Trade and Market in the Early Empires, Economies in History and Theory* (Glencoe, IL: Free Press, Falcon's Wing Press): 38-63.

Richards, John (1993). *The New Cambridge History of India, The Mughal Empire* (Cambridge: Cambridge University Press).

Roemer, Hans Robert (1986). "The Safawid Period," içinde, Peter Jackson ve Lawrence Lockhart (der.), *The Cambridge History of Iran, Cilt 6: The Timurid and Safavid Periods* (Cambridge: Cambridge University Press): 189-350.

Rogers, John Michael (1982). "The State and the Arts in Ottoman Turkey," *International Journal of Middle East Studies*, 14: 71-86; 283-313.

Roosen, William (1980). "Early Modern Diplomatic Ceremonial: A Systems Approach," *The Journal of Modern History*, 52, 3: 452-76.

Rosenthal, Steven (1980). *The Politics of Dependency; Urban Reform in İstanbul* (Westport, CT: Greenwood Press).

Rothenberg, Gunther E. (1970). *Die österreichische Militärgrenze in Kroatien 1522 bis 1881*, çev. Helga Zoglmann (Vienna: Herold Druck- und Verlagsgesellschaft) (Rosenberg'in klasik çalışmasının çevirisi, tek cilt halinde.)

Rozen, Minna (2002). *A History of the Jewish Community in Istanbul, the Formative Years, 1453-1566* (Leiden: E. J. Brill).

Runciman, Steven (1968). *The Great Church in Captivity, A Study of the Patriarchate of Constantinople from the Eve of the Turkish Conquest to the Greek War of Independence* (Cambridge: Cambridge University Press). (Standart başvuru eseri.)

Rüpke, Jörg (1999). "Kriegsgefangene in der romischen Antike, Eine Problem-skizze," içinde, Rudiger Overmans ve the Arbeitskreis Militargeschichte (der.), *In der Hand des Feindes. Geschichtsschreibung zur Kriegsgefangenschaft von der Antike bis zum Zweiten Weltkrieg* (Köln, Weimar, Viyana: Bohlau Verlag): 83-98.

Sadok, Boubaker (1987). *La Régence de Tunis au XVIIe siècle: ses relations commercials avec les ports de l'Europe méditerranéenne, Marseille et Livourne* (Zaghouan: CEROMA). (Akıl dolu bir metodolojik yaklaşım: Fransız ticaret verilerinden Tunus ekonomisi hakkında bilgi nasıl elde edilir.)

Sahillioğlu, Halil (1968). "Bir Tüccar Kervanı," *Belgelerle Türk Tarih Dergisi* (İstanbul), 9: 63-9.

Sahillioğlu, Halil (1985b). "Slaves in the Social and Economic Life of Bursa in the late 15th and early 16th Centuries," *Turcica*, XVII: 43-112.

Said, Edward (1978), *Orientalism* (New York: Random House).

Salzmann, Ariel (1993). "An Ancien Régime Revisited: 'Privatization' and Political Economy in the Eighteenth-century Ottoman Empire," *Politics and Society*, XXI, 4: 393-4123.

Salzmann, Ariel (2004). *Toqueville in the Ottoman Empire, Rival Paths to the Modern State* (Leiden: E. J. Brill).

Sarıcaoğlu, Fikret (1991). "Cihânnumâ ve Ebubekir b. Behrâm ed-Dımeşkî-İbrahim Müteferrika," içinde, *Professor Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi): 121-42.

Schaser, Angelika (1993). "Die Furstentumer Moldau und Walachei 1650-1850," içinde, Wolfram Fischer vd. (der.), *Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte*, Cilt 4: Ilya Mieck (der.), Von *der Mitte des 17. Jahrhunderts bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts* (Stuttgart: Klett-Cotta): 971-93. (Çok bilgi verici.)

Schmidt, Jan (n.d., probably 1992). *Pure Water for Thirsty Muslims, A Study of Mustafa 'Ali of Gallipolis Kunhu l-ahbar* (Leiden: n.p.).

Schmidt, Jan (2000). *The Joys of Philology*, 2 cilt (İstanbul: The Isis Press).

Schulin, Ernst (1999). *Kaiser Karl V, Geschichte eines ubergro_en Wirkungsbereiches* (Stuttgart: W. Kohlhammer). (Yakın zamanda yapılmış araştırmaların özeti, genel okur için.)

Schulze, Winfried (1978). *Reich und Türkengefahr im spdten 16. Jahrhundert, Studien zu den politischen und gesellschaftlichen Auswirkungen einer dusseren Bedrohung* (Münih: C. H. Beck). (Habsburglar'ın Osmanlılarla yaptıkları savaşlar için Alman prenslerinden para alması.)

Sella, Domenico (1968a). "The Rise and Fall of the Venetian Woollen Industry," içinde, Brian Pullan (der.), *Crisis and Change in the Venetian Economy in the Sixteenth and Seventeenth Centuries* (Londra: Methuen & Co): 106-26.

Sella, Domenico (1968b). "Crisis and Transformation in Venetian Trade," içinde, Brian Pullan (der.), *Crisis and Change in the Venetian Economy in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, (Londra: Methuen & Co): 88-105.

Sevinçli, Efdal (1993). "Theater in Izmir," içinde, *The Three Ages of Izmir, Palimpsest of Cultures*, çev. Virginia Taylor Sachoglu (İstanbul: Yapı ve Kredi Yayınları): 369-86.

Shaw, Stanford J. (1962). *The Financial and Administrative Development of Ottoman Egypt 1517-1798* (Princeton: Princeton University Press). (Temel bir başvuru eseri.)

Shaw, Stanford J. (1971). *Between Old and New: The Ottoman Empire under Selim III, 1789-1807* (Cambridge, MA: Harvard University Press).

Shaw, Stanford J. (1977). *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, 2 cilt, Cilt II coauthored with Ezel Kural Shaw* (Cambridge: Cambridge University Press).

Singer, Amy (1994). *Palestininan Peasants and Ottoman Officials, Rural Administration around Sixteenth-century Jerusalem* (Cambridge: Cambridge University Press).

Singer, Amy (2002). *Constructing Ottoman Beneficence: An Imperial Soup Kitchen in Jerusalem* (Albany, NY: SUNY Press). (Bu önemli inceleme, Kudüs örneğinin yanı sıra, genel olarak Osmanlıların ve özel olarak da hanedan kadınlarının.hayır işlerini ele alıyor.)

Skilliter, Susan (1975). "Catherine de' Medici's Turkish Ladies in Waiting - A Dilemma in Franco-Ottoman Diplomatic Relations," *Turcica*, VII: 188-204.

Skilliter, Susan A. (1976). "The Sultan's Messenger, Gabriel Defreris; An Ottoman Master-Spy of the Sixteenth Century," *Wiener Zeitschrift fur die Kunde des Morgenlandes*, 68: 47-60.

Smyrnelis, Marie-Carmen (1995). "Les Arméniens catholiques aux XVIIIème et XIXème siècles," *Revue du Monde Arménien moderne et contemporain*, 2: 25-44.

Smyrnelis, Marie-Carmen (1999). "Les Européens et leur implantation dans l'espace urbain de Smyrne," içinde, Jacques Bottin and Donatella Calabi (der.), *Les étrangers dans la ville* (Paris: Editions de la Maison des Sciences de l'Homme): 65-75.

Smyrnelis, Marie-Carmen (2000). "Une société hors de soi: Identités et relations sociales à Smyrne aux XVIII[ème]et XIXème siècles" (yayınlanmamış doktora tezi, Ecole des Hautes Études, Paris).

Snouck Hungronje, Christiaan (1923). "Een Mekkaansch gezantshap naar Atjeh in 1683," içinde, Hungronje Snouk, *Verspreide Geschriften, vol. Ill Geschriften betref-fende Arable en Turkije* (Bonn and Leipzig: Kurt Schroeder): 137-48.

Sohrweide, Hanna (1965). "Der Sieg der Safawiden in Persien mad seine Ruck-wirkungen auf die Schiiten Anatoliens im 16. Jahrhundert," *Der Islam*, 41: 95-223. (Anadolu heteredoks Müslümanları ve Safevi İranla ilişkileri; önemli bir inceleme.)

Soucek, Svat (1992). *Piri Reis and Turkish Mapmaking after Columbus* (Londra: The Nour Foundation).

Sourdel-Thomime, Janine (1971), *Clefs et serrures de la Ka'ba, notes d'epigraphie arabe* (Paris: Geuthner).

Spies, Otto (1968). "Schicksale turkischer Kriegsgefangener in Deutschland nach den Türkenkriegen," içinde, Erwin Graef (der.), *Festschrift Werner Caskel*, (Leiden: E. J. Brill).

Springborn, Patricia (1992). *Western Republicanism and the Oriental Prince* (Cambridge ve Oxford: Polity Press ve Basil Blackwell).

Stchoukine, Ivan (1966). *La peinture turque d'après les manuscrits illustres, vol. 1: De Süleyman I à 'Osman II* (Paris: Paul Geuthner).

Steensgaard, Niels (1967). "Consuls and Nations in the Levant from 1570 to 1650," *Scandinavian Economic History Review*, 1, 2: 13-54.

Steensgaard, Niels (1973). *The Asian Trade Revolution of the Seventeenth Century, The East India Companies and the Decline of the Caravan Trade* (Chicago ve Londra: Chicago University Press). (Bu kitabın ana tezini bugün benimsemek güç olsa da, ilginçliğini koruyor.)

Steensgaard, Niels (1978). "The Seventeenth-Century Crisis," içinde, Geoffrey Parker ve Lesley Smith (der.), *The General Crisis of the Seventeenth Century*, (Londra: Routledge ve Kegan Paul): 26-56.

Stepánek, Petr (2001). "War and Peace in the West (1644/5): A Dilemma at the Threshold of Felicity?," *Archiv Orientálni*, 69, 2: 327-40.

Stoianovich, Traian (1960). "The Conquering Balkan Orthodox Merchant," *Journal of Economic History*, XX: 234-313.

Stoye, John (1994). Marsigli's Europe (New Haven and Londra: Yale University Press).

Stoye, John (yeniden basım 2000). *The Siege of Vienna* (Edinburgh: Birlinn). (İlk olarak 1964'te basılmış; o dönemde çevrilmiş Osmanlı kaynaklarını kullanıyor; iyi bir anlatı.)

Streit, Christian (1978). *Keine Kameraden. Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1941-1945* (Stuttgart: Deutsche Verlagsanstalt). (Sovyet savaş esirlerine Wehrmacht tarafından yapılan kötü muameleye ilişkin temel bir inceleme, hüzünlendirici fakat savaş esirlerinin karşı karşıya kaldıkları tehlikeleri ölçmeye çalışanların okuması gerekli.)

Strong, Roy (1991). *Feste der Renaissance*, çev. Susanne Höbel ve Maja Ueberle-Pfaff (Freiburg ve Wurzburg: Pfaff). (V. Karlos, Catherine de Medici, Floransa büyük dükü Ferdinand, İngiltere ve İskoçya kralı I. Charles'ın saraylarında siyasal simgeler.)

Strong, Roy (yeniden basım 1995). "Queen and City: The Elizabethan Lord Mayor's Pageant," içinde, *The Tudor and Stuart Monarchy, Pageantry, Painting, Iconography*, 2 cilt (Woodbridge: Boydell Press), Cilt 2: 17-32. (Yazarın daha Frances Yates'in öğrencisiyken yaptığı ilk çalışmalardan biri.)

Subrahmanyam, Sanjay (1988). "Persians, Pilgrims and Portuguese: the Travails of Masulipatnam Shipping in the Western Indian Ocean, 1590-1665," *Modern Asian Studies*, 22, 3: 503-30.

Subtelny, Orest (1991). "The Contractual Principle and Right of Resistance in the Ukraine and Moldavia," içinde, R. J. W. Evans veT. V. Thomas (der.), *Crown, Church and Estates, Central European Politics in the Sixteenth and Seventeenth Centuries* (Londra ve New York: School of Slavonic and East European Studies ve St Martin's Press): 287-99.

Sumner, Benedict (1949). *Peter the Great and the Ottoman Empire* (Oxford: Basil Blackwell).

Szakály, Ferenc (1986). *Hungaria eliberata, Die Ruckeroberung von Buda im Jahr 1686 und Ungarns Befreiung von der Osmanenherrschaft (1683-1718)* (Budapest: Corvina). (Askeri tarih odaklı.)

Szakály, Ferenc (1995). *Ludovico Gritti in Hungary, 1529-1534, A Historical Insight (sic) into the Beginnings of Turco-Habsburgian Rivalry* (Budapeşte: Akadémiai Kiadó). (Çok renkli bir karakter üzerine: ünlü bir Venedik duçesinin Kanuni Süleyman'ın hizmetinde kariyer yapan öz oğlu.)

Tabakoğlu, Ahmet (1985). *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi* (İstanbul: Dergah Yayınları).

Taeschner, Franz (1923). "Die geographische Literatur der Osmanen," *Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft*, 2, 1: 31-80.

Tchentsova, Vera (1998). "Le fonds des documents grecs (f.52. "Relations de la Rus-sie avec la Grece") de la collection des Archives Nationales des Actes anciens de la Russie et leur valeur pour l'histoire de l'Empire ottoman," *Turcica*, 30: 383-96. (Başlıktan anlaşılandan çok daha fazlasını içeriyor, 17. yüzyılda Ortodoks patrikleriyle çarlar arasındaki ilişkilere ilişkin bir incelemenin ilk adımları.)

Temimi, Abdeljelil (1989). *Le gouvernement ottoman et le probleme morisque* (Zaghouan: CEROMDI). (Mühimme Defterlerindeki belgeler temelinde.)

Teply, Karl (1973). "Vom Los osmanischer Gefangener aus dem grossen Turkenkrieg 1683-1699," *Südost-Forschungen*, XXXII: 33-72. (Önemli makale, çok daha fazla tanınması gerekir.)

Terzioğlu, Derin (1995). "The Imperial Circumcision Festival of 1582: An Interpretation," *Muqarnas*, 12: 84-100.

Theolin, Sture; ve Findley, Carter V; Renda, Giinsel; Mansel, Philip; Ciobanu, Veni-amin; Beydilli, Kemal; Temimi, Abdeljelil; Tlili Sellaouti, Rachida; Ludwigs, Folke (2002). *The Torch of the Empire, Ignatius Mouradgea d'Ohsson and the Tableau general of the Ottoman Empire in Eighteenth Century / İmparatorluğun Meşalesi, XVIII Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun Genel Görünümü ve Ignatius Mouradgea d'Ohsson* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları).

Theunissen, Hans (1991). "Ottoman-Venetian Diplomatics: The ahidnames. The Historical Background and the Development of a Category of Political-Diplomatic Instruments together with an Annotated Edition of a Corpus of Relevant Documents" (Doktora tezi, Utrecht). (Sadece internette mevcut.)

Thomas, Lewis V. (1972). *A Study of Naima, ed Norman Itzkowitz* (New York: New York University Press). (Tasvir niteliği biraz fazla; ama tabii eser bu kitabın basım tarihinden çok daha eski.)

Tietze, Andreas (1942). "Die Geschichte vom Kerkermeister-Kapitän, Ein turkischer Seerauberroman aus dem 17. Jahrhundert," *Acta Orientalia*, 19: 152-210.

Tilly, Charles (1981). *As Sociology Meets History* (New York and Londra: Academic Press).

Tilly, Charles (1985). "War Making and State Making as Organized Crime," içinde, Peter B. Evans, Dietrich Rueschemeyer and Theda Skocpol (der.), *Bringing the State back in* (Cambridge: Cambridge University Press): 169-91. (Erken modern dönem mutlak hükümdarlarının faaliyetleri üzerindeki esrar perdesini çok güzel kaldırıyor.)

Tinguely, Frederic (2000). *L 'ecriture du Levant a la Renaissance* (Geneva: Droz). (Antik dönem metinleriyle kendi gözlemleri arasındaki çelişkiyle karşı karşıya kalan Rönesans âlimlerinin çektiği zorluklarla ilgili önemli bir eser.)

Todorova, Maria (1996). "The Ottoman Legacy and the Balkans," içinde, L. Carl Brown (der.), *Imperial Legacy, The Ottoman Imprint on the Balkans and the Middle East,* (New York: Columbia University Press): 45-77.

Togan, İsenbike (1992). "Ottoman History by Inner Asian Norms," içinde, Halil Berktay and Suraiya Faroqhi (der.), *New Approaches to State and Peasant in Ottoman History,* (Londra: Frank Cass): 185-210. (Ufuk açıcı bir makale, bir Orta Asya tarihçisi tarafından yazılmış.)

Toledano, Ehud (1990). *State and Society in Nineteenth-Century Egypt* (Cambridge: Cambridge University Press).

Topping, Peter (1972). "The Post-Classical Documents," içinde, *The Minnesota Messenia Expedition. Reconstructing a Bronze Age Environment* (St Paul, MN): 64-80.

Toumarkine, Alexandre (2000). "L'Abkhazie et la Circassie dans le Cihân-nümâ de Kâtib Çelebi: un regard ottoman sur la Caucase du Nord-Ouest," içinde, Raoul Motika ve Michael Ursinus (der.), *Caucasia between the Ottoman Empire and Iran,* 1555-1914 (Wiesbaden: Reichert): 31–40

Tuchscherer, Michel (der.) (2001). *Le commerce du café avant l'ère des plantations coloniales* (Cairo: IFAO).

Tuncer, Hadiye ve Hüner (2. baskı 1998). *Osmanlı Diplomasisi ve Sefaretnameler* (Ankara: Ümit Yayıncılık).

Turan, Şerafettin (1961). *Kanuni'nin Oğlu Şehzâde Bayezid Vak'ası* (Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi).

Turan, Şerafettin (1968). "Venedik'te Türk Ticaret Merkezi," *Belleten,* 32, 126: 247-83.

Uebersberger, Hans (1913). *Russlands Orientpolitik in den letzten zwei Jahrhunderten ..., Cilt 1: Bis zum Frieden von Jassy* (Stuttgart: Deutsche Verlagsanstalt). ('Doğu Meselesi'ne ilişkin bol Rus literatüründen yararlanmış; çok bilgilendirici.)

Ülgener, Sabri F. (yeniden basım 1981). *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası* (İstanbul: DER). (Osmanlı zanaatkârlık tarihine Weber'in kategorilerini uygulamaya yönelik orijinal bir çaba.)

Ülker, Necmi (1987). "The Emergence of Izmir as a Mediterranean Commercial Center for French and English Interests, 1698-1740," *International Journal of Turkish Studies,* 4, 1: 1-38.

Unat, Faik Reşat (1968). *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnâmeleri,* tamamlayan ve der. Bekir Sıtkı Baykal (Ankara: Türk Tarih Kurumu). (Yazıldığı tarihte yayınlanmamış olan bazı metinler artık mevcut olsa da, temel bir başvuru eseri.)

Ursinus, Michael (1989). "Klassisches Altertum und europaisches Mittelalter im Urteil spatosmanischer Geschichtsschreiber," *Zeitschrift fur Türkeistudien,* 2, 2: 69-78.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1972). *Mekke-i mükerreme Emirleri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu). (Başvuru eseri.)

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (yeniden basım 1977, 1982, 1983). *Osmanlı Tarihi,* 4 cilt; *Cilt 1: Anadolu Selçukluları ve Anadolu Beylikleri hakkında bir Mukaddime ile Osmanlı Devleti'nin Kuruluşundan İstanbul'un Fethine kadar; Cilt 2: İstanbul'un Fethinden Kanuni Sultan Süleyman'ın Ölümüne kadar; Cilt 3, bölüm 1: II Selim'in Tahta Çıkışından 1699 Karlofça Anlaşmasına kadar; Cilt 3, bölüm 2: XVI. Yüzyıl Ortalarından XVII. Yüzyıl Sonuna Kadar; Cilt 4, bölüm 1: Karlofça Anlaş-*

masından XVIII. Yüzyılın Sonuna kadar; Cilt 4, bölüm 2: XVIII. Yüzyıl (Ankara: Türk Tarih Kurumu). (Başvuru eseri, artık epey eskimiş olsa da hâlâ zaman zaman yararlı.)

Valensi, Lucette (1969). "Islam et capitalisme: production et commerce des chechias en Tunisie et en France aux XVIIIe et XIXe siècles," *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, XVII: 376-400.

Valensi, Lucette (1987). *Venise et la Sublime Porte, la naissance du despote* (Paris: Hachette). (Avrupa entelektüel tarihi üzerine: Osmanlı padişahı Venedik balyoslarının gözünde despot halini nasıl aldı.)

Van Luttervelt, R. (1958). *De 'Turkse' Schildehjen van J. B. Vanmour en zijn school, De verzameling van Cornells Calkoen, ambassadeur bij de Hoge Porte 1725-1743* (İstanbul, Leiden: Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut in het Nabije Oosten). (Kendisi büyük bir sanatçı hatta belgeleyici olmamakla birlikte, 18. yüzyıl Avrupa'sında *orientalia* modasının çıkmasında önemli rol oynamış bir ressam hakkında.)

Várkonyi, Agnes (1987). "Gábor Bethlen and Transylvania under the Rákóczis at the European Peace Negotiations 1648-1714," içinde, Kálmán Bénda vd. (der.), *Forschungen uber Siebenburgen und seine Nachbarn, Festschrift fur At ilia T. Szabó und Zsigmund Jakó* (Münih: Dr Dr Rudolf Trofenik): 151-62.

Vatin, Nicolas (1995). "Aux origines du pèlerinage à Eyüp des sultans ottomans," *Turcica*, XXVII: 91-100. (Epey karışık bir konu hakkında bilenenleri yetkin bir biçimde özetliyor.)

Vatin, Nicolas, and Veinstein, Gilles (1996). "Les obseques des sultans ottomans de Mehmed II a Ahmed Ier," içinde, Gilles Veinstein (der.), *Les ottomans et la mort, permanences et mutations* (Leiden: E. J. Brill): 208-44. (Osmanlı padişahlarının cenaze törenlerinin arkasındaki dini ve politik düşünceleri ele alıyor.)

Vatin, Nicolas (2001). "Une affaire interne: le sort et la libération de personnes de condition libre illégalement retenues en esclavage," *Turcica*, 33: 149-90. (Osmanlılardan geniş kapsamlı kanıtlar temelinde, çok bilgilendirici.)

Vatin, Nicolas, and Veinstein, Gilles (2003). *Le sérail ébranlé* (Paris: Fayard). (Osmanlı tahtı boşalınca neler olduğuna ilişkin büyüleyici hikâyeler.)

Veinstein, Gilles (1975). "Ayan de la region d'lzmir et le commerce du Levant (deuxième moitié du XVIIIe siècle)," *Revue de l'Occident musulman et de la Méditerranée*,XX: 131-46.

Veinstein, Gilles (1988). "Du marché urbain au marché du camp: l'institution ottomane des orducu" içinde, Abdelgelil Temimi (der.), *Mélanges Professeur Robert Mantran*, (Zaghouan, CEROMDI): 299-327.

Veinstein, Gilles (1996). "L'oralité dans les documents d'archives ottomans: paroles rapportés ou imaginées?," *Oral et écrit dans le monde turco-ottoman, special issue of Revue du monde musulman et de la Méditerranée* (Aix-en-Provence: Edisud), 75-6: 133-42.

Veinstein, Gilles (1999). "Commercial Relations between India and the Ottoman Empire (late Fifteenth to late Eighteenth Centuries): a few Notes and Hypotheses," içinde, Sushil Chaudhuri ve Michel Morineau (der.), *Merchants, Companies and Trade, Europe and Asia in the Early Modern Era* (Cambridge: Cambridge University Press): 95-115.

Veinstein, Gilles (2003). "Les Ottomans: Fonctionnarisation des clercs, cléricalisation de l'état?," içinde, Dominique Iogna-Prat and Gilles Veinstein (der.), *Histoires des homines de Dieu dans l'lslam et le christianisme* (Paris: Flammarion): 179-204.

Versteeg, Annemieke (1997). "'Zich te bedienen van den arbeid van anderen'. Bron-nen voor de beschrijving van Turkije," içinde, *'Ik hadde de nieusgierigheid', De reizen door het Nabije Oosten van Cornells de Bruijn (ca. 1652-1727)* (Leiden ve Leeuwen: Ex Oriente Lux ve Peeters): 71-82.

Viallon, Marie (1995). *Venise et la Porte ottomane (1453-1566), Un siecle de relations vénéto-ottomanes de la prise de Constantinople à la mort de Soliman* (Paris: Economica).

Vigié, Marc, with van Wilder-Vigié, Muriel (1985). *Les galériens du roi, 1661-1715* (Paris: Fayard, 1985).

Wacquet, Jean Claude (1984). *De la corruption. Morale et pouvoir a Florence aux XVIIe et XVIIIe siècles* (Paris: Fayard).

Wallerstein, Immanuel (1974, 1980, 1989). *The Modern World-System*, 3 cilt (New York: Academic Press).

Wallerstein, Immanuel, Decdeli, Hale ve Kasaba, Reşat (yeniden basım 1987). "The Incorporation of the Ottoman Empire into the World Economy," içinde, Huri İslamoğlu-İnan (der.), *The Ottoman Empire and the World Economy*, (Cambridge ve Paris: Cambridge University Press ve Maison des Sciences de l'Homme): 88-100.

Windier, Christian (2001). "Diplomatic History as a Field for Cultural Analysis: Muslim-Christian Relations in Tunis, 1700-1840," *Historical Journal*, 44, 1: 79-106.

Wirth, Eugen (1986). "Aleppo im 19. Jahrhundert - ein Beispiel fur Stabilitat und Dynamik spatosmanischer Wirtschaft," içinde, Hans Georg Majer (der.), *Osmanische Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte. In Memoriam Vanco Boskov* (Wiesbaden: Harrassowitz): 186-206.

Wittram, Reinhard (1964). *Peter I, Czar und Kaiser, Die Geschichte Peters des Grossen in seiner Zeit*, 2 cilt (Gottingen: Vandenhoeck and Rupprecht).

Wood, Alfred C. (1964). *A History of the Levant Company* (Londra: Frank Cass).

Woodhead, Christine (1983). *Ta'lîkî-zâde's Şehnâme-i humâyun, A History of the Ottoman Campaign into Hungary 1593-94* (Berlin: Klaus Schwarz).

Woods, John E. (1976). *The Aqquyunlu, Clan, Confederation, Empire, A Study in 15th/19th Century Turko-Iranian Politics* (Minneapolis and Chicago: Bibliotheca Islamica).

Wurm, Heidrun (1971). *Der osmanische Historiker Hüseyn b. Ğafer, genannt Hezârfenn und die İstanbuler Gesellschaft in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts* (Freiburg: Klaus Schwarz Verlag). (İlginç bir şahsiyet hakkında standart bir eser.)

Yates, Frances (1975). *Astraea: The Imperial Theme in the Sixteenth Century* (Londra: Ark Paperbacks). (Aby Warburg geleneğine uygun çalışan bir akademisyen tarafından yazılmış, 16. yüzyıl Fransız ve İngiliz resmi geçitleri hakkında; ufuk açıcı.)

Yavuz, Hulûsi (1984). *Kâbe ve Haremeyn için Yemen'de Osmanlı Hâkimiyeti (1517-1571)* (İstanbul: n.p.). (Mühimme defterlerindeki belgelere dayanarak hazırlanmış.)

Yérasimos, Stephane (1990). *La Fondation de Constantinople et de Sainte-Sophie dans les traditions turques* (İstanbul and Paris: Institut Francais d'Etudes Anatoli-ennes und Librairie d'Amérique et d'Orient). (İstanbul'un geleceği konusunda 15. yüzyıl sonunda Osmanlılar içinde yaşanan siyasal çatışmaların ufuk açıcı bir yorumu.)

Yérasimos, Stephane (1991). *Les voyageurs dans l'Empire ottoman (XIVe-XVIe siècles), Bibliographie, itinéraires et inventaire des lieux habités* (Ankara: Türk Tarih Kurumu). (Başlığından anlaşılandan çok daha fazlası var: kültür tarihi için kaynak malzeme olarak seyahatnameler.)

Yérasimos, Stephane (1995). "La communauté juive d' İstanbul à la fin du XVIe siècle," *Turcica*, 27: 101-30.

Yılmaz, Serap (1992). "Osmanlı İmparatorluğunun Doğu ile Ekonomik İlişkileri: XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı-Hint Ticareti ile İlgili bir Araştırma," *Belleten*, LVI, 215: 31-68. (Osmanlı İmparatorluğu ile Hindistan arasındaki 18. yüzyıl ticareti üzerine.)

Yinanç, Refet (1989). *Dulkadir Beyliği* (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu).

Young, I. (1965). "Russia," içinde, A. Goodwin (der.), *The New Cambridge Modern History, Vol. VIII: The American and French Revolutions 1763-93*, (Cambridge: Cambridge University Press): 306-32.

Zach, Cornelius (1987). "Uber Klosterleben und Klosterreformen in der Moldau und in der Walachei im 17. Jahrhundert," içinde, Kálmán Bénda vd. (der.), *Forschungen uber Siebenbiirgen und seine Nachbarn, Festschrift fur A til la T Szabó und Zsigmund Jakó* (Münih: Dr Dr Rudolf Trofenik): 111-22

Zarinebaf-Shahr, Fariba (1991). "Tabriz under Ottoman Rule (1725-1730)" (yayınlanmamış doktora tezi, University of Chicago).

Zeller, Gaston (1955). "Une légende qui a la vie dure: Les capitulations de 1535," *Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine*, 2: 127-32.

Zhelyazkova, Antonina (2002). "Islamization in the Balkans as a Historiographical Problem: the Southeast European Perspective," içinde, Fikret Adanır ve Suraiya Faroqhi (der.), *Ottoman Historiography: Turkey and Southeastern Europe*, (Leiden: E. J. Brill): 223-66.

Zilfi, Madeline (1988). *The Politics of Piety, The Ottoman Ulema in the Classical Age* (Minneapolis: Bibliotheca Islamica).

Zilfi, Madeline (1993). "A Medrese for the Palace: Ottoman Dynastic Legitimation in the Eighteenth Century," *Journal of the American Oriental Society*, CXIII.

Zilfi, Madeline (1995). "İbrahim Paşa and the Women," içinde, Daniel Panzac (der.), *Histoire économique et sociale de l'Empire ottoman et de la Turquie (1326-1960)*, (Louvain ve Paris: Peeters): 555-9.

Zilfi, Madeline (1996). "Women and Society in the Tulip Era, 1718-1730," içinde, Amira Al-Azhary Sonbol (der.), *Women, the Family and Divorce Laws in Islamic History*, (Syracuse: Syracuse University Press): 290-306.

Zilfi, Madeline (2000). "Goods in the Mahalle: Distributional Encounters in Eighteenth Century İstanbul," içinde, Donald Quataert (der.), *Consumption Studies and the History of the Ottoman Empire, 1550-1922, an Introduction*, (Albany, NY SUNY Press): 289-312.

Zygulski, Zdzislaw (1999). "The Impact of the Orient on the Culture of Old Poland," içinde, Jan Ostrowski vd., *Land of the Winged Horseman, Art in Poland 1572-1764* (Alexandria, VA: Art Service International ve Yale University Press): 69-80.

Dizin

Abbas I (İran Şahı) 78, 84, 197-198
Abdülkerim Paşa 268
Açe (Atjeh) sultanı 76
Adriyatik 132-133, 175-176; bölgesi 262; kent devleti 56; kıyıları 81-82, 175
Afganistan, Afganlılar 86, 260, 280
Agra 129
ahidname bkz. kapitülasyon
Ahmed Â şık 273
Ahmed Dürri Efendi 260-261, 269
Ahmed I. 82
Ahmed III. 90-91, 157, 260, 269
Ahmed Paşa (Cezzar) 226
Ahmed Resmî Efendi 48, 111, 263, 293
Ak Dağ çarpışması 15
Akdeniz 32, 54-56, 63, 116, 119, 121, 131, 140, 175, 189, 206-207, 209-210, 212-213, 217-218, 220, 243, 247, 252, 256, 267, 273, 276-277, 294; dünyası 244; iklimi 83; kıyı bölgeleri 80; savaş alanı 171; suları 55; ticareti 201, 209, 216
Akkâ 226, 234
Akkerman 163
Akkoyunlu hanedanı 57
Aleviler 73
Ali (Halife) 259
Ali (Şeyhsuvaroğlu) 113
Ali Paşa (Canbuladoğlu) 105
Ali Paşa (Tepedelenli, Yanya Valisi) 105
Ali Reis 260
Alman prensleri 40, 57, 145, 285
Amasya 72; barışı 60
Amerika 14, 251, 275, 277, 291
Amiens 209, 213
Amsterdam 31, 198, 280-282, 285, 288
Anadolu 28, 60, 66, 71-72, 95, 112-113, 120, 123, 147, 157, 164-165, 175, 203-204, 214-215, 248, 273, 275; ahalisi 245; heteredoks çevreleri 73; kentleri 177; köylüsü 30, 57; sınır bölgeleri 252; Şiileri 12
Ancona 216, 253
Angora yünü bkz. moher
Ankara 210, 213-214, 247; tiftik dokumacıları 213; moher kumaşları 203
Anna İvanovna (Çariçe) 268
Antalya 187, 234, 250
Aragon krallığı 55
Arap, Arapça, Arabistan 26, 35, 37, 63, 109, 128, 147, 253, 268, 271, 273, 291; coğrafyacılar 252, 271; yarımadası 66, 108, 109, 115, 129, 231
Aras Nehri 197
Arnavut 26, 98, 166, 168-169, 216, 270
Arsenius Crnojevic III. (Sırp Piskoposu) 89
Astrahan 66, 79, 197, 199
Athos (Aynaroz) Dağı 137
Atina 56, 74, 91
Atlas Okyanusu 96, 267, 273, 286
Atmeydanı 275
Augsburg 234
Autriche, Anne d' 18
avarız vergisi 156
Avrupa 22, 30-33, 44, 49, 54-55, 57, 65, 67, 89, 103-104, 109, 113, 143, 145, 148, 169, 172, 174, 181, 185, 193, 200, 211, 219-221, 242, 251, 262, 272-273, 282, 285-289, 291, 294, 301
Avusturya 55, 103, 110, 160, 162, 168, 193, 252, 264
âyan 51, 70, 92, 95-97, 105-106, 118-119, 122, 140, 226
Ayasofya 275
Ayasoluğ (Selçuk, Efes) 83
Azak Kalesi 79, 268
Azerbaycan 197
Aziz Efendi 78
Azulai, Ha'im Yosef David 281-283

Babür Han 66
Babürlüler (Hindistan) 12, 25
Bağdat 26, 52, 57, 77, 116, 198
baharat ticareti, Avrupa 80; Endonezya 131; Güney Asya 76; Seylan 213; Venedik 201

Bahçesaray 163
Bahr-i Muhit 286
Bakû 87
Balkan(lar) 26, 54, 58, 75, 82, 86, 104, 132, 148, 154, 211; **yarımadası** 54, 132, 216
Baltık 286, 289
Banyaluka 166
Barbaro, Marcantonio 246
Barbaros Hayreddin (kaptan-ı derya) 56, 63, 122
Barselona 252
Basra 26, 57, 129, 196, 198, 256, 280; **Körfezi** 25, 257; **vilayetleri** 116
Bayezid II. 56, 59
Beç kralları 62
Bedeviler 108-109, 126, 128-129, 231
Bektaşilik 72
Belçika 55
Belgrad 53, 95, 98-100, 182, 187, 191, 216; **barışı** 268
Belh 38, 280
Belon, Pierre 42
Benoe, Pawel 204
Bernakovick, Mettheus (Papaz) 187
Beykoz 177
beylerbeyi, beylerbeylik 119, 130, 140-141
Beytüllahim 58, 235
Bitlis sarayı 164
Bizans 14, 56, 199, 273
Bloch, Marc 44
Boğdan 26, 38, 61, 68, 79, 114, 121, 133-138, 139, 204, 248, 300
Bohemya 15, 160, 285-286, 288
Bonnac, marki de 50
borçlar
Bosna 165-166, 178, 278
Boşnaklar 166, 196, 214
Bourbon hanedanı 23
Bozcaada (Tenedos) 202
Brastislava (Poszony/Pressburg) 54
Braşov 115
Braudel, Fernand 30-31, 33, 146-147, 218, 298
Brotton, Jerry 43
Buda 40, 89, 120
Budapeşte 143, 170, 182
Bulgarlar, Bulgaristan 35, 97, 104, 132, 167
Bursa 24, 33, 84, 148, 164, 224, 228, 253, 284, 289
Busbecq, Ogier Ghiselin de 43-44, 62, 147

Calogero, Francesco 187
Carcassonne 206-207
Carloforte 174
Cebelitarık 267
Celaleddin Ekber (veliaht) 258
Celali İsyanları 52
Cenevizler 277
Cenova 33, 54, 131, 299
Césy, Kont de 208
Cezayir 63, 117, 121-124, 174, 178, 187, 192, 207, 267
Charles I. (İngiltere kralı) 81
Charles IX. 61
Cidde 75, 127, 130, 196, 215
cihat ideolojisi 143
Cizvit(ler) 58, 244-245
Colbert 206
corsair 63, 71, 121-123, 174-179, 207, 217, 295
Corvinus, Matthias 40
Costin, Miron 121, 133, 138
Coulbert 220
Culfa 24, 84, 93, 197-198; **mezarlığı** 197 **ayrıca bkz. Yeni Culfa**

Çanakkale 143
Çeh (Çek) 285
Çekler 146, 286, 288
Çerkezler 26, 135, 215
Çeşme Savaşı 94, 101
Çin 32, 49, 212, 228, 242, 272, 279, 287
Çingeneler 138

Dalmaçya 200
Daniska (Gdansk/Danzig) 286
darü'l harb 12-13, 39, 196
darü'l İslam 12
Davidoğlu Rosales 192

Da
Delhi 129
Derbend 87
Devonshire Meydanı 212
Dinyester 101
dirlik sahipleri 152
Diyarbekir 57, 289
diyasporalar, Ermeni 37, 204, Yahudi 37
Doğuş Kilisesi 235
Donkarkız (Dunkerque/Dunkirk) 286
Don-Volga kanalı projesi 66
Dubrovnik (Ragusa) 12, 38, 82, 118, 121, 131-133, 142, 187, 225
Dulkadiroğulları 72, 113
Dürziler 237

Ebu Bekir 60
Ebu Takiyya 215
Ebubekir Dımaşki 252, 290
Ebubekir Râtip Efendi 263-264, 268, 271, 292-293
Eb
Ebussuud Efendi (Şeyhülislam) 28, 249
Edirne 32, 229: antlaşması 62
Eflak 13, 26, 53, 68, 79, 103-104, 114, 137-139, 204, 300
Ege 83, 157, 175; adaları 217; bölgesi 200, 220; kıyıları 96, 199
Eğriboz (Euba) adası 56
El Escorial Manastırı 268, 271
elçiler, Avrupalı 11, 94, 244; Bohemya 50; Fransız 192, 244; Habsburg 250; Hollanda 67, 285; İngiliz 67, 192; İran 77; Müslüman 256; Osmanlı 38, 254, 262, 268; Polonya 204; Venedik 202; Viyanalı 103
el-Hasa (Lahsa) 129, 231
Elizabeth I. 61, 210
Erdebil 59
Erdel 13, 26, 40, 114-115, 136, 138, 164, 197-198, 264, 300
Ermeni(ler) 24, 35, 93, 216, 218, 233, 237, 240-241, 283, 291, 301; Kiliseleri 235-236, 245; seyyahlar 253, 278, tacirler 197-198, 285
Erzincan 57
Esirler, Avrupalı 174; Habsburg 295; Müslüman 179, 183, 190, 193; Osmanlı 173
Eşkenazi, Solomon (Doktor) 246, 304
eşkıyalık 72-73, 91
Etiyopya 237, 280
Eugene (Savoie Prensi) 149, 151
Evliya Çelebi 28, 37-38, 42-44, 78, 126-127, 129, 139, 145, 164-165, 238-240, 252, 262, 283-290, 301
Eyyubiler 125

Fahreddin Maan 105, 119
Farsça 66, 253, 261, 264
Fas 228; sultanlığı 124
Fazıl Ahmed Paşa (Veziriazam, Köprülüzade) 200
Felipe II. (İspanya kralı) 55, 61-62, 82, 150
Fenerliler 139
Ferdinand I. (Avusturya hükümdarı) 40, 55, 62, 65, 113
fidye 56, 171, 178-179, 181, 188, 191-193, 296
Filimenk/Fiyaman 265, 285, 287, 289
Filistin 233, 237, 241
Floransa 70, 132
Fondaca dei Turchi [Türk hanı] 81
François I. (Fransa kralı) 55-56, 61, 150, 205
Fransa, Fransızlar 13, 18-22, 29, 34, 50, 54-55, 57-58, 61, 65, 70, 83, 97, 103, 109, 157, 160, 173, 190, 194, 201, 205-210, 214, 217-218, 220, 226-228, 244-245, 247, 253, 281, 301
Fransiskenler 58, 233, 244
Frederick II. (Prusya kralı) 103, 263
Frengistan 74, 140
Frenk(ler) 225, 235, 269-270, 295

Galata 49, 274, 295
Galland, Antoine 44
Gazi Giray Han 164
Gdansk/Danzig 286
Gelibolu 202

Ga
Gerlach, Stephan 235
Gilan 87
Giraylar 53
Girit 17, 40, 56, 90, 116, 167, 200, 217, 219, 220, 252
Grandchamp, Grantrie de 61, 61
Gregorius XIII. (Papa) 242
Gregoryen 58, 235
Grigore Ghica (Prens) 137
Gritti, Ludovico (Alvise) 24
güherçile stoku 161
gümrük resmi 75-76, 80, 91, 127, 195, 226, 228
Gürcistan, Gürcüler 13, 26, 86
Gyllius, Petrus 42, 42

Habeş vilayeti 26
Habsburg(lar) 15, 18, 21-22, 25, 39-40, 43, 44, 47, 49, 52-56, 61-62, 81, 88-90, 95, 99, 103, 109-110, 114-115, 117, 143, 147-150, 153, 159-160, 152, 164-165, 169-170, 173, 176-178-179, 182, 191-192, 201-202, 205, 236, 244, 250, 255, 264, 276, 289, 292-293, 295, 299-300; toprakları 23, 90, 98, 189
Ha
hac 11, 124, 233, 237, 239; anlatıları 234; kervanları 91, 128
Hacıbektaş 72
hacılar, Avrupalı 2; İranlı 229-230; Mağribli 128; Mekke 31; Müslüman 227; Yahudi 227
Haçlı seferi 57
Hagiapostolites, Paisios 235
Halep 13, 24, 34, 49, 84-86, 119, 196, 198-199, 204, 210, 213, 221, 228, 237, 244, 253, 298, 300; ticarethaneleri 212
Halvetiler 59
Hamedan 37, 199
Hanya 220
haraç 12, 54, 61-62, 114, 133-134, 139, 299,
Haremeyn 76, 108, 126, 129
Hazar 87
Heberer, Michael 184, 185, 185-189
Hebron 281, 283
Heidelberg 184
Helena 240
Henri IV. 23, 205
Hırvat(lar), Hırvatistan 62, 90, 99, 181
Hicaz 76, 108, 115, 117, 120-122, 124-131, 140, 196, 230-231, 253
Hindistan 13, 26-27, 29-30, 33, 66, 75, 127, 129, 198, 200, 215, 228, 242, 256, 287, 301
Hint Adaları 252, 276
Hint baharat ve boyaları 29, 214
Hint kumaşları 26, 31, 199, 223-224; basma 196; keten 257
Hint Okyanusu 25, 76, 256, 273, 276
Hint sarayları 257, 292
Hintliler 27, 126, 129, 197
Hmelnitskiy, Bogdan (Ukrayna hetmanı) 138
Hodgson, Marshall 273
Holandiye 287, 289
Hollanda, Hollandalılar 13, 29, 40, 55, 61, 82-83, 201, 206, 208-209, 212-214, 218, 227, 253, 272, 279, 281-282, 285-289
Huguenot 61
Hüma Hatun 190, 191
Hümayun (Moğal İmparatoru) 257, 258
Hürrem Sultan 66
Hüseyin (Şah) 260, 261
Hüseyin Hezarfen 44, 144
Hüseyn Baykara 26

Innocentius XI. (Papa) 89
Ion (Prens, Korkunç) 133
Irak 57, 66, 109, 116, 135, 155, 230-231
İber krallığı 267
İber yarımadası 55, 267
İbn Abdü'l-Vahhab 109
İbn Su'ud hanedam 109
İbn Zübeyr (Endülüslü) 126-127
İbrahim (Sultan) 17, 80
İbrahim Müteferrika (Erdelli) 278

İbrahim Paşa (Veziriazam, Damad) 50, 260, 278
İnalcık, Halil 112, 117
İnciciyan, P. Ğugas 283
İnebahtı/Lepanto savaşı 63, 134
İngiliz(ler), İngiltere 13, 29, 57, 60, 83, 96, 103, 161, 188, 192, 200-201, 206, 209-211, 217-218, 227-228, 247, 253, 281
İran 11-13, 16, 24, 26-27, 52-53, 57, 59-60, 72-73, 78, 84, 92-93, 143-144, 157, 197-199, 210, 212, 224, 226, 228, 230-232, 251, 256, 260-261, 270, 288, 292-293
İsfaç (İsveç) 285, 288
İsfahan 66, 84, 87, 198
İskenderiye 186
İsmail Ebu Takiyya 214
İsmail I. (Şah) 57, 59, 92, 197
İspanya, İspanyol 15, 40, 55, 61, 63, 71, 81, 132, 140, 150, 174, 177, 192, 201, 205, 210, 213, 216-217, 267-268, 276-277
İstanbul 11, 13, 16, 18-20, 30-34, 37-38, 44, 49, 54, 62, 65-66, 68, 70, 72, 74-76, 78, 80, 83, 87, 97, 99-100, 106, 109, 115, 120, 123, 127, 130, 133, 135, 139, 155-156, 163-165, 167, 175-176, 178, 182, 186, 191, 197, 203-204, 208, 211, 216, 220, 228-231, 235, 242, 249-250, 253, 259, 274-275, 280, 284-285, 287-288, 300, 302
İsveç 70, 301
İtalya, İtalyanlar 29, 38, 43, 55, 71, 74, 82, 89, 132, 150, 174, 179, 190, 193, 200, 205, 216, 242, 246, 280, 294
İyon adaları 175
İzmir 13, 24, 34, 49, 83-86, 95-96, 106, 164, 198, 201, 210, 219, 220, 225-226, 228, 247, 253, 282, 298, 300
Jagiello hanedanı 202
Jan Sobieski (Kral) 88
Jeremias II. (Patrik) 234
Jordan, Wawrzyniec Spytek 204
Joseph II. 25, 103, 293
kadı sicilleri 152
kadılar 27
kadırgalar 182-184, 294, 296
Kafkas(lar), Kafkasya 26, 66, 78, 87, 135, 144, 148, 150-151, 215
Kagul 101
Kahire 26, 30, 31, 33, 35, 37, 125, 127, 148, 186, 214-215, 250, 253, 284
Kahlenberg 88
Kalmuklar 248
Kalvinciler, Kalvincilik 57, 67, 149, 233, 282, 287-288
Kamame 240; **Kilisesi** 236, 239, 241
Kamaniçe-Podolski kalesi 40
Kandiye 133
Kantemir, Dimitri 87, 121, 134-136, 138, 141
kapitülasyon 13, 50, 93, 175, 205-206, 213, 220
Kapuçin 58
Kara Osmanoğulları 97, 105, 226
Karadağ 68
Karadeniz 32, 41, 54, 79, 87, 97, 101, 121, 139, 143, 146, 163, 177, 204-205, 215, 217, 219
Karış kenti 287
Karlofça 90, 98; **antlaşması** 91, 179
Karlos V. 40, 55, 56, 62, 89
Kasr-ı Şirin 78, 87
Kastamonu 92
Kastilya 55, 280
Katerina II. 41, 50, 101, 103-104, 115, 167-168
Kâtip Çelebi 252, 271, 276-278, 278-280, 286, 291-293
Katolik(ler) 24, 33, 57, 67-68, 74, 95, 99, 110, 118, 120-121, 131, 185, 187, 229, 233-236, 242-244, 247, 267, 283, 287, 297,
Kazaklar 79, 79, 80, 82, 163-164, 177, 248
Kefe (Kaffa/Feodosia/Feodosiya) 163, 205
Kerbela 230-231
kervan 31, 91, 96, 106, 108-109, 119, 122, 128-129, 199, 207, 231, 241
Kıbrıs 15, 39, 56, 63, 75, 116, 148, 186, 199, 200,

206, 252; **Savaşı** 17, 73
Kırım 53, 101, 103, 115, 117, 150, 164; **Savaşı** 106; **Tatarları** 41, 65, 79
Kızılbaş(lar) 12, 72, 77-78, 93
Kızıldeniz 75-76, 122, 130, 196, 215
Kili 163
Konstaninus 240
Korais, Adiamantos 281, 282, 301, 302, 293
korsanlar 63, 71, 124, 132, 174-179, 189, 193, 196, 207, 209-210, 217, 244, 295
ayrıca bkz. *corsair*
Kosova 98
Kotel 104
Köleler, Kafkasyalı 215; **Müslüman** 189, 193; **Abaza** 135; **Abhaz kökenli** 135
Köprülü, Fuat 69
Krakov 203
Kudüs 58, 186, 232-238, 241-242, 281, 283; **kadı sicilleri** 241
Kumame 58
Kutubeddin (Mekke vakanüvisi) 126
Küçük Kaynarca antlaşması 41, 53, 103, 217
Kürt(ler) 78, 117, 140, 164
Kütahya çinisi 30

Lahor 199
Lajos II. (Macar Kralı) 62, 113-114
Languedoc 206
Larga (Kartal) 101
Lehler 138, 285, 288
Leiden 213-214
Leipzig 301
Leopold I. (İmparator) 23, 89, 90, 98
Leopold II. 293
Limasol 186
lonca esnafı 157
Londra 31, 34, 212, 280
Louis XIII. 18
Louis XIV. 23, 24, 110, 157, 189, 206, 220, 236, 263
Louis XV. (Fransız Kralı) 105, 209
Lucaris, Cyrillos 20, 67, 74
Lupu, Vasile (Boğdan Prensi) 79-80, 138, 304
Lusignan hanedanı 56
Lutherciler 57, 233, 236-237, 288
Lübnan 105, 243
Lvov (Lwiw) 115, 198, 204
Lyon ticareti 205

Macar(lar), Macaristan 11, 22, 24, 29, 35, 40-41, 47, 52-55, 57, 62, 65, 81, 89-91, 99, 113-114, 116, 120, 133, 141, 149, 155, 160, 163, 165, 167, 169, 187, 202, 252, 278, 289
Mahmud I. 269
Mahmud II. 41, 116, 304
Makedonya 26, 96, 211
Malta 65, 184, 189-190, 207; **Şövalyeleri** 21, 63, 65, 179, 190
Mardin 165
Maria Theresa (Habsburg hükümdarları) 25, 103
Marsigli, Luigi Fernando de 44-45, 151, 178
Marsilya, Marsilyalılar 96, 189, 193, 198, 206, 208-209, 220, 252, 253
Martelli, Claudio Angelo de 178, 182, 187, 191-192
Maruniler 58, 237, 243
Matrakçı Nasuh 262, 274, 275
Mavrokordato, Aleksandr 304
Medici, Catherine de 61, 190
Medine 66, 76, 109, 121, 124-127, 130, 232
Mehmed Ali Paşa (Mısır Valisi) 105
Mehmed Aşık 273
Mehmed Efendi, Yirmisekiz 18, 50, 255, 263
Mehmed Emni Beyefendi 268-270, 292
Mehmed II. 39
Mehmed III. 22, 82
Mehmed IV. 88, 90, 170, 200
Mehmed Paşa (Baltacı) 87
Mehmed Paşa (Sadrazam, Sokullu) 61, 191, 246
Mehmed Paşa (Viyana Elçisi) 262
Mehmed Raşid 261
Mekke 11, 12, 31, 66, 75, 76, 91, 108-109, 115, 117, 119, 121, 124-127, 129-130, 140, 186, 190, 207, 228, 231-232

Melilla kalesi 63
Memluklular 72, 75, 115, 119, 126, 219, 299
Mercator, Gerhard 279
Mers-el-kebir kalesi 63
Mescid-i Aksa 240
Meşhed 259
Meteora 73
Mezopotamya 234
Mısır, Mısırlılar 17, 24, 31, 33, 53, 72, 76, 80, 106, 108, 115, 118, 125-126, 128, 135, 139, 196, 207, 219, 231, 250, 299
Mikhail (Çar) 79, 80
Milano 176, 205
militargrenze (askeri sınır) 62
Modon 56
Mohaç 113
Moher 203
Moluka Adaları 213
Monemvasia 56
Montagu, Lady Mary Wortley 229, 249
Montecuccoli (Habsburg komutanı) 161
Mora 41, 53, 56, 91, 95-97, 100, 167, 212
Moriskolar 63
Moskof Prensliği 58, 66, 68, 74, 80, 117, 164
Moskova 79, 197, 199, 268
Mouradgea D'Ohsson (Muradcan Tosunyan) 245, 301
Murad III. 22, 126, 133, 191, 276
Murad IV. 50, 77, 78
Muradcan Tosunyan Ailesi 245
Mustafa Âlî 44, 165-166
Mustafa II. 22, 89, 170
Mustafa Paşa (Lala) 15, 39, 76
Mustafa Paşa (Veziriazam, Kara) 52, 88-90, 111, 182, 192
Musul 116
Nadir Şah 86
Nahcivan 198
Naima 224
Napoleon Bonaparte 24, 53, 217
Napoli 81, 176, 205
narh 155
Necef 230, 231
Neva Irmağı 270
North, Mountagu (Montagu) 192
Odessa 101
Oran kalesi 63
Oranje hanedanı 287
Ortodoks Kilisesi 20, 58, 70, 74, 77, 116, 236, 282
Osman Ağa (Temeşvarlı) 181
Osman II. 22, 79
Otuz Yıl Savaşları 17, 80, 289
Ömer 60, 259
Özbek hanları 12
Padua 246
Palerne, Jean 234, 237
Palladio, Andrea 44
Pantoja, Gutierre 191
Papalık 184; devletleri 173; kadırgaları 184
Paris 34, 220, 251, 263; elçiliği 255; ziyareti 18
Pasarofça 91-92; antlaşması 53, 88, 90
Paskalya 240-241
Pavia muharebesi 55
Pera 192, 246, 295, 300
Peterhof bahçeleri 269
Petro I. (Çar) 87, 89, 95, 99-100, 134, 138, 141, 169, 260
Petrovich, Moise (Belgrad Başpiskoposu) 98, 98
Petru, Stamatis (Rum tacir) 281, 282, 282
Philippe (Orleans Dükü) 263
Pir Sultan Abdal 73
Piri Reis 252, 273, 276, 277
Pius II. 15
Polonya-Litvanya, Polonyalılar 20, 29, 38-39, 54, 68, 70, 79, 88, 100, 103, 117, 121, 133-134, 138, 148, 150, 164, 177, 192, 198, 202-205
Portekiz, Portekizliler 55, 76, 126, 191, 200, 231, 256-257, 277

Prag 146
Protestan(lar) 33, 67, 118, 120, 185, 233-234, 236-238, 267, 281, 287
Prusya 103, 121, 173, 263
Prut nehri 87

Ragusa 131
Ramazanoğulları 113
Rauwolff, Leonhart 185, 234, 237, 239, 243
Revan 78
Rodriga, Daniele 81
Roma 58-59, 120, 146, 184, 233, 242-243
Roma-Germen İmparatorluğu 150
Romanya 13, 97
Rotterdam 301
Rum(lar) 26, 35, 97, 187, 216-217, 248, 282, 291, 301-302
Rumeli 73, 147, 273
Rus(lar), Rusya 32, 41, 65, 77, 79, 86, 95, 99, 101, 103-104, 109, 115, 117, 138, 141, 148, 150, 159-160, 164, 168, 170, 191-192, 197, 199, 217, 222, 228, 264, 267-270, 290, 298
Rüstem Han (İran veziri) 261
Rüstem Paşa 147

Safeviler 12, 22, 47, 52-53, 57, 59-60, 72-73, 86-87, 93, 117, 197, 212, 224, 259-261, 274, 300
Said, Edward 41
Sakız adası 131, 247
Samsun 203-204
San Pietro 174
Sana 76, 117
Sason 280
savaşçı devlet modeli 21
Savoy dükü 56
Schweigger, Samuel 234, 237, 237
Sebastian, (Portekiz Kralı, Don) 196
Sefaradlar 156, 277, 282
sefaretnameler 283
Selanik 156, 164, 211
Selçuklu sultanlığı 112
Selim I. 57, 59, 92, 115, 125-126, 197
Selim II. 39, 63, 76, 150, 202, 276
Selim III. 41, 100, 224, 264
Senj (Segna) 176, 177
Seydi (Seyyidi) Ali Reis 26, 256-259, 269, 273, 277, 283, 292, 301
seyyahlar, Yahudi 253; **Rum** 253
Sırbistan, Sırplar 53, 74, 96, 98-99, 187, 216
Sibiu 115, 264
Sigismund (Kral) 79
Simeon (Zamostalı) 235
Sina 234-235; **Dağı** 137; **Yarımadası** 233
Sinan (Mimar) 44
Sinan Paşa 76
Sinop 203, 204
sipahiler 152
Sisam 244
Sivas 72
Sofroni (Stoiko) (Vraça Piskoposu) 104
Split (Spalato) limanı 81, 132
St. Catherine 137, 235
St. Gotthard an der Raab savaşı 88
St. James Ermeni Kilisesi 235-236
St. Petersburg 251; **sarayı** 268
Suriye, Suriyeli 35, 105-106, 108, 115-116, 119, 128, 218, 237
Süleyman I (Kanuni) 17, 22, 28, 39, 43, 56, 57, 59, 61, 65, 71-72, 76, 90, 93, 113-114, 126, 147, 150, 196-197, 258, 260
Süveyş 127
Synadinos (Serez Rum Ortodoks Papazı, Papa) 78

Şafi (Şeyh) 59, 60
Şahin (Tatar Hanı) 82
Şam 119, 128-130, 215, 231
tacirler (Avusturyalı) 227; **Çerkez** 215; **Ermeni** 197-198, 285; **Fransız** 29, 96, 200, 208, 218, 247; **Hollandalı** 29, 60, 212, 285; **İngiliz** 29, 31, 60, 96, 200, 218; **İran Ermenisi** 228; **İranlı** 197, 199;

Mısırlı 219; Multanlı 199; Müslüman 33, 37, 146, 194, 197-198; Ortodoks 88, 244; Osmanlı 214; Polonyalı 202; Venedikli 202, 219; Yahudi 216; Yeni Culfalı Ermeni 210
Tahmasb I
Tahmasb II. 66, 86, 260
Tahran 260-261
Tatar(lar), Kırım 79, 101, 114, 121, 146, 150, 163-164, 177, 215, 248, 285, 288
Tebriz 86, 86
Tercüme Odası 255, 304
Tersane 32, 182-183, 186-189, 193, 294, 296
Teselya 156
Thévet, Andre 42
tımar 152; sahipleri 161
Timberlake, Henry 238, 238
Timur 26
Tokat 72, 106
Tomşa (Prens) 134, 134
Topkapı Sarayı 78
Toskana 105, 179
Tököli, İmre 88, 89
Trablus 63, 121-124, 187
Trablusgarp 120, 174, 178, 207
Trabzon 177, 204, 273
Transilvanya 115
Trent Konseyi 58, 242, 244
Trieste 301
Tuna 45
Tunus 31, 117, 121-124, 135, 174, 178, 187, 207
Turgut Reis 65
Tymis (Kazak önderi) 138

Ukrayna 20, 39, 65, 191, 198
Uniyat statüsü 242, 244
Uskoklar 162, 176-177, 196
Uzun Savaş 52, 153, 162-163

Üsküdar 157

Valensi, Lucette 43
Valois hanedanı 55, 61, 110, 205-206
Van 143, 165
Vasıf Efendi 264, 268, 271, 302
Vasvar barış antlaşması 88
Venedik, Venedikliler 13, 15, 17-21, 24, 29, 31, 33, 38, 41, 47, 49, 53-54, 56, 65, 74, 80-83, 89-90, 95, 114, 116, 132-133, 143, 146, 167-169, 173, 176-177, 179, 185, 196, 199-202, 205-206, 208, 210-211, 214, 216, 218-219, 245-246, 253-254, 262, 283, 299
Versailles 263
Vidin 91
Villeneuve, de 208, 209, 220
Vistula ırmağı 286
Viyana, Viyanalı 23, 37, 40, 42-43, 52, 54, 62, 89-90, 98, 103, 146, 149, 151, 162, 168, 170, 178, 190, 216, 251, 262-264, 271, 289, 301
Vraça 104

Wallenstein, Immanuel 85
Webbe, Edward 188
Wild, Hans 186-187, 241, 250
Wittelsbach 89
Wladislaw (Kral) 79

Yahudi(ler) 33, 35, 38, 136, 192, 204, 216, 227-228, 232-233, 237, 246, 253, 267, 280-281, 282, 291, 301
Yaş (Iassy) 121
Yemen 17, 29-31, 33, 75-77, 117, 126-127, 130, 197, 215, 253
Yeni Culfa 198, 210
yeniçeriler 16, 27, 32, 73, 78, 91, 100, 117, 122, 128, 134, 147, 156, 180, 186, 207, 211, 222, 250, 253
Yunan ayaklanması 255
Yunanistan, Yunanlılar 54, 56, 96

zeamet 152
Zenta muharebesi 122
Zygomalas, Theodosios 234-235

Vraça'lı **Sofroni**

Osmanlı'da Bir Papaz

Günahkâr Sofroni'nin Çileli Hayat Hikâyesi
1739-1813

Kitap YAYINEVİ

Osmanlıda Bir Köle

Brettenli Michael Heberer'in Anıları
1585-1588

Kitap Yayınevi

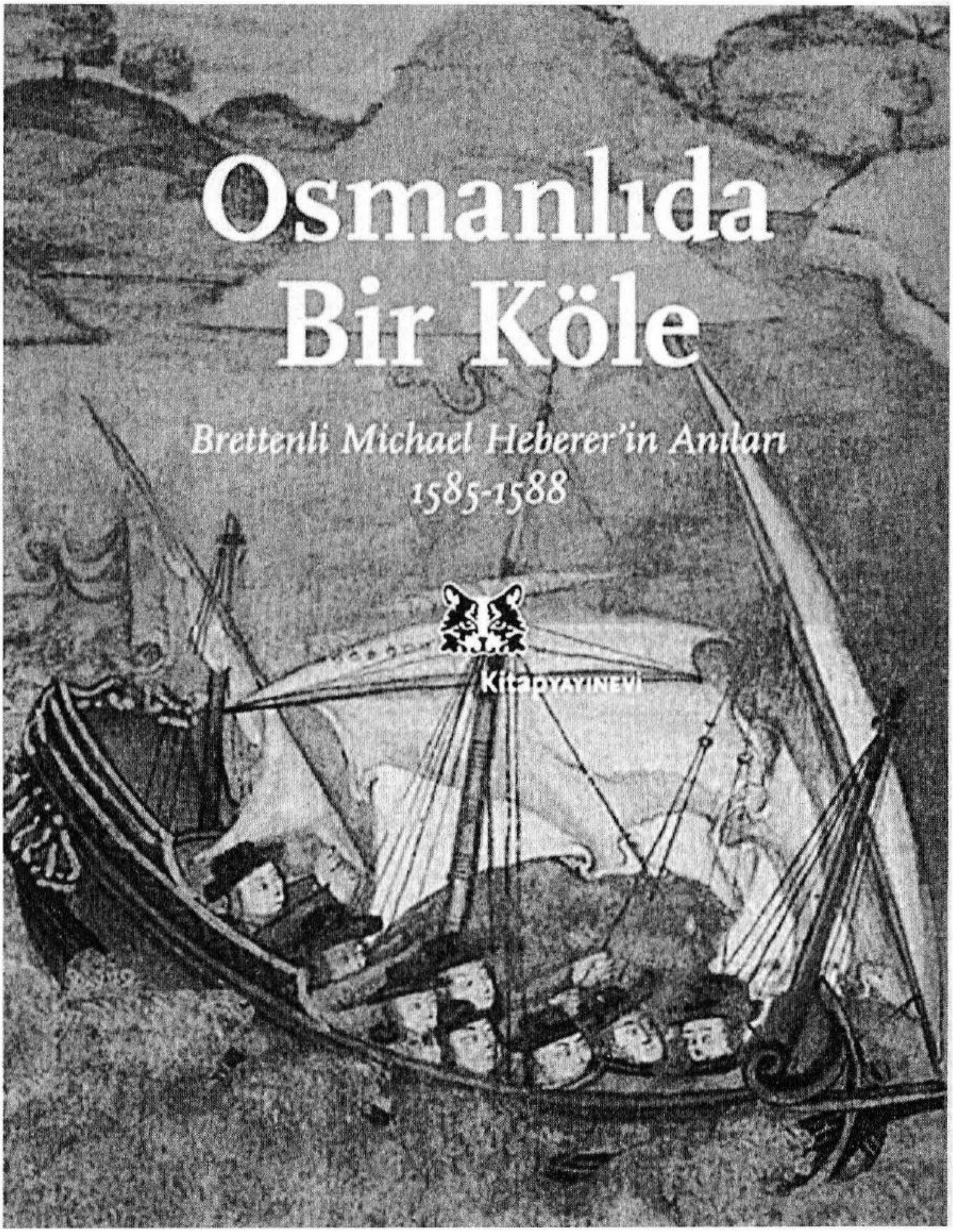

Avrupalı sefirler, tacirler, gezginler Osmanlı diyarında nasıl karşılandıklarını yazıya dökmeyi 15. ve 16. yüzyıllardan itibaren iş edindiler. Osmanlı vakanüvisleri de imparatorluk sınırları dışındaki dünyayı yok saymamışlardı. Seferler, fetihler... hepsi de savaşla bağlantılı bu karşı karşıya gelişler, dış dünya ile bir ilişki kurma biçimiydi. Ama öte yandan yabancı tacirlerin ihraç edebileceği ve edemeyeceği mallara ilişkin çok sayıda padişah fermanı, İmparatorluk toprakları dışından gelip Mekke'ye gidecek hacılara verilmiş geçiş izinleri gibi belgeler, ileri gelen Osmanlı görevlilerinin İmparatorluk sınırları dışında kalan yerlerde meydana gelen gelişmelerle yakından ilgilenmek zorunda olduğunu gösteriyor. İslam hukukunda ve Osmanlı resmi yazılarında, dünyayı, Darülislam (İslam yurdu) ve Darülharb'ten (savaş yurdu) oluşan bir yer olarak tarif etmek âdettendi, ama bunların arasında bir "demir perde" yoktu. Fiili bir savaş hali olmadığı zamanlar, Hindistan, Gürcistan ve çeşitli Hıristiyan Avrupa ülkelerinden gelen yabancı tacirler fazla güçlük çıkartılmadan kabul edilirlerdi. Uzun sürelerden beri İstanbul, İzmir ve Halep'te ikamet eden Venediklilere, Fransızlara veya İngilizlere rastlamak mümkündü. Kültürel açıdan değer verilen pek çok eşya Osmanlı diyarı ile batılı komşuları arasında gidip geliyordu. Osmanlı tarihçisi Suraiya Faroqhi, bugüne değin diplomatik tarih perspektifi içine sıkışıp kalmış olan bir konuyu, sosyal, ekonomik ve kültürel tarihçilik yaklaşımlarının beslediği bir sentez içine oturtarak, Osmanlı uluslararası ilişkiler tarihine çok önemli bir katkıda bulunuyor. Kitabın sonundaki zengin ve ayrıntılı kaynakça, erken modern Osmanlı tarihi üzerine çalışanların daima faydalanabileceği bir başvuru kaynağı niteliğinde. Suraiya Faroqhi'nin başlıca eserleri şunlar; *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000; *Hacılar ve Sultanlar, Osmanlı Döneminde Hac (1517-1638)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995; *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005; *Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir?*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001; *Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya*, Kitap Yayınevi, 2007.

TARİH VE COĞRAFYA DİZİSİ

Kitap YAYINEVİ

ISBN 978-975-6051-62-7

9 789756 05162

35,-TL